

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

2.
BASKI

Alternatif Düşünceler SÖZLÜĞÜ

konuk eszımanlılık dervıslar doğıstan dışınceler kuantum metafızık tarıculuk tasavvuf varoluşculuk felsefe psıkı

*Alternatif Düşünceler
Sözlüğü*

insan yayınları : 322
kaynak eserler : 5

birinci baskı: istanbul 2001
ikinci baskı: istanbul 2004

isbn 975-574-302-2

alternatif düşünceler sözlüğü
edisyon: seyit n. erkal

çevirenler
komisyon

redaksiyon
ercüment dursun

içdüzen
insan

kapak düzeni
erhan akçaoğlu

baskı-cilt
kurtiş matbaacılık

insan yayınları
keresteciler sitesi, mehmet akif cad.
kestane sok. no: 1 merter-istanbul
tel. 0212. 642 74 84 fax. 0212. 554 62 07
www.insanyayinlari.com.tr
insan@insanyayinlari.com.tr

Alternatif Düşünceler Sözlüğü

EDİSYON: SEYİT N. ERKAL

insan yayınları

İçindekiler

A	Analiz (Analysis) ...30
A Priori ve A Posteriori (Önel ve Sonal) ...19	Analoji (Analogy) ...31
Ahlâkî (Moral) ...20	Anarşizm (Anarchism) ...31
Ahlâkî His (Moral Sense) ...20	Anatomi (Anatomy) ...32
Aktarım ...21	Androjini (Androgyny) ...33
Aktivizm (Activism) ...22	Antropozofi ...33
Akıl (Reason) ...22	Anima ...33
Aleksander Tekniği (Alexender Technique) ...23	Anlam (Meaning) ...34
Aletçilik (Instrumentalism) ...24	Anlamlı Şekil Yanıltmacası ...35
Algılama ...24	Anlamsızlık (Absurdity) ...35
Âlim-i Mutlak Çelişkisi (Omniscience, Paradox of) ...25	Annales Okulu (Annales School) ...36
Alternatif Ekonomik Strateji (Alternative Economic Strategy) ...25	Antidoğalcılık (Anti-Naturalism) ...37
Alternatif Tiyatro (Alternative Theatre) ...26	Antiedebiyat (Anti-Literature) ...37
Althussercilik (Althusserianism) ...27	Antigerçekçilik (Anti-Realism) ...37
Alt kültür (Subculture) ...28	Antikahraman (Anti-Hero) ...37
Analitik (Analytic) ...29	Antimadde (Antimatter) ...38
Analitik Felsefe (Analytic Philosophy) ...29	Antimodernizm ...39
	Antinomianizm (Antinomianism) ...39
	Antipsikiyatri (Anti-Psychiatry) ...40
	Antroman (Anti-Novel) ...40
	Antisanat (Anti-Art) ...41
	Antropoloji (İnsanbilim) Anthropology ...41

Antroposofi (Anthroposophy) ...43
 Apolloncu ve Dionisoscü Kültürler
 (Apollonian And Dionysian
 Cultures) ...44
 Aquinas, St. Thomas (1225-74) ...45
 Archetype (İlk Örnek) ...51
 Aristo'nun Tanrı Bilimi ...51
 Aşkınlık (Transcendence) ...52
 Ayin (Ritual) ...52

B

Beşinci Unsur (Guintessence) ...53
 Beka ve Ölümsüzlük (Survival And
 Immortality) ...53
 Belirsizlik Prensibi ...55
 Belirti (Symptom) ...57
 Benlik (Self) ...57
 Bilgi Sosyolojisi ...58
 Bilgisayar (Computer) ...59
 Bilgisayarla Benzerini Yapma
 (Computer Simulation) ...60
 Bilinçlilik ...61
 Bilinemezlik ...63
 Bilim Felsefesi (Science, Philosophy
 Of) ...64
 Bilimcilik (Scientism) ...66
 Bilinçaltı (Subconscious) ...67
 Bilinçdışı (Unconscious) ...67
 Bir-Birçok meselesi (One-many
 Problem) ...68
 Budunmerkezcilik (Ethnocentrism) ...68
 Bütüncülük (Holism) ...69
 Büyüklükler (Magnitudes) ...69

C

Cambridge Platonistleri (Cambridge
 Platonists) ...71
 Canlılık (Animizm) ...72
 Capra; Fritjof ...72
 Cevher (Substance) ...72
 Çevre ...73

Çevre Kontrolü ...74
 Çevrecilik ...74
 Chittick; William...74
 Chuang Tzu ...75
 Corbin; Henry ...76
 Çöküş (Decadence) ...76

D

Dada ...79
 Damma (Dhamma) ...79
 Dans (Dance) ...80
 Dante Alighieri (1265-1321) ...80
 Dasein ...81
 Davranışçılık ...82
 DeneySEL Psikoloji ...83
 Denge ...84
 Dervişler (Dervishes) ...85
 Diğer Zihinler (Other Minds) ...87
 Din Felsefesi (Religion, Philosophy
 Of) ...87
 Dizim (Syntax) ...89
 Doğuştan Düşünceler (Innate
 Ideas) ...89
 Doğru (Truth) ...90
 Dostoyevsky, Fedor Mikhailovich
 (1821-1881) ...91
 Duygusal Boşalım ...91
 Duyu Nesneleri (Sensibilia) ...92
 Duyumsama (Sensation) ...92
 Duyumsamacılık (Sensationalism)
 ...93
 Duyumsanabilen Dünya ...93
 Düsturcu (Normative) ...93

E

Ebediyet (Eternity) ...95
 Eğitim ...96
 Ekonomi Tarihi ...96
 Ekonomik Büyüme ...96
 Ekosistem ...97
 Ekspresyonizm ...97

El Farabî ...98
 Elektromanyetik Alan ...99
 Elektron ...99
 Element ...100
 Eliade; Mircea ...100
 Elit ...100
 Empati ...101
 Enerji ...101
 Entropi ...102
 Epistemoloji ...102
 Epifani (Epiphany) ...103
 Esas (Essance) ...103
 Esasçılık (Essentialism) ...104
 Eskatoloji (Eschatology) ...104
 Estetik ...104
 Estetizm (Aestheticism) ...106
 Eşzamanlılık (Synchronicity) ...106
 Eter ...107
 Etnomüzikoloji ...107
 Etnopsikoloji ...108
 Etoloji ...108
 Etnografi ve Etnoloji ...109
 Etnoloji ...109
 Eurythmy ...109
 Evrenin Genleşmesi ...109
 Evrensel Somut (Concrete Universal) ...110
 Evrim, Sosyal ve Kültürel ...110
 Evrimcilik ...111
 Evola; Baran Julius Andrea ...111
F
 Faciaticılık ...113
 Felsefe Kralları ...114
 Felsefe Taşı (Filozof Taşı) ...114
 Fenomen (Görüngü) ...114
 Fenomenizm (Görüngücülük) ...114
 Fenomenoloji (Görüngü Bilim) ...115
 Fert: (İndividual) ...115
 Fertleşmek Prensibi (Individuation, Principle Of) ...115

Fetişizm ...116
 Fizikalizm ...116
G
 Geçerlilik (validity) ...117
 Genişleme/Ferahlama (Expansion) ...117
 Gerçekçilik (Realism) ...118
 Gerçeklik ve Olasılık ...118
 Gerçeküstçülük: (Surrealism) ...119
 Geri Besleme (Feedback) ...121
 Görecilik (Relativism) ...122
 Görüntü-Hayal ...122
 Gösterge ve Sembol ...122
 Gözleme-Sığınak Teorisi ...123
 Gözyaşı (Tears) ...124
 Guénon; René ...125
 Gül-haççılık ...125

H
 Hareket (Eylem, İş) ...127
 Hatır (Recollection) ...128
 Hayat Ağacı (Tree of Life) ...128
 Hindû Felsefesi (Indian Philosophy) ...129
 Hint felsefesi (Indian Philosophy) ...129
 Hint Maddeciliği (Indian Materialism) ...135
 Histeri ...135
 Hümanistik Psikoloji ...135
 Hümanizm (Humanism) ...136
 Hume, David (1711-76) ...136
 Husserl, Edmund Gustav Albert (1859-1938) ...141
 Hıristiyanlık (Christianity) ...142
 Hylomorphism ...144
 Holografi ...144

İ
 İbn Arabî ...145
 İç Nur ...145

İçgüdü (Instinct) ...146
 İçkin (Mündemiş, İmmanent) ...146
 İdea (Idea) ...147
 İdeâl ...147
 İdeâlizm ...148
 İdeoloji (Ideology) ...149
 İndirgemecilik (Reductionism Yahut Reductivism) ...150
 İnsanbilimcilik (Anthropomorphism) ...150
 İsimcilik (Nominalism) ...150
 İskenderiye Okulu ...151
 İslâm Felsefesi (Islamic Philosophy) ...151
 İyimserlik ve Kötümserlik (Optimism and Pessimism) ...156
 İzafiyet (Relativity) ...157
 İzutsu; Toshihiko ...158

K

Kabile ...159
 Kabz/Daralma (Contraction) ...160
 Kadiri Mutlak Çelişkisi (Omnipotence, Paradox Of) ...160
 Karanlık (Darkness) ...160
 Karşılaştırmalı Din (Comparative Religion) ...161
 Karşılaştırmalı Psikoloji (Comparative Psychology) ...161
 Karşılaştırmalı Tarih (Comparative History) ...162
 Karşılaştırmalı Yöntem (Comparative Method) ...163
 Karşılıklı Etki Düşüncesi (Interactionism) ...163
 Kavramsal Sanat (Conceptual Art) ...164
 Kesikli Çeşitlenme (Quantum Speciation) ...164
 Kıyas (Analoji) ...165
 Kıyas (Syllogism) ...166

Kibele (Cybele) ...167
 Kişiselcilik ...169
 Klasikçilik ...169
 Kontemplasyon (Mistik Derin Düşünce-Contemplation) ...170
 Kozmik Bilinç (Cosmic Consciousness) ...171
 Ksenofobi (Xnophobia) ...171
 Kuantum Kuramı (Quantum Theory) ...171
 Kuantum Mekaniği (Quantum Mechanich) ...171
 Kültürlerarası Temas (Acculturation) ...172
 Küreler Müziği (Music Of The Spheres) ...173

L

Lings; Martin ...175
 Linguistik Felsefe (Linguistic Philosophy) ...175

M

Madde (Matter) ...177
 Mahiyet (Quiddity) ...179
 Mal Fetişizmi ...179
 Malebranche, Nicolas De (1638-1715) ...179
 Manifold (Manningfaltigkeit) ...180
 Marcel, Gabriel (1889-1973) ...180
 Maritain, Jacques (1882-1973) ...181
 Marksizm yahut Klasik Marksizm (Marksism or Classical Marksism) ...181
 Matematik Felsefesi (Mathematics, Philosophy Of) ...182
 Materyalizm/Maddecilik (Materialism) ...184
 Mc. Taggart (John Mc Taggart Ellis, 1866-1925) ...185

- Mekanik Açıklama (Mechanical Explanation) ...186
- Mekanizm / Mekanikçilik (Mechanism) ...187
- Menheim, Karl (1893-1947) ...188
- Merleau-Ponty, Maurice (1908-61) ...188
- Meta ...189
- Metafizik (Metaphysics) ...189
- Metamatematik (Metemathematics) ...191
- Metatarih (Metahistory) ...191
- Metodoloji / Yöntembilim (Methodology) ...191
- Mevlana Celaleddin-i Rumî (Rumi, Jala al-Din, Ö: 1273) ...191
- Mistik Birleşme (Mystic Union) ...194
- Mistisizm ...194
- Mistisizm ve Etik (Mysticism and Ethics) ...197
- Mod (mode) ...198
- Model ...198
- Modern Terimler Sözlüğü-Monadoloji (Monadologi) ...199
- Monizm / Tekçilik (Monism) ...199
- Montaigne, Michel de (1533-1592) ...199
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, Baran de (1689-1755) ...200
- Moore, George Edward (1873-1958) ...201
- Mükellefiyet (Obligation) ...202
- Mükemmellik İlkesi ...202
- Murakabe (Introspection) ...203
- Mutlak (The Absolute) ...204
- Mutlak Boşluk ...204
- Mutlak Sıfır (Absolute Zero) ...204
- Mutlak Uzay ve Zaman (Absolute Space And Time) ...205
- Mutlakiyet ...206
- N
- Nasr; Seyyid Hüseyin ...207
- Natüralizm ...207
- Newton, Isaac (1642-1727) ...208
- Nietzsche, Friedrich (1844-1900) ...209
- Nihilist Düşünce (Nihilism) ...213
- Nirvana ...213
- Nous ...213
- O
- Ockham'ın Tıraş Bıçağı (Ockham's Razor) ...215
- Oedipus Etkisi ...215
- Orta Platonculuk (Middle Platonism) ...216
- Ortega Y. Gasset, Jose (1883-1955) ...216
- Ö
- Öznellik (Subjectivism) ...217
- P
- Panfizm ...219
- Paradigma ...219
- Parapsikoloji ...220
- Pascal, Blaise (1623-1662) ...220
- Philo ...221
- Pitagorasçılık (Pythagoreanism) ...221
- Q
- Quadrivium: ...223
- R
- Râbia't ül Adeviye (Ö. 801) ...225
- Radikal (Radical) ...226
- Raine, Kathleen (D: 1908) ...226
- Rasyonalizm: (Rationalism) ...228
- Refah (Welfare) ...228
- Rilke, Rainer Maria (1875-1926) ...228
- Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778) ...230

Rimbaud, Jean Nicholas Arthur
(1854-91) ...230
Romantik Hareket (Romanticism)
...231
Romantizm (Romanticism) ...232
Roszak; Theodore ...234
Ruh (Spirit) ...234
Russel, Bertrand Arthur William
(1872-1970) ...235
Russel Çelişkisi ...238
Ryle, Gilbert (1900-76) ...238

S

Sâdi, Müşerifüddin Bin Muslih
(Yaklaşık 1215-92) ...241
Saf Gerçekçilik (Naive Realism) ...242
Sensa ...242
Samos'un Pythagorası ...243
Samsara ...244
Sankhara (Yaklaşık 788-820) ...244
Santayana, George (1863-1952) ...245
Sartre, Jean Paul (1905-80) ...245
Satori ...246
Sausser, Ferdinand De (1857-1913)
...247
Sausserci (Saussurian) ...247
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph
Von (1775, 1854) ...248
Schiller, Johann Christoph Friedrich
(1759-1805) ...248
Schopenhauer, Arthur (1788-1860)
...248
Seks (Sex) ...250
Semantik ...251
Sembol (Symbol) ...251
Sembolizm (Symbolism) ...258
Semiotik ...260
Sezgi (İntuition) ...260
Sezgici Mantık (İntuitionistic Logic)
...260
Sezgicilik (İntuitionism) ...262

Sibernetik ...262
Simya ...263
Sinerji (Synergy) ...263
Sisamlı Pitagoras (Pythagoras of
Sawos) ...264
Skolastik Felsefe (Scholastisizm)
...264
Smith, Adam (1723-90) ...270
Soyut (Abstract) ...270
Soyut Sanat (Abstract Art) ...271
Soyut Düşünce ...272
Soyutlama ...273
Spencer, Herbert (1820-1903) ...273
Spengler, Oswald (1880-1936) ...274
Spinoza, Benedicte (Baruch) (1632-77)
...274
Statü (Status) ...278
Stöacılık (Stoicism) ...278
Strateji (Strategy) ...279
Sübjektiflik ve Objektiflik (Subjectism
and objectism) ...282
Subsistence ...283
Sudur/Eminasyon (Emanation) ...284
Sükût (Silence) ...284
Şamanizm (Shamanism) ...284
Şüphecilik (Scepticism) ...285
T
Tabiat Kavramları (Nature, Concepts
of) ...289
Tabii İlâhîyat (Natural Theology)
...280
Tagore, Rabindranath (1861-1941)
...290
Tanrı ile İlişki (Communion With
God) ...292
Tanrı'nın Varlığına Ahlâki Kanıt
(Moral Argument For The
Existence Of God) ...292
Tanrılaştırma (Deification) ...292
Tantrizm (Tantrism) ...294
Tao ...295

Taoculuk (Taoism) ...296
 Tarih Felsefesi (History, Philosophy of) ...297
 Tarihçi Düşünce ...299
 Tarihi Açıklama (Historical Explanation) ...299
 Tarihsicilik (Historicism) ...299
 Tasavvuf ...300
 Tasavvur (Imagination) ...302
 Tecritçi Düşünce (Isolationism) ...303
 Teilhard de Chardin, Pierre (1881-1955) ...303
 Teosofi (Theosophy) ...305
 Termodinamiğin Kanunları (Thermodynamic, Laws of) ...307
 Theurgy ...308
 Tesadüf ...308
 Tipoloji (Typology) ...308
 Tolstoy, Kont Lev Nikolayevic (1828-1910) ...309
 Topluluk (Community) ...309
 Toplumsal Darwinizm ...309
 Toplumsal Felsefe ...309
 Totoloji (Tautology) ...310
 Töz (Substance) ...311
 Tüketici Hareketi ...311

U

Uygulamalı Psikoloji (Applied Psychology) ...313
 Uzay Algısı (Space Perception) ...315

Ü

Üç Cisim Problemi (Three Body Problem) ...315
 Üstyapı (Superstructure) ...316

V

Varlık Bilim (Ontology) ...317
 Varlık Delili (Ontological Argument) ...317
 Varoluşçuluk (Existentialism) ...319
 Varoluşçu Psikoloji ...320
 Vecd (Ecstasy) ...320
 Vesilecilik (Occasionalism) ...321

Y

Yabancılaşma (Alienation) ...323
 Yapısalcılık (Structuralism) ...325
 Yeni Konfüçyüsçülük ...325
 Yeni Pitagorasçılık (Neo Pythagoreanism) ...326
 Yeni Platonculuk (Neo Platonizm) ...327
 Yeni Sanat (Art Nouveau) ...327
 Yeni Taoculuk (Neo Taoism) ...327
 Yeni Thomasçılık (Neo Thomasism) ...328
 Yorum (Interpretation) ...328
 Yüce (Sublime, The) ...331
 Yüzleşme (Encounter) Grubu ...331

Z

Zengin Toplum (Affluent Society) ...333
 Zihin Felsefesi (Philosophy Of Mind) ...334
 Zihin-Beden Sorunu (Mind-Body Problem) ...335
 Zihnin Putları (Idols of the Mind) ...337
 Zorunlu ve Şartlı Doğruluk ...337

İngilizce Dizin

A

Absolute Space And Time ...205
 Absolute Zero ...204
 Abstract Art ...271
 Abstract ...270
 Absurdity ...35
 Acculturation ...172
 Activism ...22
 Aestheticism ...106
 Affluent Society ...333
 Alexander Technigue ...23
 Alienation ...323
 Alternative Economic Strategy ...25
 Alternative Theatre ...26
 Althusserianism ...27
 Analogy ...31
 Analoji ...165
 Analytic Philosophy ...29
 Analysis ...30
 Analytic ...29
 Anarchism ...31
 Anatomy ...32
 Androgyny ...33
 Animizm ...72
 Annales School ...36
 Anthropomorphism ...150
 Anthroposophy ...43
 Anti-Art ...41
 Anti-Hero ...37
 Anti-Literature ...37
 Anti-Novel ...40
 Anti-Realism ...37
 Antimatter ...38
 Antinomianism ...39
 Anti-Naturalism ...37
 Anti-Psychiatry ...40

Apollonian And Dionysian Cultures
 ...44

Applied Psychology ...313
 Aquinas, St. Thomas 1225-74 ...45
 Art Nouveau ...327
 Ağacı Tree of Life ...128

B

Belirti Symptom ...57

C

Cambridge Platonists ...71
 Capra; Fritjof ...72
 Chittick; William ...74
 Christianity ...142
 Communion With God ...292
 Community ...309
 Comparative History ...162
 Comparative Method ...163
 Comparative Psychology ...161
 Comparative Religion ...161
 Computer Simulation ...60
 Computer ...59
 Conceptual Art ...164
 Concrete Unwrsal ...110
 Contraction ...160
 Corbin; Henry ...76
 Cosmic Consciousness ...171
 Cybele ...167

D

Dance ...80
 Dante Alighieri 1265-1321 ...80
 Darkness ...160
 Decadence ...76
 Deification ...292
 Dervishes ...85

Dhamma ...79

Dostoyevsky, Fedor Mikhailovich
1821-1881 ...91

E

Ecstasy ...320

El Farabî ...98

Eliade; Mircea ...100

Elit ...100

Emanation ...284

Encounter ...331

Epiphany ...103

Eschatology ...104

Essance ...103

Essentialism ...104

Eternity ...95

Ethnocentrism ...68

Evola; Baran Julius Andrea ...111

Existentialism ...319

Expansion ...117

Eylem, İş ...127

F

Feedback ...121

G

Görüngü Bilim ...115

Görüngü ...114

Guénon; René ...125

Guintessence ...53

H

Historical Explanation ...299

Historicism ...299

History, Philosophy of ...297

Holism ...69

Humanism ...136

Hume, David 1711-76 ...136

Husserl, Edmund Gustav Albert
1859-1938 ...141

Idea ...147

I

Indian Materialism ...135

Indian Philosophy ...129

Indian Philosophy ...129

Innate Ideas ...89

Instrumentalism ...24

Interactionism ...163

Interpretation ...328

Introspection ...203

Islamic Philosophy ...151

Isolationism ...303

L

Lings; Martin ...175

Linguistic Philosophy ...175

M

Magnitudes ...69

Malebranche, Nicolas De 1638-1715
...179

Manningfaltigkeit ...180

Marcel, Gabriel 1889-1973 ...180

Maritain, Jacques 1882-1973 ...181

Marksism or Classical Marksism
...181

Materialism ...184

Mathematics, Philosophy Of ...182

Matter ...177

Mc. Taggart John Mc Taggart Ellis,
1866-1925 ...185

Meaning ...34

Mechanical Explanation ...186

Mechanism ...187

Menheim, Karl 1893-1947 ...188

Merleau-Ponty, Maurice 1908-61
...188

Metahistory ...191

Metaphysics ...189

Metemathematics ...191

Methodology ...191

Mevlana Celaleddin-i Rumî Rumi,
Jala al-Din, Ö: 1273 ...191

- Middle Platonism ...216
 Mind-Body Problem ...335
 Mistik Derin Düşünce-Contemplation ...170
 Mode ...198
 Monadology ...199
 Monism ...199
 Montaigne, Michel de 1533-1592 ...199
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, Baran de 1689-1755 ...200
 Moore, George Edward 1873-1958 ...201
 Moral Argument For The Existence Of God ...292
 Moral Sense ...20
 Moral ...20
 Mündemîç, İmmanent ...146
 Music Of The Spheres ...173
 Mystic Union ...194
 Mysticism and Ethics ...197
N
 Naive Realism ...242
 Nasr; Seyyid Hüseyin ...207
 Natural Theology ...280
 Nature, Concepts of ...289
 Neo Platonizm ...327
 Neo Pythagoreanism ...326
 Neo Taoism ...327
 Neo Thomasm ...328
 Newton, Isaac 1642-1727 ...208
 Nietzsche, Friedrich 1844-1900 ...209
 Nihilism ...213
 Nominalism ...150
 Normative ...93
O
 Obligation ...202
 Occasionalism ...321
 Ockham's Razor ...215
 Omnipotence, Paradox Of ...160
 Omniscience, Paradox of ...25
 One-many Problem ...68
 Ontological Argument ...317
 Ontology ...317
 Optimism and Pessimism ...156
 Ortega Y. Gasset, Jose 1883-1955 ...216
 Other Minds ...87
P
 Pascal, Blaise 1623-1662 ...220
 Philosophy Of Mind ...334
 Pythagoras of Sawos ...264
 Pythagoreanism ...221
Q
 Quadrivium ...223
 Quantum Mechanich ...171
 Quantum Speciation ...164
 Quantum Theory ...171
 Quiddity ...179
R
 Radical ...226
 Raine, Kathleen D: 1908 ...226
 Rationalism ...228
 Realism ...118
 Reason ...22
 Recollection ...128
 Reductionism Yahut Reductivism ...150
 Relativism ...122
 Relativity ...157
 Religion, Philosophy Of ...87
 Rilke, Rainer Maria 1875-1926 ...228
 Rimbaud, Jean Nicholas Arthur 1854-91 ...230
 Romanticism ...231
 Romanticism ...232
 Roszak; Theodore ...234
 Rousseau, Jean-Jacques 1712-1778 ...230

Russel, Bertrand Arthur William
1872-1970 ...235
Ryle, Gilbert 1900-76 ...238
Ritual ...52

S

Sâdi, Müşerifüddin Bin Muslih
Yaklaşık 1215-92 ...241
Samos'un Pythagorası ...243
Santayana, George 1863-1952 ...245
Sartre, Jean Paul 1905-80 ...245
Sausser, Ferdinand De 1857-1913
...247
Saussurian ...247
Scepticism ...285
Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph
Von 1775, 1854 ...248
Schiller, Johann Christoph Friedrich
1759-1805 ...248
Scholastisizm ...264
Schopenhauer, Arthur 1788-1860
...248
Science, Philosophy Of ...64
Scientism ...66
Self ...57
Sensation ...92
Sensationalism ...93
Sensibilia ...92
Sex ...250
Shamanism ...284
Silence ...284
Smith, Adam 1723-90 ...270
Space Perception ...315
Spencer, Herbert 1820-1903 ...273
Spengler, Oswald 1880-1936 ...274
Spinoza, Benedicte Baruch 1632-77
...274
Spirit ...234
Status ...278
Stoicism ...278
Strategy ...279
Structuralism ...325
Subconscious ...67

Subculture ...28
Subjectism and objectism ...282
Subjectivism ...217
Sublime, The ...331
Substance ...311
Substance ...72
Superstructure ...316
Surrealism ...119
Survival And Immortality ...53
Syllogism ...166
Symbol ...251
Symbolism ...258
Synchronicity ...106
Synergy ...263
Syntax ...89

T

Tagore, Rabindranath 1861-1941
...290
Tantrism ...294
Tao ...295
Taoism ...296
Tautology ...310
Tears ...124
Teilhard de Chardin, Pierre 1881-1955
...303
The Absolute ...204
Theosophy ...305
Thermodynamic, Laws of ...307
Three Body Problem ...315
Tolstoy, Kont Lev Nikolayevic 1828-
1910 ...309
Transcendence ...52
Truth ...90
Typology ...308

U

Unconscious ...67

V-W-X

Validity ...117
Welfare ...228
Xnophobia ...171

ÖNSÖZ

*h*alihazırda kesinliğini hiç bir şekilde tartışmıyor olduğumuz bir çok kanun ve paradigma, dile getirildiği ilk zamanlar alay edilen varsayımlar veya es geçilmiş teorilerdi. Günümüzde yeni dillendirilmeye başlanılan post, neo veya ultra akımlardan hangilerinin kalıcı olacağı bir tarafa, bu akımların yanlışlanabilirlikleri ile de düşünce tarihinin akışına belirli bir ivme ve yön kazandıracakları muhakkak. Bu noktadan bakıldığında mevcut paradigmalara alternatifler üretme adına esnek zihinlerce meydana getirilen her türden temelli düşünce eyleminin dikkate ve kayda değer kabul edilmesi gerekliliği açıkca ortaya çıkmakta.

Düşüncenin, referanslarıyla bir sürekliliğin dolayısıyla bir geleneğin ürünü olduğu gerçeği açık olmakla beraber, tarihin mahkumu değil kurucu öznesi bulunduğu da aşikar. Düşüncenin yeni kavşaklarında beklenmedik sürprizlerle karşılaşmamak için bu kurucu kimliğin izini bir gölge hassasiyetiyle takip etmemiz gerekmekte. Bunu gerçek-

leştirmek ciddi bir azmin yanı sıra tecessüste genişliği ve tefekkürde derinliği de mecburi kılıyor. Bu yeni akımların –çoğunluğu itibari ile– Platonik dualizmle başlayıp kartezyen dualizimle derinleşen Fizik ve Metafizik gibi iki ayrı canon olduğu gerçeğini gözardı etmeğe başlayıp, disiplinler arası tam bir geçişliliği varsaydıkları`da hesaba katılırsa, düşünce dağarcığımıza yeni paragraflar açmamız gerekecek gibi görünüyor. Kişisel ve toplumsal bilincin salt akli olmayan bu yeni coğrafyasında daha rahat gezinebilmek adına çeşitli el kitaplarına olan ihtiyaçlarımız da sanırız artacak.

İnsan Yayınları, uzun bir sürecin ürünü olarak, sizlere yeter şartları değilse de gerek şartları havi bir yol haritası sunuyor. Bu yolculuğunuzda güvenerek başvurabileceğiniz, ileri baskılarında kendini daha da yetkin kılarak size daha fazla yardımcı olacağını ümit ettiğimiz bu Alternatif Düşünceler Sözlüęü'nün vücut bulmasında emeği gečen, tüm yayınevimiz editörleri ve çevirmenlerine teşekkür ediyoruz.

İnsan Yayınları

a

A Priori ve A Posteriori (Önel ve Sonal)

Latince önce ve sonra gelen anlamına gelirler. İfade ve önermeler arasında, bunların içerdiği bilgilerin doğruluğunun hangi yolla anlaşılabilirliğine dayalı olarak yapılan ayırım. Bu yüzden, bu ayırım aynı zamanda bilgi çeşitleri arasında yapılan bir ayırım özelliği de taşımaktadır. Terimlerin ilk kullanımına Skolastik dönemin sonlarına doğru Aristo'nun bilgi teorisindeki iki teknik terimin çevirisinde rastlanmaktaysa da bu ilk kullanım şekli bugün artık eskimiştir.

Bugün hâlâ kullanıldığı şekliyle bu terimleri ilk kez Descartes, Leibniz ve 1600'lü yıllarda eser veren diğer yazarlar kullanmışlardır. Her iki terim de önerme ve argümanların yanı sıra, düşünce ve mefhumlarla ilgili olarak da kullanım alanına sahiptir. A priori bir önerme, içerdiği terimlerin anlaşılması için zorunlu olmadıkça tecrübeye atıfta bulunmaksızın doğru ya da yanlış olduğu bilinebilen bir önermedir. Bir a posteriori önerme koşullu bir doğru bağlamında sadece ve sadece söz konusu edilen hususların nasıl olmuş olduklarına, hâlen nasıl bulunduklarına ve gelecekte ne şekilde olacaklarına atıfta bulunularak doğruluk veya yanlışlığı tespit edilebilecek türden bir önermedir. *Bkz. Gerekli ve koşullu doğru.*

Argümanlar ise, a priori önermelerden bir sonuç çıkarmaya çalıştıkları sürece a priori olarak nitelenirler (*Bkz. Tümevarım*). Bununla birlikte terimin ikinci bir kullanımı daha vardır ki burada, sözü edilen meseleyle az veya çok doğrudan ilgili verinin tersi olarak önceki olasılıklara veya genel teoriyle ilgili varsayımlara atfen bir kullanım söz konusudur.

Terimin kavramlara uygulanmasında ampirisistlerle rasyonalistler arasında bir görüş ayrılığı vardır. (*Bkz. Amprisizm; Rasyonalizm*). Locke ve Hume, sahip olduğumuz bütün düşünce ve kavramların tecrübelerimiz sonucunda oluştuğunu savunmuşlardır. Buna karşın, Platon ve Leibniz gibi düşünürler; öz, eşitlik, sebep veya benzerlik ve farklılık örneklerinde olduğu gibi bazı çok önemli kavramların bu şekilde ortaya çıkarılmış olmalarının imkânsız olduğunu savunmuşlardır. Bu sebeple bu kavramları a priori kavramlar olarak sınıflandırmak gerekir. Bu görüşlerin dışında Kant, bu tür a priori kavramlardan bazılarında bizzat tecrübenin mümkün olduğunun kabul edilmesiyle önceden varsayıldıkları fikrini savunmuştur ki aslında suni a priori bilginin varlığı, Kant'ın felsefe alanındaki Kopernik Devrimi'nin ana ögesidir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır ki o da, a priori/a posteriori ayrımı konusunda yukarıda vermiş olduğumuz bilgiler ve buna benzer ayrımlar hakkında başka bir yerde çözümsel ve suni, gerekli ve koşullu önermeler hakkında verilen bilgilerin, kaçınılmaz olarak az ya da çok ön yargılı yaklaşımlar içerdiğiidir. Bunun sebebi ise, felsefe alanındaki bütün tartışmalar gibi bu tartışmaların da büyük çapta ne tür ayrım ve kavramların uygun olacağı hakkında olmalarıdır.

Ahlâkî (Moral)

1. ...Ahlâksızın (immoral) zıddı. 2. Gayr-i ahlâkî (non-moral) ya da ahlâk dışının (amoral) karşıtı. Ahlâk Felsefesi ifadesinde sözcük ikinci anlamda kullanıldığından, bu hesaba göre söz konusu disiplinin bir profesörü için ahlâksız (immoral) olmak paradoksal olmayacaktır. *Bkz. Rasyonel*.

Ahlâkî His (Moral Sense)

Ahlâkî niteliklerin meydana çıkarılması (keşfedilmesi) konusunda varolduğu kabul edilen bir melege. 18. yüzyılda revaç bulmuş bir sez-

gicilik (intuitionism) biçimi olan ahlâkî duygu kuramı, belirli eylemler ya da olayların algılanmasının izleyicideki kendine özgü haz ve elem duygularından kaynaklandığını ileri sürer. Bu duygular kişinin hem doğru eylemleri yanlış olanlardan ayırabilmesine, hem de kendisini ahlâkî davranışa yöneltmesine yardım eder. *Bkz. Hutcheson; Shaftesbury.*

Aktarım

Çocuklukta hissedilmiş duyguların, bu duyguları uyaran kişiden başkası tarafından uyarılması ile yetişkinlikte yeniden yaşanması. Aktarımı “Freud’un en orijinal ve en radikal keşfi” diye adlandıran Janet Malcolm; aktarımın, “Hepimizin bir diğerimizi erken evredeki kopyalara göre icad etmemiz” yoluyla aşındığına dikkat çeker. Aktarım fikri ve böylece de psikanalizin kökeni Freud’un Avusturyalı doktor ve fizyolojist Josef Breuer’in çalışmalarını anlamasına kadar uzanır. 1880’de Breuer yirmi bir yaşında Anna isimli histerili bir kadın hastayı tedavi etmiştir. Güzel ve zeki Anna, Breuer’un zihnini öylesine meşgul etmiştir ki, karısına tüm diğer konuları bir kenarda bırakarak yalnızca bu genç kadından bahsetmeye başlamıştır. Karısı Breuer’in hastasına bu saplantısından sıkılmış, son derece kıskanç ve mutsuz olmuştur. Sonunda evliliğini tehlikeye attığını fark eden Breuer bir hayli iyileşmiş olan Anna’nın tedavisini aniden sona erdirmiştir. Fakat o akşam Breuer tekrar çağırılmış ve Anna’yı histerik nöbette bulmuştur. Tedavi süresince Breuer’i tümüyle cinsiyetsiz olarak zihninde yer ettiren Anna, doktorun iyi niyetli tepkisi ve şefkati ile bilinç altında tahrik olmuş ve kendini hamile sanmaya başlamıştır. Şok olan Breuer Anna’yı hipnoz ile sakinleştirir ve ertesi gün karısı ile birlikte Venedik’e ikinci balayına gider. Breuer’in karısı bu gezide hamile kalır. (Freud’un biyografisini yazan Ernest Jones akıldan çıkmayan bir cümlesinde “bu garip olaylar içinde doğan çocuk New York’ta altı yıl sonra intihara teşebbüs edecekti” diye yazar.)

Burada olmuş olan şey Anna’nın terapistine kuvvetli bir aktarım geliştirmiş olmasıydı. Bunu Breuer ortaya çıkarmamış fakat Anna çocuğunun normal elektrikale isteklerinden kaynağını alan bu duyguyu taşıyıp durmuştu. Şüphesiz Freud’un da benzer yaşantıları vardı ve Breuer’in panığının aksine bunlara sakince reaksiyon gösteriyordu ki biz bundan bir deha ile herhangi bir akıl arasındaki farkı görürüz. “Terapötik devrim: Mesmer’den Freud’a” bir makalesinde Fransız psikanalist

22 • Aktivizm (Activism)

Leone Chertok ve Raymond de Saussure, Breuer'in Anna'nın davranışını şahsına aldığını çünkü kendini onun aşkının çekici bir nesnesi olarak gördüğünü vurgularlar; sonuçta ona karşı kuvvetli bir karşıt aktarım geliştirmiştir. Aksine, Freud'un kendi cinsel çekiciliğine karşı güveni azdı. Hastalarının erotik özlemiyle yüzleşen Freud bu uygunsuz ilişki için bazı evrensel açıklamalar düşünür. Ve sonuç aktarım prensibidir.

Aktivizm (Activism)

İki farklı anlam verilmektedir: 1. Almanca karşılığı olan *Aktivisms*, *Entelektüellerin* faal politik katılımı (engagement) ilkesini ve dolayısıyla o sıralarda politik kanadı güçlü olan *Dışavurumculuk'un* bir alt bölümünü belirtmek üzere I. Dünya Savaşı'nın sonunda kullanılan bir terim. Özellikle erken dışavurumcu şairlerin *Never Club*'ın idarecisi *Kurt Hiller*, ve 1911'de kurulan ve *Der Strum*'un politikaya daha yatkın bir rakibi olan *Die Aktion* dergisinin sahibi *Franz Pfemsfert* ile özdeşleşmiştir. 2. Daha geniş anlamda politik eyleme, özellikle de heyecan verici politik etkinliğe yönelik bir tavır. Politik partilerin faal özünü oluşturan aktivistler için özel bir görevi belirtir. *Devrimci* hareketlerde kayda değer bir anlamı vardır ve köktenci partilerin politikalarında (Bkz. *Köktencilik* (Radicalism)) özellikle önemlidir. Aşırı uç durumlarda, *Doğrudan Eylem* ve/veya politik amaçlar için kuvvet kullanılmasını haklı göstermek için de kullanılır. Sol kanat politikada, *Militan*'ın, kavramsal olarak ara sıra aktivist ile aynı anlamda kullanılmasına rağmen; ilki bir kişinin politik eğilimindeki köktencilğin, diğeri ise politikaya katılımının derecesini ifade eder. Aralarında genellikle bir bağlantı varsa da, açıkça ayırt edilebilirler. Bir kural olarak, tüm partilerin aktivistleri partinin inançlarının saflığıyla diğer üyelere daha fazla ilgilidirler. Bu, özellikle *Komünist* partiler için daha doğrudur.

Akıl (Reason)*

Birbirleriyle karmaşık bazen de kapalı bağlantıları olan çeşitli, çoğunlukla da müphem anlamları olan bir kelime. Bazen baş harfi büyük

*Reason hem "akletme" fiili, hem de "neden" anlamında kullanılmaktadır. Bu, buradaki akletmenin neden-sonuç ilişkilerine dayalı bir tevil olmasındandır.

olarak yazılan en mühim kullanımlarından birinde *tasavvur*, *tecrübe*, *tutku* ya da *inanç* gibi temel niteliklere sahip olarak nitelendirilmiştir. Bu büyük meseleler çoğunlukla sanki bunlar fevkalade bir şahsiyetin güçleri ve nüfuz alanıyla ilgiliymiş gibi müzakere edilmişlerdir. Ve haliha-zırda farklı iddia şekilleriyle neyin kabul ettirilip ettirilemeyeceği, hangi fiillerin makul diye tavsiye edilip edilemeyeceğinin meydana çıkarıl-masından başka meselelere herhangi bir cevap verilememiştir. Akıl den-nen ilaha giden bağımsız aşına bir yola sahip değildir.

Aristo'dan beri pratik akılla teorik ya da mantıkçı akıl birbirinden ayrılmıştır. Hume "Akıl tutkuların hizmetkârıdır ve ancak öyle olmak zorundadır" (Deneme III) diye yaptığı fahiş beyanda esasen dramatik bir totoloji tavsiye eder. Çünkü kapalı bir şekilde *tutkuyu*, fiil için tasav-vur edilebilecek her türlü sâiki muhtevî olarak tarif etmiştir; halbuki *akıl* tamamlayıcı bir anlamda ancak gerçekte durumun neden ibaret ol-duğu ve neyin neden çıkacağıının atıl ve tarafsız değerlendirmesini içi-ne alır.

Aleksander Tekniği (Alexender Technigue)

Frederich Matthias Alexander'ın (1869-1945) meydana getirdiği, alışlagelmiş hareket kalıplarına bilinçli katılım, düzeltme ve yeniden eğitim üzerinde odaklanan bir hareket bilinci (awareness) tekniğidir. Aleksander dersleri, öğrenciye yürümek, sandalyeden kalkmak, yaz-mak gibi basit gündelik faaliyetler aracılığıyla rehberlik edildiği bire-birlik esası üzerinde yürütülür. Aleksander tekniğinde duruluşun ye-niden sıralanmasının anahtarı, hareketi baştan, ileri ve yukarı doğru bir devinimle başlayıp, sonuçtan ziyade eylem süreci üzerinde yoğun-laşmaktır. Aleksander tekniği uygulayımı terapik bir değer de taşıya-bilir ve gündelik uyarılara yöneltilen her zamanki aşırı tepkileri önle-yerek bedensel ve ruhsal bir yumuşama yaratabilir. Geleneksel olarak Aleksander tekniği, rolleriyle ilgili gerilimler ve duruş sorunlarından kendilerini kurtarmak isteyen müzisyen ve oyuncular tarafından kul-lanılmıştı, ama artık başkaları tarafından da artan bir yaygınlıkla çalış-ılıyor. Özellikle Yeni Dans'la ilgilenen dansçılar, diğer bilinçli hareket teknikleriyle yaptıkları çalışmalar yanında Aleksander tekniğini de sıklıkla uygulamaktadırlar.

Aletçilik (Instrumentalism)

1. William James'in pragmacılığını geliştirmek üzere Dewey tarafından ileriye sürülmüş düşünce, mantık ve bilginin kesbinin tabiatına ait bir teoridir. Düşünceler, kavramlar ve hükümler tecrübe edilen durumlarda harekete geçen aletler olup gelecekteki neticeyi belirlerler. Önermelere araştırma sürecindeki vasıtalar nazarıyla bakılmalı; böyle olunca bunlar doğru yahut yanlış olmayıp ancak etkili veya etkisiz diye vasıflandırılabilirler. Hükümler iddialarının temin edilip edilmemesiyle izafi olarak doğruluk değerlerine sahip olabilirler. Düşünce ve tatbikat beraberce aletler olarak işlerler; düşünceler tahminleri mümkün kılıp sırasında deney tarafından sınanarak tecrübelerle bağlantı yaparlar.

2. Berkeley ve Mach dahil olmak üzere bazı gerçekçilik karşıtı bilim felsefecileri tarafından kabul edilen bilim teorilerinin durumuna ait bir görüşe hasredilen bir terim. Teoriler sırf bazı gözlem ifadelerini (tahminleri) başka gözlem ifadelerinden (bilgilerden) türetmek için kullanılan alet, edevat yahut da hesaplama cihazlarıdır. Netice itibarıyla bu teorilerin yanlışlık yahut da doğrulukları diye bir sorun yoktur. Bunlar ne doğru ne de yanlış *olabilirler*. Bu yüzden de aletçilik çoğu gerçekçi bilim teorilerine muhaliftir. Bkz. Gerçekçilik.

Algılama

Duyu algılaması ile sınırlanan bir yorum da felsefeciler tarafından çok tartışılan bir konudur. Onların ilgi alanı, sadece maddi şeyler değil gölge, ateş ve gökkuşağı gibi dış dünyadaki diğer algılanabilen nesnelerin analizi olmuştur. Tartışılan ana soru *sahip olduğumuz bilginin biçiminden veya bir kaynağından ne kadar uzakta olduğumuzdur*. Sağduyu görüşüne illüzyon (yanılsama) tartışmasıyla karşı çıkılır. Bizim her zaman algısal hatalar yapmaya açık olduğumuz ve gerçekte sık sık hata yaparak algılamayı genelde olduğu gibi her zaman inanılabilir kabul etmek için hiçbir yeterli nedene sahip olmadığımız ileri sürülür. Algılamanın tasarımı (reprezentasyon) teorisi ve daha genel olarak algılamanın nedensel teorisinin her ikisi de dış dünyadaki nesnelerin duyu bilgisine sahip olmamızda bizi uyardıklarına inanırlar. Ama iki teori de nesnelerin (genel) kendilerinden doğrudan haberdar olduğumuzu yadsırırlar. Eğer bu doğruysa ve algılamada olduğu gibi öğretilmeden düşünüyorsak, hiçbir

zaman genel nesneler üzerine karşılaştırma yapmamız ve böylece haklarında herhangi bir bilgiye sahip olmamız imkansız olurdu. Öyle nesneler vardır ki duyu verisine sahip olmamızı sağladıkları bilinir. Bazıları ise üreticilerinin inançlı tasarımları (representasyon) olabilir veya olmayabilirler.

Fenomenalizm (görüngücülük) bu radikal (köktenci) zorluğu karşılaştırılabilir radikal sorumlulukla buluşturur. Varsayılan genel nesneler hakkındaki bütün konuşma gerçekte bizim kendi eylemsel ve olası özel duyu verimiz hakkındaki konuşmaya indirgenir. Bugün birçok felsefeci kötüyeyici bir şekilde karşıtların naif realizmini damgalayarak, durumun sofistike bir ifadesiyle düşündükleri şeyi savunurlar. Sofistikasyon, bazı genel nesnelerin bir önceki duyu verisine sahip olmak için bir algıya neden olur. Sonra bu algı algılanır ve böylece o nesneden haberdar olunur. Genellikle algılama mekanizmasının psikolojik önemi-ne, bozma tehlikesi hakkında (uzun nedensel zincirlere bağlantı sağlamak için ortaya çıkan duyum makinelerinde) felsefi analiz ile bazı şeyler eklenir (özellikle derhal ve doğrudan olduğu gibi açıklanabilen eylemsel algılamada).

Âlim-i Mutlak Çelişkisi (Omniscience, Paradox of)

Tanrı'nın âlim-i mutlaklığının, âlim-i mutlaklık (insan hareketleri de dahil olmak üzere) gelecekteki olayları *haber* vermeyi ihtiva ediyor-ken, O'nun zamansızlığıyla yahut insanıoğluna bahşettiği hür iradeyle nasıl tutarlı olabileceği sorusuyla ortaya çıkan meseleler. Gelecekte haber vermenin anlamlı bir şekilde zamansıza atfedilemeyeceği, dolayısıyla âlim-i mutlaklık kavramımıza değişiklik getirilmesi çeşitli şekillerde iddia edilmiştir; yani hareketlerin önceden haber verilmesi onların kayıtsızlığıyla tutarlıdır; yahut da Tanrı'nın dahi hür hareketleri hakikaten önceden bilemez, fakat bu yüzden kendi âlim-i mutlaklığını insana hür irade bahşetmesinin bir şartı olarak tahdit etmiştir.

Alternatif Ekonomik Strateji (Alternative Economic Strategy)

İngiltere'deki 1979 sonrası muhafazakâr hükümetin mali politikalarına ve özellikle endüstrinin devreden çıkarılışı (deindustrialization) ve yüksek oranlardaki işsizliğe karşı *Sosyalist* bir tepki olarak, İşçi Partisi

26 • Alternatif Tiyatro (Alternative Theatre)

ve hareketinin sol kanadı tarafından geliştirilen politikalar. Terim genellikle değişik anlamlarda kullanılır. Bu stratejinin bir çok türü olmasına rağmen, altı ana unsur ayırt edilebilir: 1. Amacı yatırımı ve iş sahalarını çoğaltmak olan, esasen kamu harcamalarının arttırılmasıyla ekonominin emisyonel (reflationary) gelişmesi; 2. *Ödemeler Dengesi*'nin cari ve öz sermayeye ilişkin hesaplarının düzeltilmesini amaçlayan (aksi takdirde, yatırım ve iş sahalarının çoğalmasını sağlayan birinci unsur ithalatın artmasına yol açacaktır), dış ticaretin uluslararası sermaye hareketlerinin denetlenmesi; 3. Özellikle mali kurumlar üzerinde kamu mülkiyetinin genişletilmesi; kamu payındaki bu büyüme, yatırımların ve ekonomi üzerindeki hükümet denetiminin arttırılmasında kullanılacaktır; 4. Ulusal bir ekonomik plan ve her bir firma ve endüstri seviyesinde planlama anlaşmaları; 5. Şirketlerdeki karar alma süreçlerinde işçi katılımının arttırılması; 6. Fiyat denetimi. İşçi Partisi ve hareketi içinde ciddi görüş ayrılıklarına neden olmasına rağmen, bazen *Gelir Politikaları* da (Income Politics) alternatif ekonomik stratejilere dahil edilir. Alternatif ekonomik stratejilerin asıl gayeleri, istihdamın arttırılması, üretim-gelir dağılımının işçiler lehine değişmesi ve karar alma süreçlerinde işçi katılımının artışıdır. Bu stratejilere yöneltilen eleştirilerin başlıcaları, enflasyonun artmasına, en iyi ihtimalle üretim ve istihdamda geçici bir artışa, ithalat denetimine karşı dıştan gelecek misillemeye, ödemeler dengesi sorunlarına, verimsiz kamu mülkiyeti ve planlamasının genişlemesine, özel şirketlerin idaresinde işletmenin becerisinin sınırlandırılmasına, kâr marjlarının daralmasına ve yatırımlarda düşüşe yol açabilecekleridir.

Alternatif Tiyatro (Alternative Theatre)

Alternatif tiyatro, repertuar veya bölgesel tiyatrolar ve ticari West End veya bulvar tiyatroları dışında, bugünün tiyatrosuna yakın en yaygın şekilde kullanılan terimdir. Çoğu kez, *Saçak* (Fringe), *Broadway Dışı* (Off-Broadway), *Anti-Tiyatro*, hatta *Deneyisel Tiyatro* gibi tanımların yerini tutar. XX. yüzyıl boyunca, kendini deney ve yeniliğe adanmış gruplar olmasına rağmen, çağdaş alternatif tiyatro hareketi, etkinliklerinin çoğunun köktenci bir politik görünüm aldığı 1960'ların entelektüel çıkışıyla beraber gelişti. Şimdilerde tiyatro kurumları, oyuncuların kendi yaratıcı ve teknik becerilerini keşfetmeleri, *Şenlik Tiyatrosu* (Celebratory

Theatre), *Eşcinsel* ve *Feminist* tiyatro veya kültürel olarak mahrum bırakılmış sayılan etnik ve toplumsal azınlıkların yerel ürünleriyle eşit ölçüde ilgili görünüyorlar. Pek çok alternatif tiyatro kurumu kısa ömürlüdür ve mali dayanaktan yoksundur; fakat diğerleri nispeten bol miktarda destek sağlamayı başarmışlardır.

Althussercilik (Althusserianism)

Fransız filozof ve toplumbilimcisi Louis Althusser'in çağdaş Marksizm'e özgün katkısı. Althusser, yakın zamanlardaki yorumların çoğunun aksine, Marks'ın, ömrünün çoğunu Hegel'in büyüğü altında geçirmediğini iddia etmekteydi. Marks'ın düşüncesinde, 1840'lardan itibaren, gençlik döneminden artakalan idealizmden sıyrılıp tamamen materyalist, bilimsel bir toplumbilime (sociology) geçtiği farklı bir "epistemolojik kopma" (coupure épistémologique) vardır. Althusser, Marks'ın daha sonraki yazılarından, -ayırt edici özelliği, içinde Marksist kuramın çoğunu karakterize eden aşırı ekonomik determinizmin bulunmayışı olan- biçimsel bir ekonomik ve toplum modeli oluşturdu.

Özel olarak Althusser, geleneksel Marksizm'in esaslı olan "alt ve üst-yapı" (base and superstructure) ilişkisini yeniden formüle etti. Ekonomi (altyapı), politika ve ideoloji gibi toplumsal yaşamın diğer alanlarının "son tahlilde" belirleyicisi olarak ele alınmakla beraber, ekonomik altyapının kendisi de, kendi işleyişi için bu diğer alanlara bağlıdır: Onlar, ekonominin "varoluş koşulları"dır. Dolayısıyla feodal ve köleci ekonomiler de her ne kadar politik ve dinsel formların "son tahlilde" belirleyicileri iseler de; dinin Ortaçağ Avrupa'sının varoluş koşulu olması gibi, antik dünyanın politik sistemi de köleci ekonominin varoluş koşuluuydu. Althusser, bazılarına, ekonomik altyapıyla ilgili özgün Marksist vurgulamanın hepten yok olma tehlikesine düştüğünü hissettirecek şekilde, toplumun politika ve kültür gibi farklı düzeylerine "nispi özerklik" (relative autonomy) tanır. Ayrıca, üstyapıyı belirleyen altyapıdan ibaret eski basit modeli daha da karmaşık hale getirecek biçimde, toplum düzeyleri için bir örtüşme (overlapping) veya (anlamı belirsiz hale getiren bir genelleme yaratan) aşırı belirlenim (overdetermination) derecesi önerir. Kentsel ve kırsal bölgeler arasındaki kültürel bölünmeler, belirli ulusal veya sınıfsal gelenekler ve herhangi bir zamandaki uluslararası ilişkilerin kesin durumu, vb. bunların hepsi, orada yaşanan

belli başlı sınıf çelişkilerinin önüne geçerek veya çelişkiyi güçlendirerek, ekonomik altyapıyı etkilerler. Althusser tüm toplumsal fenomenlerin “aşırı belirlendiğini” öne sürer: “Arı” üretim ilişkisi diye bir şey yoktur. Herhangi bir zamanda bir toplumdaki aşırı belirlenimin kesin şekli, devriminin başarısı veya yenilgisi türünden bütün farklılıkların nedeni olabilir.

Althusser’in ekonomik altyapının işleyişinde üstyapıya verdiği önem, özellikle onun *İdeolojik Devlet Aygıtları* (Ideological State Apparatuses) kavramında görülür. Kapitalizm gibi bir sistemin, zamana direnebilmek için, kendi üretim ilişkilerini (yani üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmak ya da olmamaktan kaynaklanan, sömürüye dayalı sınıf ilişkisini) “yeniden üretmesi” gerektiğini iddia eder. Bunların çoğu (İşçi sendikaları ve politik partiler, din ve eğitim kurumları, aile, kitle iletişim Araçları (media), spor, sanat ve edebiyat gibi) İdeolojik Devlet Aygıtları’nın faaliyetleriyle gerçekleşmektedir. Tüm bunlar, bireyleri, -sonuç olarak kapitalist sınıfın egemenliğini destekleyen bir fikirler ve değerler kümesi anlamına gelen- bir egemen ideolojinin hegemonyasına tabi kılarak, varolan ekonomik sisteme dahil etmeye yararlar. Yine burada da, kapitalizmin işleyişinde ideolojinin önemine bu kadar yer verilmesi, bazı Marksistlerin Althusser’i, geleneksel ekonomik determinizmin yerine kültürel bir determinizmi getirmekle suçlamalarına yol açar. Marksizm’in “bilimsel” karakterinin en önde gelen savunucusu olan bir düşünürün, aynı zamanda, toplumsal yaşamın katı materyalist açıklamalarının baş muhalifi olma zorunluluğu, hiç şüphesiz buradaki hoş bir paradokstur.

Alt kültür (Subculture)

Toplumdaki bir grup veya katmanın üyelerince paylaşılan, -bir bütün olarak toplumun özelliklerini taşıyan yaygın kültürden (veya, çoğunluk kültüründen) ayırt edilebilen ve o kişiler üzerinde belirleyici etkisi olan- bir fikir, değer, inanç, davranış ve alışkanlıklar bütünü. Örneğin büyük bir şehrin gecekondü bölgesinde oturanlar, şehir genelindeki egemen kültürden farklı bir alt kültüre sahip olabilirler. Bu durum, ortak bir yurttaşlık söz konusu olduğunda, özellikle suç ve ceza alanında güç sorumluluk sorunları ortaya koyar; ve bunlar hâlâ tartışma konusudur.

Analitik (Analytic)

Felsefede, Kant tarafından ortaya atılmış, (a) dayanağın –örtülü de olsa- özünde yer aldığı (Ör. “Bu kare dört kenarlıdır.”), (b) ya da değilmesinin öz-çelişki meydana getirdiği önermeler için kullanılan bir terimdir. Analitik olmayan önermeler sentetiktir; bunların dayanakları öznenin tümünün ya da bir bölümünün anlamında tekrarlanmazlar ve değillenmeleri tutarlı ve de çelişkisizdir. (Ör. “Bu kare geniştir.”) Bazı filozoflar -belki de çok geniş olarak- analitik önermeleri, anlamlarından ötürü doğru olan önermeler şeklinde tanımlamışlardır. Buna bağlı olarak analitik önermeler, yalnızca mantık kuralları ve tanımlar aracılığıyla doğruluğu gösterilebilen önermeler halinde de yaygın olarak kullanılırlar. Tanımsal doğruların analitikliği evrensel olarak kabul edilir. (Ör. “Bekarlar evli değildir.”) Birçok filozof, mantık kurallarının, matematiğin önermelerinin ve hatta doğrulukları salt mantık kurallarıyla temin edilebilen tüm gerekli doğruların analitik olduklarını kabul eder. Quine, İngiliz filozoflarının mantığın ontolojik olarak nötr olduğu genel görüşüne karşıt bir tavırla, bir mantık kuralının kabulünün ortaya çıkardığı ontolojik sonuçları dile getirmeye çalışır. Düzeltilemez olan analitik önermelerle, deney sonucu düzeltilebilir sentetik önermeler arasında temelli bir ayrım bulunduğu teziyle, anlamlı her önermenin, doğrudan ve aracısız deneylerden hareketle oluşturulmuş bir yapımdığı görüşüne şiddetle karşı çıkan Quine, Duhem’i izleyerek bilim adamının deneyin sınamasına, yalıtlanmış bir önermeyi değil de, bir dizi önermeyi tabi tuttuğunu öne sürmüştür. Onun görüşüne göre, bir önerme yalnızca “deneylerin yalın bir özeti değil”, fakat bilimsel bir sistemin bir bileşenidir. Quine, analitik ve sentetik önermeler ayrımını, kabul edilemeyecek denli belirsizlik arz eden bir anlam mevhumu üzerine inşa edilmesinden ötürü eleştirmiştir.

Analitik Felsefe (Analytic Philosophy)

1. İnşa edici metafiziksel spekülasyonlara kuşku ve husumetle bakan; 2. Felsefenin güvenilir sonuçlara varabileceği karakteristik bir analiz metodu bulunduğu inanan, 3. Felsefi problemlerin çoğu zaman küçük ilerlemelerle ele alınmasını savunan, çok çeşitli güncel felsefe akımları için kullanılan en geniş terim. Zihnin, dünya hakkında düşüncesini sağlayan karmaşık duyu organları aracılığıyla edinilmiş daha ba-

sit düşüncelerden meydana geldiğini göstermeye çalışan Locke, Hume ve Mill'in ampirisizmi eğilim olarak analitikti. Bu yüzyılın analitik filozofları, ilke olarak, zihnin düşünceleri yerine, zihnin düşünmesini ifade etmeye yarayan dil üzerinde yoğunlaşmışlardır. Russell ve G.E. yüz-yılımızın ilk dönemlerinde analitik felsefeyi yeni mantığı da kullanarak başlatmışlardır. Wittgenstein, Russell'dan öğrenmek (ve onu etkilemek) suretiyle çalışmayı sistematik hale getirmiş ve doğru konu nesnesinin dilsel karakterini vurgulamıştır. Viyana Çevresi'nin mantıksal pozitivizmi, çalışmaları daha da ileri götürmüş, bu arada, önceleri metafiziğe karşı duyulan kuşku, düşmanlık biçiminde sertleşmiştir. Wittgenstein, daha sonraları bir analiz aracı olarak formel mantığın yeterliliğini sorgulamış; onun okulu ve Oxford'un tabii dil filozofları, dilin kullanılış biçimlerindeki çeşitliliği ve kurallarındaki esnekliği de dikkate alarak dilin analizini formel olmayan yollarla sürdürmüşlerdir.

Analiz (Analysis)

Matematikte, sınırlama (limiting) süreçlerinin sıkı bir biçimde araştırılmasıdır. Özelde, sonsuz küçük sayılar işlemcisine (calculus) sağlam bir temel oluşturduğu söylenebilir. Newton'un limitlerin önemini fark etmesine karşın, o dönemde değişkenlerin sürekli hareket halinde olduklarını düşünmesi, temel kavramların saptanmasını olanaksız kılıyordu. 19. yüzyılda bu takıntı giderildi. Bolzano, Cauchy ve Weierstrass'ın çalışmalarıyla açık tanımlar, sezgisel mevhumların (nosyon) yerini aldı. Örneğin, bir fonksiyon devamlı olmakla birlikte, bir türeve (tanjant) de sahip olabilir. Bu tür sezgisel olmayan, kesin karşı örnekler (çoğu kez matematikçiler tarafından patolojik olarak nitelendirilirler) analizin önemli bir parçasıdır. Bunlar aracılığıyla sezgi, teoremlerin doğru formülasyonlar ve tanımlar üzerine inşasına değin rafine edilir ve kesin ispatlara ulaşılır. Newton'un aksine Leibniz, sonsuz küçüklükleri gerçekte varolan küçük nicelikler olarak düşünmüştü. Kesinlik arttıkça bunlar metafiziksel ve tutarsız olduklarından reddedildiler. Son zamanlarda, bunların geçerli tanımlamalarının yapılmasının olanaklılığı ve parlak düşsel ya da kesin kanıtlamayla birlikte ele alınabilirlikleri, standart olmayan analizle gösterilmiştir. Bu yöntem, halihazırda, matematiksel ekonomide kullanım alanı bulmuştur.

Felsefede, kompleks düşüncelerin ve önermelerin, kısaltılmış biçimlerindeki dilsel formülasyonların karmaşıklığını açık hale getirmeyi olanaklı kılan yeni dilsel ifade biçimleri bulmak. Russel tarafından başlangıçta ele alındığı haliyle, tanımlanmaya çalışılan terimlerin, kendilerinden daha temel ve problemsiz terimler aracılığıyla gerçekleştirilen bir tanımlama sürecidir. Örnek olarak Mill'in "neden" yerine "değişken ve koşullu olmayan öncel" ya da "bilgi" yerine "geçerli kılınmış doğru inanç" analizlerinden sözedilebilir. Russell'in betimleme teorisi yaygın olarak kullanılan bir analiz tekniği sağlamıştır. Bu teknik, sorunlu terimler içeren cümlelerdeki terimlerin, anlamları korunmak suretiyle, nasıl sorunlu ifadelerin yer almadığı cümlelerle yer değiştirileceğini gösterir.

Analoji (Analogy)

Felsefede, teşbih ya da genellikle sistematik veya yapısal olan benzerlik. Analoji yoluyla argümanda bulunmak, birşeyin bazı yönleriyle başka birşeye benzemesinden, o şeylerin incelenmemiş de olsa, başka yönlerinin de benzer olduğunu çıkarsamaktır. Mantıkta, analoji yoluyla akıl yürütme, düzgün tümevarımdan farklı olarak, bilinen bir şey ya da birşeylere ait veri aracılığıyla, onu bazı yönleriyle andıran hakikaten tek bir başka şeyin doğasına ilişkin sonuçların çıkarıldığı göstermeci olmayan bir argümantasyon biçimidir. Bu haliyle, doğru öncüllerden yanlış sonuçlara varmaya çok açık bir yapısı vardır.

Anarşizm (Anarchism)

Kendisini, her türlü otoritenin ve özellikle devlet otoritesinin ortadan kaldırılmasına, bunların yerini gönüllü ve özgür işbirliğine dayalı grup ve bireylerin almasına adanmış siyasi akım. Anarşistler, gelecekteki toplumun ne tür spesifik ilişkiler temeline oturacağına ve ona nasıl ulaşılacağı konusunda görüş ayrılıkları içerisindeyler. Günümüz liberteryan yazarlar kendilerini "anarko-kapitalistler" olarak tanımlayıp, düşmanlıklarını devlete ve her bireyin kendisine ve mülküne sahip olma hakkının çiğnenmezliğine dayandırır. Tarihsel olarak anarşistler özel mülkiyete düşmanca yaklaşırlar. İlk İngiliz anarşisti William Good-

win siyasi eyleme karşı ilgisizdi ve bireyin ahlâki açıdan yeniden yapılanmasından kaynaklanacak hükümetin tabi ölümünü istemekteydi. Daha yaygın biçimiyle anarşistler bir tür doğrudan eylem yanlısı olmuşlardır. Bunların Marksist eleştirilerinde ise eylemin, iyi örgütlenme ve etkili taktikler oluşturma açısından olumsuzluklarından yakınılmıştır. Proudhon (1809-65) ve Blanqui (1805-81), ilki barışçı değişim, öteki ise kendiliğinden saldırı yanlısı olmak suretiyle 19. yüzyıl anarşistlerini ikiye bölmüşlerdir. I. Enternasyonal'in anarşist kanadının başındaki Bakunin'in (1814-76) Marks ve Engels'le olan tartışmaları 1876'daki örgütlenmeyi parçalamıştır. Bakunin'in saldırganlık ve spontanlık konularındaki hırsı, eyleme dayalı propaganda biçiminde bir romantiklik ve intihar çılgınlığı yönünde yozlaşarak yüzyılın sonlarında Avrupa ve Amerika'yı etkilemiştir. Johann Moser'in dinamiğin açacağı yaratıcı olanaklara dair takıntısı bu dönemin karakteristiğini yansıtmakla beraber, Maltesta, Kropotkin ve Emına Boldınan gibi isimler bile zengin ve güçlüleri öldürmenin işçilerin ayaklanmasına, dolayısıyla da anarşist ütopyaya yol açacağını düşünmüşlerdir.

1900'den sonra anarşizmin gelişmiş ülkeler üzerindeki etkisi dinmiştir. Buna rağmen, İspanya iç savaşında anarşistler Katalonya'da gücü ellerinde bulundururken, devrimci Rusya'da Makhna Siviş savaş boyunca Bolşevikler'e karşı durmuştur. Fransa'da anarşist görüşler sol içerisinde hiçbir zaman tam olarak yok olmamıştır. I. Dünya savaşına kadar anarko-sendikacılık sendika çevrelerinde güçlü bir yere sahip olmuştur. 1968 Mayıs Olayları'nı yönlendiren de Ortodoks Marksizm'den ziyade anarşizmdi.

Anatomi (Anatomy)

Morfoloji'nin hem genel hem de detaylı biçimde hayvan yapılarını inceleyen dalı; bölgesel anatomi ya da yüzey anatomisi gibi çokça kullanılan öz-betimleyici terimlerde anlaşıldığı şekliyle, bir beden coğrafyası. Karşılaştırmalı anatomi ise anatominin birbirleriyle ilintili hayvanların aynı soydan gelen yapıları arasındaki benzerlik ve farklılıkları inceleyen dalıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren karşılaştırmalı anatomi, Evrim Teorisi'nin oluşturulmasında önemli bir yer tutmuştur.

Androjini (Androgyny)

Eski Yunanca'daki "andro" (erkek) ve "gyn" (dişi) sözcüklerinden türetilmiştir. Bu kavram insan kimliğindeki hem kadın hem de erkek karakteristiğine vurgu yapar. Cinsiyet ayrımı sabit ya da biyolojik temelli olmaktan ziyade akılcı bir olgudur. Kişiliğin bütünü kadın ve erkek özelliklerinin bir karışımıdır. Androjini kavramı feminist hareket içinde, özellikle de C. Heilburn tarafından geliştirilmiştir ve kadınla erkeğin farklı cinsel rollere sahip olduğunu ileri süren akımlardan, örneğin kadınla erkeğin ayrı uylaşımsal (konvansiyonel) roller üstlenmeye zorlandıklarını iddia eden düşüncelerden uzak durur. Cinsel baskıya karşı çözüm, cinsiyet ayrımına dayalı basmakalıp yaklaşımların önüne geçmektir.

Androjini erkeklerin kadınsı niteliklerini, kadınlarınsa erkeksi niteliklerini geliştirerek cinsler arası eşitsizliğin kaynağı olan farklılıkları gidermeyi öngörür. Diğer feministlerse androjiniyi, sorunun güçle ilintili kısmını açıklayamaması ve uylaşımsal kadın erkek özelliklerini tanımasından ötürü eleştirirler. Ayrıca sorunu maddi ya da siyasal çerçeveler yerine psikolojiye dayandırmasından kaynaklanan sıkıntıları vardır.

Antropozofi

Aklın ve kâinatın anlaşılmasının anahtarının bizzat insanın kendisinde yattığını savunan doğaüstücü bir görüş. Orjinal Yunanca terim "insana dair akıl" anlamına gelir. Terim günümüzde, insanın değişen ruhsal algılamalarını geliştirmenin insanlığı bekleyen en önemli görevlerden biri olduğuna inanan Rudolf Steiner'in (1861-1925) felsefî olarak eklektik özellik taşıyan öğretilerini nitelemek için kullanılmaktadır. *Bkz. Teozofi.*

Anima

Orijinal anlamı olan "yaşam gücü" ya da ruhtan türetilmiş, bir insanın kolektif bilincinin içindeki bağımsız arketipe gönderme yapan; onun doğasının kadınsı yanını sembolize eden Jungcu terim. En temel biçimiyle anima irsiyet yoluyla oluşmuş kolektif kadın imajıdır. Bütün

arketiplerde olduğu gibi anima da deneyim dünyasına yansıtılır ve ilk canlanışını annede bulur. Benzer bir yansıtma eş seçiminde de etkili olabilir. Sanatçının kadınsı ve yaratıcı ifadeleriyle birlikte ele alınabilecek ilhamı da, animanın bir başka temsil biçimidir. Jung, daha sonraki çalışmalarında, kadının erkeksi yanına gönderme yapan “animus” terimini ortaya atmışsa da, erkekteki animanın ilave işlevlerini kadının animusu için bütünüyle bir araya getirememiştir.

(Latince’de ruh): 1. Bkz. Ruh. 2. (Jungcu Psikoloji ekolünde) Bir bireyin kolektif bilinçaltının bir parçası olup, insan doğasının dişil yönünü temsil eder. *Hayvanî Ruh*: Hayvanlarda insan ruhuna veya aklına benzeyen oluşum. Yalnızca insanın bir ruha sahip olduğunu savunan Kartezyen görüşe zıt olarak, hayvanî ruh doktrini, hayvanların davranışlarının sırf fiziki olarak izah edilemeyeceğini, bir zihinsel faaliyet ve bir ruhun mevcudiyetini gerektirdiğini savunur.

Anlam (Meaning)

Anlam felsefesi, bizim kelime ve cümle anlayışlarımızın çeşitli yönleri ile, onlara sembolik bir işlev yükleme yetimizi irdeler. Asıl amaç tarihsel olarak insanın anlayış sınırlarının ortadan kaldırılması (beşer idrâkinin sınırsızlaştırılması)dır. Bunu sağlamak için de, anlam ile deneyimi birbirine bağlayan ve herbiri, doğru olsa bile ne tecrübe ettiğinizi bilmedikçe bir şeyin ne anlama geldiğini bilemeyeceğiniz görüşünü berraklaştıran prensipler zinciri önerilmiştir. Quine gibi deneyselci (Ampirisist)’lerin, bir bilimsel kuramın tek bir önermesinin bile herhangi bir anlamı olup olmadığı konusunda kuşkuya düşmelerine imkan tanıyan onaylama kuramı (confirmation theory)’nın karşılaştığı güçlükler, bu girişimin hızını kesmiştir.

Anlam nosyonunun bir diğer özelliği de, istemek ya da niyetlenmek gibi diğer psikolojik koşullar ve beşeri adet ve kurallar ile olan bağlantıdır. H.P. Grice’i takiben birçok yazar, bir önermenin anlamı olgusunu, bir dinleyici kitlesinde belirli bir etki yaratma niyetinde olanlarca normal biçimde kullanılmakta olduğu cinsten çözümlemeyi ummuştur. Bu suretle insan ve hayvanların iletişim sistemleri arasındaki ilişki ile, dilin kullanımında teamülün rolü aydınlatılabilecektir.

Anlamların üçüncü bir tanımı ise, anlam ile referans ve hakikat gibi semantik nosyonlar arasındaki bağlantı ile ilgilidir. Bu noktada filozoflar formel dillerin yorumlanmasında model kuramının başarısından etkilenmişlerdir; bunlar anlamı doğruluk şartları ile eşitlemek suretiyle, gramatik olarak karmaşık cümlelerin anlamlarının doğrulanmasının nasıl kurala bağlanabileceğini göstermeyi umarlar.

Anlamlı Şekil Yanıltmacası

R.P. Blackmur'un Your Winters'dan aldığı, "Edebi malzeme kelimelere döküldüğü zaman en iyi şekliindedir" dogması için kullanılan geleneksel terim. Bununla kendisine göre yanlış olan çözülmenin (medeniyetin, inancın), etkin bir biçimde, kaotik şekille ifade edilebileceği inancına işaret eder. Joyce'un *Ulysses*'ini çözülme olarak görür: Disipline edilmiş olması gerekmektedir. Ama eleştirmenler tarafından *Ulysses* veya T.S. Eliot'ın şiirinin aslında *kaotik* olmadıkları, sadece öyleymiş gibi göründükleri gerçeğiyle cevaplandırılır. Winters aslen Coleridge'in organik şekil düşüncesine saldırmaktadır. Blackmur bu kavramı D.H. Lawrence ve Carl Sandburg'un şiirlerini bertaraf etmeye çalışırken kullanmış ama onu bir teori adına sunmamıştır.

Anlamsızlık (Absürdizm)

Halk dilinde bariz yanlışlık veya akıl ve mantığa ters durum. "Reductio ad absurdum" olarak adlandırılan argüman türü, kesin bir çelişkinin ortaya çıkarılmasını içerir; yani, bir öncüller grubundan hem bir önerme hem de onun değilleme önermesi çıkarımsanır; buradan da bu öncüllerden en az birinin diğer öncüllerin doğru olabilmesi için yanlış olması gerektiği sonucuna varılır. Filozof ve dilbilimciler, bariz şekilde kendi içinde çelişkili olmayan anlamsızlıklar tür veya türlerini ayırdedici kriterler bulmaya çalışmışlardır ki bunlara örnek olarak "Renksiz yeşil fikirler öfkeyle uyuyorlar". cümlesi verilebilir.

Sanatlarda çoğunlukla modernizmle birlikte yer alan ve yabancılaşmış bir kişinin anlamsız bir dünyadaki durumunu tanımlayan bir terimdir. Bu anlamda absürd kavramı 19. yüzyılın sonlarında doğmuştur.

Başlangıçta bu terim komik bir tarz ve olumlu çağrışımlar şeklinde anlaşılıyorsa da kısa bir süre sonra çirkin ve olumsuz bir anlam kazanır. Roger Shateck'ın işaret ettiği gibi; "Herhangi bir değer yokluğu kendi içinde bir değer haline gelir..." Fakat bu kelimelerin felsefi yansımaları, absürd kavramı, "La belle epoque" devrinde hala gülmeye sebep olmaktadır. Daha sonraki tartışmalarda bir kalite kaybına uğrar, örneğin Kafka, Andre Breton ya da Sartre.

Anlamsızlık hakkındaki bir diğer nokta ise, bu kavramın Allah'ı tanımayan bir dünyanın normu olduğudur. 19. yüzyılda, bir insana şimşek çarpmışsa bu olay trajik sayılır ve Allah'tan gelen hikmetli ve planlı bir şey gözûyle bakılırdı. (Trajedinin tanımına bak) Zamanımızda insanoglu kendi kendini nükleer başlıklarla yok etme yolunu seçse varsayımlar tamamen farklı olacaktır.

Uzun vadede Allah'tan insana gönderilecek felaketler yerine, manasız bir fiil ile insan kendini sonsuza dek harap ediyor olacaktır.

Dramatik tiyatrodaki, eleştirmen Martin Essling "manasızın tiyatrosu" deyimini ortaya attı. Samuel Beckett'in *Godot'yu Beklerken* isimli oyunu asla gelmeyen bir varlığı bekleyen iki yaşlı avarenin anlatıldığı klasik bir örnektir.

Annales Okulu (Annales School)

Lucien Febure ve March Bloch tarafından 1929'da kurulan ve "Annales Économies, Sociétés, Civilisations" diye bilinen yayının etrafında birleşmiş tarihçilerden oluşan bir gruba verilen addır. Grup belli bir tarih biçimine vurgu yapar. Üyeleri, tarihçinin anlatımcılığa ve olayların kronolojisine geleneksel olandan daha az önem verip uzun vadeli yapıların ve trendlerin analizini ön plana çıkarması gerektiğine inanır. Ayrıca ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal tarihin bütün bir tarihe entegre edilmesine, bunun başarılabilmesi için de tarihçinin sosyal bilimlerle yakın ilişkide olması gereğine işaret ederler. Grubun tanınmış üyeleri arasında Pierre Chaunu, Pierre Goubert ve Emmanuel Le Roy Ladurie yer alır. Annales yaklaşımının göze çarpan örneklerinden biri, Fernand Braudel'in İngilizce'ye çevrilen *II. Philip Döneminde Akdeniz Dünyası* adlı eseridir.

Antidoğalcılık (Anti-Naturalism)

Antidoğalcılık. psikoloji ve sosyal bilimlerde, insanın (ve belki akıllı hayvanların da), -üzerinde çalışılması için hayli farklı yaklaşımlar gereken- doğal bilimlerin konusundan çok değişik olduğunu varsayan bir yaklaşım. Nitekim, insanı inceleyen biri onlarla iletişim kurabilir, onların söz ve hareketlerinin anlamlarını kavramaya çalışabilir; halbuki bir fizikçi, incelediği fiziksel maddeler ve mekanizmalarla aynı şekilde iletişim kuramaz. Bununla ilişkili bir görüşe göre, insan davranışı ve ruhsal süreçler, insan bedenindeki fiziksel, kimyasal veya fizyolojik süreçlerin terimleriyle açıklanamaz ve insan beyninin yapısı ve içinde gerçekleşen işlemlerle ilgili hiçbir çalışma, insanın nasıl düşündüğünü, karar verdiğini, davrandığını, hissettiğini, vb. açıklayamaz. Buna karşı çıkan görüş *Doğalcılık*'tır. Daha orta yollu bir görüş ise, insansal toplum sistemleri, incelenmeleri için (diğer fiziksel sistemlerle karşılaştırılmayacak şekilde) hayli yeni kuramsal çerçeve ve deneysel yöntemler gerektiren bir tür karmaşıklığa sahip olmalarına rağmen, fizikten farklı da olsa, nesnel bilimsel bir çalışma için uygun bir konudur. Bilişsel (cognitive) bilim bu türden bir çalışma olabilir.

Antiedebiyat (Anti-Literature)

Büyük olasılıkla ilk "antisanat" ürünlerinin İngilizce ifadesi için 1935'de David Gascoyne'un kullandığı terim. Eski gelenekleri tersine çeviren diğer (seçme) güzel sanatlar, edebî türler vb. örnekleri için bkz. *Antisanat*, *Antikahraman*, *Antiroman*, *Antitiyatro*.

Antigerçekçilik (Anti-Realism)

Farklı *gerçekçilik* türlerinin biri veya diğerine karşı olan herhangi bir kuram için kullanılan tanım. Genelde bilğimiz, düşünce, söz ya da deneyimimizden bağımsız belli varlıkların varlığını reddeden bir kuram, antigerçekçidir. Nitekim, maddi nesneler ele alındığında, *idealizm*, soyut nesneler ele alındığında *adcılık* (nominalism) antigerçekçidir.

Antikahraman (Anti-Hero)

Antikahraman, edebiyatta, *Antiroman*'ın geleneksel roman karşısında-

ki tavrının aynısını geleneksel kahraman karşısında gösteren tip. Terim bu anlamda ilk kez W.P. Ker tarafından kullanıldı; fakat (ahmak, mızmız, görgüsüz, beceriksiz, ahlâksız) antikahraman tipi hayli eskidir. Yunan “yeni komedi”sinde, pikaresk romanda (picaresque: külhanbeyler ya da hırsız ve dolandırıcılar arasında geçen tür) ve bunun kaynaklandığı roman ve öykü türünde görülür. Özellikle tasarlanan ilk antikahramana, Honoré d’ Urfe’nin büyük başarı kazanan *Astrée* (1607-27) adlı eserinde rastlanır: Bu, duygusal bir yiğitlik öyküsüdür, fakat sadakatsizliği savunan Hylas, geleneksel kahraman Céladon’un açıkça hicivli bir taşlamasıdır. Lirik şiirde Edwin Arlington Robinson’un Minniver Cheever’ı mükemmel bir örnek teşkil eder ve T.S. Eliot’ın Prufrock’ı ona çok şey borçludur. Çağdaş antikahramanlar arasında Haşek’in İyi Asker Svayk’ı, Chistopher Isherwood’un Christopher Isherwood’u, John Osborne’un *Look Back in Anger*’ındaki (Öfkeyle Geriye Bak) Jimmy Porter, Kingsley Amis’in *Lucky Jim*’indeki (Şanslı Jim) Jim Dixon, ve geleneksel biçimde kurulan tanınmış eserlerdeki pek çok tipler sayılabilir. Sovyet edebiyatının “olumlu kahraman”ı bu tipin aksi olarak gösterilebilir.

Antimadde (Antimatter)

1928’de fizikçi, P.A. Dirac antimaddenin varlığını iddia etti. Dirac’ın meslekdaşı Haris Plendl’in ifadesiyle “Bildığımız madde pozitif yüklü protonlar ve negatif yüklü elektronlardan oluştuğuna göre, niçin negatif yüklü protonlar ve pozitif yüklü elektronlardan oluşan bir başka madde varolmasın?”. 1932’de, ilk antipartikül olarak bilinen pozitron, 1955’te antiproton, bir yıl sonra da antinötron keşfedildi. Bu antipartiküllerin varlığı antimadde aleminin varlığının anlaşılmasını sağladı. Diğer taraftan pozitif yüklü nötron ve protondan oluşan net pozitif yüke sahip atom çekirdeği kendisini çevreleyen ve negatif yüke sahip elektronlar tarafından nötralize edildiği halde, antinötron ve antiprotonlardan oluşan antimadde atomunun çekirdeği net negatif yüke sahiptir ve kendisini çevreleyen pozitronlar tarafından nötralize edilir. Bu çeşit antiatomların dünyamızdaki hayatları ve konvensiyonel madde tarafından çabucak imha edilebileceğinden ister istemez kısa süreli olacaktır. Fakat, teoride dünyamızdan uzak olan antimadde dünyalarının varlığı ihtimalinden şüphe etmek için hiçbir sebebimiz yoktur. Temel fiziksel birimin varlığı gibi daha geniş formların da potansiyel varlığı bilinmektedir.

Antimodernizm

Sanatlarda, modernizme tepki olarak geleneksel tema ve formlara geriye dönüştür. Graham Hough'un işaret ettiği gibi, modern çağdaki devrimlerle geleneksel formlara dönüş hızlı bir şekilde gerçekleşir. Hough; "Modern teknikler kısa bir sürede tanınır ve sıkıcı olur. Dolayısıyla kendilerine karşı bir tepki doğururlar. Böylece bir sonraki neslin bilinçli bir modernizm karşıtlığı ortaya çıkar. (Eliot ve Joyce'dan sonraki kuşakta görüldüğü gibi); Graham Greene, Waugh, Auden ve onun takipçileri Robert Graves ve Hardy'nin modernistlerin zaferinden sonra sanat çevresinde görülen durgunlukta ünlerinin artması artık eskime sırası gelen modernizmin gitmesi ve yerine yeni bir modernizm gelmesi anlamına gelir." der.

Antinomianizm (Antinomianism)

Ahlâk karşıtı bir kimse, hakim otoritelere uymak zorunda değildir. (Yunanca'da nomos kanun demektir) Bu Hristiyanlık'taki Gnostisizm mezhebinin bir ilkesidir ve İsa'nın ölümünü takip eden on yıllarda Gnostisizm mezhebinden olanlar kilise babalarının yanında yer alarak üzüntü kaynağı oluşturmuyorlardı. Fakat Ortaçağ'a doğru, toplumsal ve ahlâkî olarak uygunsuz sayılabilecek cinsel birlikteliğe başka bir kısım Gnostik gruplarca açık bir kapı bırakılmaya başlandı ve bu durum bir çeşit ihtilâf konusu oluşturdu. Bundan dolayı antinomianizmle ilgili bir problem de şudur: Ahlâkî kuralların dışına bir kez çıkıldığında, istenmeyerek müsaade edilebilen şeyler karşısında kişinin rahatlıkla izin veren, kendine karşı müsamahakâr ve hatta zararlı bir hale gelmesi kolay olacaktır. Antinomian davranışın Ortodokslarca yalnız farklı olarak değil gerçekte tehlikeli olarak da yanlış algılanmış olması diğer bir problemidir. (Mainstream) Hristiyanlık orduyla ittifaka girince, IV. yüzyılda, Constantin'in Hristiyan oluşundan bir süre sonra, herşey (hakim dogma) yalnızca kabul edilemez olarak kalmayıp çoğunlukla talihsiz bir teşebbüs (enterprise) haline geldi.

Bugün ise antinomianizm esaslı, lâik bir anlam taşımaktadır. Mesele, bir antinomian kendini, yaşam için çalışmayı kutsal gören biri olarak tanımlayan kişidir.

Antipsikiyatri (Anti-Psychiatry)

İngiltere’de, en başta R.D. Laing ile, ABD’de ise esas olarak, *Geleneksel Psikiyatri*’yi (özelde onun kamusal ve kurumsal biçimini) reddeden ve akıl hastalığı kavramının hem küçük düşürücü hem de bilim dışı olduğunu iddia eden Thomas S. Szasz ile özdeşleşen bir terapi uygulama hareketi. Laing 1960’larda, akıl hastalarının aslında toplum ve özellikle de aile tarafından kendilerine uygulanan dayanılmaz baskıların kurbanları olduklarını savundu; akıl hastalığına kaçıışı en azından anlaşılabilir olarak ve giderek hastalıklı toplum karşısında sağlıklı bir tepki olarak gördü. Laing sonuçta geleneksel olarak Şizofreni adıyla damgalanan şeyin, özellikle akli başında ve sezgisel bir durum olabileceğini iddia etti. Bu teşhisin ardından da, ruhsal rahatsızlıkların giderilmesinden çok yaratılmalarına neden olan zorlayıcı psikiyatrik kurumlara saldırı başladı. İlaç terapilerini, mekanik terapileri ve psikosürjeri (psychosurgery) özellikle reddedildi. Tüm bunların ötesinde Szasz, “hastalık” kategorisinin sadece fiziksel ve bedensel (somatic) şartlara uygulanması gerektiğini ileri sürerek, akıl hastalığının ontolojik konumunu sorguladı; akıl hastalığının tehlikeli bir mecaz olduğunu söyledi.

Antiroman (Anti-Novel)

Hakketmediği kadar ünlü ve etkili olduğuna inanılan romana ya da romanlara açıkça veya üstü kapalı olarak karşı çıkan romanlara yakıştırılan özlü bir sıfat. Charles Sorel’in, kısmen D’urfe’nin *Astrée*’si hakkında bir taşlama olan kendi *Le Berger Extravagant*’ının (1627) 1633 baskısını bir *antiroman* olarak tanımlanmasına rağmen, ilk büyük antiroman Cervantes’in *Don Quixote*’udur (1605). Bir ölçüde, yaygın şövalye edebiyatına karşı çıkış olarak tasarlanmışken, trajik bir başyapıt dönüşür. Gerçek antiromanın tipik bir örneğidir; bir gerçekdışılık hissi ve (çağdaş varoluşçu tabirle) kendi gerçekliğini (authenticity) bertaraf ederek okuyucuyu uyuşturan geleneksel biçimlere başkaldırır, ve ona kendi açmazını anlatan bir dizi şokla okuyucuyu sarsar. İlk İngiliz antiromanı, okuyucuyu sürekli olarak edebiyattan *ummadığı* şeylerle yüzyüze getiren, Sterne’in *Tristram Shandy* (1759) adlı eseridir. Genellikle, ya fazla kapalı ya da fazla donuk ve felsefi bir ifadesi olduğu için her zaman başarılı olmamakla beraber, antiroman XX. yüzyılda (özellikle Fransa’da *Yeni Roman* biçiminde) yeniden canlandırılmıştır. Bu canlanış sırf öznel

deneyimle ilgili oluşu nedeniyle, Husserl'in Görüngübilim'inden (phenomenology) çok fazla etkilenmiştir.

Antisanat (Anti-Art)

Güzel Sanatları, sanat kavramının kendisi de dahil olmak üzere tüm yerleşik kurumlara saldırmak veya alaya almak için kullanan *Dada* hareketinin ürünleri için kullanılan bir terim. Duchamp'ın *Ready Made*'leri erken döneme ait bir manifestoydu. Terim sonradan Gruppe Zero, ve Kavramsal Sanatı da içeren diğer avantgard hareketler tarafından da kullanıldı. *Pop Art* ve *Kinetik Sanat* gibi çağdaş sanattaki diğer radikal hareketler, ilk dönemlerinde anti-sanat biçimleri olarak çabucak kabullenildiler. Bu kader, özgün *Dada* nesneleri için de geçerli oldu.

Antropoloji (Anthropology)

Antropoloji (İnsan bilim). 'Anthropos'tan gelir.

1. *Erken dönem*. Antropolojinin tarihi Avrupa'nın düşünce tarihinin bir parçasıdır, fakat XIX. yüzyıl sonlarına kadar bağımsız bir bilim dalı olarak kurulmuş değildi. Keşiflerinin bazılarının tamamen gözleme dayanmamasına rağmen, bilinen dünyanın alanını genişleten ve insanoğlunun farklılıklarını açığa çıkaran, geçmiş yüzyılların kâşif ve gezginleriyle (Colombus, Marco Polo) başlamıştır. Günlüklerinde yazdıkları kişiler (çoğu kez köpek kafalı ve kuyruklu olarak), insanın doğası üzerine fikir yürüten Rönesans filozoflarının (Montaigne, daha sonraları Vico, Rousseau ve Montesquieu) ilgisini çekti. İlkel insan, Avrupalı filozoflar tarafından "diğeri" olarak şekillendirildi. Ya, Avrupa'nın uygarlığına karşıt olarak yabancılığı ve barbarlığı, ya da Avrupa'nın yozlaşmışlığı karşısında masumiyet ve çocuksuluğu temsil etti.

2. *XIX. yüzyıl evrimcileri*. XIX. yüzyıl düşüncesi içinde ırk ve evrim fikirleri önemliydi, ve antropoloji bu entelektüel ortam içinde, bir bilim dalı olarak gelişti. Aynı zamanda sömürgelerin genişlemesine bağlıydı ve sömürgelerdeki insanları uygarlaştırma işlemi için mazeret oluştuyordu. İlkel insan Morgan, McLennan ve Maine tarafından bir *andaç* (survival), insanoğlunun erken dönemlerinin bir temsilcisi olarak anılmaktaydı. 1898 Torres Boğazı seferi (katılanlar arasında Haddon, Ri-

vers, Wilkin, Seligman, Myers ve McDougal vardı) antropolojinin gelişme süreci içinde önemli bir dönüm noktasıdır. Saha çalışması (field work) olarak erken bir uygulamaydı ve antropolojinin deneysel temelini oluşturmasına büyük katkıda bulundu. Yine de, antropoloji bu dönemde hâlâ değişik konuların bir alaşımı durumundaydı (linguistik, maddi kültür, toplumsal gelenek, psikolojik tipolojiler). XX. yüzyılın başından itibaren çeşitli alt dallar bağımsız olarak gelişmeye başladı (özellikle sosyal, kültürel ve fiziki antropoloji) ve bugün bunlar, hayli ayrılmış disiplinlerdir. *Fiziki antropoloji* insan türlerinin fiziki evrimiyle ilgilenir ve genetikçiler ile ve fizyologların alanına girer. *Kültürel antropoloji*, Amerika'da, Tylor ve Boas'ın etkisi altında gelişmişti. Kültürle ilgili hayli geniş bir konu haline gelmişti, fakat genellikle çeşitli uzmanlık alanlarına ayrılır: linguistik, kültür ve kişilik çalışmaları, ilkel sanat, vb... İngiltere'de ise aksine, antropologlar toplumsal sistemler üzerinde yoğunlaşırlar ve bağımsız bir dal olan *sosyal antropolojinin* oluşumu için Durkheim ve Weber'in çalışmalarına başvurdular.

3. *İşlevselciler* (functionalists). Malinowski, alan çalışması metodolojisini getirerek sosyal antropolojinin yapısını değiştirdi. Bundan böyle antropolojik veriler, artık masa başında yürütülen fikir ve varsayımlarla değil, olaya katılanın birinci elden gözlemleriyle oluşmaktaydı. Malinowski aynı zamanda evrimci kuramlarıyla ayrılır ve Trobriand malzemesini *İşlevselci* bir çerçeve içinde yorumlar. *Yapısal İşlevselcilik* ise, Radcliffe Brown'la özdeşleştirilen daha sonraki bir gelişmeydi. Bu yaklaşım, Malinowski'nin birey ve onun ihtiyaçlarına ilgisinden uzaklaşıp, *Toplumsal Yapı* ve onun zaman içindeki sürekliliği sorusuna yönelir. Sosyal Antropoloji 1930'lar ve 1940'lar boyunca İngiltere'de gelişti. Çok güçlü bir deneysel temeli vardı ve Afrika ve Güneydoğu Asya'daki sömürge alanlarında geniş çapta uygulandı.

4. *Yapısalcılık*. 1949'da Lévi-Strauss 'Les Structures Élémentaires de la Paranté'yi yayımladı (Akrabalığın Başlangıç Yapıları; *The Elementary Structures of Kinship* adıyla 1969'da İngilizce'ye çevrildi). Sosyal antropoloji üzerinde büyük bir etkisi oldu. Lévi-Strauss'un insan zihninin bir modelini kurma girişimi olan bu çalışması, deneysel yöntemden çok felsefe ve kuramla ilgili olan bir Avrupa geleneğinden çıkmıştı. İngiltere'de yapısalcılık, bir yöntem olarak Leach, Douglas ve Needham tarafından ele alındı, fakat içinde faaliyet gösterdikleri etnografik geleneğe

uygun olarak değiştirildi ve uyarlandı (E.R. Leach, Lévi-Strauss, 1970). Amerikan geleneği ise gelişimini bağımsız olarak sürdürdü ve yaygın bir şöhret kazanmalarına rağmen, Margaret Mead ve Ruth Benedict'in çalışmalarıyla pek az antropolog ciddi olarak ilgilendi. Yapısalcılığın önemli sonuçlarından biri, Avrupa, ABD, Kanada ve İngiltere'deki değişik ekolleri ortak bir tartışma zeminine çekmesiydi.

5. 1970'lerin eleştirisi. Yapısalcılığın izinden giden Marksist fikirlere gösterilen ilgi, sosyal antropolojiye tutarlı bir kuramsal çerçeve kazandırma yolundaki bir diğer girişimi temsil etmekteydi. İlk hareket yine Fransa'dan geldi ve Marksist kavramlar en kapsamlı biçimde Meillasou, Terray ve Godelier tarafından incelendi. *Woman, Culture and Society*'nin (Kadın, Kültür ve Toplum; R.Z. Rosaldi ve L. Lamphere, eds., 1974) yayımlanması feminist tartışmayı başlattı ve bunu izleyen çalışmalar antropolojik tartışmayı giderek genişletti. Etnografik film, yetkin ve bağımsız bir araç olarak hızla gelişti (M. Eaton, ed., *Anthropology-Reality-Cinema* 1979). Antropolojinin bunalımı fikirler ve kavramlar alanına değil, Etnografyaya (budunbetim, kavmiyet), coğrafik araştırma alanlarına bağlıdır. 1970'lerden itibaren sömürge imparatorlukları büyük ölçüde elden çıkmıştı ve antropologlar, yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin pek çoğunda iyi karşılanmadıklarını gördüler. Gerçekten de antropoloji bazı yönlerden sömürgeciliğin hizmetinde olmakla suçlandı (T. Asad, ed., *Anthropology and the Colonial Encounter*-Antropoloji ve Sömürge Mücadelesi, 1973) ve kalkınma konusuyla meşgul olmuş artan sayıdaki İngiliz ve Amerikan antropologu da aynı soruyu ortaya attı. Diğer antropologlar ise tarihte, Avrupa'nın kırsal bölgelerinde ve gelişmiş dünyanın şehirlerinde yeni saha çalışması bölgeleri aradılar. Yeni yönelimin bu bilim dalı için çok önemli sonuçlar doğurmuş olması mümkündür. Asıl kuramdan ayrılma ve sosyal antropolojinin köşe taşları olarak kabul edilen ama geleneksel etnografik alanlarda gelişmiş olan kavramların (örneğin soy, evlilik, yerel grup) incelenmesine bir dönüş yaşanmıştır.

Antroposofi (Anthroposophy)

Yazınsal anlamda "insan hakkında bilgelik". Rudolf Steiner (1861-1925) tarafından öğretisini ifade etmek ve *Teosofi*'den (ki ilk dinleyicileri teosofi taraftarlarından oluşuyordu) ayırdetmek amacıyla kullanılan

terimdir (Theosophy; bireyle tanrı arasında doğrudan ilişki kurmayı amaçlayan dinî sistem. Teosofi Derneği: 1875'te New York'ta, Madam Blavatsky ve diğerkleri tarafından kurulmuş, evrensel kardeşlik yanlısı, özellikle Brahman ve Budist öğretileri izleyen dernek.) "Ruhsal araştırma"dan türeyen bu öğretilerin, duyuüstü algının tamamen *bilimsel* bir biçimi üzerinde temellendiğini iddia eder. Antroposofinin en önemli savlarından biri, insanoğlunun şimdiki entelektüel yetilerinin, Steiner'in bahsettiği duyuüstü (Bkz. Aşkınlık-Transcendence) gerçeklerin doğrudan deneyimine yol açan bilincin daha erken bir dönemdeki biçiminden geliştiğidir. Zekânın artık kazanmış olduğu açıklık ve nesnelliği, ruhsal algının (İmgelem, Esin, Önsezi olarak adlandırdığı) yeni biçimlerine yönelmek, Steiner'e göre gelecek için insanlığın başta gelen görevlerinden biridir. Bilincin bu tür bir "diriliş"inin, İsa'nın kendini yer yüzündeki insanın alinyazısıyla birleştirme marifetiyle mümkün hale geldiğine inanır. Steiner bu inanca uygun biçimde, ilk kitaplarından biri olan *The Philosophy of Freedom*'ı (Özgürlük Felsefesi), bilginin Pauline bir kuramı olarak tanımlar. (Pauline: Aziz Paulus'la, yazdıklarıyla ya da öğretileriyle ilgili). Eserleri eğitim, tarım, tıp, güzel sanatlar vb. alanlarda pek çok uygulama faaliyetine yol açtı.

Apolloncu ve Dionisoscü Kùltürler (Apollonian And Dionysian Cultures)

Apolloncu ve Dionisoscü Kùltürler Ruth Benedict tarafından, iki kùltür modelini ayırdetmek için kullanılmış terimlerdir. Franz Boas'ın *Kùltürel Antropoloji* okuluna bağlı olan Benedict, özellikle daha yalın toplumların kùltürlerini, davranış, düşünce ve eylemin tutarlı ve devamlı modelleri, yardımcı kişilik türleri olan psikolojik yönelimler ve kurumlar sistemi olarak değerlendirdi. Nietzsche'den (Antik Yunan tiyatrosuyla ilgili tartışmasında) ve Oswald Spengler'den aldığı bu terimlerden Dionisoscü'yu, toplumsal tepkilerde duygusal kendini bırakışa neden olan ve onu teşvik eden bir kùltür modelini, Apolloncu'yu ise düzen ve denetim üreten modeli belirtmek için kullanır. Örneğin ölülerinin cenaze törenlerinde Zuni Yerlileri (Apolloncu) kederlerini bastırıp denetlerken, Kwakiutl Yerlileri (Dionisoscü) kendilerini coşkun bir matem cümbüşüne bırakırlar. Evans-Pritchard bunu antropolojinin "hurma ağaçlarında rüzgarın hışırdaması" türü olarak adlandırır.

Aquinas, St. Thomas (1225-74)

İtalya'da Aquino yakınlarındaki Roccasecca'da doğan skolastik filozof. Monte Cassino'daki Benedikt rahiplerinden ders almış ve Napoli Üniversitesi'nde edebiyat ve beşeri ilimler tahsili yapmıştır. Ailesinin şiddetle karşı çıkmasına rağmen, 1244'de sefalet içinde yaşayan keşişlerin oluşturduğu Dominikan mezhebine katılarak, Albertus Magnus'un gözetimi altında Paris ve Cologne'de felsefe ve ilâhîyat öğrenimi görmüştür. 1254-1259 yılları arasında öğretim üyeliği yaptığı Paris'te, 1256 yılında profesör unvanını kazanmıştır. 1259-1269 yılları arasındaki on yıllık sürede İtalya'da bulunan Aquinas, mensubu olduğu mezhepte ve Orvieto, Roma ve Viterbo'da bulunan papaların hizmetinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1269-1272 arasında ise, ilâhîyat ve felsefe tartışmalarının hüküm sürdüğü bir devrede Paris'te ikinci kez üniversite öğretim üyeliği yapmıştır. Üniversite yaşamına bir lisans öğrencisi olarak başladığı okul olan Napoli Üniversitesi'nde bir yıl boyunca üstlendiği öğretim üyeliği görevini müteakip akademik kariyeri sağlık durumunun bozulması nedeniyle 1273'de sona ermiştir. Lyons'ta yapılacak kilise konseyi toplantısına katılmak üzere yaptığı seyahat sırasında 7 Mart 1274'de Fasanova'da ölmüştür. Ölümünden üç yıl sonra onun görüşlerini içeren bazı önermeler Paris ve Oxford'da bulunan kilise organlarıncı kınanmış; öte yandan 1323'de Avignon'da Papa XXII. John onu azizler listesine dahil ettiğini ilan etmiş ve 1879'da da Papa XIII. Leo yayınladığı bir genelgeyle onun eserlerini katolik alimlere övmüştür.

Tamamı yirmi yıl içinde yazılmış olduğu halde Aquinas'ın eserleri sayısız ciltleri doldurmaktadır. Bunlardan en tanınanları, felsefeyle ilâhîyatın bir sentezini yaptığı ve tek başına Berkeley'in felsefi eserlerinin metninden altmış bin kelime daha fazla olan *Summa Contra Gentiles* (*İnançsızların Günahlarına Karşı*) ve olgun dönem düşüncelerini topladığı, *Summa Theologiae*'dir. Bu ansiklopedik eserler, her ne kadar amaç ve içerikleri itibarıyla ilâhîyat eserleri olsalar da, usul ve içerikleri felsefi olan bir çok konuyu da içermektedirler. Aquinas'ın ilâhîyat sentezlerinin ilki olan ve ona göre yüzyıllık mazisi olan Peter Lombrand'ın *Cümleler*'inin eleştirisi felsefi olarak okunmaya en az değerli eseridir. En bariz şekilde felsefi olan eserleri ise Aristo'nun eserleri (*Analitikler*, *De Anima*, *De Caelo*, *Ahlâk*, *De Interpreasyon*, *Metafizik* ve *Fizik* ile *Siyaset*'in bazı bölümleri) hakkında kaleme aldığı yorumlar ile Paris'te bulunduğu sı-

ralarda öğretim veya tartışma amaçlarıyla yazdığı diğer bazı denemele-ridir. Bu son deneme eserleri arasında, varlık ve öz konusunda genç dönem eserlerinden olan *De Ene et Essentia*, tabiattaki değişimin sebeplerine değinen *De Principes Naturae*, Averroist'in bütün insanlığın tek bir zekaya sahip olduğu şeklindeki görüşüne karşı yazdığı *De Uitante Intellectus* ve evrenin zamanda bir başlangıç noktası olduğunun felsefe yoluyla kanıtlanamayacağını öne sürdüğü *De Aeternitate Mundi* sayılabilir. Aquinas'tan kalan eserler arasında en canlıları, *Hakikat* (De Veritente), *İlahi Güç* (De Poentia), *Ruh* (De Anima) ve *Hür İrade* (De Molo) gibi bazı felsefe ve ilâhiyat konularında akademik alanda yapılan canlı tartışmaların kayıtlarından meydana gelen *Queastiones Disputatae* adlı eserdir. Felsefeyle alakalı konular Aquinas'ın İncil'in bölümlerini yorumladığı, örneğin *Çalışma Babı*'yla ilgili yorumunda dahi bulunabilmektedir. Aquinas, Rönesans dönemi zevkine göre barbarca sayılsa da felsefi deneme eserlerine model teşkil edebilecek ağır, duru ve heyecansız bir Latince'yle eser vermiştir. Eserlerinin büyük bir çoğunluğunun İngilizce tercümesini bulmak mümkündür. Aquinas'ın felsefeye yaptığı ilk hizmet, Müslüman yorumları yoluyla dinsiz bir filozofun sızmasından şüphelenen ilâhiyatçıların ezeli muhalefetlerine rağmen Aristo'nun eserlerini Hristiyan Batı dünyasına tanıtip, kabul ettirmek olmuştur. Arkadaşı Moerbeke'li William'ın tercümeleri, üzerinde Aquinas'ın yaptığı yorumlar sayesinde batı üniversitelerinde öğrenim gören öğrenciler Aristo'nun kendi fikirleriyle tanışma olanağını bulmuşlardır. İlâhiyat konularındaki eserlerinde Aquinas, Aristo'nun felsefi görüşlerinin ilâhiyat alanındaki Hristiyan öğretileriyle pekâla bağdaşabildiğini göstermiştir. Her ne kadar Aquinas'ın temel felsefi tema ve teknikleri Aristocu nitelikteyse de, Aquinas'ın sadece Aristo'nun fikirlerini seslendirmekten öte bir şey yapmadığını iddia etmek, Aristo'nun Platon'u tekrar ettiğini söylemek kadar yanlıştır. Aristo felsefesiyle Hristiyanlık arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaya çalışmaktan başka, Aquinas, Aristo'nun fikirlerini felsefe alanında kalarak geliştirip, düzenlemiştir. Bu şekilde, örneğin, *Summa Theologiae* adlı eserinin umumi ahlâki meselelere ait bölümünde (Prima Secundae) Aquinas'ın, Aristo'nun mutluluk, fazilet, insanın eylemleri ve heyecan konularındaki görüş ve öğretilerinin sadece ilâhiyat konuları olan ilahî yasa ve ilâhî takdir alanlarına uyarlanmasını yapmadan önce geniş bir yorumunu yaptığını ve geliştirdiğini görüyoruz.

Aquinas'ın fizik felsefesi, tabi bilimlerdeki gelişmeler sonucunda doğal olarak demode hale gelmiş; mantık felsefesi de matematiksel mantığın gelişmesi ve Frege'den sonraki yüzyılda gelen matematikçi ve filozofların çalışmalarına bağlı olarak artık eskimiştir. Bununla birlikte onun metafizik din felsefesi, felsefî psikoloji ve ahlâkî felsefe alanlarında yaptığı katkılar onu filozoflar arasında ilk sıralarda anılma hakkını kazandırmıştır.

Metafizik alanında Aquinas, Aristo'nun gerçeklik ve olasılık arasında yaptığı ayrımı çok geniş bir alana yayılan husus ve meselelere uygulamıştır. Şayet herhangi bir maddeyi, örneğin bir odun parçasını ele alacak olursak, belli bir zamanda bu madde için doğru olan bazı niteliklerin ve o zaman için o maddenin bir niteliği olmasalar da bir zaman gelip de doğru olabilecek kimi başka niteliklerin mevcut olduğunu görürüz. Bu şekilde, bu odun parçası o an için soğuk olsa da ısıtılmak suretiyle kül, haline dönüştürülebilir. Aristo'nun izinden giden düşünürler bir maddenin o an için sahip olduğu niteliklere gerçeklik, o an olmasa da bir zaman gelip de sahip olabileceği niteliklere ise olasılık adını vermişlerdir. Yani, bir odun parçası gerçekte soğuk ama olası olarak sıcak, gerçekte odun ama olası olarak küldür. Soğuk durumdan sıcak duruma geçme maddenin özelliğini değiştirmeden maruz kaldığı arızı bir değişiklikken; bir odun parçasıyken kül haline gelmesi ise köklü bir değişiklik, bir tür maddeden diğer bir tür maddeye dönüşümüdür. Değişimlerde görülen gerçekliklere “biçim” adı verilir; bu biçimlerin arızı değişimlerle ilgili olanlarına *arızı biçim*, köklü değişimlerle ilgili olanlarına ise *köklü biçim* adı verilir. Köklü değişime uğrayabilme yeteneği olan varlıkları ifade eden teknik terim “madde”dir.

Aquinas, dünyada mevcut bütün nesnelerin madde ve biçimlerden oluştuğuna inanıyordu. Bununla birlikte, bu mürekkep varlıkların yanı sıra saf biçimler de mevcuttu, ki bu biçimler muhtevalarında hiçbir maddi zerrecik bulunmayan meleksele varlıklardı. Dünyevî varlıkların bölünmezliklerinin esas- aynı cinsten iki şeyin tek bir şey değil, iki ayrı şey oluşları- maddedir; bir fasulye kabuğunun içinde bulunan iki ayrı fasulye tanesini istediğiniz kadar birbirlerine benzetin, bu iki tanecik tek bir şey olmayıp iki ayrı varlık olmaya devam edecektir çünkü bunlar iki ayrı maddedir. Maddî özellik taşımayan melekler hiçbir zaman aynı cinsten iki ayrı şey olamazlar; çünkü, nasıl bir insan bir kökten ay-

rı bir varlıksa iki melek de birbirlerinden ayrı varlıklardır; her melek kendine özgü ayrı bir cinsi teşkil eder.

Özellikle gençlik dönemi eserlerinde Aquinas, bir miktar sütun te-reyağına dönüşmesi örneğinde olduğu gibi, bir maddenin oluşmasının bir olasılığın meydana gelmesinin değişik bir şekli olduğundan bahse-der ki burada mevcut olmayan bir maddenin vücut bulması, bir gerçek-lik kazanması sözkonusudur. Bu konuda olgunluk döneminde yazdığı eserlerde ise, varlıkların meydana getirilmesinin gölgede kalan varlıklar-ın bu şekilde hayata geçirilmesi, gerçeklik kazandırılması olarak kabul edilemeyeceği hususunda ısrar etmiştir. Bununla birlikte, Tanrı'yla ya-ratılmışlar arasındaki ayrıma işaret etmek için *öz varlık* ve *varlık* şeklin-de bir ifade tarzı kullanmaya devam etmiştir ki buna göre bütün ya-ratılmışlarda *öz varlık* ve *varlık* birbirlerinden ayrı olarak bulunmaktayken (çünkü yaratıklar yaratılmamış, birer varlık haline getirilmemiş de ola-bilirlerdi), bu iki şey Tanrı'da birleşik halde mevcuttur (çünkü Tan-rı'nın mevcudiyeti diğer bütün varlıklardan farklı olarak kaçınılmaz-dır). Aquinas'ın *esse* ya da *mevcudiyet* konusunda yazdıkları, *öngörüyle karmaşanın* acayip bir karışımını teşkil etmektedir; buradaki *karmaşa*, onun *mevcudiyet teorisinin*, onu izleyen düşünürlerce büyük bir hayran-lığa sahip olmasını engellemiştir.

Aquinas'ın madde ve biçim öğretisi metafizik alanındaki görüşleriyle sınırlı kalmayıp, onun akıl felsefesini de çeşitli yönlerden etkilemiş-tir. Biçimler iki şekilde mevcut olabilirler: *Esse naturale* ile ilgili olarak (yani, bir madde doğasını olduğu şey yapan biçim olarak) veya *esse in-telligence* ile ilgili olarak (yani, bir insanın aklında mevcut bir fikir ola-rak). Bunun da ötesinde, insan ruhu insan bedeninin bir biçimidir; ya-ni, vücudumuzu vücut yapan insanın sahip olduğu hayat ve güçlerdir. Bu görüşe yöneltlen ilâhiyat alanındaki itirazlar karşısında Aquinas, ussal ruhun insan vücuduna ait tek esaslı biçim olduğunda ısrar etmiş-tir. Bu görüşü dolayısıyla Aquinas, ruh, zeka, hayvan ve sebze şeklindeki hiyerarşiye ilave olarak bir bedensel maddenin mevcudiyetine ina-nanlarca ölümünden sonra kınanmıştır. Bu çok eski tartışmanın günü-müzdeki eşdeğerini, hafıza veya vücut devamlılığının bir kişisel kimlik kriteri olup olmadığı konusundaki tartışmalarda görmekteyiz.

Aquinas'a göre insan ruhunun iki esas gücü zekâ ve iradedir. Ona göre zeka düşünebilme yeteneği, kavramlar oluşturabilme ve inançlara

sahip olabilme yetisidir. Aquinas kavram ve inançlara “tür” adını vermiştir ki bu kelime İngilizce’deki “idea” (düşünce, fikir) kelimesi gibi sayısız anlamları olan bir kelimedir. Zekâ, “tür”lere sahip olabilme, onları edinebilme ve onları kullanabilme gücüdür. Duyu organlarına dayanarak yapılan faaliyetler sonucunda türleri edinebilme gücü aktif zekâ (intellectus agens) olarak adlandırılırken, bunları depolayıp kullanabilme gücü algılayıcı zekâ (intellectus possibilis) olarak isimlendirilir. Aristo hakkında yorumlar kaleme alan Müslüman düşünürlerin aksine Aquinas, bütün insanların her iki tür zekâyâ da sahip olduklarını savunmuş; Platoncu ilâhiyatçılar aksine olarak da zihinsel fikirlerin hem edinilebilmesi hem de kullanılabilmesi için muhayyilenin işbirliğinin gerekli olduğu görüşünde ısrar etmiştir. Ona göre muhayyile, üzerinde düşünmesi ve düzenlemeler yapması için zekâyâ malzeme sağlayan dahili bir duyumsal faaliyettir.

Aquinas’ın irade teorisi, okuyucu’nun Aristo’nun *Nicomachean Ethics* (*Nikomakya Ahlakı*) adlı eserinden aşına olduğu gönüllülük, seçme şansı ve insan hareketi teorisinden hareketle oluşturulmuştur. Aquinas, bir niyet kavramı (ki Aristo’nun gönüllülük ve seçme şansı kavramları arasında kalan bir kavramdır) oluşturmak ve bilinç teorisini geliştirmek suretiyle yeni bir teori elde ederek Aristo’nun görüşlerine katkıda bulunmuştur. Aquinas’ın insanın hür iradesi ve hareket konusunda yaptığı ayrıntılı ve usta işi analiz, onun felsefesinin en kolay anlaşılabilir ve değerinden bir şey kaybetmeyen özelliklerini teşkil etmektedir.

Aquinas’ın din felsefesi alanına yaptığı en bilinen katkısı şu sayacağımız Beş Yol’u yani Tanrı’nın varlığının delillerini ileri sürmesi olmuştur: Aquinas’a göre; (1) dünyadaki hareket şayet hareket ettirilmeyen bir ilk hareket ettirici mevcut olduğu takdirde açıklanabilir; (2) dünyadaki etkin sebepler serisi bizi başlangıçta sebebi olmayan bir ilk sebebe götürmek zorundadır; (3) sınırlı ve yoldan çıkabilir varlıklar bunlardan münezze ve yoldan çıkarılamayan varlığı kaçınılmaz bir ilk varlığa dayanmak zorundadır; (4) dünyadaki değişen ölçülerde mevcut hakikat ve iyilik, kendi kendine yeterli azami bir hakikat ve iyiliğin varlığının kanıtları olsa gerektir; (5) kâinatta mevcut bilinçsiz varlıkların belli bir düzene tabi olmaları zekâ sahibi evrensel bir düzenleyicinin varlığını gerekli kılar. Bu beş yolun bazılarının eski fizik kurallarına dayandırıldığı, buna rağmen bütün bu yolların batıl inançlardan âri bir ifadeyle

anlatıldığı görülmektedir. Aquinas'ın tabii ilâhîyatının, onun Tanrı'nın geleneksel ebedilik, her şeye kadir olma, herşeyi bilme, şefkatli olma gibi geleneksel sıfatlarını incelediği ve bu konuda ortaya çıkan meseleleri ele alarak bunlara çözümler bulduğu eserlerinden oluştuğu söylenebilir. Din felsefesi gibi geniş bir alanda Aquinas'ın en fazla etki yapan katkısı, onun inançla akıl arasındaki ilişkiyi ele alması ve felsefenin ilâhîyattan bağımsız bir alan olduğunu göstermesi olmuştur. Ona göre inanç, bilgi kadar sarsılmaz bir kanıdır; fakat, bilgiden farklı olarak inanç, akılcı gözleme dayanmaz. İnançla varılan sonuçlar felsefe yoluyla elde edilen sonuçlarla çelişemez, fakat bunlar felsefi akıl yürütme yoluyla elde edilmiş sonuçlar olmadığı gibi, felsefi tartışmaların vazgeçilmez temelleri de değildir. Bununla birlikte inanç, akıl yoluyla ilâhî vahye inanmanın uygunluğu gösterilebileceği için, mantıklı ve faziletli bir zihinsel eylemdir.

Bir aziz mertebesine yükseltilmesinden sonra bile, Aquinas'a son çağlarda tanınan resmi statü Katolik kilisesince orta çağda tanınmamıştır. Orta çağda Aquinas'ın izinden gidenlerin çoğunluğu (Thomistler) Dominikan tarikatına mensuptular ve Thomist öğretilerin Katolik din adamı yetiştirilen okulların müfredat programına dahil edilmesi ancak Birinci ve İkinci Vatikan Konsilleri arasında kalan dönemde mümkün olmuştur. Katolik otoritelerince Aquinas'ın eserlerine uygulanan resmi yasak onun felsefesinin ciddi olarak incelenip tartışılmasının önündeki en büyük engeli teşkil etmiştir. Birçok Katolik onun görüşlerini "Angelic Doktor (Melek kalpli doktor-Thomas Aquinas'a verilen bir lakap)'a göre" şeklinde bir ifadeyle başlayarak anlatan ders kitaplarını okumayı doğrudan onun eserlerini okumaya tercih etmiş, Katolik olmayanlar ise onu Katolik mezhebine yakın bir düşünür olarak addederek, eserlerinden uzak durmuşlardır. Ders kitabı Thomizmi (Aquinasçılığı), mevcudiyet analogisi, tabii yasa öğretisi, öz varlık ve varlık arasındaki gerçek ayırım gibi teorilerini, Aquinas'ın görüşlerinin katılaştırılmış ve sadece belli bölümleri alınmış tamamen farklı bir yansıması şeklinde sunmuşlardır. Ancak son otuz kırk yılda, değerli orta çağ araştırmacılarının çabaları ve resmi Katolik Thomizminin son bulması sonucunda Aquinas'ın saf felsefi kriterlere dayalı dehasının adil bir şekilde değerlendirilmesi imkânı ortaya çıkabilmiştir.

Arketip (Archetype-İlk Örnek)

Jung'a göre, ortak bilinçaltı (The Collective Unconscious), ırksal hafıza başlangıçta mevcut olan imajlar ya da ilk örneklerle (archetype) doldurulur. Jung'un sözlerini aktaran ve onları daha sonra geliştiren Bodkin bu ilk örneklerin bireyin değil, atalarının başından geçen ve sonuçları beynin yapısında nesilden nesile aktarılan aynı türde sayısız deneyimlerin psişik residuıları, yani bireysel deneyimin a priori belirleyicileri olduğunu belirtir. Bu ilk örnekler (archetype) bizim efsanelerimize dinlerimize, folklorumuza hayallerimize, fantezilerimize ve edebiyatımıza şekil verir. Yeats'in 2. gelişinde kendisini çölün içine doğru çeken sfenks gibi bir yaratık örnek olarak verilebilir.

Bir çeşit kendini korumacılıkla Eliot, mantık öncesi zihniyetin medeni insanda sadece şiirde ve şiirle sürdüğünü söyler. Gilbert Murroy (Bodkin tarafından aktarılan) Hamlet, Agemennon ya da Electra gibi oyunlarda iyi ve esnek karakter çalışmasını ve iyi işlenmiş bir hikayeyi şair ve oyun yazarının teknik aralar üzerindeki tam hakimiyetini kesin olarak gördüğünü, fakat yüzeyin altında analiz edilmemiş garip bir titreşim, binlerce yıldan beri en samimi duygularımızın kökeninde yatan ve sihirli rüyalarımızın içine işlenmiş istek, korku ve tutku gibi duygularımızın gizli cereyanı, long slumbering yetertaly familiar, varlığından kuşkulu olduğunu yazdığında meseleyi daha demokratik olarak ve ilk örneklerin sihrinin daha bir duyarlılığı ile izah etmiş oluyordu.

Aristo'nun Tanrı Bilimi

Aristo'nun otoritesi altında Yeni Platoncu düşüncelere geçerlilik kazandırmış, İslâm felsefesi ve mistik düşüncede tesirli olmuş Yeni Platoncu mistik tez. Mümkündür ki Aristo'nun erken Platoncu çalışmalarına ait malzemeyi birleştirmiş olsun. Burada Aristo şöyle dedirtilmiş gibidir: "Çoğunlukla ruhumla tek başıyaydım. Saf cevher olarak, harici olan bütün şeylerden dahilde olana yönelerek hakiki nefsimde dahil oldum. Safi bilme oldum, bir kere de hem bilen hem de bilinen. Kendi nefsimdeki güzellik ve nuru müşahade etmekten ve ilâhî yüce Dünya'nın fazladan yaratıcı hayat bahşedilmiş bir parçası olduğumu anlamaktan ne kadar hayrete düşmüştüm! Bu benlik keşfinde ben, duyular dünyasının, hatta ruhlar dünyasının üzerinden hiçbir dilin ifade edeme-

52 • Aşkınılık (Transcendence)

yip, hiçbir kulağın anlayamayacağı acayip güzelliikteki bir ışığı müşahade ettiğim Ulühiyete dek yükseldim.”

Aşkınılık (Transcendence)

Mutlak'la alakalı olup duygu-algı dünyasının ötesinde olan; mesela Platon'un biçimleriyle, kendi ebedi tabiatı dahilinde Tanrı'ya atfedilir. İçkinliğin zıddıdır. Son'un aşkınılığını vurgulayan mistikler tabii olarak, ruhu maddi dünyadan koparmakla alakadar olup bu sona bir vasıta olarak, çileciliği ve batını tefekkürü vurgularlar.

Ayin (Ritual)

1. Simgesel olan tüm biçimsel eylemler. 2. Daha dar anlamıyla, dinle ilgili simgesel eylemler. Birinci anlamla ilgili güçlük, bir çay fincanını tutarken küçük parmağı kıvrımak gibi önemsiz tavırları da içermesi ve her durum için simgesel ve yararlı veya kesin ayrımlar koymasındır. İkinci anlamın sakıncası ise kesin bir din kavramımız olduğunu varsaymasıdır. Diğer güçlükler de terimin psikolojide (Nevroz'da olduğu gibi, bazen bireylerin sırf kendileri için uydurdukları tekdüze faaliyetlere gönderme yaparak) ve hayvanlarla yapılan doğal seçmeyle evrilmiş olmanın (abartılı davranış biçiminin bir işareti olarak ayinsel davranış sayıldığı) çalışmalarda ortaya çıkar.

b

Beşinci/Element Unsur (Guintessence)

Aristo fiziginde gök cisimlerinin bileşkesini teşkil ettiğine inanılan, saf beşinci unsur (Latince: Quinta Essentia). Ortaçağ devri boyunca toprak, hava, ateş ve su'dan ayrı olarak düşünölmüş fakat onlarda gizli olduğuna inanılmıştır. Simyacılar (Bkz. Simya) bunu *prima materia* yahut da dünyanın geri kalan kısmının mürekkep olduğu ilk madde ile eşit sayıp diğer unsurlardan damıtmaya çalışmışlardır.

Beka ve Ölümsüzlük (Survival And Immortality)

Buradaki bütün doktrinler bildik, inkar edilemez ve edilmemiş gerçeklere rakip cevaplar olarak görölmelidir. Evvelâ, bir felâketten sonra ölümü, baki kalanlardan tefrik ettiğimiz anlayış dahilinde, ölümden kurtulmak mantiken imkansızdır; ikinci olarak aynı anlayış dahilinde ve birtakım mucizevî istisnalar sayılmadığında, bütün insanlar ölümlüdür. Bununla beraber bazılarının yahut da herkesin belki de sonsuza kadar ölümden kurtulduğu iddiaları arasından, temelden farklı iki türü

ayırdetmeliyiz: Biri -ki çoğu kimse yegâne hakiki şey olarak telâkki eder mühim bir çıkarımla ayırdedilir- eğer böyle bir iddia bir şahıs hakkında doğruysa o zaman bu şahsın ölümden sonra yaşantı sahibi olmaya devam etmeyi umması gerekir. Diğeri de bu neviden bütün şahsi çıkarımları reddederken ölümsüzlük ve daha da nadiren 'beka' kelimelerini kullanır. Klasik bir örnek Aristo'nun aklın ölümsüzlüğüyle ilgili zorluğuyla meşhur doktrindir; şahsi bekaya inanmak ve dahası şahsi ölümsüzlük onun için akıl almaz şeylere ait bir derş kitabı örneğidir. Şahsi beka müdafii için bir yol bulmak ya da başa çıkmaktaki ilk engel şahsi ölümsüzlükte de göz önünde tutulan ilk adımdır, ölüm ve yok olma gerçeğidir. Birden fazla elemanı birleştirmede mümkün olarak üç yol tutulabilir. İlk yol ki meşhur hiçbir filozof tarafından tasdik görmemiştir, insanların gerçekten de her ne kadar gerçek bedenler vasıtaıyla halihazırda tesbit edilemeseler de ölümden kendilerini sıradan ölümlü vücuttan ayıran semavi bedenlerinde olduklarını kabul eder. Bariz sebeplerden ötürü bu film yapımcılarının umumi olarak bekayı temsil etme biçimleridir. Mesela burada, bütün hipotezin yanlış olduğu gösterilmeksizin semavi sıfatına müsbet bir muhteva tayin etmektir.

İkinci yol ilkin felsefi delillerden ziyade dinî vahye başvurarak hem cismaniliğimizin esas olduğunu hem de ölümün yok olmayı getirdiğini kabul eder, fakat ölümlerin vakti gelince Kadir-i Mutlak bir ameliyeyle yeniden teşekkül ettirileceklerini iddia eder. Dolayısıyla Kur'an dirilmeye inanmayanları tereddüt etmeden ikaz eder: "Görmüyorlar mı ki gökleri ve yerleri yaratan Allah onları tıpkılarını da yaratmaya kadirdir? Şüphesiz alın yazıları takdir edilmiştir" (İsra) Buradaki itiraz bu kabilinden yeniden yaratmanın gerçekten ancak onların tıpkısı olacağıdır; nüshalar yani bizzat inanmayanlar değil.

İki yoldaki unsurları birleştirerek ve benzer Hristiyan doktrin müdafaa ederek Aquinas bu hayat ve bundan sonraki hayat arasındaki sürekliliğin ve dolayısıyla şahsi kimliğin baki kalan cisimden mücerred ruh tarafından sürdürüleceği cevabını verir. Çünkü sentezleyici Aquinas'daki ruh bir cevher olmak için kâfi derecede Platoncu vasıflara sahiptir. Halbuki kâfi derecede Aristocu vasıflara sahip olup bedensizdir, bir şahıs değildir.

Üçüncüsü ve felsefeciler arasında büyük bir farkla en çok revaç bulunan yol Platoncu Kartezyen yoldur. Bu iddia ederek ki şahıs ya da en

azından esas şahıs cismani olmayan bir cevherdir. Ayrı bir şekilde mevcut olduğunun söylemenin manidar olduğu birşey anlamına gelen bir cevher olmalıdır, zira yaşayan bedenin düzenleme biçimi olarak Aristo ruhu gibi birşeyin, bu bedenin yok olmasından kurtulabileceğini ileri sürmek bir anlam ifade etmezdir. Cismani olmamalıdır zira başka türlü farkedilmeden ve farkedilemeden nasıl kaçabilir? Crito, Platon'un *Phaedo*'sunda sorarki "Biz seni nasıl gömeceğiz?" ve Sokrat da kibar bir gülüşle karşılık verir. "Nasıl dersen, eğer beni yıkayabilir ve ben de senden kaçmazsam".

Burada hala yoklamak için ahengi sarıh bir hipoteze sahip olmadan önce üstesinden gelinecek, çok büyük zorluklar var. Acaba bu farazi ve cismani olmayan cevherler belirlenebilirler mi ayırd edilebilirler mi? İnsanların cismani olarak olmayan yahut esasen cismani olarak almayan Locke, Hume ve diğerleri tarafından karşılaşılan şahsi kimlik meseleleriyle beraber ortaya çıkan zorlukları göz önüne alınmasıyla, bu soruların zorluğu görülmüştür. Ve bu faraziyeyle bizzat Wittgenstein'in insanlar hakkında söylenecek neredeyse herşeyin bir şekilde cismani olduğumuzu farzetmesi şeklindeki ısrarında karşılaşılr: "İnsan bedeni insan ruhunun en iyi suretidir". (Philosophical Investigations)

Belirsizlik Prensibi

Hareket eden bir elektronun aynı anda hem hızını hem de yerini belirlemenin mümkün olmadığını söyleyen Werner Heisenberg 1927'de belirsizlik ya da belirlenemezlik prensibini belirtmiştir. Hans Plendl bunu yapmaya çalışan fizikçileri karanlık bir odada hareket eden bir bilyardo topunun yerini belirlemeye çalışan biriyle karşılaştırır; bu kişi topa dokunduğu an, topun pozisyonunu değiştirir (ya topu durdurarak ya da onu yeni bir yöne göndererek) ve hızını da etkiler. Kesin ölçüm mümkün değildir. Diğer bir ifadeyle, herhangi bir ölçüm eyleminde gözleyici ve gözleyicinin aletleri fenomenin parçası haline gelirler ve böylece onu değiştirirler. Eğer sıcak bir suya onun sıcaklığını ölçmek için bir termometre koyarsanız ısıyı düşürürsünüz. Ne daha büyük ne de daha iyi bir termometre bu işi görür; Lincoln Barnett belirlenemezliği "insanın gelişmemiş biliminin bir belirtisi değil ancak tabiatın bir engelidir" diye açıklar.

Fizikteki belirsizlik prensibinin diğer aktivite alanlarına mecazi uygulanması sınırsızdır. *Zihnin Güçlerinde*, Adam Smith iki örnek ileri sürer: Helikopterle bir dağ başına uzak bir kabileyi araştırmak için yolculuk eden bir antropolog farzedin. Bu kişi her zamanki gibi kabile halkını eski ilahlarına tapınıyor olarak bulabilir -veya kendini büyüsel bir yolla gökyüzünden gelmiş tuhaf bir ziyaretçi olarak, ilahların parçası olarak da bulabilir. Veya Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük bir ülkede bir seçimin televizyonda konu edilmesini düşleyin. Oylama doğuda sonlanır, bir adayın başarısının haberleri oylamanın iki saat süreyle sonlanmayacağı batıya doğru acelece ulaşır. Bu haberler mücadeleyi kaybedecek olanın batılı destekçileri üzerinde bir yükselişi teşvik edecek midir veya onları oylarının anlamsız olacağına mı ikna edecektir? Her iki tarzda da fenomenin ölçümü fenomeni değiştirmiştir. Belirsizlik prensibini açıklamanın diğer yolları; bir kerede iki şeyi yapamayacağınız şeklindeki basit bir hüküm, parçacık fiziğinin diline yerleştirdiğini söylemektir. Arthur Koestler bazı Rönesans resimlerinin statik kalitesini hem ön planın hem de arka planın keskin odaklama açısından optik bir imkansızlık gerçeğine atfeder. Çünkü bir şeye yakından baktığımızda arka plan bulanıklaşır, tersi de doğrudur. Parçacık fizikçileri kendilerini benzer bir şaşkınlık içinde bulurlar.

Nobel sahibi Eugene Wigner'den sonra Wigner'in arkadaşının paradoksu olarak isimlendirilen şeyin gösterdiği gibi problem gözlemin kisissidir. Bu paradoks Schrödinger'in kedisi (Edwi Schrödinger'den sonra Kuantum Mekanığı'nın orjinal mimarlarından biri) olarak adlandırılan daha önceki bir paradoks üzerine inşa edilir. Burada kedi, bir maddeden emilen elektronlarca serbest bırakılan bir radyoaktivite sayacının tetiği çektiği bir mekanizma ile öldürülür. Kuantum mekanığı prensiplerine göre kedi birisi ölüm halinde müşahade edene kadar henüz canlıdır. Eğer biri kutuyu açar ve kedinin ölü olduğunu söylerse, ona inanılır mı? Winger arkadaşının doğru şekilde bildirdiğinden emin olmak için onu gözlemek zorunda olacaktır. Fakat o zaman bir başkası da Wigner'i gözlemek zorunda olacaktır. Yeni gözlemcilerin her bir dakika doğduğu, her birinin fenomene katıldığı ve onun parçası olduğu bir dünya nüfusu gözleyene kadar bir sınırsızlığa ulaşılır.

Günlük konuşmada ambiguios (belirsiz) kavramı, karmaşık kavramının aşılayıcı bir şekli olarak kullanılıyor olsa da, sanat ve edebiyat

çalışmalarında yoruma açık şeylere, hassas anlamında olumlu bir kavram olarak kullanılır. *Seven Types of Ambiguity*'de William Empson, belirsizliği dilin farklı tepkiler vermeye müsait herhangi bir sözel nüansı olarak tanımlar. Belirsizlik başka tarzlarda da tasvir edilerek *New Criticism* pratisyenlerine ve şiirin yakın takipçilerine faydalı olur. Mesela, Henry James'in romanları kişisel mutlulukları pahasına hürriyetlerini elde eden karakterleri sık sık kullandığından belirsiz olarak karakterize edilir. Anlaşıldığı gibi böyle durumlarda mutlu ya da mutsuz sonlardan bahsetmek zordur.

Belirti (Symptom)

Wittgenstein'in son çalışmalarındaki bir kriterle tezat içindeki bir delil çeşidi. Eğer X ile Y birbirlerinden bağımsız olarak tayin edilebilir fakat aralarındaki (tümevarımla tespit edilmiş) karşılıklı deneysel bağlantı, X'in varlığı Y'ninki için bir delil olarak kullanılabilecek şekilde ise X'e Y'nin bir belirtisidir denir.

Benlik (Self)

Benliğin yükselmeye engel teşkil ettiği, mistiklerin değişmez müşahedesidir. Bir münasebetle Kebir Kabir şöyle der "Ne zamanki *Ben*, *Bana* ve *Benimki* ölür, Rabb'e karşı olan vazife yapılmış olur". *The Clond of Onknowing* de şöyle denir: "Günahı bir yığın olarak duy; sen asla kendi benliğinden başka birşey olmayacaksın." *Theologia Germanica*'da ise: "Her kim ki iyiliği iyilik olarak, sırf iyilik için arar, sever, peşine düşer ve bunu sonuna erdirirse -ancak iyilik sevgisinden; *ben*, *bana*, *benimki*, *benlik* ve hayat sevgisinden değil- en yüksek iyiliği bulacaktır. Çünkü o onu doğru olarak aramıştır, ama onu başka bir şekilde arayanlar yanılmışlardır." denir. Hallâc ise şöyle der: "Seninle benim aramda zail olmaz/Bana eza eden *ben* diye biri/Ah keşke keremin çekip alsa/Bu *ben* denileni aramızdan." Eckhart ise şöyle demektedir: "Tanrı senden sadece birşey sorar: Yaradılmış olan benliği tahtından indirdin mi, sendekinin Tanrı olmasına müsaade ettin mi." Boehme ise: "Aşk *benlik*'ten nefret eder yahut da *ben* diye adlandırdığımızdan. Çünkü bu ölümlü bir şeydir ve bunların ikisi (aşk ve *benlik*) birarada hoşça duramazlar." der.

Fakat başka bir anlamda gerçek benlik, Tanrı'da bulunabilir. *Upa-ni-şad*'ın ifadesiyle: "Benlik alttadır, üsttedir, batıdadır, doğudadır, güneydedir, kuzeydedir. Gerçekte benlik evrenin tamamıdır. Bu şekilde gören düşünen ve anlayan insan benlikte zevki bulur, benlikle oynar. Benlikle çiftleşir, benlikte neşe bulur, müstakil bir hükümdar olur." Her oluş anında hareket serbestisi onundur. Mistikler bu *gerçek benliği* aramaktadır. Bundan dolayı Ebu Yezid, Bayezid'ı aramakta olan birine: "Ben onu otuz yıldır arıyorum ve hala bulamadım." diye cevap verir. Schopenhauer da park görevlisinin "Sen kendini kim sanıyorsun?" sorusuna "Bir bilseydim!" diye cevap vermiştir. Mevlana'nın benliği Tanrı'da bulma hakkında muhteşem bir şiiri vardır.

Biri sevgilisinin kapısına gelmiş ve çalmış. İçerden bir ses "Kim o?" diye sormuş. O da "Benim" diye cevap vermiş. Ses "İkimiz için yer yok" demiş, kapı açılmamış. Bir yıllık mahrumiyetten sonra tekrar dönüp çalmış kapıyı. İçeriden bir ses yine aynı şekilde "Kim o?" diye sormuş. Adam "Sensin" demiş, kapı o zaman açılmış. Bundan dolayı Ranter'lerden biri olan Bauthumley *The Light & Dark Sides of God*'de şöyle der: "Seni gördüğümü söylesem bu senin kendini görmenden ibarettir; çünkü seni görmeye muktedir senden başka bir şey yok."

Bilgi Sosyolojisi

Bilgi ile toplum arasındaki ilişkileri, ağırlıklı olarak farklı toplumsal ortamlarda üretilen bilgilerin karşılaştırılmasını inceleyen sosyoloji dalı. En geniş anlamıyla bilgi sosyolojisi, bilginin toplumsal bir temelle arasındaki ilişki şeklinde tanımlanabilir. Bu ilişki nedenseldir, yani belirli bir toplum yapısı ya da türü özel türden bilgiler üretmektedir ki, bu bilgiler diğer toplumsal yapılar için ya anlamsız ya da ilgisiz şeylerdir. Dolayısıyla bilgi sosyolojisine göre, her toplum bireylerini başka toplumların üyeleriyle aralarında farklar olacak şekilde kodlar ve yönlendirir. Bu sosyoloji dalı yirminci yüzyılın ürünü olmasına rağmen günümüzde hemen bütün sosyal bilim dallarının literatürüne girmiş, hatta inanç ve bilgi formlarını tümüyle ekonomik ya da toplumsal alt-yapıyla açıklamaya çalışan kaba Marksist söylemde de oldukça yaygınlaşmıştır. Önyargıya kapılmadan, insanların sahip oldukları inançlar her ne ise bunların toplumsal sebeplerini araştıran, bu inançların bilgi olarak tescil edilebilmesi için yeterli gerekçelere sahip olup olmadıkları veya

bu tür gerekçeler olup olmadığı türünden oldukça farklı sorulara cevap arayan, adı yanlış konulmuş bir disiplin. Uygulamada sosyologlar kendilerinin *bilgi* diploma başlığını vermeye disipline oldukları inançlar, dinî inançlar ve öbür halkların ideolojileri (*Bkz. İdeoloji*) üzerine yoğunlaşmışlardır. Kısmen bu sebepten ötürü bazı insanlar az ya da çok açık bir şekilde bir inanca sahip olmayı sosyolojik olarak açıklamanın sırf bu nedenle o inancı itibardan düşürme olduğunu savlamışlardır.

Bilgisayar (Computer)

Bilgi işlemek için kullanılan mekanik veya elektriksel araç. İlk zamanlarda yalnız sayısal hesaplamalar için kullanılmıştır. Bilgisayarlar 1939-45 savaş yıllarında şifre yazımı için gizlice kullanıldı. 1950'lere kadar da bilgi toplama ve aktarmada kullanılan bilgisayarların bugün sayısal olmayan kullanımları da (Word Processors-Kelime İşlemcileri) en az sayısal kullanımları kadar önemlidir. Bugünlerde *bilgisayar* kelimesi *analogue* bilgisayarlardan çok *digital* bilgisayarlar için kullanılmaktadır. *Analogue* bilgisayarlar işlevleri neredeyse tamamen fiziksel problemlerin rakamsal çözümlemeleriyle sınırlıdır. Herbir fiziksel nicelik, mekanik bir hareket veya bir elektrik akımı ile ifade edilir. Bilgisayarın değişik bölümleri öyle bir şekilde birleştirilmiştir ki bu mekanik hareketler temsil ettikleri nicelikler gibi birbirlerine bağlantılıdır. Bu sebeple bilgisayar fiziksel problemin mekanik veya elektriksel bir benzeri gibi hareket eder. *Analogue* bilgisayarların doğru olarak yaptığı işlemler sınırlı olduğu gibi, bu bilgisayarları programlamak da uzun sürmektedir. Bu yüzden bu tip bilgisayarlar artık kullanılmasa da bazı özel amaçlar için (Denizcilikte kullanılan sistemler veya otomatik iletim sistemleri gibi) üretilen aletlerde aynı teknik bazen uygulanmaktadır. *Digital* bilgisayarlar hesaplama yoluyla veya genelde iki rakamlı sistem olmak üzere rakam dizilerindeki mantık kurallarıyla çalışırlar. (Ayrıca kısmen *Analogue* kısmen de *Digital* olan bilgisayarlar da vardır). Niceliklerin doğrudan ifade edilmesiyle değil de simgelerin işlenmesiyle çalıştıkları için de rakamsal işlemlerdeki doğruluk kapasiteleri hafızalarının büyüklüğü ve kullanılan rakam sisteminin biçimiyle sınırlıdır. *Digital* bilgisayarlar rakamsal olmayan işlemlerde mesela metinsel çalışmalarda da kullanılabilir.

Modern digital bilgisayarların önemi çok kademeli (çoğu zaman bir milyondan fazla) hesaplamaları insana gerek duymadan yüksek hızda yapabilmeleridir. Digital bilgisayarlar bunu verilen direktifleri (veya *programları*) girişi yapıp işlem gören bilgiler gibi depolayarak yaparlar. Yapamadıkları şey ise insana ait özellikleri (düşünmek, ispat etmek gibi) ortaya koymaktır. Bilgisayarlar hakkında çok az şey bilenler veya hiçbir şey bilmeyenler sık sık bilgisayarların bu tip özelliklere sahip olduklarını söylerler. Oysa ilk olarak bilgisayarlar düşünce veya ispata yardımcıdırlar, onların yerini alamazlar. Tüm yapabildikleri programı yapan kişi veya kişilerin belli bir amaç için yeterli buldukları direktifleri takip edip uygulamaktır. İkinci olarak “Bilgisayarlar gösterdi ki...” biçiminde anlatımlar iki kat yanıltır, çünkü çoğu zaman bu anlatımlar doğru bir model içinde ifade edilmesi, “Değer biçme” ve diğer karmaşık özellikler (ki çoğu insanı özellik de bilgisayarlar için karmaşıktır) içerdikleri için, en zor olan problemlerde kullanılmaktadır. Bilgisayarlar sadece modelin temelini oluşturan varsayımların sonuçlarını verebilirler. Eğer varsayımlar yanlışsa modelde doğru olmayacaktır ve bilgisayarda gözüken sonuçların gerçekte yüzeysel bir benzerliği olacaktır.

Bilgisayarla Benzerini Yapma (Computer Simulation)

Bilgisayar programlarının (*Bkz. Bilgisayar*) gerçek hayattaki bir sistem için model teşkil edecek şekilde yapıp kullanılması. Başlıca iki alana ayrılabilir: Devamlı ve ayrık alanlar. Nüfus çalışmalarını, ekonomik sistemleri ve gerçek zaman kontrolünü de içeren bir dizi meseleler bir sistemin diferansiyel denklem kümeleriyle açıklandığı alanları içerir. Bu tip meseleler *benzerlik hesaplamaları* ile incelenmekte iken şimdi daha çok denklem kümelerinin artan bütünlemelerini kullanan *devamlı benzetme* teknikleri digital bilgisayarlar da bu işi yapmaktadır.

Özde Stokastik (hedefe ulaşmak için en uygun imkanları seçme işlemi) olan bir diğer önemli meseleler dizisi sanayi yöntemi ve kontrolünde ortaya çıkar. Burada mesele doğrusal programlamanın veya sıralama teorisi (Queueing Theory)’nin ötesine geçtiğinde bilgisayar programı bir model olarak yapıp üzerinde geliştirici deneyler gerçekleştirdikten sonra elde edilen sonuçlar gerçek olaya uygulanabilir. Bu tip modellere genelde *ayrık benzetmeler* denmektedir.

Terim ayrıca psikoloji ve yapay zeka çalışmalarında insanların nasıl oyun oynadığını, nasıl problem çözdüğünü veya mesajları nasıl anladığını gösteren hipotezleri düzenleyen programlar için kullanılır. Programın gerçekçiliğinin ölçümü, hipotezin geçerliliği için bir kanıt sayılabilir. Benzerini yapma programları çoğu zaman karmaşık ve uzundur. Devamlı ve ayrıık benzetmelerin ikisinde de özel amaçlı “Yüksek seviye Programlama Dilleri” üretilmiş ve ilgi görmüştür. Uygun ve yeterli bir modelin önemini vurgulamak gerektiği gibi, yetersiz bir modelle yapılan tahminleri kabul etmenin tehlikeli olacağını belirtmek gerekir. Bu sebeple ağır sanayi ve hükümet çalışmalarında *Bilgisayarla Benzerini Yapma Programları*, her ne kadar bu alanlarda önemli, yararlı ve gerçek hayatta yapılan deneylerden ucuz olsalar da; istenmeyen ciddi sorunlara yol açabilirler.

Bilinçlilik

Bireyin görme, işitme, hissetme, düşünme gibi melekelerinin normal olarak işlev gördüğü durum. Bilinçlilik durumları bireyin komaya girdiği, bayıldığı, rüya görmeden uyuduğu durumlar, bedeninin bir bölgesinin uyuşturulmasından ya da bilinçdışı olarak hissetmek istemeyişinden, kendi kendine telkin ile hissetmekten kaçmasından, hipnotize edilmesinden dolayı yahut da başka nedenlerden normalde olabilecekken, iğnenin vücuda batırılmasının farkında olmama durumu ile tezat teşkil eder. Bu iki durumda, bilinçlilik akışının içeriği nitelik açısından bir dereceye kadar sınırlıdır. Bir insan doğumdan itibaren görmediği takdirde, içerik büyük oranda ve kalıcı olarak sınırlı olacaktır. Çünkü bu insan normal melekelerden bir tanesinden yoksundur.

Halen bizim algısal ve bilişsel melekelerimizden herhangi birinin normal fonksiyonu için gerekli ve yeterli bir nöro-fizyolojik şartlar topluluğunu neyin oluşturduğunu bilmiyoruz. Daha ziyade bizim bilinçli işlev görmemiz için gerekli şartlar topluluğunu neyin oluşturduğunu bilmiyoruz. Üstelik bilinçlilik algılama ve biliş çalışmaları adı altında sabit ve geniş araştırma altında olmasına rağmen, bilim adamları alt kültürü de dahil olmak üzere, bizim kültürümüzde yerleşik bilinç kavramı konusunda derin kavramsal çalışmalar mevcuttur. Böylece genetik ölçeğin neresine kadar bilinçli işlev görmeyi işaretlemek doğrudur? Muhtemelen elimizi sıkan bu maymuna, sahibini selamlamaya koşan

bir köpeğe de yeni bir labirenti öğrenen fareye ne dersiniz? Eğer cevabımız evet ise o zaman bir labirenti öğrenen solucanı affetmeye mecbur olacağız. Ve bu affetmeye karşı duracağız. Eğer fareye hayır dersek, kabul etmeyişimiz ve şüphecililiğimiz köpek ve maymunu içine alacak şekilde yukarı doğru yayılır. Şüphecililiğimiz yakın zamanlarda, psikoloji de bilinçli işlev görmeyi varsaymaksızın farenin davranışını açıklama girişimleriyle kuvvetlenir. Böylece o kadar aşıkardır ki; bilinçliliği kendimize ve hayvanlara atfettiğimizde ne söylediğimiz gerçekten tam olarak net değildir. Bir çözüm ileri sürmektedir ki: Bilinçli işlev görmemiz organizmanın içinden ve dışından gelen uyarılara karmaşık ve sürekli kavramlaştırma sürecini içine alır. Bu öneri umut vericidir. Bununla beraber, bu çözüm her gün canlanan yaşamlarının parçası olması sebebi ile bilinçli işlev görmeyi kendi kendimize ve daha yüksek düzeydeki hayvanlarla sınırlamanın sonuçlarını muhtemelen ters yüz edecektir. Ki bunun daha düşük düzeydeki canlıların ağrı hissetmeyeceği şeklindeki mantıksal bir sonucu vardır. Kendi başına bu çözüm bilinçliliğinin ana problemlerinin eşit derecede ciddi olarak çözülmemiş bırakır. Örneğin, “Kilisenin çanlarının gürültüsü kulaklarıma çarptığında tüm yaptığım uyarı kavramlaştırmaktır.” dersek, o zaman (tartışılmaktadır) benim işitsel yaşantımın ve bilinçliliğimin o anki duyumsal ve fenomenal özelliklerinin önemini haiz bırakırız. Ki bu da bilinçliliğimizin, bilimin faaliyet alanı ve tabiat olayları düzeni içine sokulmayacak yönleri ve unsurları olduğunu gösterir. Böylece bilinçlilik kavramı bizi ikiliğe götürür görünmektedir. (*Bak. Zihin-Beden Problemi*)

Bu ikiliği ortadan kaldırmak veya daha makul bir düzeye indirmek için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır: Örneğin çanların gürültüsünü işittiğinde iştirak eden bedensel süreçler ve olaylar benim çanları işitmediklerimle ihtimal olarak özdeştir. Bu varsayım olayların ikiliğini ortadan kaldıracı olmasına rağmen, bize niteliklerin veya özelliklerin ikiliğini bırakır. Yine tartışılabilir ki: Madde bağlamında canlıların işitilmesini gerçekleştirmeyi kavramadan başka herhangi bir uyumsal veya fenomenal kopya olduğunu iddia etmek bir yanıltır. Bu kısmen Wittgenstein'dan kaynaklanan kazanılmış derin bir hak gibi değerlendirilmektedir. WITGENSTEIN'in çözümü hakkında konuşmamızı bizim için çok fazla da doğru ve çekici olmayan bir tarzda bilinçlilik kavramımızı değişime teslim eder görünmektedir. Eğer bu kavramsal değişim gerçekleşseydi; bilinçliliğin geleneksel ikiliği kaybolacaktı. Bu değişim

ının oluşmasına yardım eden faktörlerden biri bilimin gelişimidir. Psikolojiyle ilgili dallar bizim bilinçli işlev görmemizin kavramlaştırma eylemini nasıl içine aldığını daha çok gösterebildiği suçler problemi ortadan kaldıracak kavramsal değişimlere direncimizde o kadar çok zayıflayacaktır. Böylece de bilinçlilik, fenomenin tabiat düzenini içine tümüyle getirecektir.

Bilinemezcilik

Hem ateistlerin hem de bir Tanrı'ya inananların düşüncelerinin aksine, Tanrı'nın mevcut olup olmadığını bilmenin pratikte olsun, teoride olsun imkânsız olduğunu savunan tez. Düşünce tarihi boyunca bilinemezcilik çeşitli biçimlerde ortaya çıkmıştır. Victoria devri İngiltere'sinde bu terimi ilk kez ortaya atan T.H. Huxley gibi bazı ünlü bilinemezcilik savunucuları görülmüştür. Bu düşüncülerin savundukları görüşler, Hume ve Kant'dan mülhem insanın somut tecrübelerini aşan alemler hakkında bilgi sahibi olmanın mümkün olup olamayacağı konusundaki felsefi soruşturmalarda kısmen de olsa temel bulmuştur. Bununla birlikte yine aynı devirde İncil'in bizzat Tanrı'dan gelen bir vahiy olduğu şeklindeki eleştirisiz mutlak inanç da bilimsel ve tarihsel araştırmaların tehdidinde maruz kalmıştır. Buna rağmen bilginin mümkün olmadığı bir alanda inancın pekâla mümkün olabileceği ve bu şekilde, psikolojik olarak oldukça güç olsa da mantıken aynı zamanda hem felsefi açıdan bir bilinemezci olup, hem de dinen inançlı olmanın mümkün olabileceği şeklinde bir kanaat mevcuttur.

Tanrı'nın varolduğu şeklinde bir ifadeyi kanıtlanmaz ama buna rağmen anlamlı bir ifade olarak gören geleneksel bilinemezcilik, kanıtlanması mümkün olmayan bir ifadenin yalnız bu nedenle (ipso facto) anlamsız bir ifade olduğunu öne süren mantıksal pozitivistlerce reddedilmiştir. Tanrı mefhumunun benzersiz niteliğiyle çok daha fazla meşgul olan yakın zaman din felsefesinin yanı sıra genelde dinî inanç ve söylemleri araştıran felsefe dalları da dinî öğretilere hakikat aleminin doğası hakkında ileri sürülen yarı bilimsel varsayımlar olarak yaklaşmanın çözümünü imkânsız sorunlara yol açtığı konusunda bilinemezçilerle sık sık fikir birliği içinde olmuşlardır. Bununla birlikte din felsefesi bu durumu, bu tür öğretilerin gerçek işlevinin çok farklı olduğunun bir emaresi olarak kabul etmektedir. *Bkz. Din felsefesi.*

Bilim Felsefesi (Science, Philosophy Of)

Organize edilmiş tecrübeci bilim, insan rasyonelliğinin en etkili sonucunu ortaya koyar ve bilgi için en muteber adaylardan biridir. Bilim felsefesi bu rasyonelliğin nerede yattığını araştırır; açıklamaları ve teorik yapılandırmalarındaki ayırd edici şey nedir, bunu tahminden ve görünürde bilimden ayıran ve önceden haber verdiklerini ve teknolojisini güvenilir kılan nedir? Hepsinin ötesinde teorilerin saklı bir objektif gerçek hakkındaki hakikati açığa vurduğu şeklinde algılanabilir mi?

Bilim sırf geniş bir bilgi yığınınından çekingen genellemeler yapmaktan ibaret değildir. Çünkü bilim adamının seçimi belirli bir ilgi ve teorik bir ilişkiye dayanır. Sonuçları da sadece tümevarımcı tahminler olmayıp daha ziyade açıklamalar, modeller ve teorilerden oluşur. Her ne kadar doğrulanması bilimsel tahmine ikame edilmişse de tümevarım sürecin sadece bir parçasıdır. Popper'in üzerinde ısrarla durduğu başka bir husus da inceden inceye bir sınamaya tabi tutulabilecek, cesur ve önceden haber verebilen bir teorinin teşkil edilmesidir. Bu görüşe göre (görünürde bilim adamının karşısı olarak) bilim adamının rasyonelliği, bu gibi sınamaları araştırma ve menfi bir sonuçta devamını sağlama şevkidir. Popper bu yanlışlanabilirlik kıstasını bilim dışı diye çeşitli dünya görüşlerini (Marksizm, psikoanalizm) dışlamak için kullanır, fakat tespit ettiği standartların en muteber bilimlerle bile bir araya gelemeyebileceği belirtilmiştir. Her halükarda rasyonelliğin bu manasıyla güvenilir tahminlere ya da gerçeğe ait ilave buluşlara neden yol açması gerektiği belirsiz kalıyor.

Mantıkî pozitivizmin herşeyden önce anlamın doğrulanma teorisini bilimin teorik kavramlarının anlaşılabilirliğiyle uzlaştırması lazımdır. Carnap, Hempel ve diğerleri bunu, bir teorinin her bir ifadesi için, teyidi ya da reddiyle hasıl olan deney şartlarının tayin edilmesiyle yapmaya çalıştılar; bu şartlar kavramların işlemsel ya da gerçek anlamlarını teşkil edecektir. Bu düzenlemeye getirilen bir tenkit de (Quine tarafından) bunun teorinin bütüncül tabiatını ihmal ettiği, halbuki bunun vasıtasıyla tek başına ifadelerin her bir iddiayla bir dizi deneysel gözlem arasındaki birebir bir karşılıklı ilişkiyi imkansız kılarak teorinin diğer yönleriyle olan bağları aracılığıyla ancak tecrübeyi karşısına aldığı şeklindedir. Dilem'in uç formel anlayışına binaen, bir teoriye eski gözlemlerden yeni tahminler elde etmek için yorumlanmamış bir araç olarak bakılma-

sı sorun teşkil etmez, fakat teorilere, açıklamalar ve bilgi hasıl ediyor gözûyle bakan bir kimse için en müzmin şekliyle bir anlam probleminin ortaya çıkmasına sebep olur.

Yeni teorilerin sadece eskisini meydana getiren gözlemleri ellerinde tutmayıp eski teoriyi mümkün olduğu kadar muhafaza etmeye çalıştığı bilim teorisinin toplayıcılığı belirleyici vasfıdır. Teoriler hakkında gerçekçilik fikri verir, tabiatın gerçek durumları ve yapılarını tasvir ederler tam doğruya yapılan peşpeşe yaklaşımlarda birbirlerini takip ederler. Aynı zamanda bir teori değişikliğinin, sadece kendine yeterli bir kavramlar kümesinin yerine bir başkasının konması anlamına geldiği daha makul izahların karşısına bir engel koyuyor, sadece kayda değer olmayan bir şekilde tecrübi kontrole maruz kalacak bir süreç; bunda ilerleme ve bilgi artışı namına hiç bir şey yoktur (Kuhn, Fayerabend). Gerçekçilik, bu toplayıcı özellik vasfının onu, teorilerin değerlerini formalizmde olduğu gibi kendi pragmacı gerekleri tarafından tüketilmiş olarak gören aletçiliğe karşı desteklediğini iddia edebilir. Gerçekçilik çoğunlukla farklı teorileri (mesela ışığa ait dalga ve parçacık teorileri) ihtilaflı olarak görür, halbuki aletçilik bunları sonuç almak için tamamlayıcı reçeteler olarak görmekten mutlu olabilir. Gerçekçi olmayan sonuçlar Duhem'in, birçok farklı teorinin daima imkanlı olan herhangi bir deliller bütünü için eşit derecede iyi açıklamalar yapabileceğini iddia eden *belirlenmemişlik* tezi tarafından da ileri sürüldü. Bu gerçek gördüğümüz gibi bir aletçi için uygun olabilir fakat bir gerçekçi bunun bariz şüpheli açıklımlarından çekinir.

Gerçekçilik muhtemelen, bilim teorisinin onun neler olup bittiğini anlamasını imkansızlaştırdığında, ziyadesiyle büyük baskı altındadır. Uzaktan etki, elektromanyetik ışıma, atomaltı parçacıklar ve diğer bir çok teorik yapı hep birden bu şikayeti harekete geçirmişlerdir. En gerçekçi karşılık bildiğimiz çıplak gözle görülebilen etkileri daha da iyi anladığımızı farzetmenin aldatıcı bir görüntü olduğunu iddia ederek Hume'u takip etmektir. Fakat bu gene de tatminkar olmayan bir durumda, bu kabilden yapıların gerçek anlamı meselesini ortada bırakıyor. Buna, anlamla alakalı umumi zorluğun bir parçası nazarıyla bakılabilir. Çünkü Kant'tan beri *bilgi teoris*iyle uğraşanlar uzaydaki biçim ve katılık gibi oldukça sıradan tecrübi özellikleri anlamamızla ilgili, benzer meseleler bulmuşlardır. Bu gibi zorlukların ışığında gözlem ve teori özellikleri arasındaki gerçek fark şüpheli hale geliyor.

Bu etraflı mevzulara ilaveten bilim felsefecileri kendilerini istatistik, ölçüm, varlık gayesi (olayların gayeleri ve sonuçları cinsinden izahı), sebebe dayalı açıklama, farklı bilimler arasındaki ilişki, bir bilimin diğer bir bilime indirgendiği şartlar ve tek başına bilimlerin özel kavramları ile alakalı hususi kavramlardan ortaya çıkan meselelere vakfetmişlerdir.

Bilimcilik (Scientism)

1. Beşeri bilimlerin tabii olanlardan başka hiçbir metod gerektirmediği inancı.

2. Daha geniş anlamıyla bilim olma iddiasında olan fakat bilim olmayan faaliyetler. Her iki durumda terim sadece muhalifler tarafından kullanılır.

3. Bilimin bir dereceye kadar, deneysel gözlem temelinde insan davranışını önceden tahmin edip, kontrol edebileceği iddialarına karşı olanların ve bu iddialara pejoratif bir anlam yükleyenlerin kullandıkları bir terimdir. Örneğin F. Capra terimi şöyle kullanır: “Kültürümüz bilimsel olmakla övünür; çağımızdan Bilimsel Çağ diye söz edilmektedir. Bu çağ rasyonel düşüncenin egemenliğindedir ve bilimsel bilgi genellikle tek kabul edilebilir bilgi türü olarak görülür. Sezgisel ya da yakini bilginin de geçerli ve işe yarar olabileceği pek dikkate alınmaz. Bilimcilik olarak bilinen bu tutum, eğitim sistemimizi ve tüm diğer toplumsal ve siyasal kurumlarımızı kaplayacak denli yayılmıştır.”

Bilimin kültür ve ideolojideki rolünü mutlaklaştıran bir anlayış. Biçimsel bir görüşler sistemi olmaktan çok, ideolojik bir eğilim gösterme gücü içinde, *bilimcilik*, çeşitli yollardan ve sağın bilimlere dıştan öykünmekten, matematik sembollerinin çok öteye uzandırılarak kullanılışından, bu bilimlerde (elitsel yapı, tanımlamalar sistemi, mantıksal biçimleştirmeler, vb.) geçerli tekniğin sakıncınlıkla uygulanışından felsefi, ideolojik, toplumsal ve insansal sorunlara, biricik bilimsel bilgi olarak doğa bilimlerinin mutlaklaştırılışına, bilme açısından herhangi bir anlam ve önem taşımaktan yoksun olmaları dolayısıyla dünya görüşü alanı ile ideolojik sorunların geri çevrilişine kadar, değişik boyutlarda kendini gösterir.

Felsefi Bilimcilik, öbür bilimlerle karşılaştırıldığında felsefenin kimliğini küçümseyerek, felsefenin özelleşmiş bilimsel bilgi karşısında ken-

dine özgü ayrı özellikleri olan, özgül bir toplumsal bilinç biçimi olmasını yadsır. *Sosyolojik Bilimcilik* ise, toplumsal çözümleme konusunun, kendisini doğa bilimlerinde incelenen konulardan ayıran tikel özelliklere sahip oluşunu yadsır. Değer etkenlerini gözönüne alma gereğini görmezlikten gelir, ampirizme ve betimleyiciliğe kaçır, toplumsal-felsefi sorunlarla herhangi iltisali olan bir kurama düşmanca bakar ve toplumsal incelemelerde nicel yöntemlerin önemini mutlaklaştırır.

Modern burjuva kültürü, *bilimcilik*'e karşı çeşitli eğilimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır; bunlardan kimileri bilimin insanın varoluşuna ilişkin can alıcı sorunları çözme gücünün sınırlı olduğunu öne sürerken, kimi öbür aşırı çeşitleri, bilimin insanın gerçek özüne düşmanca bir güç olduğunu öne sürer. *Bilimcilik*'e karşı kararlı anlayış, felsefeyi, bilimden temelli ayrı bir şey olarak görür; felsefe, salt yararsal olup, dünyanın ve insanın varlığında içerilen gerçek sorunları anlama gücünden yoksundur. İdeolojik, felsefi, toplumsal ya da insansal sorunlara bilimsel bir yaklaşımın ilkelerini savunuşunda ve bilimin rolünü küçülten *bilimcilik*'e karşı girişimleri reddedişinde, Marksçılık-Lenincilik, bilimin kültür sistemi içindeki yerine ve işlevine ilişkin karmaşık sorunları olduğu kadar, ayrı bilinç biçimleri arasındaki karşılıklı ilişkileri de gözden kaçırarak kaba *bilimcilik*'e aynı derecede karşı çıkar.

Bilinçaltı (Subconscious)

Farkındalık seviyesinin tam altında vukubulan bir zihin hali ya da süreci. Psikoanalitik tabiriyle bilindisi ve bilinç arasında vuku bulur.

Bilinçdışı (Unconscious)

Başlıca *id* (alt benlik) ve *superego* (üst benlik)'nin işlev görmesi ile özellik kazanan zihinsel durum; sağduyusal *ego* tarafından uygun görülmüş tarzlardan ziyade rüyalarda, artistik yaratıcılıkta ve sebebi izah edilemez davranışlarda meydana çıkan bastırılmış materyalle dolu durum. Halbuki bilinç saatle, işe gitme, dükkanlar kapanmadan alışveriş yapma ve benzerleri ile ilgilidir. Bilinçdışı zihinsel sürecin zamansızlığını tanımlarken Freud, "Onlar zamansal olarak düzenlenmezler, zaman onları herhangi bir tarzda değiştirmez ve zaman fikri onlara uygulanamaz" diye dikkat çekmiştir.

Her ne kadar aralarında fark olsa da, bilinçle bilinçdışı arasındaki etkileşim biteviyedir ve çok önemlidir. *Büyünün Kullanımı* (The Uses of Enchantment)'nda Bruno Bettelheim sağlıklı bir çocuğun devamlı bir şekilde bilinçaltının bastırılmış malzemesiyle uğraştığına, bunun sadece bilinçdışının içeriğinin ve tabiatının mantıksal idrâki ile değil, bununla beraber hayal kurmaların uzun uzadıya anlatılması, bilinçdışı baskılara tepki olarak uygun hikaye unsurları hakkında düşünceye dalma, yeniden düzenleme ve fanteziler kurma ile ona aşına olmakla olduğuna dikkat çeker. Bunu yaparak çocuk bilinçdışı içeriği bilinçli fantezilere uydurur ki bu o zaman çocuğun içerikle ilgilenebilmesine, uğraşabilmesine imkan verir. Bu sebepten peri masalının önemini anlatır Bettelheim. Örneğin, yardımsever bir annenin zaman zaman öfkelenmesiyle üzülen bir çocuk, *Kırmızı Başlıklı Kız* masalından yardımsever yaşlı bayan daima eninde sonunda dönse bile, anneannelerin andan ana biçim değiştirdiklerini öğrenir. Hikaye çocuğa tüm olumsuz karakter özelliklerini kurda, tüm olumluları ise anneanneye atfetmesine yardım eder, böylece çocuğun iyi anneanne imajını sağlıklı darılma ve küsmelerden irak korumasına olanak kılar. Bettelheim bunları çocuğa aşılamanın hayatî önem taşıdığını söyler. Çünkü, ne ondan kaçarak ne de onun tarafından mağlup edilmiş olarak, yaşamın sıkıntılı, zorlu tabiatıyla mücadele etmek her iki ihtimalde de daha zordur. Psikoanalizin kendisi yaşamı kolaylaştırma amacına sahip olarak düşünülür— fakat kurucusunun niyeti bu değildir. Psikoanaliz insanın yaşamın problemli yanını, onun tarafından mağlup edilmeden ve ondan kaçmadan kabul etmesine imkan vermek için kurulmuştur. Freud'un reçetesi bunaltıcı, kuvvetli görünenlere karşı cesaretle mücadele ederek insanın varlığının anlamını başarabileceğidir.

Bir-Birçok meselesi (One-many Problem)

Bir ve aynı kelimeyi farklı birçok şeye, doğru bir şekilde tahsis edebilmemiz gerçeğini nasıl izah etmemiz gerektiği meselesi.

Bundunmerkezcilik (Ethnocentrism)

W.G. Sumner tarafından oluşturulan (Folksways, 1906), hemen hemen her zaman için birisinin kendi toplumu ya da kültürünün hiç bir

inceleme olmaksızın diğerlerine üstün olduğunu varsayan tavırları için bayağılaştırılarak kullanılan kelime. Bu tür tavırlar sadece diğer kabile ve ulusları hor gören bir kabile ya da milliyetten kişilerde değil, aynı zamanda gereksiz yere bir kültürü veya bir toplumun üyelerinin davranışlarını kendi kültürünün ışığında değerlendiren antropolog (sosyolog vs.)'larda da görülür.

Bütüncülük (Holism)

1. Tüm bütünlüklerin, onları meydana getiren parçaların toplamından daha büyük bir varlığa sahip olduğunu ileri süren yaklaşım. Bütünlüklerin yahut bazı bütünlüklerin parçalarının, toplamından daha fazla olduğu tartışması. Gerçekten canlı olmayan bazı sistemlerin yine de dikkate değer bir şekilde parçalarının ancak tam ve devam eden bütünlük dahilindeki fonksiyonlarla olan ilgisi yoluyla anlaşılabilen canlılar gibi olduğunda ısrar eden uzuvculuk bunun özel bir çeşitlemesidir.

2. (Sosyal bilimler ve tarih) Cemiyetin sosyal bütünlük cinsinden incelenebileceği ya da incelenmesi gerektiği iddiasındaki bir teori: Yani sosyal tahlillerin temel bilgi kaynağı fertler yahut ferdî tezahürler olmaktan ziyade, topluluk kanunları ve hareketleridir. Bu görüş uyarınca toplumlar, bireylerin özelliklerinden çıkarsanamayacak bütünlükler şeklindeki niteliklere sahiptirler.

3. (Siyaset) Platoncu ve Marksçı görüşler gibi ferdin siyasi rolüne pek az yetki ve ehemmiyet veren görüşler. Bu anlamda bazen kollektivizm diye de adlandırılan bütüncülük, idealist devlet teorilerinde, başta Hegel tarafından ilham alınan olmak üzere, merkezidir.

4. Bütüncü faktörün tarihteki etkisine ait görüşlerini *Bütüncülük ve Evrim* (1926)'de yayınlayan Güney Afrikalı devlet adamı Jan Christiaan Smuts (1870-1950)'ın felsefe sistemi.

Büyüklikler (Magnitudes)

Bir büyüklik, eğer belirli bir türdeki şeyleri kendisine göre sıralamak mümkün ise yoğunudur (intensi); hem yoğun, hem de sıralamada değişen durumlara farklı rakamsal değerler verilebiliyor ise, öyle ki bir yandan “daha küçüktür” ilişkisine göre sıralama yapılırken, büyüklüğe

70 • Büyüklükler (Magnitudes)

göresıralama da korunabiliyorsa; yaygındır (ekstensif). Dolayısıyla kütle (mass), fiziksel nesneler kendisine göre sıralanabildiğı ve kütelere rakamsal değerler vermek anlamlı olduğı için yaygın bir büyüklüktür. Güzellik yoğunudur ama yaygın değildir, zira bir resim şu kadar birim güzelliğine sahiptir, ya da diğerine göre iki kat daha güzeldir demek, pek bir anlam ifade etmez.

C

Cambridge Platonistleri (Cambridge Platonists)

Dini yönü ağır basan Benjamin Whichcote (1609-83)'un öncülük ettiği, ilmi yönü baskın Ralph Cudworth (1617-88) ve genç yaşta ölmüş, çekici bir yazar olan John Smith (1618-52) ile egzantrik Henry More (1614-87)'un da aralarında bulunduğu, 17. yüzyıl Cambridge Üniversitesi'ndeki bir grup Hristiyan bilim adamı. Bu adamlar önemlidirler; birincisi Platonizm ile Hristiyanlığı uzlaştırmaları bakımından; ikincisi, Dionysos Areopagite'nin olumsuz yöntemini reddetmeleri ve güçlü rasyonalizm anlayışları bakımından; üçüncüsü, Tanrı'nın zihinde daima mevcut olduğu görüşünü ısrarla savunmalarından (İncil'deki favori metinleri 'İnsan ruhu Efendi'nin mumudur' başlıklı bölümdü); dördüncüsü doğanın yaratıcı süreçte bizzat rol aldığı ve maddi dünyadaki noksanlıkların bundan kaynaklandığını ileri süren *plastik doğa* öğretisini benimsemiş olmalarından. Bunlardan John Smith'in muhteşem bir *doğa mistisizmi* sergilemesi vardır.

Canlılık (Animizm)

Bitkiler ve cansız varlıklar dahil kâinattaki her şeyin insan ve insanın dışında kalan hayvanlardakine az ya da çok benzeyen bir tür psikolojik varlığa sahip olduklarını öne süren görüş. Bu görüşe göre, bir taş sırf hareket eden moleküllerin oluşturduğu bir kütleden ibaret olmayıp, örneğin diğer cisimleri çeken veya iten ya da diğer cisimle birlikte yer çekiminden etkilenen bir *bilince* sahiptir. Bu görüş ilkel halklarca savunulduğunda canlılık (animizm) olarak adlandırılırken, felsefeyle meşgul Animistler sıklıkla daha kibar bir şekilde *Panpsişistler* olarak anılırlar. Bu tür tezler, aralarında Empedocles, Platonius, Leibniz, Schopenhauer, Peirce, Schiller, Whitehead, Aleksander, De Chardin ve Waddington'un da bulunduğu çok sayıda düşünür tarafından savunulmuştur.

Capra; Fritjof

1996 yılında Viyana Üniversitesinde yüksek enerji fiziği üzerine doktorasını tamamladı. Paris, California ve Stanford gibi çeşitli Avrupa ve Amerika üniversitelerinde teorik fizik üzerine dersler verdi ve araştırmalarda bulundu. Capra teknik araştırma yazılarının yanısıra modern fiziğin felsefi etkileriyle ilgilendi ve modern fizikle Doğu mistisizmi arasındaki ilişkiler üzerine genel okuyucuya hitap eden yazılar yazdı, çeşitli ülkelerde bu konuda konferanslar verdi. Halen Berkeley'de California Üniversitesinde dersler veren Capra'nın, yayınlandığı zaman uluslararası best-seller olan *The Tao of Physics* (1975) (Fiziğin Taosu) ve *Green Politics* (Yeşil Politika), Batı Düşüncesinde Dönem Noktası adlı eserleri bulunmaktadır.

Cevher (Substance)

Birbiriyle alakalı bir çok anlamlara gelen bir terim. 1. Cevherin bir tanımı mantık kavramları olan özne ve yüklemi kullanır; bu şekilde bakınca eğer S yüklemlere ait bir özneyse S bir cevherdir fakat başka bir özne için yüklem yapılamaz. Bu cevher kavramı Aristo'ya kadar geri götürülebilir ve Leibniz felsefesinde mühim bir rol oynar.

2. Yukarıda anlatılan türden bir cevher, bir öznedeki mevcut olmaya denir; buradan da eğer öznenin ayrı mevcut olamıyorsa bir şeyin öznedeki mevcut olduğu anlaşılır. Bu anlamda, o zaman, bir cevhere bağım-

sız bir mevcudiyeti var denir. Felsefeciler bağımsız bir varlığa sahip olanlar hususunda mutabık değillerdir. Aristo bir adamın cevher olduğunu söylerken Spinoza yalnız Tanrı'nın gerçekten bağımsız bir mevcudiyete sahip olduğunu söyler. *Bkz. Ruh.*

3. (1 ve 2'deki anlamlarıyla) Bir ve aynı cevher birbirlerine zıt yüklemelere sahip olabilir, şu var ki bu yüklemeler aynı zamanda bulunamazlar: Yani bir keresinde P yüklemine sahip bir cevher başka bir keresinde P'nin değil olan bir yükleme sahip olabilir. Bu şekilde göz önüne alınca bir cevhere değişimle birlikte aynı kalıyor nazarıyla bakılabilir. Bir zaman referansı bağlantısı gerektiren bu cevher kavramı Kant tarafından *Saf Aklın Eleştirisi*'nde savunulmuştur.

4. Cevher diye tercüme edilen Grekçe kelime (ousia) öz diye tabir edilebilir; bazı filozoflar da bir şeyin cevherini, görüldüğü şeklin aksine o gerçekte ne ise öyle göz önüne alırlar. Görünüş değiştiği halde öze aynı kalıyor nazarıyla bakıldığında cevherin bu anlamı 3. anlamla bağlantılıdır. *Cevher* terimini ikinci anlamında da kullanan Locke bir şeyin cevherine gerçekten neyse o nazarıyla bakan felsefeciler arasındadır.

Çevre

1. Ekolojide sınırlı ve genellikle bir tür canlı organizmaya has bir bölgedeki biyolojik, kimyasal ve fiziki etkenlerin genel toplamı. Aslen bir çevre olabilmesi için söz konusu organizmanın orda yaşaması gerekir. Dolayısıyla tarla-inek, inek dışkısı-pislik böceği ve bu böceğin kabuğu da akar paraziti için bir çevredir. Bu sebeple bir tarla iç içe geçmiş sonsuz sayıda çevreler kapsamaktadır. *Çevre* hayvan/bitki *doğal çevresi* veya *ekosistem* anlamlarında da kullanılabilir.

2. Mimari, tiyatro ve görsel sanatlarda kelimenin günümüz kullanımı 1950'lerden bu yana Almanca ya da Fransızca'da bir karşılığı bulunmayan İngilizce anlamına işaret eder. Kelime üç temel kavramı bir araya getirir: (a) 1958'de Amerikalı Allan Kaprow tarafından geliştirilen, ilk örnekleri 1920'lerde Schwitters'in Hannover Merzbau'sunda görülen bu Rouschenberg, Jan Tinguely ve diğerlerince *Dilabi* (dinamik labirent) gösterisiyle (Amsterdam, 1962) özellikleri belirlenen üç boyutlu ve geniş kapsamlı sanat eseri; (b) Kaprow ve Claes Oldenburg'un bu yöndeki çalışmalarının sonucu olan *happening*; (c) bu tür eser ve olayların

içinde bulunduğumuz ortamları görsel sanatların biraz daha Ortodoks ve daha az otonom boyutlarıyla şekillendirip canlandırmak, süslemek ve geliştirmek için kullanılması. Sonuç, *çevre sanatı*, *çevre planlaması* (peyzaj mimarisinden otobüs garajlarının rengine varana dek), *çevre kontrolü*, *çevre kirlenmesi* ve nihayet 1970'lerdeki Heath hükümetinin yeniliklerinden birisi olan ve *şehir planlaması* ve *korumasıyla* uğraşan bir Çevre Bakanlığı'dır.

Çevre Kontrolü

Mekanik araçlar ve suni aydınlatma vasıtasıyla bina içlerinin hava sıcaklığı, nemlilik, hareket oranı ve parçacık içeriğinin düzenlenmesi. Bina planları genişledikten ve özellikle derinleştikten sonra ve şehirlerin dış koşulları gittikçe dayanılmaz bir hal aldıkça bu tür mekanik hizmetlere olan bağımlılık gittikçe artmıştır. Sonuç olarak yapıdan ziyade hizmetler mimari planlamayı kontrol eden baskın etkenler olmuşlardır.

Çevrecilik

Çevrenin insan faaliyetleri üzerindeki etkisini vurgulayan felsefi doktrin için kullanılan coğrafi terim. (Burada çevre genellikle fiziksel faktörlerle, mesela iklim koşullarıyla tanımlanır.) Daha radikal bir anlayışla *çevreci* ya da *coğrafi determinizm*. Bu doktrin M.Ö. V. yüzyılda Hipokrat tarafından ortaya atılmış ve 19. yüzyılda doruk noktasına ulaşmıştır. Günümüzün işçileri doğal çevrenin önemini kabul etme eğilimi göstermekte, ama çevreyi değişik gruplar ya da aynı grup için değişik zaman dilimlerinde, kendisinin farklı özelliklerini kötüleştirebilecek ya da belirginleştirebilecek karmaşık bir psikolojik, sosyal ve ekonomik kanallar örgüsü aracılığıyla faaliyet gösterir olarak görmektedirler.

Chittick; William

Şu anda New York State Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi's Metaphysics of Imagination*; *The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi, Faith and Practice of Islam*, *A Shi'ite Anthology*; *Imaginal Worlds: Ibn al-Arabi and the Problem of Religious Diversity*; *The Self-disclosure of God: Principle of Ibn al-Arabi's Cosmology*

gibi, tasavvufi ve felsefi kültürümüzün daha iyi anlaşılması açısından son derece önemli eserlerin yazarıdır. 1979'da Türkiye'de bulunmuş; doktorasını Seyyid Hüseyin Nasr'ın yönetimi altında 1974'te Tahran Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Doktora çalışması Abdurrahman Cami'nin Nakdu'n-nüsüs fî şerh-i nakşî'l-fusûs adlı eserinin tahkiki ve incelenmesidir.

Chuang Tzu

Chuang Tzu (M.Ö. 369-286) tarihsel bir figür idi, ancak onun adını taşıyan eser, ki *Taoizm*'in üç klasiğinden biridir, çeşitli dönemler ve çeşitli ellerden gelen yazmaların bir özetidir. Bir dizi edebî anlam aracılığıyla Taoist mistiğin özel ayrıcalığı olan bir bilgi düşüncesi taşımaktadır. Onu taşımayanın kavrayamayacağı için hakkında konuşmak boşunadır; kurbağa denizi bilmez, yaz böceği buzu tanımaz, Ağustos Böceği göçmen kuşların yükseklerde kanat çırpmasından haberdar olmaz. Mistik, bir trans halinde kendisini kaybettikten sonra rüzgara binip bulut arabalarıyla uyumsuzluğun harmoniye dönüştüğü, zıtlıkların uyduğu, *yer ve göğün* kendisiyle beraber olduğu, kendisiyle birlikte her şeyin *bir* hale geldiği *sonsuzluğa* aşmak suretiyle onun bilgisini bulur.

Bir olan, hiçbir şey yapmamakla herşeyi yapabilen Tao'dur. O *Varlık*'tır, ve dahi *Varlık Olmayan*'dır. Karıncada, çimende mermerde ve pislikte, kısaca her yeredir. İşaretleri *Mükemmellik*, herşeyi *Kuşatıcılık* ve *Bütünlüktür*. Gerçekliği ve delili vardır, fakat eylem ve biçimi yoktur. Aktarılabilir fakat alınamaz (cannot be received). Erişilebilir ancak görülemez. Kendinde ve kendisiyle varolur. Arz ve semadan (Yer ve Gökten) önce vardı ve gerçekte sonra da olacaktır. Tanrıların ilâhiliğine, dünyanın meydana gelmesine sebep olur. En yüce noktanın üzerindedir, ama yüksek değildir. En aşağı noktanın altındadır, ama alçak değildir. Gök ve yerden öncedir, ama antika değildir. En antik olandan daha yaşlıdır, ama eskimiş değildir. İnsana düşen uymaktır, müdahale etmek değil. İnsan Tao'da doğar, balıkların suda doğdukları gibi. Gerçek bilge, Tanrı ile insanı aynı, eşyayı da oldukları gibi kabul eder. Görüş mükemmelliği kendini görmek; yaşam mükemmelliği ise eşyanın doğal haline teslim olmaktır. Bazı Chuang Tzu pasajları Zen Budizmi'ni önceden haber verir; gözüyle değil, zihniyle çalışan felsefî aşçı konusunda olduğu gibi. Ve ölüm bizzat yaşam gibi, varoluşun bir yüzüdür: "Hayat ve ölüm bir-

dir, doğru ve yanlış aynı şey". Bölümlerinden biri şu başlığı taşır: *Eşya ve Fikirlerin Eşitliği*. Hasılı saf deneyimi elde eden mistik aynı zamanda mutlak özgürlüğü de elde etmiş olur.

Corbin; Henry

Filozof, doğubilimci ve dinler tarihçisi olan Henry Corbin (1903-1978) İslam felsefesine getirdiği özgün yaklaşımıyla İslam felsefe tarihi araştırmalarında yeni bir döneme damgasını vurmuştur. 1935'te Berlin Fransız enstitüsü Milli Kütüphanesi'nde iken Heidegger'i ilk kez Fransızca'ya çevirmiştir. 1939'da Türkiye'de, 1945'te ise İran'da resmi görevlerde bulunmuştur. Bu süre içinde Tahran'da Fransız Enstitüsü'ne bağlı İranoloji Bölümü'nü kurar. Daha sonra 1945'te Louis Massignon'un halefi olarak İslam Araştırmaları Bölümü kürsü başkanı olmuştur. Fenomenoloji-hermenötik diye adlandırılan bilecek olan yaklaşımını da uyguladığı belli başlı eserleri şunlardır: *Avicenne et le Recit Visionnaire* (1954), *l'Imagination Creatrice dans le Soufisme d'Ibn Arabi* (1958), *en Islam Iranien: Aspects Spirituels et Philosophiques* (1971)

Çöküş (Decadence)

Sanatta, çoğunlukla içeriğin biçimden daha az ehemmiyeti olduğu ve tekniğin söz konusu nesnenin hesabına inceldiği, düşmekte olan bir standartlar dönemi. Çöküş dönemleriyle alakalı olarak sıkça yapılan bir şikayet de bunların şiirler hakkında şiirler, filmler hakkında filmler vs. şeklinde neticelenecek biçimde kendilerine yansır olmalarıdır.

Sanat için sanattaki bu ısrar, Oscar Wilde gibi yazarlar ve Aubrey Beardsley gibi artistler tarafından temsil edilip Wilde'ın *The Picture of Dorian Gray* (1891) K. Huysmans'ın *A. Rebours* (1884) isimli romanlarında hatıralaştırılmış, *Decadents* diye adlandırılan geç bir 19. yüzyıl grubunu tavsif eder. Bu yüzyılda Decadentlerin tesiri, Eveleyn Waugh'ın *Brideshead Revisited* (1945)'inde anlatılan *saldırgan züppelikte* (Dandyism) görölür.

Batıdaki yabancılaşmayı en derin şekliyle inceleyen filozoflardan birisi olan Nietzsche'nin ana temasını oluşturan kavramlardan biridir Decadance. Yabancılaşma fenomenine decadence diyen Nietzsche eserle-

rinde decadence'in kaynağını, oluşumunu ve aşılmasını gösterme çabasının yanında; bunun sadece Avrupa'ya, Batı'ya has değil, bütün insanlığın içine düştüğü bir toplumsal hastalık olduğu kanaatindedir.

Kelimenin sözlük anlamı ise şöyle ifade edilmektedir: "Decadence: Önceki zamana göre daha düşük standartlarda özellikle daha düşük ahlâkî standartlarda yaşama veya davranış biçimidir. Kabullenmemeyi (baş kaldırmayı) göstermek için kullanılır".

d

Dada

Kökleri *Nihilist Düşünce*'de olup nihaî olarak Gerçeküstücülük için bir temel teşkil etmiş bir sanat hareketi; kurucusu şair Tristan Zara'dır: 1916'da Zürich'te ortaya çıkıp hayal kırıklığı etkisi verip ahenksiz biçimlerin, anlamsız hecelerin tekrarını yapmış ("dada" kendisi de anlamsız bir kelimedir) ve Marcel Duchamp tarafından *Çeşme* diye isim konmuş idrar kabının bir heykel olarak teşhir edilmesinde olduğu gibi, imal edilmiş nesnelerin sanat olduğu bahanesiyle kasten kabahat işlemeye çalışmıştır. Calvin Tomnis *Off the Wall*'da "Dadaların aslen, şeyele karşı, politikaya karşı, Avrupa Kültürü'ne karşı, hem geçmiş hem gelecek sanata karşı" olduklarını yazar.

Damma (Dhamma)

Doktrin ya da öğretisi karşıtı olarak kullanılan, Sanskritçe Dharma'dan gelen Budist terim. Budistlerin üç katlı bir formülleri vardır, ki bu formülün merkezi önermesi şudur: "Sığınmak için Dammaya gideyim". Damına temelde acı ve acıdan kaçma ile ilgili dört yüksek hakikatten oluşur.

Dans (Dance)

Dinlerin bir çoğunda dansın önemli bir yeri vardır. Mistik dinde bu, vecd deneyimine hazırlığın bir parçası olabilir; Maenads of Dionysus'da, Dervişler'de veya Voodoo yahut bir kısım Kehanetçi Afrika Kili-seleri'nde olduğu gibi. Benzer şekilde evrenin ritimleri, veya Tanrı'nın genellikle dönen dünyanın hali hazır merkezi olarak tasavvur edildiği yaratılış hareketleriyle bir olmaya yönelik bir gayret olabilir. Bu anlamda Platon bizi etrafında dans eden bir Yunan korosu ile karşılaştırır. Hıristiyanî bir çerçevede Milan Piskoposu Ambrose mümini inancın coşkunluğunda dans ederken tasvir eder. Bu ilişkide en ilginç artakalanlardan biri de İsa'nın çevresinde on iki havarinin halka halinde dans ettiği hayali Acts of John (John'un Eylemleri)'da (94-102) bulunur. Botticelli'nin Nativity (Doğuş)'sinde melekler zeminin üzerinde, halka halinde dans ederken tasvir edilirler; Fra Angelico *Last Judgement* (Son Hüküm)'da kutsanmış ruhlar ile melekleri, ortasında mistik bir çiçeğin bulunduğu yuvarlak dans halkasında birlikte resmeder.

Dante Alighieri (1265-1321)

İtalyan şâir. Gençlik döneminde *Beatrice Portinari*'ye aşık olur ve uzaktan gözünde ideâleştirir, gerçekte ise onu pek az tanımaktadır. Onun Portinari'ye olan aşkı ile Tanrı'ya olan aşkı tüm yaşamı boyunca iflah olmaz bir biçimde birbirine dolanıp durmuştur. Floransa'da politikaya bulaşmış, mensubu bulunduğu hizip yenilgiye uğrayınca sürgün edilmiştir; nihayet, başıboş dolaşarak geçirdiği yılların ardından Ravenna'ya yerleşmiştir, ki burası onun yerli lehçede büyük kozmik vizyonu *The Divine Comedy* (İlâhî Komedi)'yi kaleme aldığı yerdir. Bu eser Cehennem, Ârâf ve Cennet arasında geçen şiirsel bir trilog*'dur. İlk iki bölüm boyunca şiire doğal akılı temsil eden Virgil eşlik eder. İlâhî vahyin aydınlatığı akıl olan ve dokuz kat gök boyunca kendisine rehberlik eden Beatrice tarafından cennete konur. Buradan, büyük mistik Bernard of Clairvaux, Beatipik vizyona yönelik olarak ona öncülük eder. İşte

*Trilog (Trilogy): Ard arda icra edilen, oynanan veya okunan, her biri kendi içinde bütünlük taşıyan, ama aynı zamanda ortak bir konusu bulunan oyun, roman, opera vb. üçlüsü.

şimdi görüşü sağlamlaşmış ve ilâhî ışık hüzmeleri vasıtasıyla eşyanın esas kaynağını görmeye muktedir hale gelmiştir. Artık Tanrı'da bütün kainatı görmektedir:

*O dipsiz kuyuda gördüm aşkın nasıl kuşatıldığını
Nasıl toplandığını tek bir ciltte tüm ayrılıkların, uçuşları
Evrenin her yanına saçılmış olan...*

Araf (Purgatory): Acı çekme yeri. Özellikle Roma Katolik öğretisinde öldükten sonra Cennet'e gitme hazırlığındaki ruhun arındığı ortam. Ruhların acı çekerek arındıkları ve bu suretle Cennet'e girmeye hak kazandıkları yer.

Aşamalı biçimde; yaratılış dolayısıyla Yaratıcıyı görür, üç renkli daire, yine de tek bir yer işgal ediyor; biri diğerinden yansımakta, üçüncüsü diğer ikisinden sudur eden bir alev halinde (burada mistik vizyonun ayrıntılarını Hristiyan ilâhiyatındaki Teslis tayin etmiştir); derken bunlardan bir insan şekillenir. Dante, daireler vizyonu ile insan şeklini bir araya getirmek için idrâkinin nasıl gayret sarf ettiğini izah eder ve bunun kendisine ilâhî bir parıltıyla vahyedildiğini anlatır. Derken

*“Yüksek fantezi güç kaybetti ve burada bitti.
Yine de, sarsıntılardan uzak kayıp giden bir tekerlek gibi
İradem ve arzum aşkla döndürüldü
O ki güneşi ve öteki yıldızları hareket ettiren aşk.”*

Dasein

Heidegger'in *Sein Und Zeit* (1927) adlı eserinde Varlık doktrininin kolayca ayımsanabilen insancıl boyutudur. Varlık'ın kendisi, olan herşeyden önce görülür ama ortaya çıktığı minvallerin çoğunluğu insancıl ve toplumsallaşmış bir dünyaya gömülerek değişime uğrar. Sözlük tanımıyla bir yerde var olmak olan Dasein zaten bir toplumsallaşma bilinci'dir ve birlikte ve karşısında varolmak durumlarıyla iç içedir. İlk bakışta *Sein und Zeit* hem fenomenolojik hem de varoluşa dair olduğu için Dasein, dünyeviliği tartışma götürmeyen Boş laf, Meraklılık, Şüphe, Düşüş, ve

Fırlatılmışlık gibi oldukça orjinal ve şiirsel bir dizi başlık altında anlatılır. Ama *Ihtimam*, *Vicdan*, *Suç* ve doğal olarak *Ölümle Yüzyüze Olmak* gibi toplumsal olmayan son derece kişisel varoluş tecrübeleri yaşayan bireyi de kapsar. Heidegger'in açık bir şekilde 20. yüzyıl duyarlılığı çevresindeki deneyimlerine Dasein gibi geniş içerikli bir kavram altında getirdiği tanım oldukça etkili olmuştur. Varoluşçuluk, Yorum bilim ve çözümlayici edebiyat teorilerinin büyük bir bölümü Heidegger'in kendisine has bir tınısı olan ve etkilerine rağmen çaresizce etrafını çevreleyen oluşun mutlaklığına gömülen Dasein sınıflandırmasından etkilenmişlerdir.

Davranışçılık

En sade şekliyle, davranışçılık zihnin görünmez yönleri ile ilgilenmeyi reddeder ve yalnızca uyarı, mükafatlandırma ve cezalandırmaya karşı oluşan gözlenebilir tepkilere değinir. Gordon Rattray, Taylor J.B Watson'ın 1933'de davranışçılığı ortaya koyduğunda bilinçlilik kelimesinin sözlükten çıkacağına ısrar ettiğini söyler. Zihin siyah bir kutudur, uyaran girer, davranış çıkar ve kutuda ne olup bittiğinin önemi yoktur. Taylor hatta Rus asıllı Pavlov'un daha fanatik olduğunu, eğer öğrencileri zihin veya akıl kelimelerini kullanmışlarsa onları cezaya çarptırdığını belirtir. Bu görüşün çarpıcı bir alanı da lisan gelişimidir. Davranışçılar bebeğin kendiliğinden oluşan mırıltılarının ebeveyn tarafından uygun bir şekilde (veya değil) mükafatlandırıldıkça lisanın geliştiğine inanırlar; bu hipotez lisan yapısı ile ilgili temel elementlerde kalıtsal bir sinirsel farkındalığını varsayan Noam Chomsky ve başkaları tarafından kabul edilmemektedirler.

Bazı davranışçılık karşıtları Pavlov'un ona 1935'de labaratuvar kuran Sovyetlerle böylesi bir teveccühe kavuştuğunu ileri sürerek, davranışçılığın totaliter rejimlerce muhtemel kötüye kullanımını vurgulamaya düşkündürler. Dahası davranışçılık karşıtları siyah zihin kutusunda ne olup bittiğini bilmek için doymak bilmeyen bir merak içindedirler. William Barret'e göre (*The Ilusion of Technique*'de) davranışçılar teleskopun, Galileo'nun bir uyaran alması (Bir Alman'ın büyüteç yaptığını duymuştur) bunun da bir tepki açığa çıkarması ile (Galileo teleskopu icad etmiştir) icad edildiğini söyleyeceklerdir. Bu formülde Hollanda'dan gelen haberleri işittikten sonra, fakat icadını ortaya atmadan önce, Gali-

leo'nun ünlü uzun uzun düşüncelere daldığı gece gözden kaçır. Barret, biz bu gecenin uzun saatleri boyunca ne olduğunu daha çok bildikçe, tam bir deviri daha çok bileceğimizi söyler ve romancı Iris Murdoch'un davranışçı görüşün sınırlılığını yerdiği görüşlerini aktarır; "Davranışçı görüş yalnızca insanların kriket oynadıkları, kek pişirdikleri, basit kararlar verdikleri, çocuklarını hatırladıkları ve sirke gittikleri dünyayı tanımladığı halde günah işlemeye teşebbüs ettikleri, aşık oldukları, dua ettikleri veya Komünist partiye üye oldukları dünyayı tanımlamaz." Ve Taylor feryat eden bir sosyal psikologdan aktarma yapar: "Özellikle 5. Senfoni, Dağda Vaaz, Karamazov Kardeşler veya hesap yapma gibi zihnin ürünlerini düşündüğümde, bu harika zihni uzaktan da olsa ele geçirmedeki yetersizliğimin üzümlerle farkındayım. Neyin zihne böylesi harikaları ortaya çıkarttırdığı ve keşfettirdiği, psikolojinin kullandığı anlaşılma dilin incelik ve zerafetten yoksun tuzağında hemen hemen tümüyle gözden kaçır görünmektedir". Şüphesiz ki, davranışçılar metodlarını böylesi anlaşılma bir dile zıt olarak sunacaklardır. Ve de elbetteki davranışçılık faydasız mütalaalara çare olana kadar takdire layıktır. İlaveten davranışçı teknikler kaynağı karmaşık, belirtileri henüz basit ve kolaylıkla kontrol edilen sıkıntı, kaygı ve endişelerin tedavisinde oldukça etkili bir metottur; bir örneği öfkeyi kontrol altına almada gevşeme tekniklerinin kullanımıdır.

Deneysel Psikoloji

Deneysel metodların kullanımına dayalı olan psikoloji branşı. Psikologun temel ilgi alanı canlı organizmaların davranışlarının tanımlanıp sınıflandırılması, önceden tahmin edilebilmesi ve açıklanmasıdır. Uzman bu davranışa farklı bir grup teknikle giriş sağlar. Gözlemlerini, bazen vahşi hayvanı doğal çevresinde inceleyen hayvan psikologu, bazen de işçileri fabrikada inceleyen endüstri psikologu gibi doğal ortamlarda yapar. Bununla birlikte, psikolojik olaylar (mesela uykusuzluğun dikkat üzerindeki etkileri gibi) gittikçe artan oranlarda, ideâl olarak bütün önemli etkenlerin tanımlanıp bağıntı ve sebep-sonuç ilişkilerinin ortaya çıkarılabileceği, titizlikle kontrol edilen deneyel ortamlarda araştırma altına alınmaktadır. Psikolojik problemlere getirilen deneyel yaklaşım ilk kez, ekseriyetle duylara has olayları (mesela algılama) araştırmak amacıyla kullanılmış ve "İnsan ses, ışık ve basınç seviyele-

rindeki değişikliklere karşı ne kadar duyarlıdır?” türündeki sorular için oldukça hassas metotlardan oluşan bir silsile icâd edilmiştir. Sonuç olarak belli koşullar altında evrensel olan ve ölçülebilir seviyelerdeki uyarımlarla insan algılaması arasındaki ilişkileri ifade eden birkaç kural bulunmuştur. Deneyssel metotların kullanımı gittikçe yaygınlaşmaktadır ve Bilişsel Psikoloji’de sıralanan *yüksek bilişsel süreçler* giderek daha fazla deneyssel araştırmalara tabi tutulmaktadır.

Herhangi bir deneyssel araştırmacının olduğu gibi deneyssel Psikologun amacı da incelediği olayı etkileyebilecek bütün faktörleri kontrol altına alabilmektir. Genellikle, bir veya birkaç etken (bağımsız değişkenler) sistematik olarak farklılaştırılır ve denegin bu değişimlere tepki olarak gösterdiği performansının boyutları (bağımlı değişkenler) tasnif edilir. Bu bağımlı değişkenler bir soruya verilen sözel cevap gibi nispeten basit ve gözlemlenebilir tepkiler olabileceği gibi, değişik uyarılma koşullarına verilen birçok fizyolojik tepki gibi (mesela beyin dalgalarındaki değişimler) çok daha karmaşık ve açıkça gözlemlenemeyen nitelikte de olabilir. Bununla birlikte, ideâldeki tam kontrol amacı çok nadiren gerçekleşmektedir ve gerçekleştiğinde de bağımlı değişkenleri etkileyebilecek, kontrol edilemeyen birçok dış etken -oda sıcaklığı, günün hangi saatinde olunduğu, deneklerin deney hakkındaki düşünceleri vs.- vardır. *Kontrol Grubu*, bu problemi ortadan kaldırmada kullanılan en yaygın metottur. Herhangi bir testin sonuçlarının önemini değerlendirebilmek için deneyssel psikologların istatistikler hakkında da derin bir bilgiye sahip olmaları gerekir. Eleştirenler olmasına rağmen deneyssel psikolojinin psikolojik araştırmalarda gittikçe artan hayati bir rol üstleneceği şüphe götürmez gibi görünmektedir.

Denge

1. Genelde, şartlar aynı kaldığı sürece içinde değişme eğilimi taşımayan iş durumu. Bu düşünce Fizik, Kimya, İktisat, Psikoloji, Ekoloji gibi farklı birçok bilimde kullanılır. Denge *dinamik* ya da *statik* olabilir. *Statik dengede* (söz konusu bilimle ilgili olarak) hiçbir değişim yoktur; mesela balanslı ölçekler. *Dinamik dengede* bir şeyler devamlı olarak değişir; (mesela belirli bir yörüngede ilerleyen gezegenler; kapalı bir sistemde bir yöndeki hızıyla diğer yönde de devam eden ve böylece reaktif edenlerin konsantrasyonu sabit kalan bir kimyasal reaksiyon; sabit

oranlarda artan gelirler.) ama sürecin bazı yönlerini değiştirme eğilimi içinde olan bazı güçler (mesela bir gezegeni Güneş'e doğru çeken çekim, veya artan tüketim ve dolayısıyla yükselen ücret iddiaları yaratan reklamlar) ve ters etki yaratıp dengesizliğin ortaya çıkmasını engelleyen başka güçler de vardır. Diğer denge kategorileri şunlardır: *İstikrarsız Denge*'de en ufak dış karışıklık, durumu aşırı boyutlarda değiştirir (mesela ucu üzerine dikili kurşun kalem). *Yarı İstikrarlı Denge*'de herhangi bir durum aşırı değişim ortaya çıkana kadar aynen devam eder (mesela parçalanma öncesinde radyoaktif çekirdek, ya da sabun köpüğündeki sıvı). *Nötral dengede* içinde bulunulan durum dış etkenler tarafından yavaş yavaş değiştirilir (mesela düz yolda duran vitesi boşa alınmış araba). *İstikrarlı Denge*'de sistem küçük etkilere orijinal durumuna geri dönerek tepki verir (mesela tabanı üzerinde duran bir koni ya da en düşük enerji seviyesinde bir atom).

2. İktisatta her tür mal ve hizmet için (bedava mallar hariç) toplam arz ve talebin tamamıyla eşit oldukları durum. Bu anlamda bir ekonomik dengeye gerçek hayatta hiç erişilemez ama ekonomik sistemin hareketleri en iyi olarak, genellikle bir dengeye doğru olma şeklinde ya da şartlar değiştikçe dengenin kendisinde ortaya çıkan değişimlere yaklaşan bir hareket olarak anlaşılabilir.

Öbür teorilerin başlangıç noktası olarak en verili ve analize en uygun denge *Rehabet Dengesi*'dir; burada hiçbir ekonomik girişimci ticaret yaptığı fiyatların satın aldığı ya da sattığı miktarlarla değiştiğine inanmaz ve üreticiler kâr maksimizasyonu motive olurlar. Léon Walras *Genel Denge Teorisi*'nde (Théoride d'Economie Politique Pure, 1874) bu modele net bir ifade kazandırmıştır. 1930'lardan bu yana K.J. Arrow ve G. Debreu'nün çalışmalarında tanımlayıcı bir ifadeye ulaşan yaygın matematiksel gelişmeler olmuştur. J. R. Hicks ve P.A. Samuelson'la başlayan *istikrar analizi* üslûplaştırılmış dengesizlik hareketlerini inceler. Günümüzdeki çalışmalar beklentilerin rolü, pazar işletmenin bedeli, bilgi aktarımı ve oyunlar teorisiyle olan bağlantıların üzerine yoğunlaşmıştır.

Dervişler

Derviş sözcüğü fakir bir insan demektir, dindar, garip ve vecde gelmiş biri. Birçok derviş tarikatı mevcuttur; en tanınmış on üçüncü yüz-

yılda Rûmî (Mevlâna) tarafından kurulmuş olan Mevlevî ya da Dönen Dervişler (Whirling Dervishes/Semâzenler) tarikatı olup, söz konusu semâ/dönme hareketi Tarî'nin huzurunda evrenin dönüş hareketinin bir sembolü ve aynı zamanda ilâhî varlığa tam olarak vakıf olmayı sağlayan vecd (ecstasy) haline ulaşmanın bir aracıdır.

Ey kalpler! Ey alemler! Aşk mürşidiniz olsun...

Sevgi halkamızın öncüsü, gider

Ötesine güneşin ve şafak vaktinin...

Mevlevîlerin Türkiye, Suriye ve Mısır'da bugün de âyinlerini icra ettiklerine şahit olunmaktadır. Bir diğer tanınmış derviş tarikatı, adını kurucusundan alan Nakşibendi tarikatıdır, -ki bu tarikat Ressamlar veya Tasarımcılar anlamına gelen bir cinas (punning) (*) ile anılmasının yanı sıra, aynı zamanda Sessiz Düzen (Silent Order) lakabıyla da bilinir. Bir diğeri, merasimlerinde müziği büyük oranda kullanan ve Hindistan'da bir hayli etkili olan Çiştî (Chishti) tarikatıdır.

İslâmî monoteizmi (tektanrıcılık) geleneksel Mısır düşüncesiyle kaynaştırmış olan Mısırlı Sûfî mistik Râbiâ da fiziki aşkın dilini kullanarak mistik şiirler yazmıştır.

Ölürüm, ama yine de içimde ölmez

Sana olan aşkımın ateşi

Senin aşkın da değil, yegane gayem,

Ruhumun ateşliliğinin azaltılması.

...

Sana ağlar, ruhum yalnızca;

Sende yatar benim bütün tutkum

Ve hala çok ötesinde senin zenginliğindir

Yoksulluğunun benim naçiz aşkımın.

*Punning: İki anlama gelen bir sözcüğün, ya da telaffuzu aynı ancak anlamları farkları sözcüklerin eğlendirici bir tarzda kullanılması.

Marifetin (gnosis), yalnızca az sayıda kişiye bahşedilen mistik bilginin Dhu'l-Nun düşüncesinde merkezi bir yeri vardır. Dhu'l-Nun pek çok mistik gibi, birlikçidir; hayvanların seslerinde, ağaçların uğultusunda, suların çağıldayan sesinde, kuşların ötmesinde, rüzgarın ıslığında ve gök gürlemesinde Tanrı'nın Birliği'ne tanıklık ederdi. Ona göre Tanrı, herşeye hâkim, herşeyi bilen, herşeyi düşünen (herşeye akıl erdiren), mutlak âdil ve mutlak hakikât idi. Tabiat sevgisi onda o derece büyüktüki, gölge vermek için tabutunun üstünde kuşların sürüler halinde uçtukları rivayet edilir. Bir başka efsane, esrarengiz bir biçimde mezarı üstünde görünen bir kabartma yazıdan söz eder: "Tanrı'ya olan aşkından ölmüş, Tanrı'nın öldürdüğü Tanrı sevgilisidir burada yatan zat."

Diğer Zihinler (Other Minds)

Bir kimsenin başka bir canlının hissettiğini bilip bilmediği ve nasıl bildiği problemi. Çünkü muhakkak ki diğerlerinin davranış ve konuşmalarının bilinçsiz otomatlar olmakla birlikte her yönüyle kendiminkine benzediğini ileri sürmekte hiçbir tezat yoktur; halbuki katalepsi transındaki birisi bütün ölü görüntüsüyle beraber yine de bilinçli olabilir.

Din Felsefesi (Religion, Philosophy Of)

Felsefe yapmakla sadece dinî inancı açıklamak arasına bunları bölen keskin bir çizgi çizmek her zaman mümkün değildir. Bununla beraber din felsefesinin alanı esas itibarıyla ne böyle iddiaları teşvik etmek, ne bunlardan soğutmak, ne de tarih bilgisi, psikoloji, mezhepler ve gelenekler arasındaki teferruatlı farklara ait bilgimize, ilaveler yapmakla alakadardır. Daha ziyade dinin kendine has kavramları ve doktrinleri, insan düşüncesinin bütün yapısı ve tasarrufu dahilinde oynanan hususi roller ve ortaya çıkan hususi meselelerle alakalıdır.

Dolayısıyla bir düşünür kendini dinî, tabiri câizse diğer inanç ve faaliyetlerden -sözün gelişi ahlâkî kanunlardan, yahut âdetlerden sihir demeleri- bilim yahut felsefeyi ayırt edenin ne olduğunu meydana çıkarmaya yöneltebilir. Bu kabulden tahliller etraflı bir tanım için, umumiyetle de ibadet ve kulluk edilmesiyle beraber yüce ya da mutlak bir varlığa inanmaya dayanarak bazı cesur girişimlere sebep olmuştur. Bunlar aynı zamanda kısmen de olsa Schleiermacher'in mütalaasında "Dinin

esası mutlak bir bağımlılık hissinden ibarettir" şeklinde, yahut Whitehead'ın "Din ferdi kendi yalnızlığıyla ne yaptığıdır" şeklinde ifade edildiği gibi bazı değerli derin anlayışlara sebep olmuştur. Bununla beraber gerçekte, her zaman din dediğimiz bu şeylerin hepsine ait, yahut da sadece bu şeylere ait bir tek özellik ya da özellikler topluluğu yok gibidir. Fakat daha ziyade Wittgenstein'in adlandırdığı gibi karmaşık bir benzerlikler ve iç ilişkiler ağı olan bir "aile" teşkil ederler. Öyle ki "Din nedir?" sorusuna verilecek tatminkar bir cevap tek cümleli bir tanım olmaktan ziyade bir ansiklopedi gibi olurdu.

Bu nedenle din felsefesinin mevzuları ve meseleleri, ilgili düşünürler için önemli dinlere ait geleneklerin ne kadar çeşitli olabileceği hemen anlaşılabilir. Dolayısıyla diğerlerinde zaruri olmayıp Musevî gelenekte (Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık) tek Kadir-i Mutlak ve Alim-i Mutlak yaratıcı, diğer mevcut olan her şeyin idarecisi ve aynı zamanda şahsi olarak insanoğlunu himaye edici olan ve onunla haberleşen nazarıyla bakıldığında, asli felsefi alaka çaresiz Tanrı kavramıyla olmuştur. Felsefe için en aşikar mevzu böyle bir Varlığın mevcudiyetini ispatlamak iddiasındaki iddiaların geçerli olup olmadığı olmuştur. Ve yüzyıllar boyunca bu kabil iddialardan oldukça kabarık bir literatür oluşmuştur. Fakat, bundan önce sorulması gereken daha mantıklı ve esaslı sorular da vardır; insanların kavram ve dil teşhizatının Tanı'nın anlatılması için kifayet etmesi mümkün müdür? Yahut da bu alanda ancak çok muğlak olarak görülüp anlaşılabilen bir şeye işaret etmek için mecaz ve teşbihten daha fazla bir şey kullanabilir miyiz?

Tek tanrıcılığın Musevî biçimi her zaman itibar görmüş, diğer felsefi soruları ortaya çıkarmıştır. Meselâ dünyada Kerem sahibi ve Kadir-i Mutlak bir yaratıcı düşüncesiyle şeytanın varlığı nasıl bağdaştırılır? Yahut da mucizelerin mümkün olması, tabiat düzenine yapılan hususi ilahî müdahaleler ve herhangi bir olayın bu anlamda haklı olarak mucize olarak adlandırılabilmesi haller yahut da Tanrının mutlak ve hudutsuz tabiatı onun yaratmasındaki bağımsızlık ölçüsüyle ve özellikle insanın özgür iradesi ve sorumluluğu ile nasıl bağdaştırılabilir?

İnsanların nasıl ve ne ölçüye kadar Tanrı marifetini elde edebilecekleri hususunda da göz önüne alınacak ilave sorular vardır. Meselâ, özellikle metafizik delillerle ve elde edilebileceği hususunda şüpheli olan deneyci zihniyete sahip düşünürler arasında dinî yahut da mistik dene-

yimle ilgili hadiselerle sözde ilahî varlıkla doğrudan doğruya ilişkiye geçme hususlarında kayda değer bir ilgi olmuştur. Bu bağlantı dahilinde vahiy kavramı da merkezi bir ehemmiyete sahiptir. Zira Tanrıya ait herhangi bir hakiki bilginin insan araştırmasının sonucu olmayıp, ancak Tanrı vergisi olabileceğini söylemek de ayrıca şüpheli bir durum oluşturmıştır.

Yakın zamanda felsefenin diğer dalları gibi din felsefesi de din ve anlam sorunlarıyla meşgul olmuştur. Mantıkî pozitivizmin dine karşı kestirme bir tutumu olmuştur. Dinin Tanrı hakkındaki temel öğretileri deneylerle doğrulanamadığına göre, olgusal anlamda halidirler ve en iyi şekilde duygusal tutumlara ait yanlışlıklara yol açabilecek şekilde ifade edilmiş olarak görülebirlir. Bununla beraber çok yakında büyük ölçüde Wittgenstein'in son dönem eserlerinin tesiri altında kalan dinî bahisler, kendisinin dışında ne herhangi bir doğrulaması ne de herhangi bir doğrulamaya ihtiyacı olan, değişik bir dil oyunu ya da kullanımı olarak görülmeye başlanmıştır. Bir kimsenin bu oyunu karakterize etmek için yapılan hususi gayretler hakkında ne düşünürse düşünsün meselâ gerçek hakkında görünürde bilimsel tezler ortaya koymayıp tepkilerimizi ona götüren biçimler ve görüntüler arz ediyor şeklinde -bu yaklaşım en azından bir bakıma zenginleştirmeye doymuş olanlardan (Tanrı'nın varlığına ait ispatlar vs.)- sıradan inananların hayatlarında dinî inanç ve bahislerin gerçekten ne olduğunun yeniden gözde geçirilmesine dair bir fırsat yaratmıştır.

Dizim (Syntax)

1. Dilin cümlelerinin gramer yapısını düzenleyen kurallar düzeneği. 2. Sözlükteki maddelerin geçerli sayılabilecek terkiplerinin inşası için dilin kurallarla (kurma kuralları) beraber sözlüğünün tayin edilmesi.

Doğuştan Düşünceler (Innate Ideas)

Zihnindeki duygu tecrübesinden öncelikli ve bağımsız düşünce ve bilgiler. Platon'a göre biçimlerin bilgisi hafızada kolayca ulaşılabilen doğuştan düşüncelerden türerler. Descartes'e göre bilim ve bilginin bütün esasları açık ve farklı düşünceler üzerine yahut zihinde doğuştan olan

ve muhakeme usûlüyle ele geçirilen düzeltilemez doğrular üzerine kurulmuştur.

Doğuştan düşünceler, zihninin ilkin bir boş levha olup ancak sonradan duygu tecrübesiyle teşekkül ettiği iddiası peşindeki tecrübeci filozofların saldırı odağı olmuştur. Doğuştan düşüncelere yapılan klasik itiraz, eğer zihinde doğuştan düşünceler olsaydı o zaman bunları bebekler ve eğitimsiz vahşilerde bulabilirdik, fakat tecrübe, sonuç itibarıyla bunun böyle olmadığını gösteriyor iddiasının yapıldığı Locke'un *Essay Concerning Human Understanding*'inde vuku bulur.

Doğru (Truth)

Doğruluk kelimesinin mistik dinle bağlantılı olarak üç mühim kullanımı vardır. İlki Nihai varlık hakkındaki ifadelerle atfedilir. Burada mistikler bizzat yirminci yüzyıl filozofları kadar açıktırlar; Nihai varlık hakkındaki ifadeler doğru olamaz, zira günlük hayat tecrübeleri dahilinde kullandığımız düşünceye ait dil ve kategoriler anlaşılamaz ve anlatılamaz. Nihâî Varlık için kullanıldığında kaçınılmaz bir şekilde uygunsuz düşerler. Eckhart, "Tanrı hakkında ne diye boş laflar edelim? O'nun hakkında her ne söylerseniz doğru değildir" der. Kelimenin ikinci kullanımı doğrudan doğruya kavrama yoluyla Tanrı'ya bir yaklaşma tutumu ifade etmektedir; Hristiyan mistiklerinde bu harikulade bir şekilde misallendirilmiştir. Yahya'ya göre İsa şöyle dedi "Vakit gelmektedir ve henüz gelmiştir ne zaman ki doğru âbid, Babaya, ruhtan ve doğrulukla ibadet edecektir." (4, 23)

Üçüncü kullanım ise nihâî gerçeğin eşanlamlısı içindir. Bu itibarla Platon'a göre doğru gerçek, değişen dünyada olmayıp değişmeyen şekillerdedir; ve (Chambridge Platoncularında olduğu gibi) mistisizmin en entellektüel biçimleri; Tanrı'ya doğru olarak dikkat keşfetme temayülündedirler. Hristiyanlık geleneğinde Tanrı'nın "Ben yolum, hakikatim ve hayatım" diyen İsa'da tezahürünün bir vechesidir. Fakat nihâî doğruluğun entellektüel bir çağda tutulacak birşey olmadığı şeklinde ve sıradan insani yollarla haberleşilemeyeceği şeklinde kuvvetli zan vardır. Budist *sutralarında* da şöyle okuruz: "Budanın öğretisi diye bilinen şey Buda'nın öğretisi değildir ve doğruluk Buda tarafından asla vaaz edilmiştir. Çünkü onu kişinin kendinde bulması gerektiğini görmüştür." Bu Hui-Neng tarafından veciz bir şekilde şöyle ifade edilmiştir:

Hiçbir yerde Doğru diye birşey yok,/Doğru hiçbir yerde bulunamaz

Eğer Doğru'yu gördüğünü söylüyorsan/ Bu görüş doğru bir görüş değil.

Doğru'yu kendi kendine bırakırsan,/Onda yanlış birşey çok çünkü. Bizatihi akıldır.

Bizatihi akıl yanlışdan kurtulamadığından/ Doğru hiçbir şey yok; Doğru hiçbir yerde bulunamaz.

Dostoyevsky, Fedor Mikhailovich (1821-1881)

Rus romancı. Gençliğinde acımasız bir babanın baskısı altında yaşadı; saralı (epileptik) hale geldi; devrimci faaliyetlerinden dolayı ölümüne mahkum edildi, cezası hafifletilince Sibirya'da sekiz yıl geçirdi; nevrotik veremli bir kadın ile kısa bir evlilik yaşadı, daha sonra fırtınalı bir aşk serüveninin ardından daha mutluca ikinci bir evlilik yaptı; alacaklılarından kurtulmak için Rusya'dan kaçmak zorunda kaldı; nihayet ününün zirvesinde ömrünün son on yılını geçirmek üzere ülkesine geri döndü.

Dostoyevski, anormal zihinsel durumlardan büyülenmişti, zira o bunların insanlığın özünü temsil ettiğine inanıyordu. Son derece dindardı, ama aynı zamanda eleştirel ve şüpheliydi. Kendi bölünmüş kişiliğini yansıtan karakterler çizmiştir, özellikle manevi yenilenmeye çağıran bir roman olan, onun başyapıtı *Karamazov Kardeşler*'deki Ivan tipi. Aynı romandaki Zossima da mistik Tikhon'a dayalı mükemmel bir maneviyat ve şefkat örneğidir. İyi ve kötünün, insan kişiliğinin, ölümsüzlüğün ve Tanrı'nın esrarı, hayatının sonuna kadar Dostoyevski'nin kafasını kurcalamıştır.

Duygusal Boşalım

Latince "temizleme" sözcüğünden kökenini alır. Freud duygusal boşalım metodunu düşüncelerinin ilk evrelerinde öne sürmüştür. Hastalarını bozukluğun arkasında yatan özgül bir örselenmeyi ifade etmeye zorlamıştır. Analiz daha tecrübeli hale geldikçe, Freud nörotik durumların sık olarak örselenmeden ziyade çatışmalardan kaynağını aldığını ve serbest-çağrışım yöntemiyle daha iyi sonuçların elde edilebildiğini fark etmiştir. Serbest çağrışımında analist tarafının yönlendirilmeden hastaya zihnine ne gelirse gelmesi söylenerek bilinçdışında dolaşarak

bunaltı-üreten çatışmaların olduğu yer keşfedilir. Freud'un bibliyografisinin yazarı Ernest Jones psikoanalizin tam başlangıcının Freud'un duygusal boşalımdan serbest çağrışım yöntemine geçişinde olduğunu belirler.

Duyu Nesneleri (Sensibilia)

(Tekil: Sensibile) Duyumsanmadan varoldukları düşünülen duyu-verileri için kullanılan terim. Russell kelimeyi bu amaçla kullandığı zaman, duyu-nesneleri (sözlük anlamıyla, duyumsanabilen şeyler) "herhangi bir zihni veri olması gerekmezsin duyu-verileriyle aynı metafizik ve fiziksel statüde olan nesneler"di. Fiziksel bir nesnenin bir duyu-verileri ailesi olduğu teorisini mülâhaza etmekteydi ve eğer duyu-veriler duyumsanmadan varolanlarsa bu görüşü taşımanın zor olduğunu fark etti. Gerçekten duyu-nesneleri olduğu yolundaki fenomenalist alternatif (*Bkz. Fenomenalizm*) hiçbir taahhüt altına girmeksizin, sadece belli durumlarda ne tür duyu verilerinin elde edileceğini yahut edilebileceğini düşünmekte ısrar etmektir.

Duyumsama (Sensation)

1. Umumiyetle, soğuk, basınç, susuzluk, kaşıntı gibi hislere sahip olma. 2. Teknik olarak, sahibine has bir tür zihinsel oluş. Örneğin gözleri ve kulakları uyaran ışık ve ses dalgalarıyla da oluşturulabilirler ve bunların içinde bulunduğu durumlardan ve bunlara hakim olan bütün sinir sisteminden etkilenirler. Bu sebeple, duyumsamalar sadece görsel ve işitsel değil, aynı zamanda koku, dokunma ve hareket estetiğiyle ilgili de olabilirler. Kant bu terimi (Almanca: Empfindung) bilinçli bir öznenin, bir nesnenin varlığıyla değiştirilmesini işaret etmek için kullanmıştır.

Duyumsamanın derecesi biraz şaşkınlık yaratmıştır. Temel duyumsamaların her birinin maddenin atomlarına bölünmesi gibi, belli sinir hücrelerine denk düştüğü düşünülmekteydi. Bunun aksine Gestalt psikologları duyusal bilinçliliğin eksiksiz bütünlere dair olup, bunların ayrıştırılabileceğini ileri sürmekteydiler. İçinde bulunduğumuz yüzyılda filozoflar duyumsama kavramının genişliğinden hoşnutsuzdurlar ve teorilerinde duyu-veri veya duyu içeriği terminolojisini

kullanmayı tercih etmekte ve bu sayede algısal olmayan duyumsamaları dışlamaktadırlar.

Duyumsamacılık (Sensationalism)

Özellikle Mach'la birlikte anılan duyumsamaların dünyanın asıl ve gerçek unsurları olduğu yolundaki teori. Bunları kendileri dışında bir şeylerin göstergesi olarak düşünmeyi haklı çıkaracak hiçbir şey yoktur. Bilim için davranışlardaki benzerlikler ve insanların benzer duyumsamalar tecrübe etmesinden çıkarımlar yapmak için gerekli ve caiz olsa da bilinebilen herhangi birşey duyu tecrübesi ve analiz aracılığıyla keşfedilebilir.

Mantıki olarak duyumsamaların nesneler önceliği vardır; nesneler duyumsamaları ayırtılabilir veya bunlardan oluşturulabilirler ama bunun aksi bir işlem imkansızdır. Araştırdıkları sözde olgular gözlemlenebilir duyumsamaların aralarındaki ilişkiler oldukları için bilimin değişik branşlarının ilgi alanları arasında gerçek bir ayırım yoktur.

Duyumsanabilen Dünya

Duyu-tecrübeleriyle giriş sağladığımız şekliyle Dünya. Kant'a göre *pratik*'in aksine *teorik* bilgimiz duyu-tecrübeleri alanıyla sınırlıdır. Kant, duyumsama aracına dışsal kalan dünyanın gerçek doğasının, duyumsayabilen varoluşları duyumsanabilen dünya yahut 'fenomenler' dünyasına sınırlı olan varlıklarca giriş sağlanamaz olduğunu düşünmüş olmalı. Kant 'nesneleri oldukları gibi' bilemeyeceğimize, ancak aklın zaman ve mekan boyutları gibi duyu-tecrübelerimizi anlaşılabilir kılmak için kullandığımız a priori şekiller altındaki görünüm yolları hakkında birşeyler bileceğimize inanır.

Düsturcu (Normative)

Sıkı kurallarla bir doğruluk ölçüsü tesis etme temayülü gösteren; tasvirici olmaktan ziyade değerlendirmeci. Düsturcu ahlâk (normative ethics); edebe uygun davranışlar emreden herhangi bir sistemle ahlâk ötesi (metaethics)- talimatlar çıkarmadan edeple ilgili terimlerin mânâlarının tartışılması- birbirinden ayırdedilir.

Ebediyet (Eternity)

Eternity: Sonsuzluk, ölümsüzlük, öncesiz ve sonrasızlık. Nihâî varlığın bir özelliği. Ebedilik, zamanın sonsuzca uzatılması olarak değil, fakat bizim şahit olduğumuz zamandan niteliksel olarak farklı bir şey olarak anlaşılmalıdır. Eflatun (Platon) bir vakitler zamanı ebediyetin hareket eden görüntüsü olarak nitelendirmişti. Zaman mistiklerce Tanrı bilginimizin önünde bir engel olarak algılanmaktadır. Bundan dolayı Eckhart “Zaman, ışığı bize ulaşımdan alıkoyandır” derken Rûmi “Geçmiş ve gelecek, Tanrı’yı bizim görüş alanımızdan saklıyor” demektedir. Ebedilik en iyi, bir tür sürekli varoluş olarak kavranmaktadır. Boethius, *The Consolation of Philosophy* (Felsefe Avutmacası) adlı eserinde Tanrı’nın her zaman ebedî ve hazır (hazır ve nazır) bir durumda olduğunu belirtir ve bunu ilâhî Alim-i Mutlaklık (Allah’ın herşeyi bilmesi) ile insanın özgür iradesini uzlaştırmada bir araç olarak kullanır: “Onun zaman mefhumunu aşan bilgisi, varlığın sadeliğinde yerahp, geçmiş ve geleceğin sonluluğunu kucaklarken, her şeyi sanki el’an meydana geliyormuş gibi ele alır”. İşte sūfînin içine girdiği durum budur. “Sūfî” diyor Rûmi, “Halihazır zamanın çocuğudur”. Mistiklerin ortak gözlemi odur ki, mistik deneyim esnasında zamanın akışı hissedilmez.

Eğitim

Kullananın bakış açısına bağlı olarak değişik anlamlar taşıyan bir kelime. 1. Eğitim kültürel mirasın aktarılmasıdır. 2. Gençlerin işe yarar düşünce ve davranış yollarına ilk adımların atmalarıdır. 3. Bireyin büyümesinin teşvik edilmesidir. Eğitim dünyasındaki ihtilafların çoğu bu üç bakış açısı arasındaki gerilimden kaynaklanır.

Ekonomi Tarihi

Geçmişteki ekonomilerin tarihçesi. Tarım, ticaret ve endüstri tarihi 19. yüzyılda özellikle Almanya'da ayrı disiplinler olarak kabul görmeye başlamışlardır ama ekonomi tarihinin üniversitelerce ayrı bir disiplin olarak kabul edilmesi 20. yüzyılda olmuştur. 1920'lerde Amerika'da ekonomi tarihinden ticaret tarihi doğmuştur. Ekonomi tarihçileri 1950'lerden itibaren sayısal metodları daha fazla kullanmaya ve ekonomistlerin model ve teorileriyle daha fazla ilgilenmeye başlamışlardır. Yeni ekonomi tarihi (ekonometrik tarih ve kliometriks, sıklıkla kullanılan diğer terimlerdir) klasik ekonomi tarihinden metodoloji farklılıkları gösterir. Yeni metotta herhangi bir tarihinin yaptığı gibi bir araya gelmiş çok sayıda olgunun bir sonucu olan tedrici genellemelerle belli tarihi durumları yansıtmalar yapılmaz. İlk önce, tatbiki ekonomistlerin yaptığı gibi bir hipotez oluşturulur, sonra da bu hipotezin geçerliliğini gösterecek veriler toplanır. Ekonometri tarihçileri karşıt olgusal önermelerden büyük ölçülerde istifade ederler. Yeni metodlar geleneksel mikroekonomik tarihi (belli endüstri ve firmaların tarihi) makroekonomik tarihle (geçmişteki gayr-i safi milli üretim ve ekonomik büyüme) desteklemeyi mümkün kılmışlardır.

Ekonomik Büyüme

Kişi başına düşen milli gelir ya da gayr-i safi milli hâsılda (G.S.M.H.) zaman içinde görülen artış; istatistikî veya teorik yazılarda bu iki ifadeden hangisinin kullanılacağına dair ortak bir kanaat yoktur, ama birincisi daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Ekonomik büyüme kavramı iş dünyasındaki hareketlenmeler ya da kısa dönemler için değil, uzun süreli dönemlerde görülen büyümeyi ifade etmek için kullanılır. Genellikle yıllık yüzdeler şeklinde hesaplanır. Birçok endüstrileşmiş ül-

kede kişi gayr-i sâfi milli hâsılanın uzun süreli artış oranı yıllık %1 veya 2 olmaktadır. Bununla birlikte 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana çoğu endüstrileşmiş ülkede bu oran daha yüksektir ve bazı ülkelerde (özellikle Japonya ve İsveç) G.S.M.H. uzun süreden beri bu orandan daha da yüksektir. Bu oranlarda ekonomik büyüme son 150-200 yılın belirgin bir özelliğidir. Daha önceki dönemlerde görülmemiştir ve genellikle az gelişmiş ülkelerde görülmemektedir. Ekonomik büyümenin kesin tanım ve ölçümü milli hâsılanın tanımına bağlıdır ve onunla aynı kısıtlamalara tabidir. Eğer milli hâsılanın geleneksel tanımı yerine boş zamanlar, çevre koşulları vb. pazar dışı faaliyetlere karşı esnek, daha kapsamlı bir tanım kabul edilirse ekonomik büyüme oranlarında bazı değişiklikler ortaya çıkabilir ama genel sonuçların değişmesi muhtemel değildir.

Ekosistem

Tüm canlı organizma, bitki, hayvan, bakteri vs.'nin çevrelerindeki fizikî ve kimyasal etkenlerle ilişkilerinden oluşan sistem. Değişik ekologların (Bunlardan bazıları somut bir tanımı olan net bir terim olarak kelimenin yararlı olup olmadığı konusunda tereddüte düşmüşlerdir.) Kelimeye yükledikleri anlamların çeşitliliği, çevre için çizilen sınırların farklılıklarını yansıtır. Dolayısıyla ormancılar ağaç kaplı yer anlamına *orman ekosistemi*'nden bahsederlerken, aynı ormanda çalışan böcek bilimciler kelimenin anlamını böcek faunası ve ölü gövde üzerinde yaşayan küfleriyle yıkılmış bir ağaçla sınırlandırır. Bu tür dar kullanımlar meseleleri tanımlamaya çalışan bilimadamları için pratik değere sahiptir. Bununla birlikte, ekosistemin genellikle ilişkisiz ve kısıtlı bir alanda var olduğu düşünüldüğü ve çoğu bölgenin tam izolasyonu mümkün olmadığı için Dünya'nın tek başına biricik gerçek ekosistem olduğu düşünülebilir. *Bkz. Ekoloji*

Ekspresyonizm

1910'lardan bu yana bütün sanatlar için üç temel anlamda yaygın olarak uygulanan terim.

1. Dostoyevski'nin romanlarında, Strindberg'in oyunlarında ve El Greco veya Van Gogh'un resimlerinde olduğu gibi herhangi bir zaman, ülke veya ortamda bulunabilecek anlam ya da çarpıtılmış anlamlarda

yoğunlaşan nitelik; 2. Asıl itibarıyla, 1910 ve yaklaşık 1924 yılları arasında Almanya ve Avusturya-Macaristan'da Fauvizm, Kübizm ve Fütürizm'in bütün lokal görünümlerini içine alarak Dada ve Neue Sachlichkeit'in temellerini atan modern hareketin tamamı. Daha sonraları geçmişi de kapsayan bir şekilde Edward Munch ve Brücke'nin ilk çalışmalarına işaret ederek kullanılsa da *ekspresyonizm* formülü Almanya'ya 1910 yılında Fransa'dan girmiştir. O zamandan bu yana kelime, ilk önce sanattaki Alman hareketlerini, sonraları edebiyat, tiyatro (1918'den itibaren), müzik, mimari ve sinemadakileri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu sebeple ekspresyonizmle bu hareketlerin farkları aynıdır: Anlam çarpıtması, parçalanma ve şiddetli veya aşırı gergin duyguların iletilmesi. Yayın organları *Der Sturm* ve *Die Aktion*'la ekspresyonizm, (a) resimde, Brücke ve Blaue Reiter; (b) edebiyatta Georg Neym, Georg Trakl ve Franz Werfel'in şiirlerini, ve Alfred Döblin ve Franz Kafka'nın nesrini; (c) tiyatrodaki Georg Kaiser ve Erns Toller'in oyunlarını; (d) müzikte Arnold Schönberg ve Allan Berg'in ilk çalışmalarını; (e) mimaride Erich Mendelsohn'un *Einstein Tower* ve *Bruno Taut*'un ütöpik projelerini; (f) sinemada Robert Wiene'nin *The Cabinet Of Dr. Caligari* (1919)'sini kapsar.

Alman Ekspresyonizmi'nin temelde pasifist ve sosyalist olan politik amaçları, savaş zamanı aktivizmde kristalleşip, Spartasist'lerin ve Münih Sovyeti'nin bastırılması gibi savaş sonrası gelişmelerle bozguna uğramıştır; daha pragmatik olan Neue Sachlichkeit- ekspresyonizm, Bauhaus'ta olduğu gibi bunda da derin izler bırakmıştır- onun yerine geçmiştir. Nazizm bu üç hareketin hepsini de dejenere oldukları gerekçeyle bastırmışsa da bunlar 1945 sonrasında Almanya'da sanatların tekrar canlanmasında etkili olmuşlardır. 3.1950'lerdeki Pollock ve Kooning gibi NewYork'lu sanatçıların Soyut Ekspresyonizm'i, *Ecole De Paris*'in bazı çalışmaları Laethem-Saint-Martin tarafından başlatılan *Felemenk Ekspresyonizmi* gibi *Alman Ekspresyonizmi*'yle benzer özellikler gösteren ya da etkilerini yansıtan başka ülke ve kıtalardaki 20. yüzyıl sanat eserleri.

El Farabî

Diğer adıyla İbn Nasr (870-950). Müslüman filozof. Başlıca eseri: *El-Medine't-ul-Fadıla* (Faziletli Şehir). Türkistan'ın Farab kentinde doğ-

muştur. İlk öğrenimini yurdunda, yüksek öğrenimini Bağdat'ta yapmıştır. Önceleri Türkistan'da kadılık yaptı, sonra kendini büsbütün felsefeye verdi. Anadili olan Türkçe kadar Arapça, Farsça, Süryanice ve Yunanca biliyordu. Hekim, metafizikçi ve müzikçiydi.

İslâm NeoPlatonizmi'nin tarihinin El Farabî'yle başladığı söylenebilir. (Bkz. *İslâmî Felsefe*). Bağdat'ta felsefe öğrenimi görerek, devrinin en önde gelen mantıkçısı olmuş, Aristo, Platon, Zenon gibi Yunan düşünürlerini yorumlamış, bunların görüşlerine kendi görüşlerini katmıştır. Platon'un Cumhuriyet (Republic)'inden çok etkilenmiştir. Platon'un bu eserinde ahlâk ve âdâlet kavramlarına verdiği önem Farabî'yi de buna benzer bir eser olan ve kısa adıyla Faziletli Şehir olarak bilinen eserini yazmaya yöneltmiştir. Bu faziletli şehirde en güzel hayat tarzı yaşanmaya çalışılmakta ve bütün faziletlere bolca rastlanmaktaydı. Bu şehirdeki hayata zıt bir hayat tarzı süren, Farabî'nin ideâlinden çok çok uzak dört tür bozuk şehir de bu eserde Farabî tarafından tarif edilmekteydi. Bununla birlikte Farabî'nin taşıdığı köklü NeoPlatonist yaklaşım onu Platon'un eserinde olduğu gibi eserine adâletin bir tanımını vererek başlamakta alıkoyarak, Platon'un adâlet fikrini tartışarak esere başlamaya sevketmiştir. Platon gibi o da mükmmel bir devlet için filozofların hükümlerinin şart olduğuna ve bu gerçekleşmediği takdirde bu devletin yıkılacağına inanmaktaydı. Bununla birlikte, bu devlette bütün felsefî faziletlere sahip erdemli bir zat bulunmadığı takdirde hükümlerlik bu faziletlere sahip bir grup arasında ortaklaşa yürütülebilirdi. (Bkz. *Filozof Krallar*)

Elektromanyetik Alan

Kaynakları yük, akım ve mıknatıs olan alan. Güçleri zaman içinde değişen elektrik ve manyetik alan birleşimlerine radyasyon denir. Radyasyon, kaynağından oldukça uzak mesafelere kadar ulaşır. Bkz. *Elektromanyetizma; Elektrostatik; Manyetizma*.

Elektron

Bulunan ilk basit parçacık (19. yüzyılın sonlarına doğru). Elektron'un elektrik yükü negatiftir; kararlı ve hidrojen atomundan yaklaşık 2000 kez daha hafiftir. Bir bütün olarak bilim için önemi büyük oranda

atom içinde nispeten hareketli bir parçacık olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, ışık yayılmasına (*Bkz. Atom Fiziği*) ve elektrik iletimine (*Bkz. Katı Madde Fiziği*) katkıda bulunur.

Element

Bütün atomları aynı atomik sayıya sahip olduğu için kimyasal yollardan daha küçük parçalara bölünmeyen madde. Doğada varolan elementler Hidrojen (No: 1)'den Uranyum (No: 92)'a kadardır ve yaklaşık bir düzine Transuranik element de suni olarak elde edilmiştir.

Eliade; Mircea

9 Mart 1907'de Bucarest'de doğan Eliade, 1921-23 arası Dinler Tarihi ve Oryantalizm alanlarında yazdığı birçok makale Orizontul, Lumea, Universal Literar, Adevarul Literar gibi dergilerde yayınlanır. 1923-25 arası Papini ve Vittorio Macchioro'yu okumak için İtalyanca'yı; Max Müller ve Frazer'i okumak için ise İngilizce'yi öğrenir. Bu arada Mihalcescu'nun kütüphanesinde İbranice ve İtalo Pizzi'nin grameriyle de Farça çalışmaya başlar. Ocak 1928'de Roma'da kalır; "Giordana Bruno'ya Göre İtalyan Felsefesi" isimli tezini çalışır. 1930'da "Yoga Tekniklerinin Mukayeseli Tarihi" isimli seminerler verir. R. Pettazzoni, J. Przyluski, Ananda Coomarasvamy, Carl Clemen, C. hentze, B. Rowland gibi bilim adamlarıyla beraber "Dini Etüdler Dergisi" olan "Zelmoxis"ın birinci cildini hazırlar. 1974'de Histoire des Croyances et Des Idées Religieuses (İnançlar ve Dini Düşünceler Tarihi) isimli eserinin birinci cildini tamamlar. Ayrıca New York ve Londra'da basılan "The encyclopedia of Religion" isimli 16 ciltlik eserin hazırlanmasında yöneticilik yapar. Kalan birkaç yıllık ömrünü çeşitli kongrelerde ve bilimsel toplantılarda geçiren Eliade, 1986 yılında vefat eder. Eserlerinden bazıları şunlardır: Le Sacré et le Profane (Kutsal ve Din Dışı), La Nostalgie des Origines, Methodologie et Histoire des Religions (Başlangıçlar Notaljisi, Metodoloji ve Dinler Tarihi).

Elit

Bir toplum ya da grupta farklılık ve mükemmellik niteliklerinden dolayı (gerçek, iddia edilen, ya da varsayılan) bir makam (ya da ma-

kamlar) sahibi olanların grup ismi. Terimin bu anlamına kavuşması V. Pareto'nun kelimeyi kullanması ve (1) herhangi bir toplumsal düzende elit olanlarla olmayanların ayırımı ve (2) elitin kendi içerisindeki yönetici olan ve olmayan elit ayırımı üzerine yaptığı gözlemlere çok şey borçludur. Pareto ve diğerlerinin çalışmaları (mesela G. Mosca ve R. Michels) *politik elitlerin işlevleri ve gördükleri toplumsal destek, değişik toplumlarda görülen elit türleri, yakınlıkları ve egemen sınıflarla olan ilişkileri* gibi konular hakkında bir çok tartışmalara sebep olmuştur. Pareto elit statüsü, otoritesi ve sürekliliğinin psikolojik temelini açığa çıkarmaya uğraşmıştır. Kendi özel kavramsal dokusu ve *aristokrasilerin gömütü* şeklindeki tarih teorisi içerisinde belli zaman dilimlerinde elitlerin döngüsel yer değiştirme süreci olan '*elit değişimi*'ni açıklarken bu temelden ayrılır.

Empati

Kişinin kendisini başkalarının yerine koyması (istemli olması şart değildir) ya da antropomorfik-anthromorphically- olarak nesne veya nesne gruplarının *varlık*'ına yansıtması. Kelime psikolojik sarılım ifade eder; ilk akla gelen Kats'in acı ve sevinçleridir. Kelime 1904'te Vernon Lee tarafından oluşturulmuş ve 1909 yılında Psikolog E. B. Titchener tarafından Almanya'da R.H. Lotze'un *Mikrokosmos* (1856-64; ter. 1886) adlı eserinden geliştirilen Almanca *infühlung* (içinde hissetme) kavramına eşdeğer olarak kullanılmıştır. Büyük oranda bu kavrama tepki olarak Brecht'in *yabancılaşma* teorileri ortaya çıkmıştır.

Enerji

Bir fiziki sistemin nesneleri güçlere karşı hareket ettirme gibi mekanik işleri yapma kapasitesi. Enerji değişik şekillerde olur. Günümüz teorilerinde bunların başlıcaları *Kinetik Enerji*, *Madde* ve *Yerçekimi*'ne bağlı Potansiyel Enerjiler, *Elektromanyetik Alanlar* ve *Basit Parçacıklar* arasındaki güçlerdir. Öbür tür enerjiler bunlardan, karmaşık sistemlerden açığa çıkarlar. Dolayısıyla, kimyasal enerji atomların çekirdek ve elektronları arasındaki elektromanyetik güçlerden kaynaklanan enerjidir ve ısı enerjisi de düzensiz atomik hareketlerin toplam kinetik enerjisidir. Bütün bu enerjiler hiç kaybolmadan birbirlerine dönüştürülebilir, çünkü evrensel

olduğu bilinen bir *Koruma Kanunu* vardır ve bu kanun enerjiyi fiziksel kavramların en önemlilerinden birisi yapar. Enerjinin en küçük birimi 'Joule'dür -Yaklaşık olarak bir elmayı bir yarda havaya kaldırma sırasındaki yapılan işe eşittir.- 1 kilowatt-saat 3.6 milyon Joule'dür. *Bkz. Kalori.*

Entropi

1. Termodinamik'te bir sistemin termal durumunun özelliklerinden bir kısmını oluşturan (enerji, sıcaklık, basınç vs.'nin yanı sıra) nicelik. Böylesi tipik bir sistem, kazandaki buhardır. Entropi, sistemi ara hallerden inceleme altındaki hale getirmek için sisteme eklenmesi gereken ısı aracılığıyla hesaplanabilir. Herhangi bir kapalı sistemin entropisinin asla düşmediği bulunmuştur. Bu İkinci Termodinamik Kanunu'nun bir kuralıdır ve entropiyi bir sistemi oluşturan atomlar arasındaki düzensizliğin bir belirtisi olarak (çünkü daha önceden düzenli olan bir durum gerçekte bir müddet sonra kesinlikle düzensizleşecektir) yorumlayan *İstatistikî Mekanik*'le açıklanabilir.

2. Sibernetik'te entropi herhangi bir kapalı sistemin (1)'deki matematik düzeniğin aynısını kullanarak daha zayıf bir olasılıktan kuvvetle muhtemel bir duruma gelme eğilimini ölçmek için yapılan bir genellemedir. Bununla birlikte, eğer sistem yeni verilere açıksa bu eğilim durabilir. Matematiksel olarak ifade edecek olursak bunun sebebi yeni verilerin net olarak negatif entropi (ya da negentropi) olarak tanımlanabilirliğidir.

Epistemoloji

Bilgiyi tanımlama, temel özelliklerini ayırıştırma, kaynaklarını belirleme ve sınırlarını bulma yolunda çaba sarfeden felsefi bilgi teorisi. Tanım başlığı altında, Eflatun'un zamanından beri bilginin gerçek inancı kapsadığı ama içinde fazladan birşeylerin de olduğu kabullenilmektedir. Bu fazladan şeyin ne olduğunun açıkça izah edilmesi hala bir ihtilaf konusudur. Bir görüşe göre hakiki bilgiyi şanslı bir tahminden ayıran şey haklı çıkarma-justificationdır; başka bir görüşe göre ise bilginin sebebi kendisini doğrulayan olgudur. Bilgi türleri pratik nasıllık-bilgisi-knowledge-how-, önermesel ki-bilgisi,-knowledge-the-, ve iyelik-bilgisi-knowledge-of- şeklinde ayırd edilebilir. (Almanca kennen ve Fransız-

ca connaire ile kıyaslayınız.) Bununla birlikte iyelik bilgisinin değişik türleri nasıllık bilgisi (mesela İtalyanca bilme) veya ki-bilgisine (Waterloo savaşı'nın tarihini bilme) indirgenebilir görülmektedir. Ki-bilgisi içerisinde epistemologların başlıca ilgi alanını teşkil eden ampirik veya a priori bilgiler birbirlerinden ayrılmışlardır. Bu alanların her birisi içerisinde temel veya sezgisel bilgi maddeleri, türetilmiş ya da çıkarım yoluyla elde edilmiş bilgilerden ayırdedilmektedirler. A priori bilgi kendi aşikar belitsel temellerinden tümdengelim yoluyla elde edilir; ampirik bilgiyse çıkarımlara değil gözleme dayalı ifadelerden tümevarımla edinilir. A priori bilginin mantıktan geldiği söylenirken ampirik bilginin genelde kabul gören kaynakları, algılama ve içgözlemdir. Bilginin sınırlarının bulunması özellikle törelciliğin -morality- Teoloji ve Metafizikğin şümûlune dair süregelen ihtilaflara maruzdur.

Epifani (Epiphany)

İlâhî bir varlığın görülebilir tezahürü.

Hıristiyanlarca 6 Ocak'ta kutlanan bayram. Doğu kiliseleri MS 3. yüzyıldan itibaren İsa'nın vaftiz oluşu anısına bu bayramı kutlamaktaydı. Epifani, 4. yüzyılda Batı kilisesine geçti ve Batı'da bu bayram İsa Mesih'in inançsızlara görünüşü anısına kutlanmaya başlandı.

Esas (Essance)

Bir nesnenin veya nesne türünün örneklerinin sözkonusu nesne adedilebilmesi ya da o ürün örnekleri olabilmeleri için sahip olmak zorunda oldukları özellikler kümesi. Esas, aynı zamanda bir şey ya da türün *tanımlayıcı özellikleri* olarak da değerlendirilebilir. Bu sebeple bir geminin suda yüzebilecek şekilde planlanması onun esasının bir parçasıdır; ama bir motor yerine yelkenleri veya yük yerine yolcu taşıyor olması rastlantısal ya da *olumsal-contingent*-'dır. (Bkz. *Olumsuzluk*) Herhangi bir tutarlı özellikler kümesi bir *esas*'ı tanımlar ama bu türün bir örneğinin olup olmadığı, tam bu özelliklere sahip bir şeyin varolup olmadığı her zaman için sorulan bir sorudur. Tanrı'nın varlığının *ontolojik* kanıtı, sadece bu duruma has olarak, *esas*'ın varoluş tarafından içirildiğini düşündürür. Kritikler hakiki bir özellik olmayan varoluşun *esas*'ın bir parçası olamayacağını iddia ederler.

Esascılık (Essentialism)

En genel anlamıyla, *esaların* varlığına dair teori. Daha özel bir bağlamda, aşağıdaki oldukça farklı inançlara uygulanan şey: 1. Belli şeylerin oldukları şey olarak tanımlanmasını sağlayan esaslara sahip oldukları; 2. Soyut varlıklar ya da *evrensellerin* zaman ve mekan içinde karşılaştığımız örnek veya örneklemeleri gibi varoldukları; mesela Eflatuncu *gerçekçilik*; 3. Bilim felsefesinde (*Bkz. Bilim Felsefesi*) nesnelerin gözlemlenebilir özelliklerinden ayrı ama bunları açıklama yetisinde olan esaslara sahip oldukları ve bilimsel araştırmanın ana amacının bu gerçek esasları keşfetmek olduğu yolundaki tez. (Locke tarafından oluşturulmuştur).

Eskatoloji (Eschatology)

Son alâmetler öğretisi, Yahudi ve Hristiyan Apokaliptik (Apocalyptic)'inde önemli bir unsur, dünyanın sonunun mistik vizyonu ve mutlak *Tanrı Hükümdarlığı* (Kingdom of God)'nın gelmesi. C.H. Dodd, İsa öğretisindeki *gerçekleşmiş eskatoloji* ögesine dikkati çekmiştir. Bir anlamda son alâmetler zaten gelmiş durumdadır: “Şayet ben Tanrı'nın parmağıyla kötü ruhları kovar isem, o zaman Tanrı'nın hükümrانlığı sizi kuşatmış demektir.” Bu görüşe göre, İsa'nın şahsında günah ve ölüm üzerinde nihâî zafer halihazırda kazanılmıştır.

Estetik

Sanatı felsefi açıdan ele alan bilim dalı. Yunancadaki orjinal anlamıyla terim, genel olarak duyumsal tecrübelerin incelendiği *ilim study* anlamına gelir; Alman filozof A.G. Baumgarten'in bu terimi kullandığı 18. yüzyıl ortalarına kadar tabiat ve sanatta güzellik fikrine özel olarak atıfta bulunulmamıştır. Terimin bugünkü kullanımı ise daha da sonra, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında oluşmuştur ki bu oluşum güzel sanatlar deyiminin ortaya çıkışıyla aynı zamana rastlar.

Her ne kadar güzellik konusundaki tartışmalar felsefe tarihinde her zaman mevcut olmuşsa da bu tartışmalar modern çağlara kadar daima epistemoloji ve ontoloji veya ahlâki ve sosyal değerler ya da mantıkla alakalı öncelikli meselelerle bağlantılı olarak yapılmıştır. Örneğin Pla-

ton ve Aristo'nun ikisi de sanatın bilgi ve gerçeği içerip iletebilecek nitelikte olup olmadığı sorusuyla ilgilenmişlerdir. Platon bu konuda, sanatın bu fonksiyonu yerine getiremeyeceği -sanatın gerçek dünyadan uzak bir çok temellere dayandığı- kanısına vararak, ideâlindeki cumhuriyetin vatandaşlarına, onları daha soylu uğraşlarla meşgul olmaktan alıkoyabilir korkusuyla sanatın bir çok dallarını yasaklamıştır. 18. yüzyıl başlarında Francis Hutcheson ve David Hume gibi amprisist filozoflar öncelikli olarak zevk ve güzellik değerlendirmemizin standartları ve mantığıyla ilgilenmişlerdir.

Estetiğin felsefenin ayrı bir dalı olarak ortaya çıkmasının gerçek ivmesi Baumgarte ve özellikle de Kant'ın eserleriyle gelmiştir. Çünkü her iki düşünür de estetik bilinci genelde insan deneyiminin belirgin ve tek-cil bir unsuru olarak görme noktasına ulaşmışlardır. Kant'a göre, estetik hüküm ne teorik (yani bilgiye dayalı) ve ne de pratik (yani ahlâkî) yargıya benzer ki bu hükümün oluşmasında kişinin etkilendiği tek kaynak yine kişinin bizzat kendisidir (Her ne kadar bu hüküm yine de bizim öznelliğimiz ortak zemini yoluyla evrensel takdiri yönlendirse de). Kant aynı zamanda, *Yargının Eleştirisi* (1790) adlı eserinde estetik yargının insan tabiatının teorik ve pratik yönlerini birleştirmek için şart olan bir odak sağladığı görüşünü savunmuştur. Bu şekilde estetik yargı, Kant'ın daha önce *Saf Aklın Kritiği* (1788) adlı eserinde ayrı olduklarını gösterdiği tabiat ve özgürlük dünyalarını uzlaştırabilir.

Kant'ın estetik teorileri ondan sonra gelen Friedrich Schiller, Schopenhauer ve Hegel gibi Alman filozofların eserlerinde ayrıntılı olarak ele alınmıştır ki bu düşünürler özellikle estetik bilincin öznel koşullarıyla ve bilhassa muhayyilenin rolüyle ilgilenmişler, bunun sonucunda estetikle zihin felsefesi arasında giderek artan gizli bir bağ ortaya çıkmıştır.

Estetik ilmindeki tarihsel eğilimler günümüz uygulamalarında da gözlenebilmektedir. Örneğin, bir çok Anglo-Amerikan filozof Amprisist eğilimi izleyerek, estetik değerlendirme ve eleştirel yargının mantığıyla ilgilenme yolunu seçmişler; diğer yandan, *Tolstoy'un Sanat Nedir?* isimli klasiğinin izinde yürüyen Marksist eğilimli filozoflar ise sanatın ahlâkî ve sosyal değeri meselesine özel bir önem atfetmişlerdir. Daha yakın zamanlarda ise Kant ve Kant sonrası estetikle zihin felsefesi arasında bağ kurma eğilimine bir dönüş gözlenmiş her ne kadar bu yöndeki araştır-

malar varoluşçu ve fenomenci filozoflarca zaten uzun zamandır yapılmaktaysa da -ve bu alana Freud'un muhayyile ve bilinçaltıyla ilgili çalışmalarının ithali özel bir ilgiye mazhar olmuştur.

Günümüz estetik ilmi, bütün bu gelişmelere rağmen güçlü bir analitik unsura sahiptir ve bu alandaki literatürün büyük bir kısmını oldukça belirli ve dar kapsamlı makale ve denemeler oluşturmaktadır. Bu alanda iki hususun baskın olduğu gözlemlenmektedir. Bunların ilki teknik olarak sanat teorilerinin analizidir. Bunlara örnek olarak şekil, ifade ve sembol olarak sanat teorilerini ve bu yüzyılın başlarında Benedetto Croce ve R.G. Collingwood'un geliştirdiği ideâlist teoriyi verebiliriz. İkinci olarak sanat içindeki belirli bazı mefhumların analizi meselesi gelmektedir ki, buna örnek olarak, sanatın bizzat taşıdığı işlev ve sanatlarda mevcut anlam, niyet, temsil ve illüzyon mefhumlarını verebiliriz.

Estetiğin ne olduğu veya olması gerektiği; sanat eleştirisi ve teorisinden, yanısıra psikolojiden ne kadar ayrı bir dal olduğu bugün hala felsefenin çok tartışılan konularından olmaya devam etmektedir.

Estetizm (Estheticism)

(Esthétism. Güzelcilik, Estetçilik, Bediyye.) Ya, sanat ürünleri hakkında tamamen estetik ölçütlerle hüküm vermek gerektiği (*Bkz. Estetik*) ve değerlerinin ahlâkî politik veya dinî *şayda* (utility) ile hiçbir ilgisi olmadığı; ya da, daha da ileri giderek, estetik değerlerin bir bütün olarak yaşam ve eylemde diğer değerler üzerinde öncelik kazanması gerektiği görüşü. Gautier'in "sanat sanat içindir" sloganı daha ılımlı olan görüşü ifade etmektedir. Pater'in *Renaissance*'ının sonuç bölümünde belirtilen ve Oscar Wilde tarafından uygulanan yaşam kuramı daha aşırı olan görüşe yakındır. Bir hafta olarak, estetizme bağlı olanlarca nadiren tercih edilir ve biraz küçümseyici bir anlam taşır.

Eşzamanlılık (Synchronicity)

Deja Vu ve *Önceden Bilme*'de olduğu gibi, basit nedensellik kavramlarıyla açıklanamayan çakışma (coincidence) dizilerine (örneğin, belli bir sayının kısa zaman aralıklarıyla yinelenişi) anlam veren, nedensiz

bir bağlantı ilkesi için Jungcu bir terim. Jung bu kavramla, olayları yapısal bir bütünün (*Bkz. Yapısalcılık*) iştirakçileri olarak alan görüşten yana çıkararak, deneyimi bir parçacık halinde değerlendiren klasik yaklaşıma karşı çıktı. Bu bakış açısıyla olayların anlamı, nedensel öncelikleriyle olduğu kadar, yapısal ilişkileriyle de değerlendirildi. Jung'un yapısalcılığı bir tür deneysel uyumu gerektirir: Olaylar arasında ve anlayışımızın yapısıyla olayların yapısı arasında bir uyum.

Eter

Işığın dalgalardan oluştuğu sanıldığı için havaya (ses dalgalarını taşır) ve suya (deniz dalgaları) gönderme yapılarak temelde herşeye nüfuz eden bir vasatın ışık dalgalanmalarının taşınabilmesi için varolması gerektiği düşünülürdü. Bu hipotetik vasatın adına eter denilmiştir ve özellikleri 19. yüzyıl fizikçileri arasında bir hayli spekülasyonlara yol açmıştır. Bununla birlikte, Michelsen-Morley Deneyi (Görecelilik Teorisini doğurmuştur) eğer gerçekten eter diye bir şey varsa bunun gözlemlenemeyeceğini; ayrıca artık kendilerine has *eter*leri olmayan dalga türlerinin de (Madde dalgaları) olduğu ileri sürülmüştür.

Etnomüzikoloji

Batı sanat müziği hariç bütün müzik türlerini (Halk Müziği dahil) inceleme. Kelimenin İngilizce karşılığı sadece 1950'den bu yana kullanılmaktadır ama bu konu, daha önceki Karşılaştırmalı Müzikbilim adı altında, 20. yüzyılın başlarında genellikle müzikbilimsel yaklaşımların tutulduğu Almanya'da ve daha sonraları antropolojik metodların tercih edildiği ABD'de gelişmiştir. Bu iki gelenek 1955 yılında uluslararası Etnomüzikoloji Cemiyeti'nin kurulmasıyla bir dereceye kadar birleşmiştir. Bu cemiyetin faaliyetleri aşağıdakiler üzerine yoğunlaşır: 1. Verilerin toplanması (a) somut şeylerden (mesela kazılarda bulunan müzik aletleri, geçmişten kalma belgeler) (b) sözel gelenekler (mesela şarkılar ve danslar); 2. Teyp kayıtlarının, çevri yazısı -transcription- yapılanların (mekanik ve elektronik aletlerin yardımıyla) yapısal analizi ve nasıl yapıldıklarının ayrıntılı tanımı; 3. Bulguların genel kültürel olaylarla karşılaştırılması.

Etnopsikoloji

Kültürel, sosyal, dinî ya da ulusal grupların üyeleri olarak değerlendirilen insanların psikolojik özelliklerini inceleyen bilim.

Etoloji

Zoolojinin bir branşı olarak başlayıp 1930'larda Viyanalı Konrad Lorem'in çalışmalarıyla ünlenen bir tür davranış araştırması için günümüzde genel kabul gören isim. Ehemmiyet mümkün olduğunca çok türün davranışlarını gözlemleyip, tanımlamak ihtiyacı üzerinedir ve davranışı doğal ayıklama -natural selection- ile evrimin bir sonucu olarak değerlendirme eğilimi taşır. Öğrenmede psikolojiye verilen fazladan önem gibi tarihsel koşullar, etolojistlerin hayvan ve hatta insan davranışlarının bilinmedik yönlerini vurgulamalarına neden olmuştur; aynı zamanda (genelde Almanya'da Heinroth ve İngiltere'de J.S. Huxley'in etkisiyle) omurgalılar ve özellikle kuşlar hakkında birçok çalışmalar yapılmıştır. Etoloji ilk önceleri psikolog ve fizyologlarca kabul edilmemiş, sonraları sert bir şekilde (kısmen haklı olarak) eleştirilmiştir. Bu konuda ekolojistler genel olarak daha anlayışlı davranmışlardır. Savaştan bu yana teoloji, psikoloji ve nörofizyoloji birbirlerine yakınlaşmışlar ve daha bütüncül biyolojik ağırlıklı bir davranış biliminin ortaya çıkabileceğine dair belirtiler ortaya çıkmıştır.

Etolojinin insan davranışlarının anlaşılmasındaki önemi kavranmaya başlanmıştır ve Lorem ve Desmond Morris'in eserleri bir çok davranış bilimleri öğrencisi (psikologlar, psikopatolojistler, antropologlar) tarafından fazla iddialı bulunsalar da, dünya çapında ilgi uyandırmıştır. Hayvan davranışlarına dair olgu ve sonuçların insan davranışlarına genelleştirilip uygulanamayacağı ama bazı metodların her iki tür için yapılan araştırmalarda da kullanılabileceğine dair gittikçe yaygınlaşan bir fikir birliği vardır. İnsan davranışlarının, ırsi olmayan artma eğilimindeki transfer ya da bir nesilden diğerine bireysel olarak kazanılan farklılıkların bir sonucu olduğu gerçeği artık gözardı edilemez. Bununla birlikte, bu kültürel yahut psikososyal evrimin kendisinden önce gelen ve halâ insan davranışlarının yön ve sınırlamalarını belirleyen genetik evren etkilerini geri plana itmesine izin verilmemelidir.

Etnografi ve Etnoloji

Bazı dillerde etnografi kelimesinin karşılığı sosyal ya da kültürel antropoloji kelimesidir. İngilizce konuşulan ülkelerde bu terim genellikle *tanımlayıcı* faaliyetler ve sosyal/kültürel antropolojinin sonuçlarını ifade etmek için kullanılır. Ama etnografi ve antropolojinin tanımlayıcı olmayan kısımlarının kolayca ayırdedilebileceği düşünülmemelidir: Tanımlamak için ilgi kriterleri gereklidir; teori oluşturmak içinse olgulara ihtiyaç vardır. Etnoloji de bazı dillerdeki kullanımı itibarıyla sosyal ve ya kültürel antropoloji için kullanılan bir isimdir ve İngilizce karşılığı A.B.D.'de bazı zamanlar hala bu anlamı ifade etmektedir. Ama İngiltere'de en azından 1930'lardan bu yana bu kelime halkların tarihi anlamına gelmektedir; bu bağlamda *Historigrafi* -historigraphy- toplumun analizi ve toplum hakkında genellemelerle kıyaslanmaktadır.

Eurythmy

Antroposofi'nin kurucusu Rudolf Steiner (1861-1925) tarafından geliştirilen bir sanat türü. Konuşma ya da müzik seslerinden ayrılmaz olduklarına inanılan hareket, duygu ve karakterlerin bazı niteliklerini görselleştirmeyi amaçlar. Sahne gösterileri, grup ya da kişilerce yapılan müzik, şiir ve nesir yorumları sunar. Aynı zamanda çocuk ve yetişkinler için eğitsel amaçlarla (özellikle Steiner Okulları'nda) ve antroposofik doktorların direktörlüğünde *terapi eurythmy* şeklinde tedavi amacıyla kullanılır.

Evrenin Genleşmesi

1923 yılında Hubble tarafından ortaya atılan bir teori. Soluk (ve dolayısıyla uzak oldukları varsayılan) galaksilerden gelen ışığın kırmızılaştığı gözlemlenmiştir. Bu kırmızı değişim bir tür Doppler Etkisi olarak yorumlanır ve böylece galaksilerin şişirilen balon üzerindeki noktalar gibi birbirlerinden ve bizden uzaklaştıklarına inanılır; galaksi ne kadar uzaktaysa uzaklaşma hızı da o kadar büyüktür. Bu, *galaksinin uzaklığı/uzaklaşma hızı* oranı şeklindeki *Hubble Sabiti*'yle hesaplanır; değeri yaklaşık 10 milyar yıldır. Evrenin genleşmesi her kozmoloji teorisinin (mesela Büyük-Patlama Hipotezi, Durağan-Hal Hipotezi) açıklamak zorunda olduğu temel bir olaydır. Bize 10 milyar ışık yılı uzaklıktaki ga-

laksiler bizden ışık hızıyla uzaklaşmaktadırlar. Daha uzak olanları bundan daha da hızlı uzaklaştıkları için ışıkları bizlere asla ulaşamaz. Dolayısıyla astronominin araştırdığı *gözlemlenebilir* evren, sonlu boyutlarda görünmektedir.

Evrensel Somut (Concrete Universal)

1. Felsefede salt idealistlerin daha özdeksel, nesneleri, maddeleri ve kavramları açıklamak için kullandıkları terim. Somut nesnenin bireyselliğini vurgular. *Evrensel* ise bu tip filozofların gerçek bireyin göstergesi olarak gördükleri mantıklı ve sistematik tutarlılığı anlatır. Bu filozoflar için tamamiyle gerçek tek birey *salt*'tır veya ruhtur veya gerçekten var olan şeylerin bütünüdür. Ancak bunların seçkin özdek bireyselliği sınırlı beyinler veya kişilikler ve milletler, meslekler, sınıflar gibi sabit sosyal grupların veya insanların birbirlerine bağlı sistemler tarafından yakınlştırılmıştır.

2. Edebiyatta W.K. Wimsatt'ın Sözlü Resim ile geliştirdiği ve Yeni Eleştiri (New Criticism)'de çok kullanılan soyutlama. Wimsatt aşırı iyimser bir şekilde Hegelci çizgilerde başarılı bir şiirin ayrıntılarının kendi evrenselliği olan bir bütün oluşturacağı holistik bir şiir tekniği aradı. Yeni Eleştiri'nin başka bir üyesi John Crowe Ransom Evrensel Somut terimini Hegelci değil de Kantçı bir yaklaşımla anlaşılması şartıyla kabul etti. Ransom, Wimsatt'ın Kant'ın *doğal güzellik* kavramına hiç yer bırakmadığını gördü: İnsanın iki görüşü olmalı, böylece hem gülü hem de (daha sonra) gülün anlamını görebilir.

Evrin, (Sosyal ve Kültürel)

İnsan, kültür ve toplumun düzenli gelişmesi düşünceleri Darwin'den önce de vardı, ama 19. yüzyılın ikinci yarısı evrim torisinin sosyal bilimlerde en etkin olduğu dönemdir. Evrim teorisi bugünlerde kabul görmeyen, yaşayan ilkel kabilelerin modern toplumun gelişme sürecinin daha önceki basamaklarını yansıttığı varsayımı üzerine dayalıydı. Evrim teorisi bir yandan artan karmaşıklık ve farklılaşmadan bahsederek biyolojiye paralellikler çizer; bir yandan da bütün toplumların yaşamasının beklenmediği bir dizi gelişim aşama ve dönemlerinin varlığını iddia eder. Evrimci anlayış Anglo-Amerika ve Batı Avru-

pa sosyal ve kültürel antropolojisinde ikincil bir öneme sahiptir ama Marksizm'e bağlı ülkelerde evrim adı altında olmasa bile hâlâ önemli bir yer işgal eder.

Evrimeilik

Evrendeki organik veya inorganik değişimin ana minvalinin evrim olduğunu iddia eden ve özellikle Herbert Spencer (1820-1903) ve Teilhard de Chardin (1881-1955)'nin isimleriyle beraber anılan doktrin. Normal olarak evrimcilik ilerlemenin kaçınılmaz olduğu inancıyla birleştiktir. Teilhard de Chardin'in yazılarında bu durum aşırı metafiziksel bir hal alır.

Evola; Baran Julius Cesare Andrea

Ünlü İtalyan düşünürü. 1898'de Sicilya'da doğdu, 1974'de öldü. Ardından modern düşünce ve uygarlığın eleştirisiyle ilgili çok sayıda eser bıraktı. Bunlardan başlıcaları şunlardır: *Maschera e volto dello spiritualismo contemporaneo* (Çağdaş Ruhçuluğun Gerçek Yüzü ve Maskeleri. Bu eserin çevirisi yayınevimiz tarafından yayınlanmıştır), *Metafisica del sesso* (Cinselliğin Metafizigi), *Orient et Occident* (Doğu ve Batı), *La Tradizione Ermetica* (Hermetik Gelenek), *Esai Politiques* (Siyasi Denemeler), *Orientations* (Yönelimler), *Les hommes au milieu des Ruines* (Yıkıntılar Ortasında İnsan. Evlola'nın bu eseri Guénon'un Niceliğin Egemenliği isimli eserine bir nazire niteliğindedir.)

f

Faciacılık

Tabiat facialarının bitki ve hayvan yaşamında kitlesel imhalara yol açtığı kuramı. Fosil kayıtlarının incelenmesi böyle en azından altı adet facia olduğunu, bunlardan birinin 65 milyon yıl önce meydana gelip var olan bitki ve hayvan türlerinin %75'ini tahrip ettiğini ve 25 kg dan daha fazla ağırlıkta yeryüzü hayvanı bırakmadığını göstermektedir. Yok olmuş dinazorlar zamanından beri saklanmakta olan İtalya'daki kireçtaşı tabakasında iridyum elementini normalden 30 kat yoğunlukta olduğunu keşfeden Jolojist Walter Alvarez 10 km çapındaki küçük bir gezegenlerin bir kaç aylık bir süre için güneşin yolunu kesecek kadar iridyumdan zengin kaya ve tozu atmış olabileceğini, bu süre içinde dinazorların ve diğer hayvanların beslendikleri hayvanların tahrip edildiği kuramını ileri sürmektedir. İleri sürülmekte olan diğerleri (kitlesel volkan püskürmeleri gibi) kadar bu facia da keza dünyayı ısıtacak kadar su buharı oluşturarak ve böylece de çeşitli türlerin üremesini imkansız kılarak sera (greenhouse) etkisi yapmış olabilir.

Fosil kayıtları son facianın 6-10.000 yıl önce meydana gelmiş olduğunu (Mamut, maymuna benzeyen filler gibi çoğu dev memeliler yok olmuştur) gösterirken, ihtimaldir ki olmuş olan tekrar olabilir.

Felsefe Kralları

Platon'un Devlet'inde, Platonik biçimler veya düşünceleri bilen, böylece sonlar ve değerler hakkında uzmanlaşan gerçek kuralcılar ve felsefecilerdir. Platon, felsefecilerin krallar gibi hüküm sürdüklerini kral ve prens diye adlandırılanların gerçek ve yeterli felsefeciler haline geldiklerini ve insanlık tarihi için kötülükten kaçışın olamayacağını tartıştı. Etiket seçkin sınıfın şimdiki veya gelecekteki öznelinin neye ihtiyaç duydukları hakkında, uzmanlaşmaya inanan *paylaşılmış ideoloji* adı altında mutlak güç deneyerek ve isteyerek tüm seçkin sınıfa konulur.

Felsefe Taşı

Koşullu madde, alkimyacılar tarafından ana metalleri altın haline getirmek için gözlenir. Alkimya literatüründe yüzlerce değişik ve tuhaf isimler altında yer alır.

Fenomen (Görüngü)

Duyularla algılanan herhangi bir nesne veya oluşum 1. (Yunan Felsefesi'nde) Zeka ile kavranan gerçek nesneyle çelişkili duyarlı görüntü. 2. Akıl yoluyla sezginin nesnesiyle (Kant'a göre) çelişkili olarak sınıflandırmayla açıklanan nesne.

Fenomenizm (Görüngücülük)

Fiziksel nesne önermelerinin bir analizidir. Algılanmış ya da algılanabilir şeyler hakkındaki bütün konuşmaları gerçek veya olası algısal deneyim hakkındaki konuşmaya indirgeyerek, görünüşün örtüsünün arkasında daima erişilemeyen kapalı nesneler olduğu düşüncesine karşı çıkar. J. S. Mill maddesel nesneleri "Duyumsamanın değişmez olasılıkları" olarak tanımlar. Bir nesnenin algılanmış olduğu söylendiğinde bu olasılıkların bir kısmı gerçekleştirilir. Viyana Dairesi'nin yönetici

üyelerinden biri olan Mach ve genç A.J. Ayer Fenomenalizm'in (Görüngücülük) savunucularıdır. Asıl karşı çıkışlar şöyledir: 1. Dili kullananların fiziksel (genel) nesnelere referansla öncelikle bu anlamı vermeleri dışında, duyu bilgisi (özel) hakkında zekice bir konuşma olamaz. 2. Fenomenalizmin, insanların özel deneyimleri hakkında başlıca koşullu iddiaların terimleriyle; genellikle kişisel, genel ve bağımsız nesneler hakkında sınıfsal önermeler olarak ortaya çıkan şeyleri analiz etmesine karşı çıkışlar vardır.

Fenomenoloji (Görüngü Bilim)

Felsefede sorgu yöntemine ilişkin olarak kendi öğretmeni Brentano'yu izleyen Husserl tarafından geliştirilen, kişinin kendi bilincine ait ve özellikle zihnî süreçlerin şüpheli bir teftişi, yoklanması denetlemesi öngörülür. Bu denetlemede, daha geniş dışsal etkenler ve bu içsel süreçlerin sonuçları ayrı tutulmalıdır. Kendi ruhu inceleme psikolojisi için bir program gibi anlaşıldığı halde, Husserl, bunun özlerin bir önceki araştırması veya farklı beyinler düşüncesiyle ortak olan anlamlar olduğunda ısrar etti.

Fert (İndividual)

1. Ayrılabilen, yahut da bir cümlemin öznesi ya da düşüncenin mercii kılınabilen herhangi bir şey. Fertler bazan dar anlamda bir adam ve bir kitap gibi tikeller olarak alınırlarsa da beyazlık ve iyilik gibi tümeler de olabilir (*Bkz. Tümeler ve Tikeller*) 2. (Mantıkta) Birinci dereceden yüklemeler hesabına ait bir cümlemin öznesi.

Fertleşmek Prensibi (Individuation, Principle Of)

Bir ferdi bir tek olarak tayin eden esas. Fertleşmenin maddî olarak ya da tekliğin formel bir özelliğinden yahut da hüviyetinden etkilenip etkilenmediğiyle alakalı skolastik bir tartışma; terim şimdilerde daha çok şahsi kimlik ve bir ferdin diğerleriyle bağlantılı olarak belirleneceği şekle ait tartışmalarda geçiyor.

Fetişizim

Cinsel haz almanın ayakkabı, k rk manto veya kamçı gibi nesnelere yöneltildiği cinsel bir anormallik. Fetişizim sıklıkla mosochism ile birlikte bulunur.      fetişist kişiler isteyerek kendilerini önemsiz bir nesneye tabi tutarlar, böylece kendilerini daha önemsiz yaparlar. Çoğu fetişist erkektir; psikoanalistler cinsel haz alınan nesnenin erkek cinsel organının yerini tuttuğunu ve böylece aksi takdirde kadınları yoksun olarak düşünen erkekler için bu nesnenin kadınları tamamladığına inanırlar.

Fizikalizm

Mantık  Pozitivizm'de Carnap, O. Neurath ile daha başkaları tarafından işlenmiş bir anlayış. Fizikalizm'in sözcüleri, bilimsel bir önermeyi doğrulamanın biricik yolunun onu fizik diline, *physicalia*'ya çevirmek olduğunu söylerler. Fizik diline çevrilmeyen önermelere ise bilimsel anlamdan yoksun g z yle bakılır. Bütün bilimsel bilginin ve bu bilginin nesnel hakikatinin birliğinin yerine, böylece, tek bir dili, ya da daha kesin söylenecek olursa, biricik bir bilim dilini geçirme yolları araştırılır. Birleşik bir dil bulma ve bunu bütün bir birikmiş bilgi sistemine çevirme çabaları, gerek fizikalistlerin, gerek onları eleştirenlerin de kabul ettikleri gibi, başarısızlığa uğramıştır.

g

Geçerlilik (Validity)

Öncüllerinin doğru olması durumunda sonucu da doğru olmak zorunda olan bir çıkarım (inference)'ın niteliği. Bir çıkarım ancak öncülü doğru olmaması durumunda, kendisi geçerli olduğu halde yanlış bir sonuca sahip olabilir. Aynı şekilde, bir çıkarım, gerek öncülleri ve gerekse sonuçları doğru olduğu halde, kendisi geçersiz olabilir. Örneğin, bazı insanlar Katoliktir, bazı Katolikler pipo tiryakisidirler, dolayısıyla bazı insanlar pipo tiryakisidirler. (Şayet pipo tiryakisi yerine 'kadınlar' konacak olursa çıkarımın geçersizliği daha belirgin hale gelir).

Genişleme/Ferahlama (Expansion)

Bir inanç veya dine yeni bağlanmış bir kişideki, gelecekle ilgili olmaktan çok halihazırda güçlü olan umudu ifade eden tasavvufi (mistik) tecrübe. Genişleme hali yaratılışın bütününe kucaklar; korku dolu hisler uyandıran bir mutluluk halidir (korkuyla karışık bir sevinçtir). Ancak mistikler Tanrı'dan ziyade benlik üzerinde yoğunlaşma nedeniyle bu hali tehlikeli bulurlar ve bu halde olan kişilere, sakince kendini disipline etme ve Tanrı üzerinde yoğunlaşmayı tavsiye ederler.

Gerçekçilik (Realism)

(Skolastik felsefede) Adcılığın zıddına, tümellerin düşünölmüş olmaktan bağımsız olarak gerçek bir cevheri varlıkları olduğu görüşü. Duns Scotus bu fikrin en güçlü destekçisiydi. (Modern felsefede) İdeâlizmin zıddına, daha çok fiziki nesnelerin algılanmaktan bağımsız olarak mevcut oldukları görüşü. Bu şekilde anlaşılnca aşıkardır ki gerçekçilik akl-ı selim'in dayanak noktasını müsbet kılıp, sırf kendisine karşı olan bir mesele ciddi bir şekilde iddia edildiğinden dolayı bir felsefe mevkisi elde etmektedir. Fakat birçok düşünür muhtelif zeminlerde algıların (yahut da herhangi bir türden tecrübelerin) zihinde bağımsız bir dünya bilgisini nasıl olupta hasıl ettiğı konusuna zihin yormuşlardır. Bazıları ise böyle bir dünyanın bilinmez, yahut namevcut olduğu, fiziki nesneler diye adlandırdıklarımızın sahsen zihinde bağımsız olduğu Berkeley'in söylediğı gibi varlıklarının algılanmalarından ibaret olduğu neticesine varmışlardır.

G.E. 'un meşhur *İdeâlizmin Reddi*'nde olduğu gibi gerçekçiler, ideâlistlerin kendilerini böylelikle kendi algılarına hapsolmuş olarak gördüklerini, çünkü sözün gelişi zarurî olarak zihine bağımlı olan bir rengi, görme fiiliyle nesnesini bizatihi bağımlı olmayan rengi birbirine karıştırdıklarını, fiziki nesneler için *tasavvurların* yahut *izlenimlerden* mürekkep demelerinin sadece lisanın hatalı kullanılması olduğunu; ideâlizme ait herhangi bir ifadenin vuzuha kavuşturulduğu takdirde gerçekçi faraziyelere dayandığının görölebileceğini söylerler. *Bkz. Bilim Felsefesi*.

Gerçeklik ve Olasılık

1. Biri Aristo düşüncesine göre bir şekle sahipken, diğeri sadece şekle sahip olma ihtimali bulunan, birbirlerine zıt iki erim. Gerçeklik (Yunanca: Energia), bir şeyin diğeri şeylerin oluşmasına yol açabildiğı ya da diğeri şeyler oluşturabildiğı varoluş ortamı, olayların ve gerçeklerin mevcut olduğu alemdir. Buna karşılık olasılık (Yunanca: Dynamis), bir şeyin mevcut olduğu bir ortam olmayıp, değişiklikleri etkileyebilme gücü, bir şeyin diğeri ortamlara geçiş yapabilme kapasitesidir.

2. Husserl gerçekliğı felsefesinde (Almanca: Wirklichkeit), zaman ve mekanda varoluş anlamında, olasılığın zıddı olarak kullanılır.

Gerçeküstücülük (Surrealism)

Eserleri, düşlerde yakalananları uyanık gerçeğin dünyasında temsil eden bir sanat hareketi. İtici gücünü André Berton'un *Manifesto du Surrealisme* (1924)'inde almış ve ilk zamanları içinden geldiği gibi yazıp çizme ve şuuru olmayan hayalleri uyandırmaya ait diğer usulleri denemekle karakterize edilmiş gerçeküstücülük, her ne kadar Craig Adcock'un gözlediği vechiyle, Dada'dan Gerçeküstücülüğe geçiş, yıkmaktan yapmaya doğru teorik bir kaymayı icab ettirse de açıktır ki varlığını çokça Dada'ya borçludur. Gerçeküstücülüğün hakiki ruhani ataları, Arthur Rimbaud, Charles Baudelaire ve Romantik Hareket ve Sembolizm'in diğer tatbikçileridir.

Gerçeküstüyle soyutun hiçbir ilgisi yoktur, zira imajları şaşırtıcı bir biçimde yanyana dizilmiş olsalar dahi günlük hayatın bildiğimiz nesneleridir. Jean-Pierre Caurin şöyle der "Breton, Freud'un rüyalarda, tezat ve zıtlık tabakalarının hükümsüz kılındığı, bilinç dışının değilmeyle kör olduğu ve rüyaların, karşıtları bir birlik dahilinde bir araya getirdiği yahut da bunları ek bir nesne şeklinde temsil ettiği şeklindeki keşfinin gayet iyi farkındadır. Doğrudan doğruya ve uygunsuz olmakla karakterize edilmiş gerçeküstücü imajlar bütün iradeli akli kontrolleri delerler."

Görsel sanatlarda tipik gerçeküstücüler reproduksiyonu en çok yapılan eseri *Le Fils d'Homme* (1964)'un, yüzü, uzayda batıp çıkıyor gibi görünen büyük yeşil bir elma tarafından gölgelenen bir adamı gösterdiği *René Magritte* ve boş bir şekilde belirsizce şehir manzaralarıyla *Giorgio Chirico*'dur. Chirico'nun resimleri rüyamsı bir etki bırakır; bir rüyadaki gibi imajlar hem karmaşık hem de gerçek belki de daha ziyade karışıktır çünkü gerçektirler. Chirico'nun eserleri hakkında Taylor şu kaydı yapar "Hiçten geliyor degillerdir... Öğlenden sonra garip bir İtalyan kasabasına ilk olarak giren bir kimse de Chirico'nun tablosunda geziyor hissine kapılmalıdır."

Dada'nın Paris kanadından 1920-23 boyunca gelişen, sonradan görsel sanatlar, tiyatro ve sinemaya da uygulanarak bu yüzyılın uluslararası büyük çağdaş akımlarının (günümüze dek) sonuncusu durumuna gelen Fransız yazın hareketi. İsmi 1917'de Guillaume Apollinaire tarafından ortaya atılmış olmasına rağmen, hareketin gerçek manevî önceleri Rimbaud, yakın zamanlarda yeniden keşfedilen şâir Lautréamont, Alman ve diğer XVIII. yüzyıl romantikleri (De Sade dahil) ve sembolist-

lerdir. Hareketi yürüten, arkadaşları Louis Aragon ve Philippe Soupault ile 1919'da (Paul Eluard da aynı yıl katıldı) *Littérature* dergisini kuran ve ilk *otomatik yazı* (hareketin artık amaçlı olarak keşfe çıktığı bilinçaltı'ndan gelen sözcüklerin rastgele akışı) denemelerini orada yayımlayan şair André Breton'dur. Tzara'nın şiirleri kadar Zürih Dada'sının manifestos ve eylemlerinden de zaten haberdar olan Breton, saldırgan ve haber niteliğindeki taktikleri o andan itibaren hareketin bütünleyici bir parçası haline gelen- benzer bir skandallar dizisini Paris'te oluşturmak için 1919-20'de Picabia ve Tzara ile güçlerini birleştirdi. Fransa dışındaki Dada hareketinin fiili olarak sona ermesi ve yeni müttefiklerinin tecrit edilmesiyle, Breton ve arkadaşları gerçeküstücü grubu 1924'te resmen kurdular. *Gerçekçilik'in ruhsal* (psşik; psychic) *otomatizm* ve *çağırışımın o güne dek küçümsenen büyüğü, usdışı ve sanrsal türdeki biçimleri* karşısındaki bayalığını ilan eden manifestosu o Ekim'de; yeni, politik eğilimli dergisi *La Révolution Surréaliste*'de yayımlandı.

Görsel sanatların manifestoda ihmal edilmesine ve yeri hayli belirsiz olmasına rağmen, farklı bir gerçeküstücü sanat yavaş yavaş gelişti. Asıl modeli, huzur kaçıran bakış açısı ve bayağıyı şiirselleştirilişle de Chirico'nun *Fizikôtesi Resim*'iydi (Metaphysical Painting), fakat Arp, Ernst, Duchamp ve Picabia'nın daha Dadacı çalışmaları da dahil edildi ve Picasso ile Paul Klee'nin katılmaları için girişimde bulunuldu. 1923'de André Masson, Arp'la birlikte hareketin *soyut* kanadını temsil eden Joan Mirô'nun kaygısız *biyomorfik* sanatını etkileyen- *otomatik çizimler*'i (veya daha doğrusu, rastgele karalamaları) yapmaya başladı. Fakat Chirico'nun resimlerinin gerçeküstücü şiirselliği, çarpıcı ölçüde donuk olan konusunun, aynı anda tanıdık ve umulmadık bir biçimde, pürüzsüz bir akademik teknikle birleşimi, 1920'lerin ikinci yarısı boyunca Yves Tanguy, Belçikalı René Magritte ve Paul Delvaux, ve nihayet 1929'un sonunda Paris'e yerleşen İspanyol Salvador Dali'nin ortaya çıkışına kadar gelişmiş değildi. Dali kendini *paranoyak eleştirel bir yöntem*'e, (Meissonier benzeri bir titizlikle kıvama getirilmiş cinnet) dayandırarak sonsuz ve kupkuru manzaralarda kaybolmuş yumuşak saatler, dağılan insan organları ve eriyen biyomorfik dekorlar çizdi. Teknik ustalığı ve zekice kendini göstermesi sayesinde, son yirmi yılın kamuoyu için en önemli gerçeküstücü haline geldi.

Bir yazın hareketi olarak gerçeküstücülük esas olarak, İngiltere'de (David Gascoyne gibi) takipçileri olmasına rağmen, ve 1939 öncesinde

Çekoslovakya'da önemli bir grup olduğu halde, Latin Amerika, OrtaDoğu, İspanya ve Doğu Avrupa gibi Fransız kültürel etkisinin güçlü olduğu bölgelere yayıldı. Gitgide Troçkist hale gelen bir *dévrım* kavramına adanmış politik bir güç olarak hep önemsiz kaldı; esasen Breton'un kendisine ait olan gösterişler de sadece anlaşmazlıklara (Aragon 1932'de, Eluard 1938'de ayrıldı) ve şaşkınlıklara neden oldu. Yine de, Antonin Artaud'nun *Vahşet Tiyatrosu* (Theatre of Cruelty) ve Luis Bunuel'in filimlerinde de olduğu gibi, görsel alanda dünya çapında bir etkisi vardı; özellikle Haziran 1936'daki *Londra Gerçeküstücü Sergisi*, Dali'nin 1939'da New York'daki vitrin dekorasyonu (window-dressing) ve *happeningleri*, A. M. Cassandre ve diğerlerinin posterleri, ve nihayet Breton, Ernst, Masson, Tanguy ve diğer göçmenlerin Alman işgali altındaki Fransa'dan ABD'ye gelmeleri bu etkiyi güçlendirdi. Sahtecileri saymazsak (ki şüphesiz vardı) gerçeküstücülük büyü, tesadüf, usdışılık, simgeler ve düşlerle birlikte *ruh çözümleme*'nin (psychoanalysis) sunduğu *bilinçaltı*na dayanarak, bu yüzyılın ikinci çeyreği boyunca, hayal gücünün canlanması için evrensel bir rol oynadı.

Geri Besleme (Feedback)

Sibernetik uzmanları, *tepki verme* anlamında *geri besleme*'nin neden-sonuç kullanımına karşı çıkarlar. Çünkü geri besleme otomatik olarak kendi kendine düzenleme şeklidir. Bir elektriksel, mekaniksel veya biyolojik sistemin çıktı kısmı girdisi olarak geri döner. Benzer şekilde *olumsuz geri besleme tenkitçilik* anlamını vermez. Olumsuz geri besleme gerçekte bir sistemde meziyettir, çünkü sistemin kendinin güvenilir bir noktadan öteye taşıdığını gösterir. Eğer bir motor çok hızlı çalışmaya başlarsa yakıt ikmalini otomatik olarak azaltmak ve böylece motorun hızını önceden belirlenmiş azami etkinlik düzeyine indirmek için sübabı iten, olumsuz geri beslemedir. Böylesi bir kendini sınırlama durumunun tersi ve olumlu geri beslemenin bir örneği karlı bir ekonomik sistemdir. Birinci örnek olumsuz geri beslemenin nasıl bir karlı ve denge sağlayıcı etkisi olduğunu gösterir. Çünkü amaç motoru her zaman aynı hızda çalışır tutmaktır. İkinci örnek olumlu geri beslemenin nasıl bir denge bozucu etkisi olduğunu gösterir. Çünkü bu kez gaye, mevcut hali sabit bir şekilde değiştirmeye neden olmaktadır.

Görecilik (Relativizm)

Birçok çeşit görecilik ve görecilik anlamı vardır. Fakat hepsi -insan bilim ve bilgi sosyolojisindeki ilerlemelerin tesiriyle -Aristo'nun *Nicomachean Ethics*'inde farkına varılan cinsten gerçeklere bir tepki olarak görüldüğünde daha iyi anlaşılır. "Ateş hem Yunanistan'da hem de İran'da yakıcıdır; fakat insanların doğru ve yanlışla ait düşünceleri yerden yere değişiklikler gösterir. Göreci şu sıraya itibar eder; bir; durumun hem ne olduğu hem de ne olması gerektiği hakkındaki inançların muhtevasının belirlenmesinde içtimai çevrenin ehemmiyeti; iki, bu kabilden içtimai çevrelerin muhtemel çokluğu. Diğerleri için göreci olmak iyi ve kötü doğru ve yanlışla ait evrensel standartların olmadığını kabul etmek demektir. Zorluklardan biri bir kimsenin ne zaman ve nerede olacağına dair hakikatte her ne tavsiye edilmişse doğru olanın o olduğunu söylemenin önüne geçmektir. Çünkü diğer hataları ne olursa olsun Roma'dayken Romalıların söylediğini yap' esası ferdiyetçi, küstah bir mizacın ifadesi olmayıp hususi ve kati bir evrensel standardın ifadesidir. Olgu için göreci olmak bilenden bağımsız olarak gerçeğin objektif bir bilgisi diye birşeyin olmadığını kabul etmek demektir. Buradaki paralel zorluk ise göreci tezin bizatihi objektif bilgiye ait bir unsur olduğu hakkındaki tutarsız iddiadan içtinab etmektir.

Görüntü-Hayal

Psikologların *İkincil Sansasyon* adını verdikleri olayın görsel eşdeğeri olup, gözlemlenen bir nesnenin fiilen görülmesi bittikten sonra zihindeki görüntünün bir müddet daha kaybolmaması hadisesi.

Gösterge ve Sembol

Açıklamalar ileri sürülse de bu iki terim için tatmin edici genel tanımlar bulunmamaktadır. Dolayısıyla Peirce "Gösterge başka bir şeyi temsil eder" der. Ama benekler kızamığın göstergeleri olmalarına rağmen kızamığı temsil etmezler. Tanımsal (gösterge düşüncüyü çağrıştırır) ve davranışsal tutanaklar (gösterge gösterilen şey varmışçasına hareket etmemizi sağlar)'da zorluklar yaratır. Genel tanımlar yararlı olmadıkları için, gösterge teriminin farklı kullanımlarını sıralayıp kıyaslamak daha faydalı olacaktır. Ortaya çıkan bir fark doğal (yağmurun göstergesi

olarak bulutlar) ve kelimeler gibi doğal olmayan (bazen *geleneksel* de denir) göstergeler arasında olandır. (Bir bulut ancak arkasından yağmur geldiği zaman yağmurun göstergesi olur; ama kırmızı bir bayrak, kazayla kaldırılrsa bile tehlike anlamına gelir (gösterir.) Kelimeleri de kapsayan doğal-olmayan göstergelere genelde *sembol* denir. *Sembol*'ün bu kullanımı diğer kullanımlarından ayrı tutulmalıdır; örneğin formel bir dilin anlam taşımayan işaretlerine, *sembol* derken; edebî bir eser olan Moby Dick semboliktir, yahut “Kelime kullanımını sembolizm kullanımıyla kıyaslarız” derken.

Gözleme-Sığınak Teorisi*

Gözleme kelimesi tahditsiz bir görme imkanına matuf olmakla beraber *sığınak* saklanacak bir yeri belirtir. Dolayısıyla gözleme-sığınak teorisi bu iki temel ihtiyacın giderilmesiyle ortaya çıkan memnuniyetle alakalıdır. *Gözleme* ve *sığınak* zıt gibi görünürler fakat birinin daha üst primatlar mertebesine doğru hareket etmesiyle gittikçe artan karmaşadaki veçheler edinen temel biyolojik bir dürtüde karışıp birleşirler. Coğrafyacı Jay Appleton der ki: Muhit (habitat) teorisi mümkün olduğu kadar, bir taraf etme, sığınma ve cinsin birleşme gibi temel ihtiyaçlardan, koruma ve korunmayı isteme gibi karmaşık olanlara yayılan biyolojik ihtiyaçlarımızı tatmin etmeye yeterli bir çevre arayışımızla uğraşır. Böyle genel bir teori dahilinde *gözleme-sığınak teorisi*, görülmeden görme kabiliyetinin bu ihtiyaçlardan çoğunun tatminine ara bir adım

*Gözleme-sığınak teorisinin *The Lord of the Rings*'deki Yalnız Hobbit'in gizlendikleri sıcakık deliğini büyük bir istekle hatırlamasından görünürdeki mahdut sığınaklarıyla gezegenler arası uzay seyahati dinamiğine dek her çeşit çabaya uygulanabileceği, fazla bir tasavvur gerektirmez. Appleton'un düşüncelerinin görsel sanatlar için hususi bir anlamı vardır ve Batı sanatında peyzajın ilk dikkate değer kullanımının, egonun kâinatta hak ettiği yeri bulduğu bir zaman ve büyük kâşiflerin, cesur hobbitlerin ve yılmaz uzay adamlarının ilk tiplerinin dünyaya ayak basıp etrafa bakmaya başladıkları bir zamanda, Rönesans resminde olduğu hatırlanmalıdır. Bununla beraber gözleme-sığınak teorisi bir kimsenin kendi bahçesi gibi *yapma peyzajlara* teşmil edilebilir; bu bahçe besin gibi temel bir gıda temininin ötesinde, mağara, aşıklar yuvası, hatta belki de “görülmeden görülecek bir kul” niyetiyle yapılmıştır.

olmasından dolayı *bunun* elde edilmesini garanti edecek bir çevrenin yerterliliği, estetik tatminin en vasıfsız kaynağı oluyor. “Görülmeden görme temel arzusunu aydınlatmak ve sadece birbirine zıt görünen iki dürtüyü bir araya getiren bir arzu olduğunu göstermek için Appleton, Konrad Lorenz’ın Soreks’in davranışına ait izahı aktarır. Gözlenen Soreksler muhitlerini dikkatlice keşfederler, fakat birkaç saniyede bir çılgınca bir şekilde yuvanın emniyetliliğine koşmak maksadıyla ansızın zahmetli işlerini yarıda bırakırlar. Soreksler sadece bir sığınak yerine giden yollarını kaybetmediklerinden ve birkaç saniye eğer tehlike çıkarsa onu tekrar bulabileceklerinden emin olmak isterler. Lorenz’e göre, “Bu kara, bodur mahlukların yollarından ileri doğru yavaş ve dikkatlice sürünmeleri ve daha sonraki saniyede ışıma hızıyla kutu yuvalarına koşmalarını görmek tuhaf bir temadır.”

Gözyaşı (Tears)

Hıristiyan ve İslâm mistik düşüncesinde gözyaşı nimeti bozan hususi bir lütûf sayılır ve ağlama hasleti, bir kudslilik belirtisidir. Bu yüzden de Suriyeli Efraim hakkında; “Nasıl ki bütün insanlar için tatbikatte nefes almak kesintiye uğramayan tabii bir faaliyetse Efraim için de ağlamak öyleydi. Hiç bir gün, gece, hâl, kısa da olsa an yoktu ki hali hazırda kendisinin ve insanoğlunun dinî hatalarına ve deliliklerine ağlar-ken gözleri uyanık olmayıp gözyaşları ile dolu olmasın”. Ninovalı İshak da ağlamanın değerini vurgular: “Münzevînin hücreesindeki tefekkürü ağlamaktan başka nedir?” Daimî gözyaşı cismanî arzuları azaltıp tâlibi, zahirî dünyanın ötsindeki kâmil Tanrı aşkına iletir. Bu yüzden Müslüman bir kadın sûfi olan Shawana, daima ağlayıp demek istiyordur ki: “Keşki kan ağlayabileydin.” Abdulvahid bin Zeyd ise şöyle feryad eder: “Ey ihvan! Tanrı arzusuyla ağlamayacak mısınız? Rabbinin hasretiyle ağlayan kimse O’nun Cemâl’inden mahrum mu bırakılacak?” Aynı şekilde Ebu Süleyman-ı Dârânî Tanrı’yı, merhametle halkının gözyaşlarına nazar edip, onların gözyaşlarından dolayı Cemâl’indeki hicâbı kaldırırken anlatır. “Gönül kaybettiği birşeye ağladığında ruh bulduğu şeyden dolayı güler. Dolayısıyla gözyaşı nimetinin üç farklı vechesi vardır: İlki pişmanlık, ikincisi merhamet, üçüncüsü ise teessür.”

Guénon; René

1886 yılında Fransa'da Blois'da doğdu. Gençlik yıllarından itibaren din, metafizik ve gizli bilimler üzerinde çalıştı. Doğu geleneklerini (özellikle de Hinduizm'i) incelemeleri onu sahih bir Gelenek (Tradition) olmadan batını yolun doğru bir şekilde tecrübe edilemeyeceği sonucuna götürdü. Bu araştırmaları sonucunda 1912 yılında müslüman oldu. Bir süre sonra Fransa'dan ayrılarak Mısır'a yerleşti ve çalışmalarını orada sürdürdü. Makaleleri düzenli olarak *Etudes Traditionelles*'de yayınlandı. 1952 yılında hayata gözlerini yuman çağımızın bu büyük metafizikçisi ve arifi geride 20 kadar eser bıraktı.

Gül-haçcılık

17. yy başlarında Almanya'da ortaya çıkmış siyasi ıslahat ve ruhi yenilenme hareketi. Rivayete göre 1484'de Christian Rosenkreuz diye biri tarafından kurulmuş hayali bir dini cemiyet etrafında örgütlenir. Öğretilerinin felsefi muhtevasında ağırlıklı olarak simya, mistik düşünce ve gaybçılık (occultism) renkleri vardır.

1610'de Haselmayer isimli bir Alman, *Saygıdeğer Gül-haç Tarikatının Kardeşlik Hikayesi* başlıklı bir elyazması gördüğünü kaydeder. Bu kitap 1614'de basılır ve (görünüşe bakılırsa efsanevi bir şahsiyet olan) Christian Rosenkteuz'un iki yüzyıl önce İspanya, Mısır ve Yakın Doğu'yu gezdiğinden, gizli bir bilgelik birikimi toplayıp doğru felsefenin keşfiyle, insanoglunu terakki ettirmek için dörtlü (daha sonraları çift yapılmış) bir kardeşlik tesis ettiğinden bahseder. Muhtaçlara yardım ve onları iyileştirmek suretindeki çalışmalarla yılda bir kere toplanarak yayılmıştır. Yüz yıl boyunca gizlilik için and içmişlerdir. Kendilerine mahsus dilleri ve esrarlı bir alfabeleri vardır. Düşünceleri daha çok Simya'nın tesiri altında kalmıştır. Bu dünyanın ve gerçekte bütün evrenin Yaratıcı'nın özülle dolu olduğuna, her bir kayanın hayatla dolu olduğuna, her bir bitki ve her bir ağacın onun mevcudiyetini sürdürmesine sebep olan Baş Yönetici'den türemiş bir hisle dolu olduğuna, her yaşayan şeyin, bütün şeylerin yapıldığı, bütün şeylerin vücut bulduğu ve bunların sonsuza dek faaliyetlerine devam ettiği yüce bir nizam muvacehesinde hareket edip düşündüklerine inanırlar:

126 • Gül-haçcılık

Gül-haçcılar mistik bir derunî *Gnostik* akidesi güderler. Gerçek, evrenin Büyük Mimarı'dır Tuz, Kükürt ve Civa diye üç esas vardır, bunların hepsi asli maddede, Phar-Min Adama'da mevcutturlar, bir kareyle çerçevelenmiş bir daireyle temsil edilirler. (Taocu Sanattaki dünya-cennet sembolü) Çember Birliği temsil eder, bundan da dördü sayı çıkar. Diğer mistik unsurlar arasında ağ gibi örülü Eşkenar Üçgenler ve Işıksağan Yıldızdır; bu ikincisi "nemli ve ılık ateşiyle bir anda herşeye nüfuz edip onun gnosisiyle haberleşen" gizli *Beşinci Unsur*'u temsil eder. Bu cümlelerin alındığı ilmihal şu şekilde devam eder: "Siz insanlar neden bu kadar kapalı konuşuyorsunuz? -Yalnız Tanrı'nın Evlatları beni anlaşırlar diye!" Fakat nihai hedef iyi bilinen insanların ihtiyaçlarını temin etme mutluluğu ve yalnız dünya tarafından tecâtül edilip, yalnız Tanrı için yaşamak ki O bizim gerçek kardeşlerimizin yegâne gayesidir.

h

Hareket (Eylem, İş)

Kimi zaman cansız varlıklara da atfedilebilen (örneğin, asitlerin metal üzerindeki hareketleri, etkilemeleri), ancak özellikle yaptıklarının bir amacı olan canlıların eylemlerini anlatmak için kullanılan kelime. Aristo, bir insanın aktif olarak yaptığı bir hareketi (Poiesis), onun aktif olmadığı halde maruz kaldığı (Pathos: Genellikle *şefkat* veya *sevgi* olarak tercüme edilir.) hareketten ayırmıştır.

Hareket konusunda belli başlı üç felsefe mevcuttur: 1. Bunların ilki hareketin nasıl tanımlanması gerektiğiyle ilgilidir. “İradenin o yöndeki arzusu neticesinde yapılan vücut devinimi” şeklindeki tanım çeşitli sorunlara yol açmaktadır. 2. İkinci mesele hareketin değerlendirilmesi veya onaylanmasıyla ilgilidir. 3. Güncel bir çok tartışmanın kaynağı olmuş bu son problem ise hareketin açıklanması hususudur. Uyuşturulmuş veya hipnotize edilmiş bir insanın *hareketleri* belirli bir takım nedensel etkenler bağlamında açıklanabilir; ancak, dışarı çıkarken palto giymek türünden mantıklı bir hareket için bu söylenebilir mi? Bu soruya, benim palto giymekteki amacım (soğuktan korunma arzusu) aynı zamanda bu hareketimin sebebidir, şeklinde mi cevap vermeliyiz? Bu

görüŖe yöneltilen başlıca itirazlardan biri Hume'un, bir sebebin mantıken yarattığı etkilerden bağımsız olduğu tezine dayandırılmaktadır. Burada, bu türden bir açıklamanın ortaya çıkaracağı cinsden bir ilişki (Soğuktan korunmak isteyen biri, palto giymek bunun en iyi yolu olduğu için ve eğer onu engelleyecek bir şey yoksa soğuktan korunmak için her zaman palto giyer) sıradan bir mantıkî ilişki olduğu, bir şeyi arzulamanın ne anlama geldiğinin yavan bir yorumu olduğu imâ edilmektedir. Bununla birlikte, arzuların bunların sonucunda ortaya çıkan hareketlere atıfta bulunarak açıklanabileceğini farzetmek bir hata gibi görünmektedir; bu yüzden bu türden itirazların dayanaktan yoksun oldukları ortaya çıkmaktadır.

Bazı filozoflar, bu tür bir yaklaşımın insanın hürriyetini tehdit etmesinden korktukları için hareketin nedensel olarak açıklanması girişimine ilke olarak karşı çıkmaktadırlar. Ancak bu tür bir tehdit, yalnızca hareketin zihnî öncüllerinin hareketi yapan bireyin kontrolü dışında ortaya çıkan şeyler olması durumunda söz konusudur.

Hatır (Recollection)

Platoncu felsefede ruhun, doğumdan önce algıladığı biçimlerin kendisine hatırlatılması vasıtasıyla bilgiye vasıl olduğu süreç; *Wordsworth* "Doğumumuz bir uyku ve unutmadan ibarettir" sözü bu düşüncede büyük rol oynar.

Hıristiyan mistik düşüncesinde zihnin, dağılıp, oraya buraya saçılmış düşünceleri tekrar bir araya toplayarak yoğunlaşma sürecini ifade eder.

Hayat Ağacı (Tree of Life)

Buda bu ağacın altında aydınlanmaya erdi, bu yaradılışın başlangıcındaki efsanede hem bir *Hayat Ağacı* olarak hem de bir *Bilgi Ağacı* olarak görülür. Bahar bayramlarında etrafında dans edilen çiçeklerle süslü direk, *Hayat Ağacı* için iyi bir örnektir. Ağaçlar *Isis*, *Osiris*, *Kibele* ve *Atis*'in esrarıyla bağlantılı efsanelerde güçlü bir rol oynar. Şamanlar bilgiye erişecekleri, Cenneteki bir ağaca tırmanırılar. İsa'nın haccı çoğunlukla bir ağaç olarak adlandırılır ve düşünülür. Tek Tanrı'nın kendini izhar

ettiği başaşağı ağaç Hindu düşüncesinde ve *Kabala*'da mühim bir imajdır. "Üç katlı Brahman'ın kökü yukardadır." Maitreya Upanişad; "Hayat Ağacı yukarıdan aşağı doğru genişler ve herşeyi aydınlatan güneştir." Ağaç çok sık olarak dinî sanatın bütün biçimlerinde görülür.

Çeşitli dinsel geleneklerde ilahi alemde ya da yeryüzünde hayatı temsilen tanrısal varlıklar tarafından dikildiğine inanılan ağaç. Eski Ahit'te, Tanrının bahçeyi (cenneti) oluşturarak Hayat Ağacı'nı oraya diktiğinden ve ilk insanı buraya yerleştirdiğinden bahsedilir (Tekvin. 3). Sonra yılanın kandırması sonucu bu ağacın kendisine yasak edilen meyvesinden yiyen Âdem bahçeden kovulur. Zira bu ağacın meyvesinden yemenin kişiye bir çeşit tanrısallık ve ölümsüzlük kazandırdığı ima edilir. Sâbii geleneğinde ise yüce Işık Kralı'na verilen bir diğer isim "Hayat" ya da "İlk Hayat"tır. O ve etrafındaki ilahi varlıklar, bir çeşit hayat ağacı görünümündedirler.

Hindû Felsefesi (Indian Philosophy)

Hinduizmi bir din olarak tatminkar bir şekilde tanımlamak imkansız olduğu gibi tipik Hindû felsefesinin ne olduğunun herhangi bir tanımını da mümkün değildir. Bu ancak, kaynaklarına ve aslı sâiklerine bakılmaksızın, kendini Materyalizm, Jainizm ve Budizm'in karşısına koymuş, Hinduizm diye adlandırılan o çok karmaşık dinî üstyapıyla birleşik ve onun tarafından kabul görmüş felsefî düşünce biçimleri diye anlatılabilir. Daha çok pratik gayelerle ya Hindûizme asıl teşkil eden mukaddes yazıları ve ayinlerine binaen, ya da sadece Hindûlar tarafından böylece kabul edilmelerinden dolayı *Vedânta* ve *Mimâmsâ*, tek başına kesinlikle Hindû'dur. (Demek ki kesin bir ifadeyle Sankara'nın *Advaita Vedântası* Hindû dinini aşar). Hindûizmin anânevi altı doğru inanç sistemi (Dârsanalar) listesine dahil ettiği diğer dört sistem (*Sâmkhya*, *Yoga*, *Nyâya* ve *Vaisesika*) sadece ismen Hindû (yahut ta kelimenin umumi anlamı dahilinde dinî)'dur. Özellikle *Vaisesika* ve *Nyâya*, Budist *Madhyamaka*'ya ya da *Vijnânavada*'dan çok daha fazla olarak *Vedânta*'dan farklıdır.

Hint Felsefesi (Indian Philosophy)

Her ne kadar Hint düşüncesi eski Grek dünyasından bir çok yönleriyle farklı bir entelektüel ortamda gelişip, ondan hemen hemen hiç et-

kilenmemiş olsa da Batı felsefesiyle olan zengin ve çoğunlukla çarpıcı benzerlikler *felsefe* teriminin buna izafe edilmesini haklı kılıyor. Okulların büyük bir çoğunluğu tarafından muhakkak addedilen dünya görüşünün tabiatı ve bununla beraber zaman içerisinde gittikçe artan dinî bir meşguliyet Hint Felsefesi'ni Batıdakinden bir dereceye kadar farklı bir istikamete sevk etmiştir. Fakat ortaçağ dönemi boyunca bile yaklaşımların büyük çeşitliliği bütün Hint Felsefelerinin *mistik* ya da *ilâhiyatçı* olduğu efsânesinin ya da (*Advaita*: İkili olmayan) Vedânta'nın onun tek ya da en tipik örneği olduğu efsânesinin aksini ispat eder.

Hint Felsefesi'nin tipolojisi (sınıflandırma), Hint geleneğinin, bizat okulları tek başına sistemlerinin felsefesi kılmaya meyilli bir uygulamaya sahip olması ve dinî kıstaslara binaen tasnif etmesi gerçeğinden dolayı karmaşıklaşmıştır. Bundan dolayı altı sistem Hindü felsefesi diye tasnif edilip, diğer üçü muhalif olarak ayrılmıştır: *Hint Maddeciliği*, *Budist Felsefe* ve *Jain Felsefesi*. Hint Felsefesini devrelere ayırma da aynı derecede zordur. Zira birçok gelenek birbirine paralel uzun devreler boyunca devam etmişlerdir. Bununla beraber genel anlamda dört devre ayırımı yapılabilir: 1. Teşekkül devresi. 2. Gerçekçi, yahut tabiat felsefesi devresi. 3. Birci -mistik ve illüzyon devresi. Ve son olarak da 4. Tanrıci devre.

Felsefî düşünceler ilk olarak öncelikle dinî merasimler çerçevesinde yaklaşık M.Ö. 1000 ve 800'ler arasında bestelenmiş çeşitli ilâhilerde ifade edilmiştir. Kadim büyücülük düşüncesi evrene hükmeden güçleri idare etmekle alakadar olup kadim büyücülük düşüncesi, diğer bütün güçlerin temelini teşkil eden ve hadiseler dünyasının varlığını türettiği tek ana güç üzerinde tefekkür etmeye başlamıştır. Birçok farklı iddialar er geç temelde gerçekçi bir kâinat nizamında tek, nihâi birlik unsuru olarak ifadesini bulan Brahman temel düşüncesinde billurlaşır.

Eski *Upanişadlar* (M.Ö. yaklaşık 800'den itibaren) bu kavramla tamamıyla farklı ve yeni bir terkibi -meditasyonla elde edilmiş- değişen bilinç hallerini birleştirir. Bunlar için yapılan yorum Hint dinî dünya görüşü için er-geç evrensel olacaktır. Temel bir ayırım madde ve ruh arasında yapılmıştır; ezelden beri insanın ruhi özü (Atman) kendini maddi bir çerçeveye sınırlanmış ve potansiyel olarak sonsuz yeniden doğumlar (Samsâra) dizisinden geçmiştir. Bununla beraber meditasyon ve diğer vasıtalarla maddi prangaları atıp uzay, zaman, madde ve yeni-

den doğumdan azâde, kurtuluş (Moksa) halini elde etmeye muktedirdir. *Atman*'ın gerçek tabiatını bulduğu bu kurtuluş hali evrenin kaynağı olan ve *Atman*'ın *Brahman*'ın birinci bir ittihamı olarak tasavvur edilen *Brahman*'la bir tutulur.

Hem Jainizm hem de (M.Ö. 5. yy'da kurulmuş) *Budizm* dinî yorumda müşterek olup Upanişadlar'ın daha önceki düşünceden türettikleri metafizik çerçeveyi reddederler. *Jain* Felsefesi, tabiat felsefesi yorumundan istifade ederken, *Budizm* kendini, meditasyon uygulamalarını teşvik etmek için *Samsâra*'nın rasyonalist tahliliyle sınırlandırır. Bu tahlil - temel vasfı meşakkat (*Duhkha*) olan- hadiseler dünyasının fâni tabiatında ısrar eder ve (fâni hadiseler ve özellikle de her günkü *şahıs* temel düşüncesine sıkıca sarılmanın bütün biçimlerini ihtiva eden) arzu yoluyla insanın bununla engellenmesinin izahını yapar. Bununla beraber içinde *Duhkha*'nın antitezinin -Nirvana- bulunduğu meditasyon yoluyla *Duhkha*'nın üstesinden gelinebilir. Tecrübi gerçeğin herhangi asli yahut da kalıcı bir değer taşımadığını vurgulamak maksadıyla ruh sıçraması, tamamen ameli bir tarzda her birinin bir sonra geleni kayıt altına soktuğu bir süreçler serisi olarak ve sıçrama yapan herhangi bir dâimî varlığa (ruh) gönderme yapmadan açıklanmıştır. *Nirvana*'nın tabiatı hakkındaki herhangi bir ifadeden yahut da tecrübeci şahsın hangi yönünün *Nirvana*'nın kurtarıcı idrâkine muktedir olduğu hakkında herhangi bir ifadeden kaçınılmıştır. Bu suskunluk için çeşitli sebepler ileri sürülmüştür: Hint yazılarında (başka yerlerde de belgelendirilmiş), insan düşüncesinin hadiseler dünyasının ötesinde ne olduğunu idrâk edici gücüyle alakalı bir şüphelik, yahut da meditasyonun zarureti görüşüyle metafizik spekülasyonu faydasız zaman kaybı diye dışlayan bir pragmacılık.

Budist düşünce, Hint felsefesinin en anlaşılması zor biçimi olarak kalmıştır ve ancak *Vijnanavâda*'da bir dereceye kadar daha az katı bir tutum fark edilir. *Théravâda* Budizm'inin bazı okulları toplu olarak *Pudgalavâda* diye bilinen, gerçekte ruh sıçraması sürecinin anlatımını basitleştirecek ve kurtarıcı, aşkın şahsiyetlerin mevcudiyetine müsaade edecek bir şahsın (*Pudgala*'nın) mevcudiyetini varsaymıştır, fakat Budizm'in diğer bütün okulları *Pudgalavâda*'yı muhalif diye reddetmiştir.

Bütünyle farklı bir yaklaşım tabiat felsefesi alanındaki gelişmelerde gösterilmiştir. Burada geleneksel düşünce biçimlerine, akıl, dil ve bi-zatihi düşünceyi de dahil ederek dış dünyanın eleştirel bir tahlili eklen-

miştir. Bu gelenek *Vaisesika*, *Nyāya Öğretileri* ve *Jain Felsefesi*'nin erken tabakalarında temsil edilmiştir. Etkileri ise Budist *Abhidharma* spekülasyonu ve *Mimāṃsā* ve *Saṅkhya*'da görülür. M.Ö. ilk binin ilk yarısına kadar gider. Dış dünyadaki geniş hadise çeşitliliği, sınırlı sayıdaki temel etkene indirgenmiş ve dünyanın yapısı bu temel etkenler ve bunların birbirlerine olan etkilerine hükmeden kanunlar cinsinden izah edilmiştir. Diğer eğilimler arasında, tamamen tecrübeci, fonksiyonel bir ruh düşüncesi ve herhangi bir nihai birlik düsturunun yokluğunu kabul eden görüşler de vardır. Bu yaklaşımın mühim sonuçları (dile ait, oldukça formelleştirilmiş bir anlatımın yanında) atomcu teoriler, cevher, araz vs. gibi temel kategorilerin ayırt edilmesi, bir mantık sisteminin formüle edilmesi, tefsir yahut da *hermeneutics* ve görünürde bilimsel bir dünya görüşüdür. Bu okulların etkisi yüzyıllar sonrasında bile etkili olmuştur.

Budistler bu gelişmelere kısmen iştirak etmişlerdir. Dünya görüşleri temelde *Abhidharma*'da ifade edilen analitik yaklaşıma ve *Sarvāstivāda* okulunun temel öğretilerine benzemekle birlikte Budist okullar gibi temelde bir noktada diğerlerinden ayrılırlar: Fonksiyonel olarak nasıl tanımlanırlarsa tanımlansınlar ebedi ruhlara ait bir cevher düşüncesi ve aynı şekilde ebedi atomlar reddedilmiş, bunun yerine *Dharma* formüle edilmiştir. Bir *Dharma* fark gözetmeksizin cevher, ârâz ve fiil kategorilerine ait olup madde, his düşünce v.s.'nin yayıldığı alanı içine alan temel bir mevcudiyet etkenidir; madde olduğunda atomik olup yalnız tek bir an dayanabilir.

Esas itibariyle bütün bu düşünce çizgisi (dış dünyanın tamamen mekanik bir tasviri ile dinî meşguliyetler) birbiriyle alakasız gibi gelmektedir. Mekanikçi düşüncelerden sadece Hint Maddeciliği okullarında din karşıtı maksatlarla istifade edilmiştir. Fakat entelektüel iklim, dinî meselelere bakışını görünürde dinî bir yaklaşımdan çok daha ilerilere götürmüştür. Daha sonraki nesiller bunları ruh sıçraması ve kurtuluşu dayanarak, mekanik kanunların yanı sıra bazı ahlâk usûlü biçimleriyle sentezleyerek uzlaştırmaya çalışmışlardır. Örneğin, ateist sistemlere (Yoga'da özellikle imtiyazlı bir *Monad* ve *Nyāya*'da dünyanın yaratıcısı olarak) bir tanrı-şahsiyeti sokulmuştur.

Fakat Hint düşüncesinin genel eğilimi temelde çoğulcu ve gerçekçi sistemlerden birici ve illüzyoncu bir yaklaşıma doğru kaymıştır. Budizm'de ilk önce boşluğun tek evrensel ve mutlak gerçek olarak rol oy-

nadığı, bütün hadiselerin boş olarak ve izâfi gerçeğin temel aldatıcı görüntüsü olarak nitelenen Madhyamaka vardır. Bu boş hadiseler.dünyasının nasıl olup da ortaya çıktığı sorusu daha sonra ortaya çıkan Vijnânavâda okulu tarafından ele alınmıştır. Burada bilince mutlak nazarıyla ve hadiseler dünyasına aldatıcı bir görüntüden ibaret zihnî bir yansıma nazarıyla bakılmıştır. Aynı devrede *Upanişadlar*’ın öğretileri ve *Vedânta*’nın başlangıç bölümleri farklı bir felsefî sistemin ipuçlarını verecek tarzda sistemli bir şekilde formüle edilmişlerdir. Başlangıç itibariyle *Moksa* halinde tek başına Atman’ın *Brahman*’la tekçi bir şekilde meydana getirdiği tasavvur edilen birleşme gerçek bir dünyanın kaynağı olarak, eski *Brahman* fikrine bağlı kalmıştır. Fakat zikredilen iki Budist okulun doğrudan doğruya tesiri altında, bu illüzyoncu düşünce 7. yy’da tekrar yorumlanmıştır. Olaylar dünyası; tek bir gerçeğin, evrensel bilincin, *Brahman*’ın üzerindeki tamamen gerçek dışı bir hile olarak değerlendirilmiştir. *Vedânta*’nın bu şekli tipik Hindu malzemesinin içine konmuştur. Bu *Upanişadlar*’ı, kutsal kitap olarak kabul etmiş, *Brahman* ve Atman gibi *Upanişad* ıstılahlarını kullanmış ve bilinçli olarak Budizm’in karşısındadır. Bu dönemde Hindü mukaddes kitaplarını müdafaa etmek için kayda değer bir ateist vahiy teorisi ortaya koyan Mîmâmsâ ile beraber *Vedânta*, Budist düşünceyi temeline alan Hindu rönesansının bir temsilcisi olarak ortaya çıkmıştır. *Brahman* spekülasyonunun birci tesiri aynı zamanda kelimelerin çoğunluğunun tek aşkın kelime *Brahman*’dan türetildiği dil felsefesi alanında (MS. 7. yy) ya da estetik tecrübenin *Brahman*’ın idrâkine bağlandığı estetikte de görülebilir.

M.S. ilk bin yılın sonundan itibaren tam anlamıyla farklı bir terkip olan Tanrıci Düşünce ortaya çıktı. Hindü dininin bir özelliği olan “şahsi bir mutlaka inanmak” en azından MÖ. 4. yy’dan itibaren belgelenip (MS. 3 veya 2. yy’da) *Bhagavadgîtâ*’da bir dereceye kadar systemsiz ve uzlaştırmacı bir ifade buldu. Daha sonraki yüzyıllarda diğer yaygın dinî eserler (*Purânalar*, *Āgamalar*, *Samhitâtalar* vs.) bu yaklaşıma *Samkhya*’nın bayrağı altında devam etti. Fakat, mutlak Tanrı, asli madde ve tek başına ruhlar arasındaki ilişkiler hakkında sarf edilmiş muğlak ve kesin olmayan ifadelerin felsefe olduğu iddia edilemez. Fakat birci *Vedânta*’nın kuruluşundan sonra, Hindu tanrıcılığı aynı *Vedânta* ibaresi altında tanrıci düşünceye ait sistemli ve tamamen felsefî bir ifade formüle ederek tepki göstermiştir. Bunu ilk yapan kişi (MS. 12. yy) Râmânuja idi ve daha sonra gelen yüzyıllarda diğer birçokları tarafından da takip

edilmiştir. Tanrıci düşünce gittikçe artan bir yaygınlık kazanmış ve aynı zamanda illüzyon Vedānta'nın bazı okullarının daha sonraki gelişimlerini etkilemiştir. Fakat tam anlamıyla felsefi malzeme azalmıştır. Ancak 19. yy'dan itibaren Batı felsefesinin etkisiyle Hindu toplumunun çok ufak bir parçasında felsefe çalışmaları başlamıştır. Aurobindo (1872-1950) ya da Vivekānanda (1863-1902) gibi düşünürler buna örnek olarak gösterilebilir.

Hint felsefesi, öğretileri genellikle müritleri vasıtasıyla elden ele devredilmiş bir alan, bir okul felsefesi olmuştur. Bu Hint felsefe tarzının sayısız özelliklerine ışık tutabilir. Felsefi yazılar, özellikle de en eski eserler elden ele bize kadar el kitapları şeklinde ulaşmıştır. Bir okuldaki temel fikirler birçok nesiller boyunca geliştirilip formüle edilmiş ve had safhada veciz *sūtralar* (formüller) ve *kārikâlarla* (özet mısralar) yüklenmiştir. Böylece şifahi öğretim bunlar üzerine mütalaalar yapma biçimini almış ve önde gelen hocaların mütalaaları da yazılı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bağımsız eserler vardır fakat fazla yaygın değildir.

Üstelik tartışılan mevzuların yayıldığı alanla (ve konu önemlerindeki tarihi kayma) felsefe yapmanın profesyonel, müesseseseleşmiş tabiatı arasında bazı karşılıklı ilişkiler ileri sürülebilir. Böylece mantık, farklı okulların temsilcileri arasında yaygınlaşmış halk tartışmaları tertipleme adetinden ortaya çıkmıştır; dil tahlili, Sanskritçe, Hristiyanlık döneminin başından itibaren okulların dışında kullanılmasa da neredeyse tek öğretim ve tartışma vasıtası olarak kaldı. Zihin felsefesi, inzivacı teşekküllerin felsefi tartışmalara iştirak etmesiyle tabii olarak şartlara hükmetmeye başlayan meditasyon uygulamalarının neticesi oldu. Daha da umumi olarak ruh sıçraması ve kurtulma ideali yaygın bir kabul görünce (muhtemelen M.Ö. son yy'larda); tabiat, felsefeci okullara has arayış mesleki bir faaliyet olarak gittikçe azalan bir takdir kazanmaya başladı. Budist ve Hindü filozoflar arasındaki rekabet eleştirel ve karmaşık düşünce sistemlerinin gelişimi için verimli bir ortam oluşturmuştur (M.S. ilk binin sonuna dek). Budistler, Jainler ve Hindular aynı ahlâki faraziyeleri paylaşırlar ki bu hiçbir zaman felsefi bir tarzda aksetmemiştir. Üstelik tek başına Hinduizmle alakalı herhangi bir toplumsal yahut da siyasi düzen tartışması hiçbir zaman, yerleşik adetler ve eski dinî eserlerden türetilmiş esasçı ve pragmacı bir tutumun ötesine geçmemiştir.

Hint Maddeciliği (Indian Materialism)

Cāwāka, *Lokāyata* ve *Ājivika* gibi çeşitli isimler altında ortaya çıkan Hint felsefesinin bir bakıma marjinal fakat uzun süre yaşamış bir koludur. Yaklaşık MÖ. 600'lerde gelişen bu okulların hiçbirinin orijinal metinleri günümüze ulaşmamıştır. Öğretileri hakkındaki bilgiler ancak dolaylı rivayetler aracılığıyla olmuştur. Bu okulların temel doktrini tipik olarak şöyle özetlenebilir: Ruhların bedenden bedene intikali temel düşüncesi, yahut bunun arkasındaki herhangi bir ahlâki mantığın reddi; ölümden sonra herhangi hayatın varlığının inkarı; (Hint düşüncesinin diğer okullarınca da önemli kabul edilen *intac* ve *şifahi şehadet* yolları da dahil olmak üzere) algıyla elde edilenden başka herhangi bir bilgi yolunun kabul edilmemesi ve hür iradeye inanca muhalefet (yerine mutlak bir determinizm varsayılmıştır). Çoğu maddeci okulda insan, maddi unsurlar ve bunların birbirleriyle olan etkileşimleri cinsinden tahlil edilmiştir. Bu tahlil genellikle kötümser bir tutumla bağlantılıdır, hazcılık pek nadir olarak görülür. *Vaiseska* arz etse bile bu nevi düşüncenin tesiri toplumsal olduğundan daha az felsefidir zira, bu öğreti mistizme ve dine saldırmak için kullanılmıştır.

Histeri

Hareket ve duyu organlarında işlev yitimi veya azalması ile birlikte duygusal bir oynaklıkla belirgin bir nevroz çeşidi. *Histeri Üzerine* adlı kitabında Freud "Her histeri daima cinsel içerikli olarak bilinçdışına bastırılmış dürtülerden temelini alır" diye yazar ve "kıskançlık, paranoya ve eşcinsellikte bazı nörotik mekanizmalar, fantaziler uzun bir süre zihnin normal yaşamında tolare edilir ve zihinsel ve duygusal enerjinin aşırı harcanması ile libidina ekonomideki bir değişime kadar da bir zararlı etkisi yoktur; semptomların oluşmasına yol açan çatışmalar patlak verince bastırılmış dürtüler açığa çıkar ve histeri gelişir" diye düşüncelerini geliştirir. Bu gelişimin klasik örneği *Anna O'nun* hikayesidir.

Hümanistik Psikoloji

Başlıca Abraham Maslow'la ilgili bir okul. Humanistik Psikoloji *Egziştansiyalizm* tarafından canlandırılır ve bilinçlilik, farkındalık ve kendini gerçekleştirilmeciliğe değer verir. Yaşama şekil veren dış kuvvetlere önem veren *Davranışçılık* kadar, bireyi gizli iç güçler tarafından kontrol edilir olarak gören Freudyen okula da karşıdır. *Freudyen* ve *Davranışçı*

okullardan olan psikologlar H manistleri insan için abartılmış gerçeklik vaadlerinden dolayı eleştirirler.

Hümanizm (Humanism)

İkisi diğerklerinden daha mühim olmak üzere çoğunlukla çok müphem, geniş bir manalar topluluğuna atfedilmiş olan bir terim. 1. Rönesans Avrupa kültürünün belirgin  zellikini teşkil eden entelektüel hareket. Eski Grek ve Roma – zellikle Grek- edebiyatını Rönesans  ğrencileri hümanist diye adlandırırlardı. Bu  ğrenciler insanın imkanları hususunda iyimser olup insanlık eserleriyle şevkle meşgul olmuş ve il hiyatın incelikleri hakkındaki derin araştırmalardan kaçınmışlardır. Bununla beraber bu anlamıyla hümanist düşünce Tanrı inancıyla ve  rneğın Erasmus'da olduğu gibi Hristiyanlık ve hatta Katolikliğı bağlılıkta tamamıyla tutarlıdır. 2. Bütün din  inançları reddeden, özellikle insanlık refahı ile ilgilenmemiz gerektiğinde ısrar eden kimseler tarafından sahiplenilmiştir.

Hume, David (1711-76)

İskoç ide list filozof ve tarihçi Edinburgh'da orta halli bir babanın ikinci oğlu olarak doğdu. Çeşitli yayınlarının tekrarlanan baskılarıyla mütevazı bir servet biriktirdi. Buna arada bir çıkan iyi ücretli devlet memuriyetinden elde ettiğı kazançları da eklendi. Son yıllarını *İskoç Aydınlanmacılığı*'nın en çok sevilen ve herkes tarafından sayılan  nder şahsiyeti olarak  ld ğu Edinburgh'da geçirdi. *Amerikan Devrimi*'ne ait çok önceden tahmin edilen ve sevindirici haberleri duymaya yetecek kadar uzun yaşadı.

İngiliz kütüphanesi Hume'u *tarihçi* diye tasnif eder. Muhakkak ki *History of England* yazıları hacmi ve  n  açısından eserlerinin büyük bir kısmını teşkil eder. Macaulay'a kadar tarih yazımının gelişiminde standart çalışma olarak bir dönüm noktası kabul edilmiş, yaklaşık yüz yıl boyunca en iyi satan kitap olmuştur. Hume, *History* adlı kitabını diğerk her şey gibi beşeri ilimlere bir katkı olarak görmüştür. Zamanında "ah-l k  mevzular" diye adlandırılan bütün konular onun tercih alanıydı. Yakın zamanda müstakil bir cilt halinde toplanmış ekonomi yazıları Hume'un en genç arkadaşı Adam Smith tarafından itibar görecek dere-

cede, yine bir dönüm noktası olmuştur. Hume'un siyasi eserleri, mektup arkadaşı Montesquieu ve Locke'unkilerle beraber, Birleşik Devletlerin oluşumunda kurucu önderler üzerinde etkili olan başlıca entelektüel kaynaklar arasındadır.

Hume başlıca dört felsefi eser yayınladı. İlk ve nispeten en uzununu, *Akılın Deneyci Metodunu Ahlâkı Mevzulara Dahil Etme Denemesi* şeklinde manidar bir biçimde başlıklandırılmış *A Treat is of Humen Nature*'dur. (Zira Giriş (iç gözlem) (introspective) psikolojisindeki gerçek bilimsel deneyin imkânlılığını inkar eder, 'deneyci' olmayıp 'tecrübeci' olmalıydı.) 1739'da yayınlanan *Treatise*'in Kitap I ve Kitap II'siyle 1740'da yayınlanan Kitap III arasında Hume, gene imzasız olarak mevcuz yüzyılda kendisine ait, tavsiye edilen, yegâne risale olan katı bir şekilde teşhis edilmiş *An Abstract of Treatise of Human Nature*'ı yayınlamıştır. *Treatise*'in sunumunda hayal kırıklığına uğrayıp- "baskıdan ölü doğdu" erken yayınlanmasının kendi hatası olduğu kanaatine varmasıyla görünürde *Treatise*'in el yazmasından- "engin basiretinin haricinde"- çıkarılmış iki şeyi tekrar ekleyip daha sonra, Kitap I'de kurtarmak için uygun ne varsa *An Enguiry Concerning Human Understanding'e* (1748) yeniden dahil eder. 1752'de *An Inviry Concerning the Principles o Morals* (İkinci *Inguiry*) Kitap III'ün bazı ana noktalarını yeniden içine alır. Aşağı yukarı aynı zamanlarda Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion* üzerinde çalışmaya başlar. Bunları yaşarken yayınlamak hususunda gerçekten de oldukça tedbirdir. Fakat ölüm döşeginde yapılan düzeltmelerle ölümünden sonraki yayınlar için 1777'de Hume'un yeğeni tarafından ziyadesiyle dikkatli, sadıkâne düzenlemeler yapılmıştır.

Çok yanlış olan *Treatise*'in başlıca gayelerinden biri, Locke'un ifadesiyle "Anlayışımızın uğraşmak için hangi gayelere uygun olup olmadığı"nı keşfetmektir. Bu yönüyle Locke'un *Essay*'ıyla başlayıp Kant'ın *Critique of Pure Reason*'ıyla devam eden bir dizide büyük bir eserdir. Kant gibi Hume da kendini Kopernik karşıtı bir karşı devrimin yürütücüsü olarak görür. Kopernik gökleri araştırırken Dünya'ya çarptı ve netice itibariyle Evren'in merkezinden de insana. Hume'un insan tabiatını incelemekten amacı onu, her bilgi haritasının merkezine koymaktır.

Sözün gelişi *Treatise*'de duyu tecrübeleri yoluyla dış dünyaya ait herhangi bir bilgi bulamayacağımızı, her ne kadar dünya hakkındaki bilgilere sahip olmak tabiatımızın karşı konulmaz ve talihli bir parçası ise de, bunlara ait psikolojimizi ancak sınavabileceğinizi iddia eder. İlk En-

guiry'de din hakkında eşit derecede saldırgan bir bilinemezcilik geliştirir. Bina ettiği rasyonel özürde iki safhalı bir yol takip edilir: Evvelâ Tanrı'ya ait aşkın bir bilgi tabii olarak ilâhiyat tarafından sağlanır; ikinci olarak bu bilgi, müesses ve teşvik edici mucizelerin tarihi olarak iyi bir şekilde delillendirilmiş, tahakkuklarıyla hakikidir diye teşhis edilmiş çok daha verimli bir vahiy tarafından takviye edilmiştir. Hume ilkinе karşı, tabii ilâhiyata ait sözde ispatlara karşı daha önce görülmemiş güçte, bir saldırıyla mukabele eder, fakat özellikle de en yaygın kanaat olan tanzim deliline (*Argumento Designa*). İkincisine karşı hem tarih felsefesine hem de din felsefesine nispet edilen bir fikir beyan eder. Tarihi delil olarak geçmişten ya da bildiğini zannetmesi, gelen birikimi yorumlamak ve değerlendirmekte tarihçi, bilmesi muhtemel olan yahut olmayan, mümkün olan yahut olmayan her şeye müracaat etmelidir. Fakat bir mucize anlatımcı bir tabiat kanuna aldırmamak olurdu, halbuki bu gibi hakiki bir tabiat kanunuyla uyumlu olmayan bir şey tanım olarak fiziki anlamda imkansızdır -bu gibi dinle ilgili durumlarda şahadete ait belli güvensizliklerin özel bir şekilde göz önüne alınmalarından oldukça farklı olarak- bu yüzden tarihçi en iyi ihtimalle buraya uyan İskoç hükmü ispatlanmamış garanti ederek mucize için herhangi bir durumu profesyonel bir şekilde bertaraf etmeye azmetmiş gibi olur.

Treatise'in daha sonra büyük bir ölçüde terk edilen tutkusu da bir çeşit zihin mekaniği meydana getirmektir. Hume, Kartezyen geleneğinden hem görünüş maskesini hem de bilinç ve madde arasındaki büyük bir bölünmeyi kabul etti. Locke'un derhal farkına varmamız için müsaade ettiği her şeyi içine almak için, fikir kelimesi üzerinde çok çalıştığı yerde Hume, bunları gururlu bir şekilde *intibalar* (asir) ve *fikirler* (türler) diye bölerek *zihnin algılaması*'ndan bahsetmeyi tercih etti. Fakat onun için tek başına derhal farkına varabileceğimiz dış dünyaya ait nesnelerden ziyade bizim kendi zihinlerimizde daimî görüntüler vardır.

Newton, maddenin bilimine ait temeller üzerinde çalışmıştı. Geriye bilince ait paralel bir mekanik geliştirmek kalmıştı. Zihnin atomları *zihin algıları*'dır. Bunların üstünde, arasında tesir eden kuvvetler ise bağlantılardı: *Treatise*'in yazarı *Abstract*'da "düşüncelerin birbirine bağlanması prensibinden istifade etmesi" şeklindeki orijinallikle iddiasını ortaya koyar.

Newtoncu bir modeli taklit etmenin ziyadesiyle başarılı ve ziyadesiyle felsefî bir neticesi, Hume'un değer tanımı özellikle de ahlâki değer

tanımıdır. Buradaki ilham Opticks'deki asli ve ikincil vasıflar arasındaki meşhur ayrımıdır. Newton fizikî nesneler ve ışık ışınlarının gerçekte renkli olmadıklarını kabul etmişti: “Bunların dahilinde bir nevi güç, şu veya bu rengin hissini canlandırmak için bir düzeneğe başka bir şey yoktur.” Bu hisler sadece zihinlerimizde “ufak sinir sistemlerimizde” (Bkz. *Sensorium*) vuku bulur. Fakat biz bunları sıradan kimselerin tembihsiz bir şekilde ve yanlışlıkla renkli diye anlattığı dış gerçekler üzerine yayarız. Hume aynı şeyin fazilet ve kusur, güzellik ve çirkinlik için de geçerli olduğunu iddia etti. Bundan dolayı *Treatise* der ki: “Sen hedefi göz önüne aldığın müddetçe kusur senden tamamen kaçır. Düşünceni kendi yüreğine çevirip içinde bu harekete karşı bir hoşnutsuzluk hissi görene dek onu asla göremezsin...” Aynı şekilde ikinci *Enquiry* der ki: “Euclid çemberin özelliklerini tamamen açıklamıştır fakat herhangi bir önermede onun güzelliğine dair tek kelime etmemiştir. Sebebi açıktır. Güzellik çemberin bir özelliği değildir.”

Dolayısıyla Hume içimizde böylece yayılan tepkileri tahrik eden gerçek duyguların ne olduğunu sorarak devam eder. Bunu yaparak modern dönemde tamamen laik, bu dünyaya ait ve insan merkezli olacak ilk sistemli değer mütalaasını meydana getirir. Ziyadesiyle ihtiyatla ele alınmış *Treatise*'de bile dinî inançlar ancak insan tabiatını temelden sağlam düsturlarını bozucu diye bahsedilir. Böylece diğer her şey gibi Hume'un değer meseleleriyle uğraşmasının kökten tabiatçı olduğu şeklinde çok güçlü bir yargı oluşmuştur. Fakat başka bir anlamda, ahlâktaki bir tabiatçının “naturalistic fallacy”yi fallacy olarak almadığı anlamda aynı sebepten tabiatçı değildir. Çünkü bugün kendisinin en çok alıntı yapılan ifadesini *Treatise*'de kaleme alan Hume'un kendisidir (III (i)). Tasviricilikten kaçınmaya çalışarak “Hissetmekten başka bir şey kalmaz... suçlu yahut da masum fiilini telaffuz ettiğimizde bir suçlama ve tasvip hissinden başka” şeklinde dikkatli ifadeler sarf eden de odur.

Bununla beraber çağdaş ağırlamacı teorilerin bu gibi sezintilerini okuduğumuzda unutmamalıyız ki Hume'un buradaki kaygısı, çoğunlukla başka yerde nasılsa, bizzat analitik felsefeden ziyade psikolojik anlatımdır. Sözün gelişi ne zaman aynı çerçevede Hume hipotezini “fazileti; müşahede eden kişiye, hoşı giden, tasvip hissi veren herhangi bir zihni faaliyet ya da vasıf” diye tanımladığını açıkladığında onu *fazilet* kelimesinin tanımına katkı yapıyor gibi anlamak kişiye çekici gelir. Bu

zamana aykırı ve yanlışdır. Hume kavramı izah etmemektedir. O insanlar kelimeyi kullandığında, neler olduğunu gözden geçirmektedir.

Sebeplilik için Hume açık bir şekilde, aynı Newton modelini kullanır. Burada iki gayesi vardır: İlki menfi bir tez meydana getirmek. Descartes ve diğer rasyonalist selefler hem her şeyin yeterli sebebe sahip olması gerektiğinin hem de bir takım şeylerin yahut da neviden şeylerin diğer şeylerin yahut da neviden şeylerin ya sebebi olması gerektiğinin ya da olamayacağının mantıkî olarak zorunlu doğru, bilinebilir priori olduğuna inandılar. *Treatise*'e bu kadar ikna edici bir şekilde konmuş bu menfi tezin ilk kısmı hakkında Hume sıkılmış gibidir. Fakat ikincisi, ilk *Enquiry*'de kesin bir şekilde yeniden ifadesini bulmuştur: "Eğer priori bir şekilde muhakeme ediyorsak, herhangi bir şey herhangi bir şeyi meydana getirebilir. Bir çakıl taşının düşmesi güneşi yok edebilir, yahut da insan isteği gezegenleri yörüngelerinde kontrol edebilir." Bu neticeyle Hume tabii ilâhiyatın umumi özelliklerini meydana getirmiş olur; yalnız tanzim delili, tecrübeye müracaat başka özel muameleler için varlığını sürdürür.

Hume'un ikinci gayesi hem sebeplilik hem de tabiat kanunu kavramları için aslî olan zorunluluk fikri bizim dış dünyayı algılamamızdan çıkartılamaz, fakat bunun yerine "zihnîn algılamaları"na yaptığımız mutat bağlantıların hissedilen kuvvetinden çıkartıldığını göstermektedir. Sonuçtaki temel düşünce yahut da temel düşünce gibi görünen o zaman, kendi içinde cins namına hiçbir şey bilmeyen bir dünyaya atılmıştır: Orada olaylar tamamıyla dağınık ve ayrıdır ve her ne kadar bazı çeşitler gerçekte devamlı bir surette bitişik iseler de gerçek hiçbir bağlantıları yoktur. Hume mantıkî ve tabii, yahut da fiziki zorunluluk arasında hiçbir fark gözetmez. Dolayısıyla tabii zorunluluklar ve imkansızlıkların onun biricik menfi mücadelesini reddetmek yolunda hiçbir zemin teşkil etmediği şeklindeki yetersiz sebepten dolayı sistemli bir şekilde bunlara inanmak için ileri sürülen her garantiyi hariçte bırakır.

Hal böyle olunca Hume takipçilerinin tümevarım problemi diye isimlendirdikleri tecrübe argümanı denilen açıklamasını geliştirdi. Özû "Bütün bilinen X'ler d'dir'e sahih olmayan bir şekilde atlayan tabir-i kabil olmayan inkıtaya uğramış bir kıyas olarak temsil edilir. Hume bundan şunu çıkarır: Madem ki bu gibi işlemlere açık bir şekilde akıl tarafından rastlanmaz, bunlar tabiatımızın başka bir düsturuna -alış-

kanlığa- matuf olmalıdırlar.

Hume bizzat bunu söylemek ve “hem ‘ahlâki mevzularda’ hem de başka yerlerde, ‘tecrübî akıl metoduna müracaat etmeyi hiçbir zaman yumuşatmadan, bu şekilde sebep olunmuş skandaldan memnurluk duymak istemiştir. Bu, *Treatise*’in Kitap I’inin genel felsefesinin şüpheli neticesinin görünüşte ya da gerçekten, Hume’un genel geçerle alakasız öğrenmeye ve genel aydınlanmaya olan derin alakasıyla uyuşmayan birçok hallerden biridir. Başka bir örneği ele almak için onun *Treatise*’de, ilk *Enguiry*deki “kibirli bağınazlık ve hurafenin terbiyesiz tahrikleriyle karşı karşıya kalmış ...” bilge bir insanın inancını delillerle mutabık kılp kılmayacağındaki ısrarıyla beraber dış dünyaya olan varsayılmış delilsiz tabii inancı tavsiye edişini nasıl bağdaştırmalıyız? Muhakkak ki Hume bu gerilimlerin farkındaydı ve bunların üstesinden gelmek için önce *Treatise*’de sonra da oldukça farklı bir şekilde ilk *Enguiry*’de çaba göstermiştir. Bunda başarılı olduğu yolunda ortak bir kanaat yoktur.

Kemp Smith’in 1935 tarihli kritikli baskısıyla *Dialogues* genellikle yegâne olgun eser olarak kabul edilmeye başlandığı görülür. Philo’nun şahsiyetinin, Hume’un kendi nihâi durumuna geldiği hususunda mücadele eder. Eğer bu doğruysa -ve şimdiye kadar bir kimse tarafından ileri sürülen imkanı her alternatif görüş doğruysa- o zaman Hume telaşsız ve korkusuz yüksek bir ahlâkla, Staroncu bir ateist olarak ölmüştür. (Bkz. *Strato of Lampsacus*)

Husserl, Edmund Gustav Albert (1859-1938)

Alman ideâlist filozof, fenomenoloji okulu adı verilen okulun kurucusu. Husserl’in felsefesi Platon’un, Leibniz’in ve Brentano’nun öğretilerine dayanır. Viyana’da matematik tahsil etti. Halle, Göttingen ve Freiburg’da felsefe dersleri verdi.

Husserl olay bilim doktrinini saf, tecrübî olmayan bilim olarak geliştirme teşebbüsünde bulunmuştur. *Logische Untersuchungen* (Mantık Araştırmaları, 1900-1901)’de kelimelerin anlamlı kullanımlarının vukufa dayalı olup, tecrübî genelleştirmelere dayalı olmaması gerektiğini iddia ederek ruhbilimcilikle tabiatçılığı tenkit etmiştir. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie and phänomenologischen Philosophie* (1913), bilinç (inkâr edilemez temel varoluşçu) ve ona ait meselelerin sistemli bir bi-

çimde araştırılması için bir çalışına düzeni ortaya koyar. Bilinç, zihnın hallerine tekabül eden nesnelerden gelir; algılananla bunun algısı arasında hiçbir tefrik yapılamaz. Tecrübe, hisler yoluyla yapılan kavramayla sınırlı olmayıp düşüncenin nesnesi olabilen her ne varsa (matematik unsurlar, ruh halleri, dilekler) onu içirir.

Hıristiyanlık (Christianity)

Nasırılı* İsa Judaizm (Yahudilik) içinde doğup büyümüş ve onun başlıca faaliyeti bu inanç ve kültüre mensup insanlar arasında cereyan etmiştir. Ancak onun evrensel bir hakikati tebliğ ettiği ve bizzat kendisinin Yahudi olmayanlara da uzandığı bir gerçektir. Bu görev takipçilerince, özellikle de Paul tarafından sürdürülmüş, Yahudi liderlerin reddedilmesi suretiyle daha da şiddetlendirilmiştir; öyle ki Judaizm içinde bir reformist hareket olarak başlayan hadise, dünya çapında bağımsız bir misyoner dine dönüşmüştür.

Hıristiyanlık Greko-Romen dünyada yayıldıkça, Yunanlılar ve Romalılara bu, bağlılarına hakikat vahyini tebliğ etmeyi öneren gizemci dinlerden biri gibi görünmüştür. Gerçekten de arada pek çok paralellikler bulunduğundan, Paul gibi Hıristiyan yazarlar gizemcilerin dilini kullanmaktan çekinmemişlerdir. Aynı zamanda gizemci dinlerin Hıristiyanlığa benzerlikleri parodilere konu edilmiştir. Gizemci mezheplerle Hıristiyanlık arasındaki nispeten daha açık olan ortak özellikler şunlardı: İnancın bireysel bir iş olduğunun kabulü; bir başlama töreni (bu bağlamda vaftiz); inananlar arasında özel toplantılar; şarapla ekmek yeme töreni; bir kurtarıcı Tanrıya özel bağlılık; inananlara açıklanan özel bir hikmet; bahse konu geleneklerden birinde, yaşamak için ölen tahlıl tanecığı, diğerinde ise gizemcilerin dili ile ilişkilendirilen, mezarın ötesinde (ölümden sonra) yeni bir hayat vaadi.

Bazı çelişkili unsurlar varsa da, bunlardan bir kısmı ana kaynaklar olan dört İncil'de yansımasını bulmuştur. Tamamen açığa vurulmamış bir sır söz konusudur. Örneğin hastaları iyileştirme mucizesinde İsa sürekli olarak cinlere buyurmaktadır: "İnsanlar iyileşirler, fakat etrafta bu-

*Hz. İsa Peygamber'in doğum yeri olan Nasıra (Nazareth) bugün İsrail sınırları içinde bulunan bir şehirdir.

lunanlar şahit oldukları şeyi söyleyemezler.” Dahası, İsa'nın Tanrı ile olan ilişkisinin doğasına ilişkin özel bir vahiy alan şakirtler de aynı şeylerle (sır vermemekle) yükümlüdürler. İsa'nın dinî öyküler anlatması bile, yalnızca anlayış sahiplerine açık olan bir sırrın parçası olarak algılanır. Şakirtlerin, bu anlayışa sahip olmaları beklenen özel bir grup oldukları, ancak her defasında da başarısızlığa uğradıkları şeklinde sabit bir duygu vardır. Bu örneklerin hepsi de en eski İncil'den alınmıştır. Marks'a göre; Main Diblius'un bunu, “Bir gizli mutluluk kitabı” olarak isimlendirdiğinde kuşku yoktur.

Ancak gizemli bir din olarak Hıristiyanlık bazı yönlerden farklıdır. Bir defa kurtarıcı figürü şüphe götürmez biçimde tarihseldir. Pontius Pilate altında acı çekme geleneksel Hıristiyan inancının önemli bir uygulamasıdır. Bu, Dionysus veya Mithras, yahut İsis ve Osiris, veya Cybele ve Attis, ya da Demeter ve Kore, yahut Cabeiri'dan ayrı düşünülemez. İkinci olarak, açıklanan şey bir *gnosis*, bir parça bilgi değil, agabe (hayretten ağzı açık kalmak) ya da *aşk* sözcüğünden hülase edilen bir yaşam tarzıdır: Paul'un Corinth'de (1 Cor, 13, 2) Hıristiyanlar için ısrarla üzerinde durduğu kesinlikle bu noktadır. Üçüncü olarak, yola giren birisinin arkadaşlığı başkalarını dışlayıcı değildir. Gizemci dinlerin birçoğu tek cinslidir; Hıristiyan kiliselerinde kadın ile erkek arasında arkadaşlık, şehvanî dedikodulara neden olacak kadar nadir bir şeydir. Dahası gizemci dinlerin çoğunda yola girmek (Initiation) pahalıdır. Bir boğa kurban edebilmek Roma imparatorluğu vatandaşlarının çoğunluğunun altından kalkamayacağı bir şeydi. Oysa suda vaftiz edilmenin hiçbir maliyeti yoktu; üstelik aylık veya haftalık devamlı *görevler* de söz konusu değildi; paylaşmaya dayalı bir arkadaşlık vardı. İşte bu sebeple büyük bilgin A. D. Nook diyordu ki, “Gizemciliği demokratikleştirmek Hıristiyanlığa kaldı.”

Hıristiyanlık yayıldıkça, özellikle de resmi olarak tanınmasından sonra dışsal yönüyle hariç, gizemci bir dinin özelliklerini kaybetmiştir. Ancak tarihi boyunca bireyler ve gruplar daha yoğun bir kişisel tasavvufi (mistik) Tanrı tecrübesi aramış veya edinmiştir. Hıristiyan mistisizmi özellikle Orta Çağ ile XVI. ve XVII. yüzyıllarda gelişmiştir. Kalburüstü Hıristiyan mistikleri arasında Bernard Of Clairvaux, Francis Of Assisi, Ruysbroeck, Tresa De Jesus sayılabilir. Hıristiyan mistizmi iki özel niteliğe sahiptir: Birincisi, *Nihâî Varlık* olarak Tanrı'dan ziyade İsa'nın

şahsı üzerinde odaklaşmaya veya Nihai Varlıkta Tanrı'ya giden yolu, İsa'nın şahsı aracılığıyla bulmaya eğilimlidir. İkincisi, tam da bu sebeple Hristiyan mistizmi hararetle tutkucu (passionistic) olma eğilimindedir. Stigmatizasyon derecesine kadar varan, acı çeker haldeki İsa üzerinde şiddetli bir yoğunlaşma ve onunla özdeşleşme unsuru mevcuttur. Mistik, İsa'nın cismânî olarak içinden geçtiği hayat, ölüm ve yeniden dirilmeyi ruhanî olarak tecrübe etmek peşindedir.

Hylomorphism

Her tabiat nesnesinin bir şekilde madde ve biçimden müteşekkil olduğu şeklindeki metafizik doktrin. Maddenin ve biçimin özelliği, ilişkisi ve fonksiyonu Aristo'nun *Fizik* ve *Metafizik*'inde ana meselelerdir ve çözümü olan *hylomorphism* doktrini skolastik filozoflar, özellikle Aquinas tarafından kabul görmüştür. Beden ve ruh ilişkisi tartışmalarında ve Aşai Rabbani'nin tabiatı gibi tanrıbilime ait kapalı meselelerde önem arz etmiştir.

Holografi

Lazer kullanımını temel alan üç boyutlu resim türü. Işık dalgaları hologram isimli bir negatif üzerine kaydedilir. Öyle ki fotoğrafı çekilen nesnenin her parçasından gelen dalgalar hologramın tüm parçalarının üzerine kaydedilir; böylece tüm görüntü, ne kadar küçük olursa olsun hologramın herhangi bir parçasından kopya edilebilir.

Bazı nörofizyolojistler her bir parçanın bütünü içerdiğini söyleyerek beynin holograma benzer tabiatı olduğunu ileri sürmektedirler. Örneğin dinsel bir değişimin yalnızca özel inançları değiştirmediğini fakat kişinin tüm kişiliğini değiştirebildiği de böylece açıklanır. Amerikan mezhep hareketlerinde değişim gösterenler arasında ani kişilik değişimleri konusundaki çalışmalarında, Flo Conway ve Jim Siegelman "Deneymelerin aniden içeri atılmasının düşünce, duygu veya inançla ilgili bazı özgün şekilleri tahrip edebileceğini fakat bununla beraber bireysel farkındalık penceresini kaydırarak veya peyzajı bütün bütün farklılaştırarak, bilinçliliğin tüm odağının değiştirebileceğine" dikkat çekerler.

i

Ibn Arabi

1165 yılında bugünkü İspanya'nın Murcia (Mürsiye) kentinde dünyaya gelmiş en büyük İslam sufilerinden biridir. Din hakikatinin yorumlanması bir İnsan-ı Kamil düzeyinde anlayıp eserlerinde bu şekilde anlatan, yüksek bilgilere mazhar olmuş büyük bir velidir. Varlığın Birliği perspektifinden bakışla Tanrı, Varlık, insan üzerine metafizik açıklamalar getiren İbn Arabi'nin bu sahaya ilişkin yüzü geçkin eseri vardır.

İç Nur

George Fox ve Dostları Cemiyeti'nin, herkesin kalbindeki İsa ruhuyla özdeşleştirdikleri dahili ışık için kullandıkları yeni terim. Fox bu şekilde kendi aydınlanmasını hatırlamıştır: "Şimdi, Rab Tanrı görünmez gücüyle bana (her insanın) herkesin İsa'nın ilâhî nuruyla nasıl aydınlandığını göstermiştir ve onun hepsinin içine doğru ısıdığını gördüm... Bunu, hiçkimsenin yardımı olmadan nurun saf parıldayışlarında gördüm." Dostlar iç ışığın ve Mesih'te tecelli eden dünya nurunun zıt

olamayacağını ve bireylerin hayatlarını iç ışığa açmalarının nifak ve kargaşaya götürmeyeceğini, zira nurun tek olduğunu ve insanları kendilerine göre değil de, Tanrıya göre doğru olanı yapmaya götürdüğünü vurgulamaktadırlar (söylemektedirler). Fox gerçekten nurun “zamandan önce ve zamanın içinde” var olduğunu (mevcut olduğunu) tasdik etmektedir. Dahası, nur kudret sahibidir. “Gördüm... karanlık ve ölüm ummanı vardı, fakat beraberinde karanlığın ummanının üzerine akan ebedi bir nur ve aşk ummanı.” “Dikkatini nura çevir ve onun içinde mukim ol, seni bütün dünyanın üstünde tutacaktır.” Bazen nura tops-tone demektedir. Nur herkeste bir miktarda var ve herkes bahsedilen miktarda (inançlı) olur ve sonra da hakikata daha geniş ölçüde ulaşır. Meselâ, Protestan Kuakerler savaşın Hristiyanî olmadığına inanmaktadır. Fakat vicdanının kavgaya savaşa teşvik ettiği (davet ettiği) bir kişi, bahsedilen miktardaki nura sadık kalmak zorundadır. (Bu kişi) eğer açık ve duyarlı durursa, er ya da geç savaşa karşı kendi tavrını geliştirecektir. O halde, nur vicdanla özdeşleştirilemez. Vicdan, bize bahsedilen nurun miktarını yansıtabilir, fakat aynı zamanda toplumsal eğitimimiz tarafından şartlanmıştır. Nur, vicdanı ısıtır ve onu dönüştürmeye gayret eder. Ve nur küllidir. Nur, zamanın başlangıcından bu yana dünyanın her bucağındaki her insana verilmiştir.

İçgüdü (Instinct)

Psikolojik teoride, öğrenilmiş veya kazanılmış olmaktan ziyade doğuştan gelen yahut ırsî bir itiyat haline gelmiş davranış örneği. İçgüdü kavramı, libidonun cinsi yahut saldırgan davranışlarda husule gelen içgüdü enerjisinin kabı olarak gözönüne alındığı Freud'un psikolojik teorisinde özellikle mühimdir. Davranışça teoride J.B. Watson, tepkilerin içgüdüye ait örneklerini şartlanmış yahut şartlanabilir olanlardan ayırdetmiştir.

İçkin (Mündemiç, İmmanent)

Dahilde kaim, kelime umumiyetle çoktanrıcular tarafından Tanrı'nın halk edilmiş dünya dahilinde kaim olma keyfiyetini ya da bir mada bir tutulduğu halk edilmiş dünyayı anlatmak için kullanılır.

İdea (Idea)

1. (Platon'da) *Idea* terimi *eidos* (biçim) terimine denktir. Her ikisi de Grekçe olan *idein* (görmek) kelimesiyle bağlantılıdır; bir *idea* (yahut da) *Idea* görülen bir şey olup, bir nevi akli görmeyle görülür. Soru tam anlamıyla bu şekilde *neyin* görüldüğüdür. Meselâ adalet ideası adaletin doğru bir tanımıyla aynı değildir; Aristo, Sokrat'ın tarifler yaptığını fakat hiçbir şeyin Platon'un *İdealar Teorisi*'ne (Metafizik 1078 b 28-32) tekabül etmediğini söyler. Halbuki açıktır ki adalet ideasını görmüş bir Platoncu filozof adaleti doğru bir şekilde tanımlayabilir. Platon sadece ideâların gerçek olduğunu da iddia eder. İddiasına ait teferruatın çoğu belirsizdir; fakat ideâların gerçek olduğunu söyleme hususunda herhangi birinin kararına bağımlı olmayan objektif standartların var olduğu konusuna itina gösterir gibidir. Şu halde mesela bir çemberin tanımı keyfi bir mesele değildir. "Sadece idealar gerçektir" derken Platon meselâ hiçbir gerçek dairenin duygularımıza arz edilmiş olmadığını söylüyor olabilir; gerçek çember zihin tarafından kavranan çembere ait ideadır.

2. (Kartezyen felsefede) Descartes 17. yy'da *idea* kelimesine yeni bir anlam verdi. Platon'la bir ideanın bir şeye ait bir *idea* olduğu hususunda mutabık kaldı; Platon bir ideanın zihinlerde oldukça bağımsız objektif bir şey olduğunda ısrar ederken Descartes bir ideanın "Zihnî doğrudan doğruya kavradığı her şey" olduğunu söyledi. (*Meditationlara Yapılan Üçüncü İtirazlar Cümlesine Mukabele*, No 5). Bu Descartes'in şüphe edilemeyen şeyi araştırmasıyla bağlantılıdır. Mesela bir kimse gerçekten ağaca bakıp bakmadığından şüphe edebilir; bir kimsenin ağaç olarak aldığı, başka bir fiziki şey olabilir yahut da o kimse bütün bu işi rüyasında görüyordur. Fakat Descartes der ki Böyle bir durumda bir kimse bir ağaç *ideasının* varlığından şüphe edemez. Diğer felsefeciler bu kullanımda Descartes'i takip ettiler; mesela Locke *Essay Concerning Human Understanding*'de ideadan, "Zihnî kavradığı ve bundan önce de sahip olduğu vasıtasız nesne"yi anladığını söyler.

İdeâl

Platoncu düşünceye dair ya da bağlı. Platon'un çoğunlukla *ideâl devlet* hakkında yazdığı söylenir ve devlet düşüncesi bir model olduğu ölçüde bu kavram meşrudur. Bununla beraber modern kullanımda ideâl

ve gerçeği birbirinin zıddı olarak kullanma eğilimi vardır ve akıldan çıkarılmamalıdır ki Platon'a göre *ideâl* denilen devlet *gerçek* devletti, şu anlamda ki devlet isminin layığı ancak budur. Platon yaşadığı Atina için gerçek bir devlet değil derdi. Bununla onun aldatıcı bir görüntü olduğunu ima etmeyip, gerçek bir devletin bazı özelliklerinin noksan olduğunu söylemek istemiştir.

1. Toplumsal ideâl, belli bir toplumsal grubun ekonomik ve siyasal çıkarlarına, etkinlik ve beklentilerinin nihai hedefine karşılık gelen en yetkin toplumsal sistem anlayışı.

2. Ahlaki ideâl; genellikle, en yüksekten ahlak örneğini oluşturan ahlak niteliklerini kendinde barındıran birey imgesi içinde dile getirilen ahlak yetkinliği anlayışı. Ahlaki ideâl, bir sınıfın toplumsal-ekonomik konumunu yansıtır ve o sınıfın ahlaki ve toplumsal ideâl ölçütüne karşılık gelir. Bireycilik, bencillik, hesaplılık, ne pahasına olursa olsun kazanma güdülerinin yerine getirilmesi, bunlar, burjuva ahlak ideâlinin içeriğini oluşturur.

3. Estetik ideâl, özne ile nesnenin, insan ile toplumsal bütünün (ve doğanın) tarihsel olarak en tam, en uyumlu birliği olup, kendinin bir ereği olarak insanlığın yaratıcı güçlerinin özgürce ve evrensel olarak gelişmesinde dile gelir. Herhangi bir uğraş alanında yaratıcılığın temelini oluşturan estetik ideâl, yaşamda ve sanatta güzel olanı onaylayanın bir ölçütüdür de. Geçmiş çağların (Eski Yunan, Rönesans) estetik ideâli, tarihsel olarak eskice yanlar içermekle birlikte, insan kişiliğinin bütünselliğini gerçekleştirmenin bir ölçüsü olarak genel insanî öğeleri de içermekteydi. Modern burjuvazi estetik ideâli elden yitirmiş, bunun sonunda da burjuva sanatı, bazen sapıkça, çirkin biçimler alarak, gitgide soysuzlaşmaya girmiştir.

İdeâlizm

Esasen 'dış dünya' diye adlandırılacak olan şeyin bir şekilde zihin tarafından yaratıldığı ortak görüşüne sahip, bir grup felsefe teorisine verilen isim. İdeâlizmi temel kabul eden bütün felsefe sistemlerinin tümü ideâlizm şeklinde nitelendirilir. Felsefenin "Varlık nedir?" sorusunun tartışılmasında ortaya çıkan anlayışlardan biri ideâlizm, öteki de realizm (gerçekçilik) olarak adlandırılır. Gerçekçiliğin doğal ve yaygın bir

mahiyet sergilemesine karşılık, ideâlizm varlığın dış veya görünüşteki gerçekliğinden duyulan şüpheyi kendisine temel alır. Çünkü varlığın dış gerçekliğinden şüpheye düşürecek çeşitli nedenler bulunmaktadır: Varlık hakkında bilgi aracı olarak başvurduğumuz duyumların yanlış algıları, deneyimleri, rüyalar, dine veya metafiziğe ilişkin inançlar, kavramların gerçek olarak kabul edilme eğilimi, dış dünyaya karşı bilincimizin öznel oluşu vb.

Üç ana tipe ideâlizm vardır. 1. *Berkeley İdeâlizmi*: Berkeley'e göre doğru bir tahlil maddi bir nesnenin ister Tanrı zihninde ister onun yarattığı bilinçli amillerin zihninde olsun ancak düşüncelerden ibaret olduğunu gösterir. 2. *Aşkın İdeâlizm*: Kant tarafından dış dünya teorisine atfedilmiş bir terim. Aynı zamanda tenkitçi ideâlizm diye de adlandırılır. Uzayda mevcut ve zaman içinde oluşan, tecrübemize ait nesnelerin görüntülerden ibaret olduğu, düşüncelerimizin dışında bağımsız bir mevcudiyetleri olmadığı görüşüne dayanır. Aşkın sıfatı Kant'ın bu görüş için verdiği hükme işaret eder; yani ancak bunu kabul ederek nesnelere ait a priori bilgimizi izah edebiliriz. 3. *Objektif İdeâlizm*: Tam anlamıyla ilk defa Hegel tarafından geliştirilmiş bir ideâlizm çeşidi. Berkeley İdeâlizmi ve Aşkın İdeâlizm çoğulcu iken Objektif İdeâlizm bircidir, mevcut olan her şeyin tek bir zihin (mutlak zihin), bir biçim olduğunu iddia eder. İngiliz ideâlistleri diye adlandırılan, T.H. Treen, F.H. Bradley ve B. Bosanquet bu düşünce okuluna mensupturlar.

Subjektif İdeâlizm terimi Hegel ve Marksistler tarafından Kant gibi, nesneler hakkında bilinenlere onları algılayan insanların katkı yaptıkları iddiasındaki felsefelerin görüşlerine atıf için kullanılmıştır. Bu yüzden objektif ya da mutlak ideâlizmin zıddı, bu ideâlizm biçimidir.

İdeoloji (İdeology)

1. Genellikle siyaset ve toplum hareketlerini sevk edici düşünceler ve düsturlar sistemi 2. Marks ve Engels'in (1845-46'da yazılıp ilk defa 1932'de basılmış) *The German Ideology* de kullandıkları şekliyle kelime, bu kabilden sistemlerin ancak bunların aşağı yukarı bilinçsiz güdüler tarafından teşekkül ettirilmiş, yanlışlık ve çarpıklıklar taşıdıkları kabul edildiği takdirde bu kabilden sistemlere atfedilir. Tabii ki bu anlamıyla yazarlar kendi eserlerini bir ideolojiye ait olarak göz önüne almazlar. 3.

Diğer Marksçı ve ehemmiyetin metafizik üzerinde olduğu çevrelerde kelime her cinsten bütün düşünceleri içine alır ve zıtlık ideolojiye ait üst yapıyla maddeye ait temeller arasındadır: Bu anlamda en tarafsız ve objektif bilim yine ideolojidir. *Bkz. Maddecilik, Bilgi Sosyolojisi*

İndirgemecilik (Reductionism Yahut Reductivism)

1. İnsan davranışının daha aşağıdaki hayvanlarınkine indirgenebileceği yahut bunlar cinsinden yorumlanabileceği inancı; nihâi olarak bu da bizzat, cansız maddenin davranışını kontrol eden fiziki kanunlara indirgenebilir. Pavlov'un köpekleri, Skinner'in fareleri ve Lorentz'in boz kazları; hepsi, benzetme yoluyla insan davranışının bazı vecheleriyle karşılıklı ilişki kurulabilecek, içgüdüye ait davranış örneklerini aydınlatmak için daha aşağı tabakadan hayvanları kullandılar. 2. Daha da genel olarak görünürde, daha anlaşılması zor ve karmaşık olanı daha aza indirme iddiasındaki herhangi bir doktrin.

İnsanbilimcilik (Anthropomorphism)

İnsansal Coğrafya. İnsan topluluklarının, ortamlarıyla ilişkili olarak, yeryüzüne dağılımını inceleyen alan. Bazı coğrafyacılar daha yaygın bir terim olan *beşeri coğrafya* (*Bkz. Coğrafya*) ile eşanlamlı olduğunu varsayarlar.

İsimcilik (Nominalism)

1 (Skolastik felsefede) Tümelin düşünölmekten bağımsız bir varlıklarının olmadığı ve gerçekte mevcut olan hiçbirşeyi temsil etmeyip adlardan ibaret olduğu görüşü. Bu yüzden isimci, Platon'un *Şekiller ve Düşünceler* teorisi gibi şeyleri inkar eder. Fakat bundan dolayı mesleği icabı doğru bir şekilde Q olarak tanımlanan şeylerin gerçekte birbirlerine uygun yönlerden benzemelerini inkâr edecek biçimde kendini bağlamamıştır. Ockham'lı William tümeleri genel terimlerle ifade edilen münferit şeylerden farklı unsurların isimleri olarak yorumlamaya meyil gösteren önder bir isimcidir. Abelard gerçekçi ve isimci iddiaları uzlaştırmak için yoğun çaba sarfetmiştir.

2. (Modern felsefede) Genel terimlerin uygulanabildikleri özel şeylerin karşılıklı benzerliklerini de yahut da işaret edilmiş olan genel özel-

liğin kendilerinde tekerrüründe kendi manaları ve işaretlerini açıklığa kavuşturan bu terimlerin kullanışlarının izah edilmesi. İlk durumda diyelim ki *kırmızılık* genel kavramı anlamlıdır, çünkü bütün kırmızı şeyler renk olarak birbirlerine benzerler. Bundan dolayı kırmızı kelimesinin tatbiki gelişigüzel değildir. Zira her ne kadar kırmızılık diye hususi bir mevcut unsura işaret etmiyorsa da kırmızı şeyler kırmızı diye adlandırılmıştır çünkü ortak bir hususiyeti paylaşıyorlar. Bu gelenek Hobbes'dan bazı modern analitik felsefecilere hasseten mantıkî pozitivistlere dek devam etmiştir.

İskenderiye Okulu

5. ve 6. yüzyılda İskenderiye'de kurulu bulunan bir NeoPlatonizm merkezi. Atina'da bulunan rahip okulunun (*Bkz. Atina Akademisi*) tersine İskenderiye okulu Hristiyan olarak, büyü ve metafizik spekülasyonlardan çok ilmi yorumlar yapmakla meşgul olmuştur. İskenderiye'nin Araplar tarafından fethinden (M. S. 641) sonra da ayakta kalarak NeoPlatonist öğretilerin çoğunu orta çağa taşımıştır.

İslâm Felsefesi (Islamic Philosophy)

Başlangıçta İslâm felsefesi uzlaşmacı olarak sınıflandırılır. Hz. Muhammed (570-632)'in hayatı süresince etkili olan, ilâhîyattaki sadelik daha sonra Irak Gnostisizmi, Hristiyan Helenciliği Fars ikiliği ve Grek düşüncesi gibi muhtelif unsurların saldırısına maruz kalmıştır. İslâm inancının kolayca anlaşılabilir olan iddiası ve esası "Allah'tan başka ilâh yoktur ve Muhammed Onun peygamberidir." Grek felsefesinin kavramları ve diyalektiğiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu sondakiler kendilerini ilk dönem İslâm düşüncesinde hızla ortaya çıkan meselelere ait mümkün çözüm vasıtaları olarak gösterirler. Dolayısıyla erken safhalar-daki İslâm felsefesinin incelenmesi kaçınılmaz bir şekilde Grek felsefesinin İslâm üzerindeki tesirini incelemek demektir.

Müslüman düşünürlerin uğraştıkları meseleler yeni değildi. Bunlara hür irade, kader, insan biçimcilik, mecaz ve ilâhî adalet gibi sorular da dahildi. Origen ve Dımaşklı Yahya (yaklaşık 615-749) gibi Hristiyan kilisesinin ilk babalarından bazılarını meşgul etmiş mevzularla İslâm'ı meşgul edenler arasında kayda değer bir benzerlik vardır.

M.S. Scale (Muslim Theology, London, 964) Hristiyan tesirinin, İslâm geleneğine aykırı bazı hareketlerde çok aşıkâr olduğunu göstermiştir. Hür iradaye olan inancını dile getiren *The Demasceñe Ghaylâr* (Ö. 743) Dımaşkli Yahya'nın çağdaşıydı. Görüşleri sebebiyle, halife tarafından idam edildi. Ümeýye hanedanına karşı bir ayaklanmayı kıskırtmış ve aynı zamanda bir ilâhîyatçı ve siyasi eylemci olan Cehm b. Safvan (Ö. 745)'in düşüncesi küçük ölçekte Grek Hristiyanlığıdır. Mecazî anlatımla Philo'nunkiler gibi aşkın bir Tanrı hakkındaki düşünceleri ise İskenderiyeli Clement'inkilere (150-215) paraleldir. Üstelik Cehm Drigan gibi cennet ve cehennemin ebediliğini inkâr etmiştir.

Bu gibi ilâhîyat mevzularının tartışılmasının yüksek derecede girift ve diyalektik kabiliyeti gerektirdiği hemen takdir edilecektir. Bunların her ikisi de Grek felsefesi ve bununla birlikte gelen kıyas gibi mantıki araçların girişine dek Müslüman düşüncesinde yoktu. Dolayısıyla körpe bir ilahiyatın Müslümanlar için Grekleri incelemek yolunda itici bir güç olduğu söylenebilir.

Grek felsefesinin intikaline ait umumi hatları çizmek kolaydır: İslâmiyet'in mağlup ettiği çoğu insanlar kültür olarak Helen kökenliydi. Abbâsi sarayındaki mevcut katipler arasında geniş bir Helen unsuru vardı. Başlangıçta revaç kazanan, Grek felsefesinin teknik kavramları değil, yaygın felsefeden türetilen temel düşüncelerdi. Daha sonra Abbâsi hilafetinin Bağdat'ta oluşmasından sonra (M.S. 762) Grekçe metinler Arapça ve Aramiceye tercüme edildi. Bu başlangıçta halifelerin sağlıklarıyla alakaları ve Grek tıp ilminin onlara yardımcı olacağı inancıyla hızla cevaz görmüştür. Daha sonra ise sadece bütün tıp külliyyatının değil, aynı zamanda Evelid'in *Elements*'iyle Porfiri'nin *Isagore*'u kadar Aristo'nun bir çok mühim eserinin de (*Kategoriler*, *Metafizik* hem *Analitikler* hem de *Nicomachen Ahlâkı*) tercüme edildiği bilinmektedir.

Bununla beraber başlangıçtaki İslâm düşüncesine en büyük tesiri yapan Grek eser, *Theologia Aristotales*'dir. Bu kitap ismine rağmen Aristocu düşünceden oldukça uzaktır. Bu Plotinus'un *Bir*'den ve bütün oluş ve maddi dünyanın altında biçimlendiği nizamdan sadır olma doktrini- ni vücuda getiren Yeni Platoncu bir derlemedir. Bilginler bu eserin gerçekte Plotinus'un *Enneads*'ının kitap 4., 5., ve 6. ciltlerinin bir şerhi olduğunu göstermişlerdir. *Liber de Causis Theologia* ile beraber İslâm'da kısmen 5. yy. YeniPlatoncusu Proclus tarafından değişikler yapılmış baş-

ka bir ana Yeni Platonculuk kaynağıdır. Bu iki eser birlikte, tamamen aşkın bir ilâhîyat yahut da ilk Düstur, Sudur doktrini ve ikinci Düsturun önceliği, başlıca faaliyeti Üçüncü Düsturun, Ruhun doğuşu olan Akıl gibi İslâmcı YeniPlatonculuğun yaklaşık bütün mühim özelliklerini taşırlar.

Aristocu ıstılahlar ve muhakeme usulleri İslâm'da çabucak yayılmışken bunun zıddına Platon'a ait asli düşüncelerin belkide Farabî (870-950) müstesna daha üstün bir tesiri vardı. Ruh için bir hapishane olarak dünyaya *phaedodan* mülhem olarak aşikar Platoncu göndermeler varken, mesela Platoncu doktrinler olan İdeâlar ve biçimler ilk dönem Müslüman düşünürlerinin tasavvurunda gerçekten de yakalanmış gibi gözükmemektedir. Plotinus'un fikirlerinin fazlasıyla tesiri vardı ve dolayısıyla Aristo çoğunlukla YeniPlatoncu kisveyle ortaya çıkmıştı

Üstelik aynı arapça eser dahilinde sık sık iki Allah görüşü arasında çözülmemiş bir ihtilaf göze çarpar. Bununla ilgili bir örnek 10. yy.'a ait Resâil-i İhvânı Safa'da bulunabilir. İlâhlık bir taraftan birlik, ruhlara kılavuzluk etme, okuma ve yazma kabiliyeti gibi doğrudan doğruya nimetler ihsan etme şeklinde İslâm'a has sıfatlarla donanmıştır. Peygamberleri gönderen O'dur, sudurlar değil. Öte taraftan da YeniPlatoncu silsilenin zirvesinde kalmak için YeniPlatoncu bir şekilde hareket etmiştir. Çünkü ilk iki sudurun (*Akıl ve Ruhun*) yardımıyla yaratır ve bilinemezdir çünkü hiçbir sıfat O'na atfedilemez.

Grek düşüncesinin girişi ilericilerle gelenekçiler arasında bir ayrılma meydana getirdi. Bu o kadar tesirliydi ki bütün taraflar nihayetle Grek diyalektiğinin silahlarına müracaat etmeye mecbur kaldılar. Felsefi uyanmaya eşlik eden hür araştırma ruhu aşikar bir şekilde bir çok temel İslâm inancı için ciddi ve kökten bir tehdit teşkil etmiştir. İslâm doktrinini Grek terimlerle sınaama sürecine başlamış Mutezile gibi gruplar, çeşitli vesilelerle zulüm görmelerine rağmen çoğu kere İslâm'ın sınırları dahilinde kalabiliyorlardı. Geçen yüzyılda iddia edildiği gibi Mutezililer ne serbest düşünür idiler ne de bu yüzyılda iddia edildiği gibi rasyonalist idiler. Lakin kökte, otoriteci iç dürtülere sahip spekülâtif bir felsefeye sahiptiler. Bununla beraber Râzî (Avrupa'da Rhazes diye tanınır) (Ö. 923 ya da 932) gibi düşünürlerin spekülasyonları sebebiyle daha da yoldan çıkmışlardı. Hem Platoncu hem de Platoncu olmayan elemanları bir bütün halinde toplayan kural dışı

düşüncesi ve peygamberliği reddi bir çok sağlam müslüman tarafından tekdir edilmesine yol açmıştır.

Kindî (Ö. 866'dan sonra) felsefeyle geleneksel akideyi uyumlu hale getirme girişiminde önemli bir ilktir. Ona göre Tanrı dünyada, yegane gerçek sebep olarak kalmıştır, fakat felsefeyle vahiy arasında bir ihtilafın olduğuna inanmaz. Seçmecî eserleri Ebu Nasr Farabî (ortaçağ Batısında Abu Naser yahut Al Farabîus diye bilinir) (870-950) tarafından geliştirilmiş hem Aristocu hem de Yeni Platoncu unsurlarla yüklenmiştir. Fârâbî ilk gerçek İslâm YeniPlatoncusudur. Plotinus'un *Bir*'iyle İslâm'ın Allah düşüncesini bir saymış ve diğer bütün şeylerin ilk akıldan başlayarak ve bunu takip eden dokuz Akıl dizisiyle devam ederek bu ilk Varlık'tan Sadır olduğu bir silsile tasvir etmiştir.

Eş'arî (873/4-935-6)'nin eserleri Helen düşüncesinin hücumunda aksamalara yol açar. Geçerli nedenlerle Aquinas'a benzetilir. Mu'tezile gibi gruplar, Grek ve İslâm entelektüel geleneklerini bir araya getirmeye çalışmışlar fakat bu süreçte birçok entelektüel meselenin doğmasına da sebep olmuşlardır. Eş'arî'nin ehemmiyeti bu meseleleri çözmesinde yatmayıp Grek diyalektiğinden kendi sağlam gayesi doğrultusunda istifade etmesindedir. Esasen Tanrı'nın kadir-i mutlaklığını müdafa ile alakadardır; İslâmî vahyin doğruluğunu desteklemek için muhakeme yoluyla bunu yapmıştır. Cevher ve sıfat müstesna Aristo'nun kategorilerinden herhangi birinin objektif bir gerçeği olduğunu kabul etmemiştir, görüşleri İslâmcı, atomcu ve vesileci okulların Bakıllânî (Ö. 1013) ismi altında hulasa edilmesine yol açmıştır.

Yeni Platonculuk İslâm felsefesinde zirvesine, o ana kadar Arapça yazan en büyük düşünürlerden biri olan, İbni Sinâ (Batıda Avicenna diye bilinir, 980-1037)'nin düşüncesinde erişmiştir. Maamafih düşüncesi kendisini daha önce olanlardan oldukça farklı kılan mistik bir unsurun izlerini taşır. Farabî'yle birlikte İbni Sina, Gazâlî (1058-1111) tarafından *Tehafutu'l Felasife* (*Felsefecilerin Tutarsızlığı*) adlı eserinde çok sert bir dille eleştirilmiştir. Gazalî dikkatsiz mü'minin kendini koruması için ayrıntılı bir şekilde 20 önerme üzerinde çalışmıştır. Ona göre dünya Tanrı tarafından özellikle (bilinçle) yaratılmış, sadece YeniPlatoncu tarzda bir İlk Varlık'tan sudur etmemiştir.

Gazalî'den sonra çok sayıda ilgi çekici felsefî gelişme olmuştur. Ortaçağ İslâm düşüncesinin gittikçe artan kuruluşu Tanrıyla ve hakim fel-

sefi sistemle asıl İslâm'ın dahilinde mümkün olan, daha şahsi bir beraberliğe yakınlık duymaya başlayan Müslümanlar arasında bir tepki meydana doğmuştur. Netice ise Sufilik yahut İslâm mistisizmi olmuştur. Bu kelime muhtemelen ilk mistikler tarafından giyilen yünlü elbiselere atfen Arapça yün demek olan *sûf* kelimesinden türetilmiştir. İslâmi bilimlerle Sûfilîğin arasını bulmaya çalışan Gazalî'nin ölümünden hemen sonra ilk büyük düzenli Sûfî tarikatlerin yaygın bir şekilde görünmeye başlaması ilginç bir noktadır.

Aynı zamanda mistik bir unsur da felsefeyi istila etmiş ve İslâmcı felsefecilerin İsrâkî (Aydınlanmacı) okulu tabir edilebilecek akımı meydana getirmiştir. En çok bilinen temsilcisi, düşüncesi ışığın bilimi ve tabiatına bağlı Halepli Sühreverdi (1159-91) dir. Işık herşeye nüfuz etmiştir ve tepesinde ona sıfatı birlik olan ışıkların ışığı ya da Zaruri Işığın kaim olduğu bir saf ışıklar silsilesi tasavvur etmiştir. Sühreverdi'nin en büyük eseri olan *Hikmet-i İşrak* (Aydınlanmanın Hikmeti) çeşitli Şark kaynaklarından türetilmiş bir Yeni Platonculuk ve mistisizm karışımıdır.

Sufiliğin Meşşailere karşı yaygın bir tepki olduğu da söylenebilir. Aristo'nun en büyük Müslüman öğrencisi olan İbn Rüşd (Batıda Averroes diye adlandırılır, 1126-98) Müslüman İspanya'da doğmuştur. Stagirite felsefesi üzerine çok geniş şerhleri dahilinde ifadesini bulmuş Aristo müdafaası ve felsefî selefleri olan Farâbi ve İbn Sinâ'nın Aristo düşüncesinden nasıl yola çıktıklarını gösteren özgün eserleri İbn Rüşd'e İslâm felsefesi tarihinde mumtaz bir yer vermiştir. Üstelik Gazalî *Tuhfetul felasîfede* Farâbî ve İbn Sinâ'ya nasıl saldırmışsa İbn Rüşd de buna mukabil en meşhur eseri *Tuhfetul Tehafût de* (Tutarsızlığın tutarsızlığında) diğer birçok şeyle beraber Gazalî'yi, Tanrı'nın sıfatlarıyla ilgili bütün so- ruları yanlış anlamak, kelâm ve rû'yet gibi kavramların yüksek varlığa nasıl izafede edileceği hususunda eleştirmiştir. Buna karşılık 13. yüzyıl- da 38 şerhinden 15'i Latince'ye çevrildiğinde bir İbn Rüşdçülük (Averroism) dalgasıyla sallanan Ortaçağ Avrupası'na yaptığı muazzam tesirle karşılaştırıldığında İbn Rüşd'ün İslâm düşüncesi üzerindeki etkisi azdır.

Fakat 13'üncü yüzyılın sonlarıyla birlikte İslâm felsefesi ve düşün- cesinin yükselişi iyice durmuş hatta gücünü kaybetmeye başlamıştır. Şerhler haşiyeler ve te'viller doğurmuş ve Arap edebiyatı sahasında ol- duğu gibi M.S. 1300 ve 1800 arasında az miktarda büyük ve özgün eser

verilebilmiştir. Bunun için çeşitli sebepler gösterilmiştir: Moğolların tahripkar istilâları, 10 yy'dan itibaren içtihad kapısının kapanması, İslâm ilahiyatı ve hukukunun gittikçe artan baskısı.

M.S. 1798'de Mısır'ın Napolyon tarafından işgal edilmesi ve Fransız Devrimi ideâllerinin burada tanıtılması kültürel, siyasi ve felsefî bir gerileme içinde olan Müslüman aleminde muazzam bir kültür şoku yaptı. Bununla birlikte ortaya çıkan Batı düşünce ve kültürünün İslâm düşünce ve ananevi ilimleriyle nasıl uzlaştılabileceği -hatta uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağı- meselesi tatminkar bir şekilde çözülmemiştir. Afgâni (1838-91) ve Muhammed Abduh (1849-1905) gibi Müslüman düşünürler bu meseleyle uğraştılar fakat Batılı düşüncelerle donanmış oldukları halde kalben Batı ve onun kültürü hakkında kuşkulu idiler Batılı felsefeler muhakkak varoluşçuluğu benimseyen *Existential Time* (1943) gibi eserler yazan Mısırlı A. R. Bedevî ve mantıki pozitivistim hakkında yazan başkaları gibi taraftarlar kazanmıştır. Fakat bu Batı yönelimli düşünürlerin İslâmî diye vasıflandırılması pek zordur; modern Arap felsefecilerin bununla beraber gerçek anlamda hem ıslahı hem de modern denebilecek bir felsefe sistemi meydana getirmeleri gerekir.

İyimserlik ve Kötümserlik (Optimism and Pessimism)

Dünyada iyi ya da kötünün hakimiyetiyle alakalı zıt iki tavır. İlki sevinç ve keder dengesini nazarı itibaren alarak umumi bir ümidin varlığını temsil eder; ikincisi ise ümidin makul olmadığı ve ulaşılabirse eğer, mutluluğun sıradan tecrübe alanının ötesinde yattığı görüşü. Hususi olarak felsefî bir sistemin hakim olan vasfı esas itibarla bu sistemin kâinat anlayışı ve insanın Evrendeki rolünü izahına bağlıdır.

Kötümser bir tavır Platon'un bazı yazılarında bahsettiği yönüyle Orpheus, Pitagoras geleneğinde çok açıktır. Bu dünyevi varlığa, felsefî tefekkürle ruh tasfiyesine ulaşmağa ve aldatici görüntüler dünyasından hakikatler alemine geçmeğe yardım eden bir ceza çekme devri nazarıyla bakar. Benzer görüşler batı dinlerinde olduğu kadar başlıca doğu dinlerinde de vardır. Onlar da bu dünyanın fesadında, halas ve sevincin ancak ahirette mümkün olduğunda ısrar ederler.

Felsefe tarihinde, iyimser dünya görüşü şu ya da bu biçimde birçok düşünür tarafından, örneğin ilkçağlarda Aristoteles ve Epikuros, geç

Ortaçağ döneminde de Leibniz tarafından savunulmuştur. Leibniz'e göre, varolan dünya, olanaklı tüm dünyaların en iyisiydi. Leibniz'in mutlak iyimsiler'i ister istemez kötünün, talihsizliğin ve kapkara derterin haklı gösterilmesine yol açıyordu. Kötümserlik, Schopenhauer ile E. Hartmann gibi Alman akıldışı filozoflarca ileri sürülmüştür. Bir kural olarak modern burjuvazi gibi, ömrünü doldurmuş olan sınıflar, *Kötümserlik*'i benimseme eğilimi gösterirler. *İyimserlik* ile *Kötümserlik*'in aşırılıklarının üstesinden gelme çabalarına *Meliorizm*'in temsilcilerinde rastlanır; bu görüşe göre, kötü kaçınılmaz olmakla birlikte, dünya insanoglunun çabalarıyla düzeltilebilir. Bu terim, 19. yüzyılda İngiliz romancı George Eliot ile Fransız filozof J. Sully tarafından ileri sürülmüştür. Melioristlere göre, dünya ancak bireyin yetkinleşmesi ve aydınlanma yoluyla düzeltilebilir. Marksçı kuram, geleceğin komünist toplumuna ilişkin bilimsel ön bilgiye, toplumsal gelişmenin nesnel yasalarının bilgisine dayalı tarihsel iyimserliği öne sürer.

Kötümserlik, Schopenhauer ve Nietzsche'nin yazılarında temsilini bulan ölüm, hiçlik ve ümitsizlikte yoğunlaşan Heidegger ve Sartre'ın varoluşçu doktrinleri vasıtasıyla 20. yy'a taşınmıştır.

İzafiyet (Relativity)

İki yönüyle Albert Einstein tarafından kurulmuş bilimsel esas. İlk yönü olan özel izafiyet (1905) ivmesiz sistemlere matuf olup hem klasik zaman ve hareketin temel düşüncelerini alt üst ettiği ölçü itibarıyla hem de daha özel olarak eş zamanlılık kavramına yaptığı tesir sebebiyle çok geniş felsefi açılımlara sahiptir (*Bkz. Uzak ve Zaman Felsefesi*)

Newton mekaniğine göre VB hızıyla hareket eden bir B cisminin hızı A cismiyle VA hızıyla hareket eden bir gözlemciye $VAB=VA-VB$ hızıyla hareket ediyor gibi gözükcektir. Bu izafî hıza ait basit ve görünürde sağduyulu görüş 1987'de dünyanın dönüşü yönünde ölçülen ışık hızıyla bu yöne dik hız arasında herhangi bir fark bulamama başarısızlığını gösteren Michelson-Morley deneyiyle alt üst olmuştur.

Einstein'ın bu çelişkiye getirdiği çözüm ışık hızının Evren görüşümüzde hakim bir rol oynadığının farkına varmasında yatar. Daha da özel olarak herhangi bir şeye izafî olunması anlamında mutlak, özellikle de ölçüm yapanın hızına da izafî değildir. Hızları birbirine izafe

eden basit Newton denklemleri, Einstein'ın teorisinde ancak -ışık hızıyla karşılaştırıldığında küçük olan hızlarda geçerli- yaklaşık bir ifade olarak görülür. İzafi ilişki şudur:

$VAB = (VA - VB) \sqrt{1 - (VAB^2/C^2)}$ burada C ışık hızıdır. Bu denklem kütle (m) ortaya çıkar. Dünyadaki bir astronom için onun bulunduğu gözlemlerindeki bir olay teleskopla jüpiterde gözlenmiş bir olayla eşzamanlı gözükabilir. Bununla beraber özel izafiyetin iki sonucu şöyledir: bilgi ışık hızından hızlı hareket edemez ve ışık hızı bütün referans noktaları için aynıdır. Dolayısıyla gözlemlerindeki olay Jüpiterdeki olaydan 35 dk. sonra olmuş olmalıdır (bu ışığa jüpiterden 630 milyon km. gelmek için gereken zamandır). Fakat Jüpiterdeki bir gözlemciye göre Jüpiterdeki olay dünyadaki olaydan 35 dk. önce olmuş gibi görünürdü. Bütün bunların zaman sıralaması ve sebeplilik için olan açıklımları son 70 yılda fizikçileri ve felsefecileri meşgul etmiştir.

Einstein'ın teorisinin ikinci kısmı (1915) olan genel izafiyet ivmeli sistemler arasındaki izafi hareketle uğraşır. Uzay ve zaman kavramlarımıza bunlara yerçekimi Evrenin geometrisinin bir sonucu olacak şekilde, maddenin varlığıyla "eğrilmiş", Euclid geometrisine aykırı bir devamlılık arz ediyormuş gibi bakarak ilaveten şumullu açıklamalar yapmıştır.

Uzay ve zaman gerçek dünyayı temsil etmek için kurduğumuz modellerin parçalarını teşkil eden kavramlardır. Fakat bütün kavramların gerçekte bir karşılığı yoktur: atomun muhtemelen vardır ama belki de flogistonun yoktur. İzafiyet bize gerçek modelimizle birlikte uzay ve zaman kavramlarımızıda değiştirmiştir: Aynı zaman da bize bizzat bilgi teorisinin temelini teşkil eden kavramların bazılarını da yeniden gözden geçirmiştir.

İzutsu; Toshihiko

Tokyo, 1914 doğumlu. Keio Üniversitesi Kültür ve Dil Çalışmaları Enstitüsü Öğretim Görevlisi. İslam Dünyasının belli başlı merkezlerinde İslam Kültürü, Arap Dili ve Edebiyatı üzerinde çalışmalarda bulunan İzutsu birçok eser verdi.

k

Kabile

İnsanbilimde, oldukça belirsiz olarak, farklı ölkesel ölçekteki politik etnik akımları tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Daha karmaşık toplumlarda ulusa benzer, ulusu andıran durumlar için, bazen (nispeten) bağımsız politik oluşum anlamına gelir (Kabile, kendi örgütlenmesinde mutlaka merkezileşmiş ve hiyerarşik olmasa da) bazen daha büyük oluşumları ayırmak için kullanılır. Kabile genellikle kültürel ve dilbilimsel olarak türdeş monojenik kabul edilir. Kabilecilik, gelişmemiş dünya ülkelerinin şehirlerindeki ortak etnik kimliğe dayalı örgüt ve dışavurumlar için kullanılır. Kabile/kabilesele/kabilecilik gibi terimler, insanbilimciler tarafından grupları, modern-öncesi okur yazar olmayan ve ilkel olarak sınıflandırmak için kullanılmıştır. Evrimsel düşünceler çağrıştırmaları bir yana kabile, sınırlı bir ampirik değere sahiptir. Kabile teriminin insanbilimciler tarafından kullanımı yerli olmayan bir terimin dayatılmasını temsil eder. Karmaşık ve akışkan bir etnografik gerçeği durağanlaştırır.

Farklı derecelerde, toprak parçası olarak tanımlı siyasi unsurlar için çok değişken bir şekilde kullanılan bir terim. Bazen (bir kabile zaruri olarak merkezileştirilmese ve teşkilatında hiyerarşiye mensup bulunmasa bile) daha karmaşık toplumlarda millete paralel olduğu (izafi olarak) bağımsız siyasi unsurlara hasredilir; bazen de bu kabilden daha da geniş unsurların bölümlerine hasredilir. Bir kabilenin kültür ve dil olarak genellikle bir bütünlük arz ettiği farz edilir. *Tribalizm* terimi gelişmiş ülkelerdeki şehirlerde bulunan ortak bir ırk kimliğine bina edilmiş ifadeler ve teşkilatları ifade etmek için kullanılır. (Örn. P. Mayer, Townsman & Tribesmen, 1961).

Kabz/Daralma (Contraction)

Bir inanca veya dine yeni bağlanmış bir kişideki, gelecek ile ilgili olmaktan ziyade halihazırda etkisi hissedilen korkuyu ifade eden mistik deneyim. Mistik deneyimin bir yüzü olan perişanlık, yılgınlık, lânet ve karanlık duygusu. Dindar mistiğe bu aşamadan sonra tavsiye edilen şey Tanrı üzerinde yoğunlaşmadır.

Kadiri Mutlak Çelişkisi (Omnipotence, Paradox Of)

Meselâ Tanrı'nın insanogluna serbestlik vererek onun su-i istimalinin önünü alamayacağı, bu yüzden de bundan mesul olduğu iddia edildiğinde ortaya çıkan zorluk. O zaman Tanrı daha sonra kontrol edemeyeceği şeyi yaratabilir mi? Cevapların her ikisi de Tanrı'nın Kadir-i mutlaklığıyla tutarsızlık gösteriyor gibidir bu yüzden de herhangi bir şeyi yapma kudreti şeklindeki basit kadir-i mutlaklık kavramımızda görünüşte bir takım düzenlemeye olan ihtiyaç mantıken mümkündür.

Karanlık (Darkness)

Genellikle mistisizmde Tanrı'nın varlığı ışık imajıyla ifade edilir. Karanlık ışığın yokluğudur; hayat bile *Karanlık* ile *Işık* arasında bir savaş alanı olarak görülebilir. Ancak bunun bir de öteki yüzü vardır, *Via Negativa* (olumsuzlama yolu) mistiklerin Tanrı'ya giden yollarından birisidir. Her şeyden yüz çevirdiğiniz zaman geriye kalan şey; boşluk, hiçlik, çöl ve karanlıktır. İşte bu karanlık ışıktır. Bu anlamda *Tibetan Book*

Of The Dead (Tibetli Ölü Kitabı) Boş'un temiz ışığından bahseder. Dionysus da "Karanlığının yoğunluğuyla bütün parlaklıktan daha parlak olan, göz kamaştırıcı karanlıktan; Ruysbroeck da benzer şekilde kontemplatifin (mistik derin düşünceye dalmış sufînin) kendisini bir daha asla bir yaratık olarak bulamayacağı bir karanlık içinde kaybetmesi gerektiğini söyler. Tanrı'nın karanlığın dipsiz kuyusunda görünüşü bu suretle mümkün olacaktır. Bununla birlikte Ruysbroeck Tanrı'dan bizzat karanlığın kendisi olmaktan ziyade, karanlıkta parlayan ışık olarak söz eder. Yine Şair Vaughan da Tanrıyı "Derin ama, göz kamaştırıcı bir karanlık" olarak tarif eder.

Karşılaştırmalı Din (Comparative Religion)

Yeryüzündeki dinleri tarafsız bir şekilde karşılaştırma çabası. İnsanların inançlarının sınırları ve çeşitleri 19. yüzyıldan önce genelde bilinmiyordu. Daha sonraları elde edilen bilgilerin çoğu Batıya Hristiyan misyonerler ve sömürgeciler tarafından getirilmiştir. 20. yüzyıl süresince bir çok Hristiyan kökenli batılı tarafından Budizm, Hinduizm, İslamiyet, Yahudilik ve diğer daha yöresel dinlere karşı, ki bu dinlerin her biri Hristiyanlıktan gelen özellikler taşır, bir ilgi başladı. Bir çok üniversitede Hristiyan din bilimi yerine dinlerin karşılaştırmalı çalışmaları ortaya çıktı. Aradaki farkları önemsemeyecek bir uzlaşmadan korkulmasına, önyargılara ve bilgi eksikliğine rağmen dinî liderler arasında bir diyalog başladı.

Karşılaştırmalı Psikoloji (Comparative Psychology)

Psikolojinin, hızla gelişen ve insan da dahil olmak üzere hayvan türleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları bu türlerin biyolojilerine hayat biçimlerine ve filogenetik (*Bkz. Phylogeny*) ilişkilerine bağlı olarak inceleyen dalı. Bu dalda çalışan psikologlar kendilerini genellikle etnolog veya sadece hayvan davranışlarının bir öğrencisi olarak tanıtmayı tercih ederler. Bu tip bir psikologun hayvanlar üzerinde çalışmasının nedeni hayvanların davranışlarının ve beyin yapılarının insanlara göre daha basit olması ve bu yüzden araştırma yapmanın kolaylaşmasıdır. Başka bir nedense, hayvanların insana göre bir bakıma daha önceki bir evrimsel safhada bulunmaları ve bunun sonucunda bir balık veya may-

munun davranışlarının insanın evriminin maymun veya balık safhası hakkında ipuçları verebilmesidir. Tabii bu ataların davranışlarının bugünkü balık ve maymunların atalarına benzediğini söylemek tartışılır ve her halükarda bugünkü değişik maymun türleri davranışlarında öz-lü değişiklikler gösterir öyleyse maymun türü hakkında bir genelleme yapmak zordur. Bu zorluklara rağmen zeka, öğrenme yetileri ve dil gibi insan özelliklerinin hayvanlardaki bazı işaretlerini araştırmak mümkündür. Her ne kadar karşılaştırmalı psikolojinin hayvanlara ilgisi gele-neksel olarak insan-merkezci olsa da hayvanların algılama, öğrenme, motivasyon ve gelişme problemlerini de incelenir. Hayvan bilimciler ve psikologların hayvanların doğal çevrelerinde yaptıkları saha çalışmaları bu tip incelemelere büyük bir hız kazandırmış ve her türün belli psiko-lojik ve davranışsal özelliklerinin günlük ihtiyaçlarına nasıl yakından bağlantılı olduğunu göstermiştir. 1970'lerde sosyobiyojinin ortaya çı-kışı bu alana yeni bir boyut ve tartışmalı bir durum eklemiştir. Bu yeni disiplinin taraftarları insanın sosyal davranış örneklerinin kavrayıcı yo-rumlamalarını hayatsal beklentileri (ümitleri) arttırmak için planlanmış uyarlanabilen evrimsel yöntemler olarak savundular. Saldırganlık veya cinsiyet farklılıkları gibi insan davranışlarının hayvanların dünyasını yansıtan yönlerinin kültürel rastlantıların veya yetiştirme biçiminin so-nucu değil de *doğal* olduğu ve genlerle taşındığı yeni yeni tartışılmakta-dır. Hayvan etnolojisinin insan toplumuna uyarlanmasının ne kadar ge-çerli olduğu hala son derece belirsiz ve tartışmaya açıktır.

Karşılaştırmalı Tarih (Comparative History)

Spengler ve Toynbee'nin hırslı çalışmaları hem karşılaştırmalı hem de tarihsel olsa da terim normal olarak bu çeşit kaynaklar için kullanılmaktadır. İki veya üç toplumun karşılaştırıldığı mütevazı çalışmaları anlatır. Bu toplumlar genelde komşu olsalar da bazen Fransa ve Japon-ya kadar uzak da olabilirler. Bu tip bir tarihçi genelde Feodalizmin do-ğası veya salt Monarşi gibi özel bir konuyla ilgilenir; üzerinde çalıştığı toplumların farklılıklarını olduğu kadar benzerliliklerini de vurgular ve karşılaştırmaları genel kurallar üretmek için değil de belli durumları anlamak için kullanır.

Karşılaştırmalı Yöntem (Comparative Method)

Bu yöntem sıklıkla bir olgular kümesini başka bir kümeyle karşılaştırırken kullanılır. (Örnekler için “karşılaştırmalı” ile başlayan başlıklara bakınız) Toplumbilimde karşılaştırmalı yöntem *kontrollü deney*ye tek alternatif olduğu için büyük önem taşır. Varsayımların test edilirken sağlanacak koşulların belirlenmesini de içeren kesin kuramların oluşturulmasında başarıyla kullanılan bir toplumbilim yöntemidir. Tabii Bilimlerde *deney* neyse sosyal bilimlerde de *karşılaştırmalı yöntem* odur. En az dört ayrı görüş *karşılaştırmalı yöntem*de kullanılmıştır:

1. Toplumları bazı ölçütlere göre sınıflandırma (Örnek: Sosyal bağ biçimine göre) ve böylece sosyal kurumlar arasındaki bağları ortaya çıkarma, gerçeklere dayalı bilgi toplama ve bu bilgileri düzenlemek için uygun bir çerçeve oluşturma.

2. Bazı varsayımları temel alarak (Örnek: Comte'un *Üç Durum Kuralı*, Spencer'in *Askeri Sanayi Polaritesi*, Tonnies'in *Gemeinschaft ve Gesellschaft Karşılığı*, Marks'ın *Üreten Güçlerin Ayrı Evreleri* varsayımları) bir tipoloji (insan tiplerini belirleme ve ayırt etme yöntemi) meydana getirme ve daha sonra bunu gerçek tarihsel toplumlarla karşılaştırarak kullanılan tipolojinin bu toplumları ne kadar yansıttığını ve tipolojinin güvenilirliğini ölçme.

3. Belli sosyal olgu kümelerini (Örnek: İntihar oranı ve ailevi, dini gruplar gibi belli topluluklar içindeki birleşme derecesi) karşılaştırıp bu olguların değişmeyen ortak yönleri hakkındaki kuramları test etme.

4. Belli bir kültürel olguyu anlamak için (Batı Avrupa'daki sanayi kapitalizminin yükselişi gibi) bir model oluşturma ve yapılan yorumların yeterliliğini ve doğruluğunu ölçmek için bu modeli başka benzer şekillerle karşılaştırma.

Karşılıklı Etki Düşüncesi (Interactionism)

Fiziki hadiselerin zihni hadiselerle zihni hadiselerin de fiziki olanlara etki edebileceği iddiasındaki zihin ve beden arasındaki ilişkiyle ilgili ikici bir teori. Misalleri bir heyecan hissinin kalbi daha hızlı çarptırması ya da bir müzik parçasının dokunaklı bir hatıra bırakması. *Bkz. Zihin-Beden Problemi*

Kavramsal Sanat (Conceptual Art)

Görsel sanatlarda alışlagelmiş çizgilerden sapan farklı bir hareket. “Kavramsal sanat”, -Felsefe, dilbilim, sanat eleştirileri ve güncel hayattan alınmış kavramları kasten karmaşık, zıtlıklarla dolu veya bayağı bir şekilde sunarken önceden hazırlanmamış garip malzemeler (dünya, şişman, reddetme) ve güncel araçları (enstantane fotoğraflar, daktilo sayfaları, video, insan ve hayvan vücutları) arka arkaya kullanır. Ayrıca bu kavramlar sunulurken rast gele mekanlar, çevreler, etkinlikler, talimat listeleri, belgesel sergilemeler de kullanılır.

Kesikli Çeşitlenme (Quantum Speciation)

Bazen de evrimin noktalı modeli diye adlandırılan bu görüş cinslerin Darwin tarafından iddia edilen yavaş ve daimî gelişimlerine karşı çıkar. Kesikli çeşitlenme bunun yerine evrimin, kısa ve hızlı değişim devreleriyle noktalanmış, uzun devreli küçük evrimler şeklinde devrelerle ve başlangıçlarla hareket ettiğini iddia eder. Darwin, teorisini desteklemiyor diye fosil kayıtlarını kusurlu bulmuştur; *On The Origin of Species by Means of Natural Selection* (1859)’da dünya kabuğunun çok iyi donatılmış bir müze olarak değil, rastgele ve çok seyrek aralıklarda yapılmış fakat bir koleksiyon olarak görünmesi gerektiğini yazar. O zamanlar Darwin’in fosil kayıtlarını bir kenara itmesi, paleontolojinin tamamlanmamış ve oynak bir tecrübi tabanının var olarak gözükmesine sebep olmuştur. Buna karşılık şimdi aynı fosil kayıtlarının gözden geçirilmesi, bu yeni evrim modeli için delil teşkil etmektedir. Paleobiyolog Steven Stanley şöyle demektedir: “Fosil kayıtlarının bize oturmuş cinslerin az evrime uğradıklarını söylemesinin şimdilerde yeteri kadar iyi bilindiği göz önüne alınırsa, çoğu evrimin ufak nüfuslar çerçevesinde ve ufak bölgelerde, gerçekte çoğu kere yeni cins meyve sineklerinin laboratuarda geliştirildiği şartlar altında çabuk bir şekilde vuku bulduğu sonucunu çıkarmaya mecbur kalıyoruz.” (Stanley hızlı ile yeni cinslerin mevcut olan cinslerden bin yıldan daha az bir sürede, jeolojik itibarla sadece bir göz kırpması kadar bir sürede evrimleşebileceğini kastediyor.) “Yoksa” diyor Stanley; “Darwin’in *On the Origin of Species*’de fahiş kusur diye bahsettiği fosil kayıtları şunun ispatı olur: Jeolojik zamanın uzun aralıkları boyunca bünyenin anahtar unsurlarında bizim cinsleri tanıyabilmemizi mümkün kılacak hiçbir değişiklik yoksa, neredeyse cinslerin

ufak bir ton değişikliğinden başka hiçbir evrim geçirmediğinden emin olabiliriz.”

Kıyas (Analoji)

1. Benzerlik veya andırış. Bir mukayeseye tabi tutulan iki terim arasında mevcut pozitif kıyas -yani benzerlikleri- ile bunlar arasındaki negatif kıyas -yani farklı oluşları- bir tezat oluşturabilir. Kıyas yoluyla öne sürülen bir argümandan, iki şeyin bazı yönlerden birbirlerine benzemelerinden dolayı, bu iki şeyin diğer yönlerden de birbirlerine benzemeleri gerektiği sonucu çıkar. Tümdengelim yoluyla bu tür sonuçların çıkarılabileceği açıktır. Buna rağmen bu tür argümanlar bazen gerçekten doğru sonuçlar çıkarılmasını sağlayacağından yararlı olabilir... Ortaçağ bilginleri, insan bilgi ve deneyimini aşan bir Tanrı mefhumu konusunda bir şeyler söyleyebilmek için insanların kullandığı lisanın nasıl kullanılabileceğini göstermeye çalışan kıyas öğretilerini de ele almışlardır.

Kant'ın bu ayırımı çeşitli eleştirilere uğramıştır: Bu eleştirilerden ilki, ayırımın belirsiz olduğu şeklindedir. Bir mefhumun diğer bir mefhumun içinde olup olmadığı o kadar açık bir husus değildir. İkinci eleştiri ise ayırımın zayıf yönünün psikolojik özellik taşıması olduğudur ki bu şekilde değişik kişilerin bu hususta değişik kanılara varmaları pekala mümkün olmaktadır. Üçüncü olarak da, bütün önermelerin özne-yüklem kalıbında olduğunu varsaymakla, geleneksel biçimsel mantığın dikkatinin çok dar bir alanla sınırlandırılmış olduğu şeklindedir.

Bu ayırımın zayıflıklarını telafi etmeye yönelik çabalar genellikle ya bariz şekilde psikolojik ayırım ilkelerine ulaşılmasıyla; yahut da çözümsel/suni ayırımını, önsel/sonsal veya mantıken gerekli/koşullu ayırımına dönüştürmeye yol açan mantıki ve epistemolojik kriterler ortaya konmasıyla sonuçlanmıştır. (Bkz. Önsel-Sonsal) Bu durumlardan ilkinde ait kriterlerde mesele yüklemnin özne içinde bilinçli olarak düşünülüp düşünülmeşi ve konuşmacının ani bir soru karşısında ne söyleyip ne söyleyemeyeceğidir. İkinci halde ise tamamen mantıksal bir çözümleme yoluyla nasıl bir sonucun çıkarılıp çıkarılamayacağı ve neyi söyleyip neyi söylememenin kendi içinde çelişkili olacağı şeklinde bir kriter söz konusudur.

2. Bir ifade, şayet yalnızca mantık kuralları kullanılarak tanımlar-

dan yola çıkmak suretiyle kanıtlanabiliyor veya çürütülebiliyorsa çözümsel bir doğru veya yanlıştır; yine bir ifade, taşıdığı doğruluk veya yanlışlık ancak diğer yollardan ortaya konabiliyorsa sunidir. Bu ayırım, Frege tarafından ortaya atılmış ve matematik ve mantığa ait tüm gerçeklerin hem çözümsel hem de totolojik (gereksiz yere tekrarlanan) olduğunu iddia eden mantıksal pozitivistlerce de savunulmuştur. (Aritmetik alanında bu görüşü ilk defa Leibniz ortaya atmıştır) Wittengenstein'in Tractatus adlı eserinde de söylediği gibi: "Mantıktaki önermeler birer totolojiden ibarettir. Bu yüzden mantıksal önermeler hiçbir anlam ifade etmez. (Bunlar birer çözümsel önermedir)... Matematiksel önermeler de hiçbir fikir ihtiva etmezler." (6.1, 6. 11 ve 5. 21)."

3. Bir ifade, şayet içerdiği kelimelerin anlamları dolayısıyla doğru ise çözümsel bir doğrudur; yine bir ifade dünyadaki gerçekliğe uyması hasebiyle doğru ise, o zaman suni bir doğrudur.

Aralarında en önde gelenleri Quine olan diğer bazı filozoflar ise, bilgiye ulaşmanın değişik yollarının bir modeli olarak bu tür bir ayırımın sınırlı bir faydası olabileceği halde, bu ayırımın bilginin türleri arasında kesin bir sınır çizmediği ve anlam ve tanımın aynılığına dair anlamsız mefhumlara dayalı olduğunu öne sürerek bu türden bir çözüm-sel/suni ayırımı kabul etmeyip, karşı çıkmışlardır.

Kıyas (Syllogism)

Geleneksel formel mantığın kurucusu Aristo tarafından tanımlandığı şekliyle; "Bazı şeylerin ifade edilmiş olmasıyla bunların böyle olması zaruretinden, bu ifade edilenlerden başka, bazı diğer şeylerin çıkması." Her ne kadar bu tanım teorik olarak her çeşit çıkarımı içine alıyorsa da bizzat Aristo ve iki bin yıl boyunca hemen hemen bütün takipçileri tatbikatta özellikle olmasa da, oldukça geniş bir şekilde dikkatlerini şartsız, konu-yüklem biçiminde ifade edilebilen önermeleri birbirlerine bağlayan kıyaslara hasretmişlerdir. Bu kabilden şartsız önermelerin gelenekte dört şekil alabileceği düşünülmüştür. Eğer S ile P iki terimse S'nin konu olduğu kesinlikli önermeler "Bütün S'ler P'dir", "Hiçbir S, P değildir", "Bazı S'ler P'dir" ve "Bazı S'ler P değildir" olur. En sade ve küçük kıyas ilk ikisinin yani öncüllerin birinci buyruk ikincisi ise *küçük önerme* olmak üzere üçüncüyü yani sonucu gerektirdiği var sayılan üç

önermeden müteşekkildir. Eğer iddia hakikaten geçerli ise öncülleri iddia edipte kendiyle tezada düşmeden sonucu inkar etmenin mümkün olamayacağı gerçeğinden dolayı öyledir. Üç önerme şartsız olduğu zaman buna *şartsız kıyas* denir. Şartsız kıyasın önermeleri, aralarında, her bir terim iki kere geçmek üzere, tamı tamına üç terim bulundurulmaları şöyle ki: “Bütün insanlar fanidir ve hiç bir Tanrı fâni değildir, o zaman hiçbir insan tanrı değildir.” Öncüllerdeki terimlerin düzenlenişi kıyasın *biçimini* belirler. Dört mümkün şekil çizelgeye konmuştur. Her iki öncülde de gözüküp sonuçta gözükmeyen terim olan M'ye kıyasın *orta terimi* denir.

Dikkatin şartsız kıyaslarla tehdit edilmesi, özellikle iki yahut daha çok terim arasındaki bazı ilişkileri ifade eden önermelerle alakalı iddiaların, kafi derecede herhangi bir mütalaasına mani olmuştur. Sözün gelişi “Calgory Edmonon’un günevidir” gibi çok basit bir ilişki önermesi büyük bir ihlal olmadan bu iki şehirden herhangi birisine has bir yüklem izafe ederek temsil edilememektedir.

Çıkarımlar bir taraftan *dolaysız* bir taraftan da *dolaylı* yahut da kıyası olarak ikiye ayrılabilirler: “Bu bir kocadır”dan, ‘Bu bir adamdır’a geçmek dolaysız bir çıkarımdır çünkü sonu tek bir öncülden çıkarılmıştır. “Bütün insanlar fanidir”den “Hiçbir insan Tanrı değildir” iddiasını yapmak orta bir terim gerektirir. Bu durumda bu terim *fâni* terimidir. Orta terimin sağladığı bu mantık bağlantısının ihmali, dağıtılmamış orta terim hatası diye adlandırılan bir durumla neticelenir. Şöyle ki: “Bütün balıklar yüzer; bütün yılanlar yüzer; o zaman bütün balıklar yılanıdır.” Bu hata çoğunlukla siyasi tavrılarda görülür.

Meselâ “Bütün komünist ülkeler el silahlarını yasaklıyorlar! Şu Amerikan vatandaşları da el silahlarının yasaklanması taraftarı; dolayısıyla bu Amerikan vatandaşları komünisttir.”

Kibele (Cybele)

Batı Asya’da Büyük Ana’ya bir çok kılıkta tapınılmıştır. Bunların hepsinde de o inemeli dişidir, yaratıcı ve besleyicidir, vahşi doğa gücü ve yeryüzünün verimliliğidir. Sümerlerde o Inanan’dır, Asurlularda Ishtar, Nabacınlar arasında Atargatis, Efes’te Artemis, Kıbrıs’ta Afrodite, Kapadokya’da Ma’dır. Bir gizemci dinin baş ilahı olarak sahnede olduğu

Greko-Romen dünyada ise büyük çoğunlukla Kibele (Cybele) olarak anılmaktadır.

Bu tapınmanın ardında bir mit yatmaktadır. Attis yakışıklı bir gençtir. Sibel ona aşık olur. Ancak genç inançsız biridir, kız onu çıldırtır, o kadar ki delikanlı çam ağacının altında kendisini igdiş ederek öldürür. Ancak iş bununla kalmaz; ölüm ve yeniden doğum döngüsü sözkonusudur. Yas Festivalini Sevinç Festivali takip eder. Eski yıl ölür, fakat yeni yıl tekrar yükselir.

Papazlar hadımdılar ve çoğunlukla kendini hadım etmek papazlık hizmetine başlamanın bir parçasıydı; Roman Catullus bu konuda bir nefes-alma şiiri yazdı. Tuhaf bir şekilde bilim adamları hadımlaşmanın işlevi konusunda mutabık değillerdi; bazıları rahiplerin kendi üretkenliklerini Godes'e(*) verdiklerini düşünürken, diğerleri (baştan çıkığına inanılan) tohumu dışarı atma kanalını iptal etmek suretiyle onların Anne'ye sunulacak hayatı bedende sakladıkları görüşündeydiler. Daha sonraki ritüellerinde (tören) bunu yeniden yerine koyabilirlerdi. Klaksonlar, flütler, tefler ve simballerden (**) çıkan müzik onları dervişler gibi fırıldak misali dönülen coşkun bir çığlığa götürür, kollarını bıçaklarla yırtmaları neticesinde yeniden kanları fışkırdı. Açıktır ki dinin verimlilik ile alakası vardır; ve bu ilkbaharda yapılan halk festivalleriyle pekiştirilmektedir. Ki bu festivaller miti yeniden diriltten geniş bir gizemci oyun şekline bürünmekte ve yağmurda toprağın sırlıslıkla olmasıyla sembolize edilen, tapınma imajının yıkanmasını da içermektedir.

Halk festivallerinin yanı sıra, insanların koç veya boğa kanında vaf-tiz edilmek (*Criobolium* veya *Taurobolium*) suretiyle dine girebildikleri kutsal dinî törenler yapıldı. Eleusis'da olduğu gibi (sonrada yeniden ekilen) tahılın hasat edilmesi ölüm ötesi hayatın bir sembolü haline gelirdi. Atis (mitte adı geçen yakışıklı genç) "biçilmiş sarı tahıl başağı" olarak anılırdı. Yola girmek (initiation) ebedi hayata bir yeniden doğuş idi ve yola yeni giren birisi yeni doğmuş bir bebek gibi süt alırdı. Bir

* Godes (Goddess): Özellikle Yunan ve Latin mitolojilerinde yer verilen Dişi Tanrı.

** Bir tür müzik aleti.

kutsal dinî yemekte, yola giren kimse tapınmanın çekiciliğini (ve Batı'da, benzersizliğini) artıran müzik aletlerinde ilâhî hayatı içine doldurdu. İnancının ikrarı şu sözlerle olurdu:

*Teften yemişim
Simbalden içmişim
Attis'in mistik bir tapıcısı haline gelmişim.*

Formülün başka bir versiyonu da yola girenin, Godes'in eşi olarak Attis ile özdeşleştiğini göstermektedir:

*Teften çıkanı yemişim
Simbalden geleni içmişim
Kutsal yemek tabağını taşımış,
Gerdek odasına girmişim.*

“Neşeli ol, esirgeyen Tanrı'nın yoluna gir; acılarından kurtulacaksın.”

Kişiselcilik

Genelde 20. yüzyıl Amerika kökenli olan teori, kişinin ontolojik (varlık bilimsel) olarak temel konumda olduğunu ve tüm felsefi araştırmaların kişi kavramına referansla ilerlemesi gerektiğini belirtir.

İdealist karakterdeki bu teori, aynı zamanda, kişiliğin birinci/ aslı tezahürü olması yönünden, Tanrı konusunda genelde teistiktir.

Klasikçilik

En ideâl şeklinde, düzen, berraklık, basitlik, itidal, sistematik düşüncüyü vurgulayan özellikleriyle Yunan ve Romalıların büyük geleneklerinin yansıması; yozlaşmış şekliyle akılsal kısırlılık ve görünüşün daralması -bir kelimeyle Brahmanizm. Klasik tutumlar bazen neoklasik dönem olarak adlandırılan Rönesans süresince ve 18. yüzyılda görkemli bir yeniden dirilmeden zevk almışlardır.

Kontemplasyon (Mistik Derin Düşünce-Contemplation)

Doğulu Yunan yazarların tercih ettiği, mistisizm yerine Batılı Latin yazarlarca genel olarak kullanılan terim. Vurgu noktasında görünüşte küçük bir fark vardır: Kontemplasyon insan kökenli ve aktif iken, mistisizm Tanrı kökenli ve pasiftir. Bununla birlikte kontemplasyon meditasyondan farklıdır: “Aşkın eşlik ettiği bir yalın telakki” veya “Bir seven bakış” yahut “Manevi bir gözle semaya derinlemesine bakmak” şeklinde tanımlanmıştır. Birincisi Tanrı’nın -ister koskoca dağ, isterse küçük böcek olsun- yarattıklarında keşfedilmesidir. İkincisinde disiplin altına alınmış ve yeniden toplanmış dikkat, bedensel duygularınızın hiç ilgisinin olmadığı bir varoluş gezegenine doğru yöneltilir; her imajdan, her nosyondan, duyunun karanlığına yönelik olan her şeyden uzağa çevrilir. Bir anlamda bu aşama spekülasyon olarak zikredilebilir: Ruh gerçekliği bir ayna (speculum) içinde gibi görür. Üçüncüsü ve en yüksek olanında ise ruhun karanlığında kendi iradenizin öldürülmesidir ki mistikler buna *Mutlak Aşk*’ın gelmesi derler. Söz konusu üç aşama, Ruysbroeck’in tecrübe ettiğini ileri sürdüğü, gerçekliğin üç düzeni ile ilişkilendirilebilir: Doğal Âlem, Özsel (Essential) Âlem ve Süper Özsel (Superessential) Âlem. Yahut Jakob Bohme’nin İlâhî Öz’de bulduğu üç prensip ile irtibatlandırılabilir. Ezeli olanın dış dünyadaki imajı, İlâhî olanın ezeli ışık âleminde görünmesi ve en derin ilâh, tabiatsız ve tabiatın ötesinde; yahut Jacopone Da Todi’nın üç ad tasmaıyla ilgisi kurulabilir. Bu üç şey, Richard Of St. Victor tarafından tarif edilen kontemplatif bilinçteki üç evreye karşılık gelmektedir: Zihnînin açılması, zihnînin yükselmesi ve zihnînin vecde gelmesi.

Delaorix’in harika bir kontemplasyon açıklaması vardır: “Kontemplasyon ortaya çıktığı zaman (a) Genel bir kayıtsızlık, özgürlük ve barış, dünyanın üstüne yükselme ve bir öte dünya mutluluğu duygusu meydana getirir. Özne kendisini genel şuurunun çokluğu ve bölünmüşlüğü içinde algılamaktan vazgeçer; kendisini aşar, daha saf bir ruh normal benliğin yerini alır. (b) Bu durumda, ki benlik şuuru ile dünya şuuru ortadan kalkmıştır, sufi (mistik) Tanrının zâtı ile yakın ilişki içinde olduğunun; ilâhiliğe katıldığının bilincindedir. Kontemplasyon bir varlık ve bilme yöntemi tesis eder. Dahası bu iki şey temelde bir hale gelme eğilimindedir. Sufî gittikçe bildiği şey olma ve olduğu şeyi bilme izlenimine (Impression) daha çok sahip olur.

Kozmik Bilinç (Cosmic Consciousness)

Bazı filozoflar tarafından, kendilerini herhangi özel bir dinî yoruma tabi tutmaksızın mistik deneyimlerini tarif etmek için kullanılan ifade.

Ksenofobi (Xnophobia)

Yabancı olarak düşünölen bireyler veya gruplardan hoşlanılmaması durumu. Söz konusu gruplar (Anti Amerikan ya da Anti Avrupalı duygusunda olduğu gibi) baştan başa bir kıta halkından, dış ölkelerden gelmiş bir komşu göçmen ailesine (Ya da şayet zorla geldikleri düşünölüyorsa, ölkenin başka bir kesiminden gelen yerli göçmenlere) kadar uzanabilir; hoşnutsuzluğun yoğunluğu da, kontrol edilebilen normal bilinçli tercih yapmalardan başlayıp, anormal bir patolojik korku ve kaygı durumuna kadar gidebilir. Genellikle etnik bir biçim kazanır (*Bkz. Irk, Antisemitizm*), en uç ve yaygın ifade biçimlerinde paranoyayı, ayrıca Hitler ile Stalin'de olduğu gibi iktidardakilerin psikotik durumunu yansıtabilir. *Bkz. Paranoya; Psikoz*

Kuantum Kuramı (Quantum Theory)

Atom Fiziği, Nükeer Fizik, Kimya, Astrofizik vb. gibi büyük bir çeşitlilik gösteren olguların açıklanması için geliştirilen, fiziksel dünyanın doğasıyla ilgili bilgi birikimi. Bu kuramın en önemli ilkeleri başlangıçta *Kuantum Mekaniği*'nin bir sistemi olarak gelişmişti, fakat çağdaş gelişmeler, özparçaların (elementary particles) nitelikleri gibi, klasik mekanikte hiçbir karşılığı olmayan daha köklü sorunlarla ilgilidir.

Kuantum Mekaniği (Quantum Mechanic)

Kuantum Mekaniği (nicemsel işlevbilim) (ya da Born, Diroc, Heisenberg, Jordan Schrodinger tarafından 1920'lerde geliştirilen *dalga mekaniği*.) Newton Mekaniği'nin geçersiz kaldığı küçüklükteki sistemleri tanımlamada kullanılması gereken, maddenin dalga-tanecik ikiliği ve radyasyona (ışınım) dayanan mekanik sistemi. Klasik Fizikte bir sistemin durumu, ilgili bütün dinamik değişkenlerin (konum, moment), enerji v.b.) dakik bir eş zamanlı belirlenimle nitelendirilirken, *Belirsizlik İlkesi*, küçük ölçekli sistemler için bu nitelendirmenin yapılamayacağı-

nı öne sürer. Böylece tüm belirlenimcilik (determinizm) kaybolur ve kuantum mekaniğinde sistemler, konum, moment, vb. için verilen değerlerin olasılığının belirtilmesiyle nitelenir. Bu belirsizlik, tek bir atomik olayın gözlenebildiği her durumda açıkça görülebilir (Örneğin radyoaktivitede); ne var ki deneyler, genellikle pek çok atomik olayın birikmiş etkisinin sonucu olan ortalama bir değeri ölçerler (Örneğin spektroskopideki (tayfölcüm) bir çizgi pek çok atomun radyasyonundan oluşur).

Frekans ve dalga boyu *Planck Sabiti* ile enerjisi ve momentine bağlanan bir dalganın yoğunluğu söz konusu olduğunda, olasılık, Kuantum Kuramı'nın çerçevesine girer; *Dalga Fonksiyonu* hakkındaki bir bilgiden yola çıkılarak, sistemin tüm gözlemlenebilir nitelikleri hesaplanabilir. BOHR Kuramı'na özgü olan enerji seviyeleri, yörüngeler çevresinde dönen dalgaların karışımı (interference) nedeniyle, *Kuantum Mekaniği*'nde doğal olarak ortaya çıkar. Örneğin, şayet bir dizi De Broglie Dalga Boyu'nun tamamı bir yörüneye yerleşir ve bu sadece belirli farklı enerjilerde gerçekleşirse, bir atomdaki elektronları tanımlayan dalgalar, peş peşe devrelerden sonra yalnızca fazda (phase; evre) olacaklardır; bu enerjiler arasında peş peşe devre yapan dalgalar yıkıcı biçimde karışırlar ve dalga fonksiyonu sıfır olur. Büyük sistemler veya büyük *Kuantum Sayıları* için, enerji seviyeleri ayırt edilemeyecek kadar birbirine yaklaşır ve *Newton Mekaniği* çok doğru bir yaklaşık tanım verir; bu, iki kuram arasındaki *uygunluk ilkesi*'dir.

Kuantum mekaniğindeki *Tümleyen İlkesi*'nde (Complementary Principle) belirlenimsizlik, epey tartışma yarattı: diğerleri, örneğin belli bir atomun ışıyacağı veya bir çekirdeğin çökeceği kesin anı saptamak için, gizli *değişkenlerin* çok düzgün ölçeklerde faaliyet gösterdikleri kuramlar oluşturmaya uğraşırlarken, Einstein "Tanrı zar atmaz" diye yazıyordu, kavramsal temeli hakkındaki bu şüphelere rağmen, *Kuantum Mekaniği* büyük miktarda deneysel kanıtla desteklenmektedir. Örneğin Atom Fiziği ve Katı durum (Solid-State Fiziği'nde), ve tüm fizikteki entelektüel zaferlerin en büyüklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.

Kùltùrlerarası Temas (Acculturation)

(ABD terimi; İngiltere'de kültür teması (Culture Contact) Farklı kültürel gelenekleri olan iki veya daha fazla toplum veya grubun etki-

leşiminden doğan bir tür kültür değişimi. 1930'lara kadar kültürel özelliklerin dağılımı (*Bkz. Dağılımcılık- Diffusionism*) ve evrim; üzerinde yoğunlaşan tarihsel bir yaklaşımın hakim olduğu insanbilimde (*Anthropology*) kültürlerarası temas kuramının ortaya çıkışı hayli yavaş olmuştur. Kültürü, değişik özelliklerin bir birikimi olmaktan ziyade bir sistem olarak gören daha bilinçli bir işlevselci (*Functionalist*) yaklaşımı formüle etmek için İngiltere'de Malinowski ve Fortes, ABD'de de Redfield ve Linton'ın gösterdiği çabaların ardından, kültür teması kuramı, bir toplumsal değişim analizi aracı olarak daha önemli bir hale geldi. Daha önceki temas kuramları, kültürlerarası temasın normal sonucunun kültürel erime (*Fussion*) ve özümseme (*Assimilation*) olduğunu varsayma eğilimindeydiler; hakim olan (üstün teknoloji veya politik güç nedeniyle) kültür, daha zayıf olan için bir erime potasına dönüşmekteydi. Daha sonrakiler daha çoğulcu olma, yani farklı kültürel geleneklerin etkileşiminin nasıl sık sık yeni ve yaratıcı karışımlara yol açacağını gösterme eğilimi edindiler.

Küreler Müziği (Music Of The Spheres)

Pythagorascılarca (Pisagor), cennete ait varlıkların düzenli hareketlerinin hasıl ettiğine inanılan muhteşem müzik. Hiç bir dünyevî kulak –belki Pythagoras'un bizzat kendisi hariç– bu müziği duyma şansına sahip olmamıştır. Bu ilginç ve kolay akıldan çıkmaz nosyon sonraki nesillerden bir çok şairin imgelemine işgal etmiştir.

I

Lings; Martin

1909 yılında İngiltere’de doğdu, Önceleri protestandı, sonra ateist oldu. Oxford Üniversitesi’nde İngiliz edebiyatı okudu. Yirmibeş yaşlarında diğer dünya dinlerini incelemeye başladı. 1938’de tanıştığı Kuzey Afrika’lı müslümanlar vasıtasıyla büyük sufi Şeyh Ahmed Alevî eş-Şazelî ile karşılaştı, müslüman aoldu. Ebuberkir Siracüddin adını aldı. 1939 yılında Mısır’a gitti. Burada Kahire Üniversitesi’nde, özellikle Shakespeare üzerine on iki yıl ders verdi. 1948’de tekrar İngiltere’ye döndü. Londra Üniversitesi’nden Arap dili diploması aldı. 1955 yılından itibaren İngiliz Müzesi Doğu elyazmalarının (özellikle Arapça) tasnifine iştirak etti. Şimdilerde emekli ve güneş İngiltere’de yaşamını sürdürmektedir. Eserleri arasında: *Antik İnançlar Modern Hurafeler*, *Yirminci Yüzyılda Bir veli- Tasavvuf Nedir ve Onbirinci Saat*, *Hız Muhammed’in Hayatı Türkçeye çevrildi*. Ayrıca *Book of Certainty*, *Shakespeare in the Light of Sacred art*, *Quaramic Arts of Calligraphy and Illumination* isimli eserleri vardır.

Linguistik Felsefe (Linguistic Philosophy)

Linguistik Felsefe İlk kez G.E. tarafından metodolojik olarak eksik bir tarzda uygulanan ve yaklaşık 1930'dan itibaren belirgin bir felsefi yöntem olarak Wittgenstein ve sonradan Gilbert Ryle ve J.L. Austin tarafından geliştirilen, *Mantıksal Atomizm* ve *Mantıksal Olguculuk*'un (Logical Positivism) tarihsel izleyicisi olan bir *Analitik Felsefe* türü. *Mantıksal Olguculuk* gibi, o da metafiziğe karşı saldırgandır, fakat başka bir nedenle: Linguistik felsefeciye göre, metafizik bir önermenin (Proposition-kazıye) niteliği, dünyanın sağduyulu (Common Sense) görünümüyle uyumsuzdur; o ise görevinin, dilin doğru kullanımı hakkındaki -metafizik usamlamanın (Argumentation- muhakeme) inandırıcılığının dayandığı- hatalı varsayımları açığa çıkarmak olduğuna inanır. Onun görüşüne göre, felsefi sorunlar çözüm değil çözümlüm (Dissolution) gerektirirler. Wittgenstein'ın *Linguistik Felsefe* tarzını terapik olarak tanımlamak akla yakındır, çünkü sıradan dilin kurallarını ele alışı, sadece felsefi karışıklığın giderilmesi için gereken kadar genişler. Sıradan dille ilgilenen Oxford felsefecileri konuya daha sistemli bir biçimde yaklaşırlar. Analitik felsefeciler genelde (en azından olgucu öncellerince ortaya atılan analitik aygıtın rolü konusunda) biçimsel (formel) mantığa kuşkulu bakarlar. *Linguistik Felsefe* kavramı, bazen analitik felsefenin bütün çeşitleri için kullanılır, fakat felsefeciler arasında, yukarıda açıklanan dar anlam daha yaygındır.

m

Madde (Matter)

Geleneksel olarak hep ya biçim (form) yahut zihin (mind) ile karşılaştırılmış olan şey. Söz konusu iki zıtlık ilişkisiz değildir. Ancak örneğin Yunan madde düşüncesini ele aldığımızda hangi karşılaştırmamızın uygun olduğunu hatırlamak önemlidir (bu durumda mesela karşılaştırma zihin ile değil, form ile yapılır). Bu durum maddeyi, dünyanın çeşitli öğelerinin kendisinden meydana geldiği temel yapı taşı yapmaktadır. (Bir anlamda sanatçının elindeki tahta ya da çamura benzer). Tabii ki bu, maddenin tam olarak ne olduğunu tayin etmede pek yeterli değildir, bu nedenle de maddenin farklı biçimlerini, süresiz atomlardan mı, yoksa tek bir sürekli ortamdaki mi oluştuğu ve potansiyelliklerinin aritmetik veya geometrik özellikleri ile açıklanıp açıklanamayacağı gibi sorular çevresinde Democritus, Eflatun ve Aristo vasıtasıyla Thales ve Anaximander'den Epikürcü ve Stoacı okullara kadar değişik spe-

külasyonların yer aldığı uzun bir tarih karşımıza çıkar. Her ne kadar bunlara, sadece dünya hakkında sistematik olmayan gözlemler ya da ön kavramlaştırmalar (Preconceptions) rehberlik etmiş olsa da söz konusu spekülasyonlar, dünya yüzünün farklılığının temelinde yatan prensipleri birleştirmeye çalışmış olmaları hasebiyle, yine de modern sistematik bilimin eski ataları olarak görülebilirler.

Modern, Post-Kartezyen düşünce maddeyi özellikle zihin ile karşılaştırmıştır. Ancak Descartes'in köktenci dualizmi, maddi dünyanın bilgisine nasıl sahip olabileceği, yahut gerçekte bu ikisinin (zihin-madde) birbiriyle nasıl karşılıklı etkileşime girdiği hakkındaki son derece ciddi sorunların doğmasına yol açmaktan başka, aynı zamanda maddenin asıl doğası konusunda da ortada bir belirsizlik bırakmaktadır. (Bkz. *Descartes; zihin-beden sorunu*). Bu basitçe Kartezyen ifadedeki uzamlı *cevher* (extended substance) yani, zamana olduğu kadar mekana da yayılmış bir şey midir? O halde onun için yalnızca geometrik özellikler ini önemlidir, yoksa önemli bazı dinamik özellikler de var mıdır, ve eğer varsa hangileridir? Dikatominin zihin kanadına ait olmadıkları açık olan, ancak madde örnekleri olarak da görülmeyen mekan, zaman, enerji ve ışık gibi şeyleri nasıl karakterize etmemiz gerekmektedir? Organik ve inorganik arasındaki farkı açıklayabilmek için başka bazı ilkelere ihtiyacımız var mıdır? Nihayet hareket ve gelişme madde üzerine abextra mı empoze edilmeli, yoksa, mesela diyalektik materyalizmin iddia ettiği gibi, onun doğasının birer parçası olan unsurlar olarak mı görülmelidir?

Bu tür kuramsal güçlülere karşın yine de, "öğelerinin değişmez ve sarsılmaz yasalara –ki bunlar bilimin açıklamaya kendisini adadığı yasalardır– göre birbiriyle etkileşim halinde olduğu, az çok izole edilmiş ve kendi kendine yeterli bir sistem olarak madde dünyası" düşüncesi, modern bilim için başlangıç aşamalarında büyük yararlar sağlamıştır. Ve tarihin oldukça uzun bir döneminde her biri kendi korunum ilkesiyle madde ve enerji arasında temel bir ayrım –Newtoncu anlamda uzanım kadar kütle ile de ayrılmıştır– bilimin amacına takdire şayan şekilde hizmet etmiştir. Ne var ki bu yüzyılda bu ayrım Einstein'ın bazı şartlar altında madde ile enerjinin karşılıklı olarak birbirine dönüşebilir olduğu, dolayısıyla bazı amaçlarla bu iki sakınım ilkesinin birleştirilmesi gerektiğine ilişkin meşhur gösteriminden önemli bir darbe yemiştir. Atom ve atom-altı fizikinin gelişmesi maddi dünyanın nihâi yapı taşının

hareketsiz ve sızdırmaz özün ayrı parçacıkları olduğu şeklindeki geleneksel düşünceleri önemli ölçüde yıkmıştır. Onlar artık kendileri üzerinde etkili olan güçlerden bütünüyle ayrı olarak görülmemekte, bunun yerine en azından önemli bölümü çevreleriyle karşılıklı etkileşim kalıplarına sahip olan şeyler olarak görülmektedirler. Belirlenemezlik kuramı atom-altı dünyadaki olayları idare eden net bir şekilde tanımlanmış yasalar kurmanın temel güçlüklerine dikkat çekmiş ve dolayısıyla bu tür yasaların aslında bu alanda işledikleri varsayımının doğrulanması üzerinde itirazlar yükselmiştir. *Bkz. Belirsizlik Prensibi*

Kısacası, düşünce tarihi tek bir madde kavramı değil, fakat daha ziyade geniş ve hala gelişmesini sürdüren birbiriyle ilişkili bir kavramlar ailesi üretmektedir. *Bkz. Materyalizm*

Mahiyet (Quiddity)

Bir şeyin gerek tabiatı, ya da mantıkî özü. Aslen Arapça olan mahiyet ve İngilizce terimin üretildiği Latince isim quidditas, bir şeyin Grekçe "Ne olduğunun" tercümesidir. Bu kelime tikel şeyler arasındaki temel farklılıklar hakkındaki skolastik iddialarda çokça görülür. Daha sonra Berkeley mahiyetin, varlık ya da mevcudiyetin pozitif soyut düşüncesi hakkında yazmıştır.

Mal Fetişizmi

Marks'ın *Das Kapital*'de (Fetişizm'le alaycı bir ilgi kurarak) kullandığı terim. Eşyaların, basit nesneler olarak görülseler de, aslında piyasada değer biçilip el değiştirme sürecine girdiklerinde kendi dinamikleri (life) olan bir sosyal ilişkiler ve soyutluklar demeti olarak görülmesidir. Marks'a göre gözle görülebilen bir nesne (mesela bir masa) tanrısal ve fizik ötesi inceliklerle doludur. Bu yüzden Kapitalist piyasada ve üretimde eşyaların işlevlerini açıklarken dinî dünyanın sislerle kaplı bölgelerine başvurmamız gerektiğini söyler.

Malebranche, Nicolas De (1638-1715)

Filozof, ilâhiyatçı ve Kertezyenizmin asıl geliştiricisi. *De La Recherche De La Verite (Hakikat Araştırması)* (1674/5) adlı eserinde Malebranc-

he, zihin ile beden ilişkisi konusunda vesilecilik (Occasionalism) olarak bilinen bir kuram geliştirmiştir. Fiziksel nesneler arasındaki karşılıklı nedensel etkileşime ilişkin olarak Malebranche, iki gövde çarpıştığında, ikisi arasında zorunlu bir bağlantı olmamasından dolayı, birinin hareketinin diğerinin hareketi üzerinde bir etkisinin söz konusu olmadığını ileri sürmektedir. (Hume ile kıyaslayınız). Malebranche'ın nedensellik görüşünün bir sonucu, onun "Biz Tanrı'da her şeyi görürüz" şeklindeki meşhur tezidir: Bir fikir dışsal nesnelerce üretilmeyeceğinden "Tüm fikirlerimiz ilâhî olanın etkili cevherindedir." Bu ilginç öğretisi Malebranche tarafından ezeli ve zorunlu hakikatlere ilişkin varolduğu tasavvur edilen bilgimizi açıklamak için kullanılmıştır. Berkeley ile karşılaştırınız.

Manifold (Manningfaltigkeit)

Kant tarafından birinci Critique (*Kritik*)'de -duyulara sunulan ve zihnînin dünyayı anlamak için kavramlar aracılığıyla düzenlendiği (maddi nesnelerden oluşur vb. gibi)- duyumsal deneyimin çeşitli ve soyut öğelerini ifade etmek üzere kullanılan bir terim.

Marcel, Gabriel (1889-1973)

Fransız Katolik varoluşçu düşünür. Katolik Varoluşçuluk adı verilen eğilimin başlıca sözcüsü. Varoluşçular arasında Kierkegaard'ın öğretisine en yakın kişi Marcel'dir. Marcel, felefinin nesneler dünyasını inceleyen, ama varoluşsal deneyime, yani bireyin iç manevi yaşamına dokunmayan bilimin bir değişimi olduğuna inanmıştır. Marcel'e göre, insan ancak varoluşsal deneyim yoluyla Tanrı'yı kavrayabilirdi; bu nedenle, Tanrı'nın varlığının akılcı yoldan tanıtılabileceğini reddetmek gerekir. Marcel'in etiği, tanrı yazgısı ile irade özgürlüğüne ilişkin Katolik öğretiyeye dayanır.

Sartre'in gerek disipline edilmemiş moralite görüşünü, gerekse onun insan ruhunun zorunlu yalnızlığı konusundaki ısrarını eleştiren Marcel varoluşçuluğu Hristiyan öğretileriyle uyumlu olacak biçimde ele almıştır. Hayatın amacı insanlar arasında olduğu kadar, insanlar ile Tanrı arasındaki iletişimdir; ancak ilişkiler bireylerin özgürlüğü ve özgüllüğüne dayanmalı ve bunu gözetmeli, kurallar ve gayelerin ortak ka-

bulüne bağımlı olmamalıdır. *Les Hommes Contre l'humain* (İnsanlığa Karşı İnsanlar, 1951) adlı eseri, gerçek ve özel beşeri varoluş yerine, genellemenin ve soyutlamaların (faşist olsun, komünist olsun) ikame edilmesinin ahlâki sonuçlarına karşı bir uyarı niteliğindedir.

Maritain, Jacques (1882-1973)

Fransız filozof. Bergson'un etkisiyle Katolikliğe dönmüştür. Heidelberg'de Driesch'den biyoloji dersleri almış olan Maritain, daha sonra Bergsoncu öğretiyi reddederek Yeni-Thomasçılık'ın önde gelen bir temsilcisi olmuştur. Maritain'in yapıtlarının ana çizgisi Aquinolu Thomas'ın toplumsal görüşlerini yeniden diriltmek ve bunları modern çağa uygulamak olmuştur. Maritain, paranın ruhu ile kapitalizme karşı kişiselci bir devrim düşüncesine dayanan *Yeni Thomasçı kişiselciliği* ortaya koymuş; bu arada, insan ruhuna getirdiği baskı nedeniyle sosyalizme de karşı olmuştur. Maritain, insanları dinsel değerler çevresinde bir araya getirecek yeni hümanizm düşüncesini öne sürmüştür. Bir başka deyişle, Maritain'in ahlak devrimi anlayışı, kitleleri insanın gerçek kurtuluşu için yapılacak mücadeleden saptırıyordu. Maritain, çeşitli eserlerinde, psikoloji, sosyoloji, estetik, etik ve pedagoji sorunlarını Ortodoks Thomasçılık açısından işler.

Fransa dışında daha çok sanat ve politika üzerine yazdıklarıyla tanınan Maritain, duyum, akıl, vahiy ve mistik birliğin bilgi türlerinin farklı ancak eşit derecede önemli kaynakları olduğunu savunduğu felsefeyi incelemesi *Les Degrés Du Savoir* (Bilmenin Dereceleri, 1932) ile de tanınmıştır. Buna göre bilim ve inanç, her birinin ileri sürdüğü tezler arasında doğru bir ayırım yapıldığı takdirde birbirleriyle sürtüşmeye girmeksizin işbirliği yapabileceklerdir.

Marksizm yahut Klasik Marksizm (Marksism or Classical Marksism)

Orijinal olarak Marks ve Engels tarafından ileri sürülmüş olan, belirli felsefî görüşler içeren öğretiler bütünü. Bu görüşler (daha çok Engels'in ortaya koydukları) büyük ölçüde Hegel felsefesine, özellikle de onun, değişimin çelişki ile açıklanması gerektiği tezine dayanır. Ancak

Hegel'in felsefesi bir çeşit ideâlizm iken, Marksizm kendisini bir tür materyalizm olarak lanse eder. Fakat bu, *mekanistik materyalizm* değil, nice-
liğin niteliğe dönüşmesine gereken ağırlığın verildiği *diyalektik materya-
lizm*dir (Hegel ile kıyaslayınız). Bu zihnîin maddeye indirgenmesi değil,
fakat her ne kadar ondan niteliksel olarak farklı olsa da, maddeden ge-
len bir şey olarak görülmesi anlamına gelir. 20. yüzyılın başlarında, ide-
âlizme karşı bir polemik çerçevesinde Lenin, bilginin gerçekliğin bir
kopyası olduğu görüşü üzerinde durmuştur, ki bu görüş resmi Sovyet
Marksizm'ini de kısmen biçimlendirmektedir. I. Dünya Savaşı'ndan bu
yana Marksizm'in pek çok farklı versiyonu ortaya konmuştur. Bunların
büyük bir kısmı birer felsefe değil, fakat daha ziyade sosyal teori türle-
ridir; gerçekten felsefe niteliği taşıyanlar örneğin, George Lukacs
(1885-1971) veya Ernst Blöcher (1885-1977)'un kuramları sıklıkla
Marksizm'in belirli Hegelci yönlerini geliştirmişlerdir.

Matematik Felsefesi (Mathematics, Philosophy Of)

Matematikte kullanılan ilkelerin doğrulanması ve bunlarla ilgili kavramları inceleyen çalışma alanı. Matematik felsefesinin konu edin-
diği iki temel problem " $2 \times 2 = 4$ " gibi matematiksel ifadelerin ne anlama
geldiği ve bizim bu tür ifadelerin bilgisine nasıl ulaştığımızdır.

Her ne kadar matematik bilimde kullanılan yararlı bir araçsa da ma-
tematiğin konusunun fiziksel nesneler olduğuna, yahut ampirik gözle-
min matematiksel ifadelerin doğruluk veya yanlışlığına karar vermede
sağlam bir temel (geçerli bir yol) olduğuna inananların sayısı pek fazla
değildir. Birçok matematikçi –bazen yalnızca üstü kapalı bir biçimde–
matematiksel hakikat ve matematiksel nesnelerin varlığına ilişkin ola-
rak realist bir tavır takınırlar. Bu ikincisinin düşüncemizden bağımsız
olarak varolduğunu ve dolayısıyla matematiksel ifadelerin, bizim onla-
rın varlığına ilişkin bilgimiz yahut onları kanıtlama yeteneğimizden ba-
ğımsız olarak doğru (veya yanlış) olduğunu ileri sürerler. Bu görüş, Ef-
latun'un matematiksel ifadelerin öznelininin –rakamlar– soyut varlıklar
olduğu ve eğer doğru iseler, bu ifadelerin varlıklar arasında geçerli olan
ilişkileri tasvir ettiği şeklindeki görüşünden türediği ve çoğunlukla bu
görüşü içerdği için, Platonizm olarak bilinir. Soyut varlıklar zamandan
münezzeh olup, mekanda yer işgal etmezler ve fiziksel dünya ile neden-
sel etkileşime girmezler. Bu ise bu tür varlıkların bilgisine, yani mate-

matiksel bilgiye nasıl ulaştığımız sorusunu cevapsız bırakmaktadır. Kant, doğru matematiksel ifadelerin apaçık tek başına sezgi yoluyla önsel (a priori) olarak bilinebilir olduklarına inanıyordu. Bu gibi ifadelerin kanıtlanmasında kavramların özel örneklerini ve de onları kendi kendimize tanımladığımız şekilde kullanırız. Başta Frege ve Russell (Bkz. *Mantıkçılık*) olmak üzere mantıkçılar Kant'ın özne eğiliminden hoşnut olmayıp, matematiksel hakikat bilginin mantıksal hakikat bilgimiz kadar kesin olduğunu göstermeye çabalamışlardır. Katı bir biçimsel yaklaşım benimseyerek kavranan matematiğin küme teorisi (set theory)'ne indirgenebileceğini ve bunun da aslında mantığın bir parçası olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Matematiğin temelleri açısından bu önemli sonuçlar doğurmuş olmakla birlikte, küme teorisinin (dar anlamda) mantığın parçası olduğu gösterilememiş ve klasik mantığın postülları, küme teorisi postüllerinden daha şüphe götürmez (aksi iddia edilemez) görünmüştür. *Gizemli veya Platonik* soyut varlıkların matematiğin konusu olduğu görüşü, beraberinde getirdiği epistemolojik güçlükler nedeniyle çeşitli tepkiler almıştır. Konvansiyonalistler (uylaşım-cılar) doğru matematiksel ifadelerin ancak uylaşım yahut emir sayesinde doğru olduğunu ileri sürerler. Bu ampirik deneyin ışığı altında –örneğin, partikül fiziginde olduğu gibi– mevcut uylaşımın reddedilerek daha yararlı yenilerinin benimsenmesi imkanı ile uyumludur. Sezgiciler matematiğin kapsamını, yalnız yapıcı (constructive) süreçlerce kanıtlanabilir olan şeyler ile sınırlandırır. Bu tür kanıtlarda başvuru varlıkların bizzat kendileri de bu şekilde inşa edilebilir olmalıdırlar. Dolayısıyla sezgiciler, Platonistlerin kabul edilebilir telakki ettikleri sonsuz sayılar ve kümelerin çokluğundan çekinirler. Formalizm (biçimselcilik), matematiksel önermelerin anlamsız işaretler olarak telakki edilebilecek şeylerden başka bir şey olmadığı görüşüdür.

Biçimselciler bu işaretler sisteminin biçimsel özellikleriyle ilgilenirler. 1930'da Gödel'in *noksanlık teoremleri* (incompleteness theorems) (Bkz. *Gödel*) göstermiştir ki aritmetik kuramında (ve faydalı matematiğin büyük bölümünde) teori içinde kanıtlanamayacak doğru ifadeler olabilir. Bu, bir matematiksel ifadenin doğruluğunun yalnızca bir aksiyomlar kümesinden kendi kanıtını içermeyeceğini ortaya koymaktadır.

Materyalizm/Maddecilik (Materialism)

Felsefede çoğunlukla anlaşıldığı şekliyle bu terim, varolan her şeyin ya madde ya da varoluşu için tamamen maddeye bağımlı olduğu öğretisini ifade etmektedir. Ne var ki bu öğretinin kesin anlam ve statüsü yeterince açık olmaktan uzaktır. Maddenin taşınması gereken, taşıyabileceği ya da taşıyamayacağı özellikler esas itibarıyla nelerdir? Madde basitçe zaman ve mekanda yer kaplayan şey olarak mı telakki edilecektir (dolayısıyla gökkuşağı ve gölgeler de, ağaçlar ve taşlar gibi madde örnekleri olarak mı ele alınacaktır)? Şayet öyle değilse madde için daha başka ne tür özellikler gereklidir? Bu noktada varoluş, yahut vukua geliş ile varlık, yahut gerçeklik arasında yapılabilecek uygun bir ayrım var mıdır? Nihayet maddenin doldurduğu zaman ve mekan, onu harekete geçiren güçler ve onu algılayan bilinç, ona nasıl tam olarak bağlı bulunmaktadır? Bu tür sorulara verilebilecek cevaplar kümesi ya da verilme-ye çalışılmış cevaplar, gerçekte materyalizmi spesifik bir tez olmaktan ziyade, bir tür zayıf tanımlanmış öğretiler kümesi şekline sokmaktadır. Materyalistlerin neyi inkar ettiklerini görmek, -örneğin varlığı pek çok geleneksel düşüncede yer alan ruhlar, melekler veya ilahların Kartezyen uzamsız (non-extended) *düşünen cevher* ya da zihin (*Bkz. Descartes*) gerçekliği gibi- onların neyi olumlu anlamda savunduklarını görmekten daha kolaydır.

Dahası, doktrinin içeriğinin yeterince açıklığa kavuşturulmuş olduğu farz edilse bile, neden kabul edilsin? Onu doğru kabul etmek için kesinlikle ne gözleme dayalı, ne de analitik yöntemler bulunmaktadır. Çoğunlukla bir araştırma sonucunun ifadesi olmaktan ziyade, bir araştırma politikası olarak fonksiyon icra ediyor görünmektedir; materyalist, doğa olguları ve bilince ilişkin açıklamalarında maddi olmayan varlıklar postülasına (kaziyesine) müracaat etmeme (bu ifade her ne anlamda alınırsa alınsın) ve tamamen maddi şeyler ile bunların karşılıklı ilişkilerine dayanma niyetindedir. Ancak, şayet istersek tabii ki böyle bir politika (hareket tarzı) benimseyebilecek olmakla birlikte, bunu niçin yapmamız gerektiğine ilişkin herhangi bir zorunlu neden var mıdır? Şüphesiz, mesela Kartezyen zihin/beden düalizminin doğurduğu herkesçe bilinen zorluklara ya da Ockham'ın usturasına müracaat etmek suretiyle araştırmacılara bu yol tavsiye edilebilir. Ne var ki, bilincin materyalist bir izahını yapmanın zorluklarının, ötekilerden daha kolay baş

edilebilir zorluklar olup olmadığı hayli şüphe götürür. Kaldı ki son zamanların düşüncesi, seçeneklerimizi ille de ya Kartezyen düalizmi, ya da materyalizm ile sınırlandırma zorunluluğuna meydan okumuştur.

Materyalizmin değişik biçimleri düşünce tarihinde, en azından doğal süreçler ve insan deneyimini, uzay boşluğundaki atomlar ya da bölünmez maddi parçacıklarının bir araya gelip ayrışmaları ile izah etmeye çalışmış olan Demokritus ve Epikuros'a kadar geri gitmektedir. Kaçınılmaz dinsel muhalefete rağmen bu tür düşüncelerin, Galileo ve daha sonra da Newton'un yeni fizik anlayışları paralelinde, 17. yüzyıldan başlayarak bir çok defa yeniden canlandıkları görülmüştür. Hobbes bu tür materyalizmin çarpıcı ve parlak bir yorumunu yapmıştır. Bu görüşün her şeyi açıklayan bilimsel bir dünya görüşü olduğu iddiası ise sonraları mesela La Merie (1705-51) ve Holbach (1723-89) tarafından sürdürülmüştür.

Daha yakın zamanlarda Marksist düşünürler böylesi bir *mekanik materyalizm* görüşü yerine kendi *diyalektik materyalizmlerini* ikame etmek -ve bu suretle onun bazı zorluklarını bertaraf etmek- yönünde çaba harcadılar. Bu görüş maddeyi üzerine değişme ve gelişmenin abext-ra(*) empoze edildiği durağan bir şey olarak değil, fakat değişim için gerekli itici gücü sağlayan gerilimler ve çelişkileri bizzat kendi doğasında barındıran bir şey -bunun daha önceki materyalistlerde olmayan bir görüş olduğu iddia edilir- olarak ele almaktadır.

Mc. Taggart (John Mc Taggart Ellis,1866-1925)

Cambridge'de felsefe öğrenimi görmüş, daha sonra da aynı konuda dersler vermiş olan İngiliz idealist düşünür. Başlıca felsefi çalışmaları şunlardır: *Studies in Hegelian Dialectic* (Hegelci Diyalektik Üzerine Çalışmalar, 1896), *Studies in Hegelian Cosmology* (Hegelci Kozmoloji alanında Çalışmalar, 1901), *A Commentary on Hegel's Logic* (Hegel Mantığı Üzerine Bir Yorum, 1910), ve *The Nature of Existence* (Varoluşun Doğası, 2 cilt, 1921, 1927).

Hegelci çalışmalarından itibaren Mc. Taggart, gerçekliğin özü itibariyle manevi, birbiriyle sıkı ilişki içinde bir zihinler ve bunların muhtevaları topluluğu olarak tasavvur edildiği orijinal ve ustaca dile getirilen

* Ab extra: Dışarıdan, ekstradan anlamına gelen Latince terim.

bir ideâlizm geliştirmiştir. Madde, mekan ve zaman, görüñgü alanına ait şeyler derekesine indirilmiştir. Geleneksel olarak anlařıldığđ şekliyle Tanrı'yı inkar etmiş, ancak zamanın gerçek olmadığđ iddiasına karşın bir bireysel ölümsüzlük teorisini savunmuştur.

Mekanik Açıklama (Mechanical Explanation)

Birbirinden oldukça farklı bir çok anlam alanlarını kapsamak üzere, farklı ve hatta çoğunlukla müphem çağrışımlarla yüklü biçimde kullanılan bir ifade. Dirimselci (vitalist) ve organizmacı biyologlar örneğın, tüm kendi karşıtlarını –bu adamların daima organizma kimyası üzerinde önemle durmalarını, üstelik kimyasal açıklamanın çoğunlukla mekanik açıklama ile ters düştüğünü– göz önüne almadan, mekanist olarak nitelendirmek eğilimindedirler. Neyin mekanik açıklama sayılıp neyin sayılmayacağı konusundaki karışıklık dil sorunundan kaynaklanmaktadır. Sıradan, felsefi olmayan kullanımda *mekanizma* kelimesi *makine* kelimesinden çok daha fazla şey ifade etmektedir (Bkz. *Mekanizm*). En tipik şekliyle bir makine, insanlar tarafından yapılabilecek, nitekim daha önceden yapılmakta olan bir işi yapmak üzere insanın ürettiğđ bir tür alettir, örneğın bir dikiş makinesi yahut bir süt makinesi gibi. Ancak biz, elemanlarından bir bölümü diğerkleri üzerinde etkili olan her men her sistemi mekanizma olarak tanımlamaya yatkındır.

Mekanik açıklama hakkındaki tartışmalar ve bunun kapsamını genişletmeye yönelik yoğun istekler, ilk kez 1600'lerde baskın hale gelmiştir. Bu çerçevede Hobbes'un *Introduction to the Leviathan* (*) (*Leviathan'a Giriş*) adlı eseri, bir şeyin, eskiden de olduğu gibi, doğal makine-ler olduğu varsayımıyla başlar; buna karşılık otomatlar (automata) da yapay organizmalar olmalıdır. Burada Hobbes kendi yapay yaşamı içinde bir yapay nesne (artefact) olan yeni maharetini göstermeye yönelir. Yine Descartes doğrudan temasın bilinen temel prensiplerini, itme-çekmeyi, akla gelebilen her maddenin evrensel ve zorunlu yasalarının mekanik işlem (operasyon) olduğunu izah eder. Onun *Discourse (Konuşmalar)*'unun V. bölümü bizim, hayvanların ve hatta insanların bile gerçek-

(*) *Leviathan*: Tevrat'ta adı geçen büyük bir su canavarı, ada balığı gibi çok büyük hayvan, iri balina veya fil gibi büyük bir şey.

te birer makine olduklarına hükmetmemiz gerektiği değil, “Her hayvan bedenini bir makine olarak kabul etmek” gerektiği üzerinde durur.

Fakat mekanik açıklamanın geleneksel paradigması, hemen hemen ilk yayınlandığı tarihten itibaren, “Bay Newton’un kıyas kabul etmez” *Philosophiae Naturalis Principia Mathematic* (Matematiksel İlkelerin Felsefi Doğası, 1687) adlı eserinde ortaya konmuştur. Newton’un kendisi, yerçekiminde belli bir mesafedeki etkiyi hesaba katma noktasında söz konusu çalışmanın kusurlu olduğu görüşündedir. Zaman zaman, yerçekimsel güçlerin bir şekilde, şu ana kadar fark edilmemiş sürekli bir maddi (cismani) aracı vasıtasıyla aktarılıyor olması gerektiğini söylemiştir. İzleyen yüzyıllarda bu, belirli bir mesafedeki etkinin imkansızlığı, hatta bunun tasavvur dahi edilemeyeceği varsayımından vazgeçildi ise de, bugün artık şüphe götürmez bir şekilde bu tür etkiyi sağladığı şeklinde tefsir edilen Newton’un *Principiası*’nda ortaya konmuş olan sistem, paradigmayı devam ettirmektedir.

Mekanizm/Mekanikçilik (Mechanism)

1. En başta Descartes tarafından geliştirilmiş olan bilimsel bir felsefe. “Gerçek nitelikleri çağrıştıran (invoke) geleneksel skolastik bilimsel açıklama yerine Descartes, kendi biliminin, “sadece şekiller, ebatlar ve hareketleri konu edinmesi hasebiyle aynen mekanik gibi olduğunu” iddia etmiştir. Descartes’in tamamen belirli bir biçim, ebat ve hıza sahip olan parçacıkların karşılıklı etkileşimi cinsinden açıklamaya çalıştığı çekim olgusu buna bir örnektir: Çekimlilik (Gravitas) ya da ağırlık niteliğini taşıyan maddeye bir gönderme yapılmaz. “Cismani nesnelerde geometrinin niceliksel çözümleme olarak adlandırdığı şeye duyarlı olanlardan başka madde tanımıyorum”, diye yazar Descartes.

Sayılabilirler (nicelikler) lehine niteliklerin elimine edilmesinden başka, *mekanizmin* diğer bir kritik ögesi de (ki Descartes’ta da rastlanır) Aristocu *nihâi sebeplerin* reddedilmesidir. Mekanist, bilimsel pratikte amaçların yeri olmadığını savunur: Amaç bilimsel (teleolojik) açıklamalar (Örneğin, bitki yapraklarını gün ışığını yakalamak için döndürür) daima mekanistik bir açıklama (Örneğin, yaprağın gün ışığı yönünde hareket etmesini, onun moleküler yapısı sağlamaktadır) ile ikame edilmelidir.

2. Doğru bilimsel açıklamanın mekanik modellere ilişkin bir araştırmayı gerektirdiğini öne süren tez. Bilinen süreçlere dayalı bu tür modeller, açıklanması gereken olguyu tayin eden doğru mekanizmaları tarif eder. (Bu şekildeki kavramlaştırmanın öğeleri yine, örneğin semavi cisimciklerin davranışını, bir kutu içindeki tahta toplar modelini kullanarak açıklayan Descartes'ta bulunabilir.)

3. Laplacecı türden saat gibi işleyen bir evren; yani, son derece katı deterministik yasalarca idare edilen.

Menheim, Karl (1893-1947)

Marks'dan etkilenmiş, ancak toplumun iyileştirilmesini devrimden ziyade barışçı reformist çabalarda görmüş olan Alman sosyolog. *Ideologie und Utopi* (*İdeoloji ve Utopya*, 1929) adlı eserinde Menheim muhafaza, ideoloji üretme (*Bkz. Ideoloji*) ve istikrar üzerinde ısrarla durma tavrı ile, zihninde gelecekle ilgili muhtemel ütopyalar canlandıran değişim tavrı birbirine zıt taraflarıyla karşılaştırmıştır. *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* (*Değişim Sürecinde İnsan ve Toplum*, 1935) aşırı liberalizm ve totaliter diktatörlüğün bireysel özgürlüğü eşit oranda tehdit ettiği tezini işler. Ona göre ekonomik istikrar ve köklü demokratikleşmeyi sağlayacak bir eğitim, yaşayabilir bir sosyal sistemin temelleridir.

Merleau-Ponty, Maurice (1908-61)

Bilinç ve ahlâk (etik) sorunları üzerine çalışmalar yapmış, Fransız varoluşçu ve fenomenolog. Merleau-Ponty, felsefeye bir üçüncü çizgi getirmeye çalışmıştır. Merleau-Ponty'nin dolaylımsız algı verilerinin somut gerçeklik olduğuna ilişkin savı, öznel idealizm anlamına gelir. Merleau-Ponty'nin felsefesi, varoluşçuluğu Marksizimle birleştirmeye çalışmasından ötürü, eklektik olmuştur. Çeşitli liselerde dersler vermiş, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Lyons ve Sorbonne Üniversiteleri'nde profesörlük ve *Les Temps Modernes* (*Modern Zamanlar*) dergisinin editörlüğünü yapmıştır.

En önemli çalışmaları olan *Le Structure du comportement* (*Davranışın Yapısı*, 1942) ile *Phenomenologie de la Perception* (*Algı Fenomenolojisi*, 1945)'da dünyanın algılayan özneye verilmiş bir şey olduğu ya da tü-

müyle onun tarafından kurulduğu şeklindeki ekstrem realist ve öznel dünya görüşlerini olduğu kadar, düalist beden-ruh teorilerini de reddederek bilinç ile dünya arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Merleau-Ponty'nin *müphemlik felsefesi* (Philosophy of Ambiguity), bir kişiye ait deneyimin nesnelerinin doğası gereği esrarengiz olduğunu vurgular.

Meta

Köken itibariyle Yunanca'da bir edat olup günümüzde İngilizce konuşan düşünürlerce bir ön-Ek olarak kullanılmaktadır. Olağan anlamı *hakkındadır*, *meta-etik*, *metatarih* ve *meadil*'de olduğu gibi. Ancak *metafizik* sözcüğünün etimolojisi öteki anlamı da içerir, sonra: Aristo'nun Metafiziği ve dolayısıyla eserin konusu, fiziği takip ettiğinden dolayı bu şekilde adlandırılmıştır.

Metafizik (Metaphysics)

Yunanlılardan itibaren Batı felsefesinde merkezi bir unsur olan *metafizik* pek çok farklı anlamlar ifade etmiştir. Bir bütün olarak varoluşu yahut gerçekliği olabildiği gibi, bütün yerine, çeşitli doğal bilimlerde görüldüğü üzere, onun belirli bölümleri yahut yönlerini karakterize etme çabası da olabilir. Bu anlamda materyalizm ile idealizm, Spinoza'nın *Monizmi* ve Leibniz'in *Monadolojisi* metafizik örnekleridir. O aynı zamanda duyulanabilirin üzerinde olanı (algılanamazın alanını), deneyim dünyasının ötesini keşfetme; tüm öteki bilgilere bir temel olmak üzere yüzeysel biçimde veri kabul ettiği şeyleri titizlikle irdeleme; veya nihâi olarak, yahut son tahlilde ne tür şeylerin elde kalacağını envanterini çıkarma çabası olarak da ele alınabilir.

Hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, pek çok tenkitçi bu amaçlardan en azından bir kısmına ulaşılabilmesinin ilke olarak imkansız olduğunu iddia etmiştir. Dolayısıyla insan zihninin duyumsal deneyim alanının dışındaki olguları keşfetme araçlarına sahip olmadığı; bunun yanı sıra yalnızca saf matematiğin, bir çok metafizikçinin iç geçirdiği şeyi, deneyimden bağımsızlığı, o da ancak tümüyle totolojilere dalmak pahasına başarabildiği ileri sürülmüştür. Diğer bir eleştiri de, hiç bir akla uygun deneyimin bizi, mesela gerçekliğin yalnızca bir tek cevheri olduğu görüşü (monizm) ile, sonsuz sayıda çok cevheri olduğu görüşü

(monadoloji) arasında bir tercih yapmaya muktedir kılmağıdır. Yani sıra, hiç birinin dünya hakkındaki düşüncemizin oluşmasına yönelik en ufak bir yarar sağlamaması nedeniyle onlar (metafizikler) ne doğru, ne yanlış olmamak, ama anımsız olmak bakımından birbirlerine benzerler. Dahası gerçekliğin bir bütün olarak karakterize edilmesine yönelik herhangi bir çaba, ister istemez, gerçeklik içinde belirli öğeleri ayırt etmek için daha önceden geliştirilmiş kavramları kullanmak zorunda olduğundan, onların yanlış-kullanımı kaçınılmazdır.

Yine de, doğal bilimlerimizde (ve hatta bizim dünya ile olan en pratik ilişkilerimizde) sınamak ya da kurmak için bilimin işlevinin bir parçası olmayan geniş bir kavramlar, ilkeler vb. aygıtı kullanırız. Kant'tan bu yana birçok düşünür de metafiziksel gerçek içtepinin (impulse), gerçekliğin değil, fakat gerçeklik hakkındaki düşüncemizin temel yapısının sistematik incelemesinde yattığı kanaatini taşımışlardır. Kant her rasyonel zihnin benimsemek zorunda olduğu sabit bir kavramsal çerçeve olduğunu göstermeye çalışmıştır. Daha sonraki düşünürler ise söz konusu çerçevenin zamandan zamana, yahut kültürden kültüre değişebileceğini öne sürmüşlerdir. Bundan dolayı R.G. Collingwood, *Essay on Metaphysics (Metafizik Üzerine Deneme, 1940)* adlı çalışmasında metafiziği, şu ya da bu tarih kesitinin karakteristik düşüncesinin temelinde yatan "mutlak ön-kabuller" in ifadesi olarak görmüştür. P.F. Strawson da *Bireyler (Altbaşlığı; An Essay in Descriptive Metaphysics/Tasviri Metafizik Hakkında Bir Deneme, 1959)* adlı eserinde, "Dünya hakkındaki düşüncemizin gerçek yapısını anlatmaya yarayan" tasviri metafizik ile "Daha iyi bir yapı üretmekle ilgilenen" revizyoner metafizik arasında bir ayırım yapar (s. 9). Bununla beraber verili bir yapının doğru yapı olduğu, ya da alternatiflerden daha iyi olduğunu göstermeye yönelik bir çaba, herhangi bir takdir sürecinin bizzat kendisinin bu tür bir yapıyı ön-varsayması (presuppose) zorluğuyla karşı karşıyadır; metafizikçi doğru bir olanı tesis etmekten ziyade, düşünme yollarını tasvir etmek, yahut önermekle yetinmek zorundadır. Ayrıca tartışmalı da olsa herhangi verili bir dil belirli bir metafiziğe doğru meyleder, dolayısıyla o alternatiflerin gelişimi için kolay kontrol edilemez bir araçtır –revizyoner metafizik hakkındaki bir çok makalenin kötü şöhretli olmasının bir nedeni de budur.

Metamatematik (Metemathematics)

Formel sistemler ve özellikle matematikte kullanılan kavranlar üzerine yapılan çalışma. Kanıt kuramı (proof theory) olarak da anılır. Terimin kullanımı çoğunlukla sonlu yöntemleri kullanan çözümlemeler ile sınırlı tutulmuştur.

Metatarih (Metahistory)

Geniş anlamda, tarih felsefesi. Terim çoğunlukla disiplinin, tarihsel gelişmelerin seyrini açıklayabilecek bir ilkeler çerçevesi ortaya koymayı amaçlayan spekülative yönüyle sınırlandırılmıştır. *Bkz. tarih, tarih felsefesi.*

Metodoloji/Yöntembilim (Methodology)

Genellikle belirli bir disiplinin amaçları ve usullerine ilişkin yöntem araştırması ve söz konusu disiplinin organize ediliş tarzına yönelik irdeleme.

Mevlana Celaleddin-i Rumî (Rumi, Jala al-Din, Ö: 1273)

Mevlâna, Belh'ten çıkıp dervişlerinin Mevlevî tarikatini teşkil ettiği Anadolu'daki Konya (eski Conium) şehrine göç etti. Mevlâna tartışmasız bir şekilde herhangi bir dildeki en büyük mistik şairdir. Mesnevisi'nde bütün sufi yolunu mısralarla izah eder. Başlangıçta mistiğin Tanrı'ya giden yolunu açıklamak için kamış sembolünü kullanır.

*Bu kimsesiz kamışa kulak ver/Kesildiğinden beri ham yatağından
Üflüyor nağmelerini/iştiaklı bir aşkın ve sızının
Şarkımın yeni olsa da sırrı ki/Kimse göremez kimse duyamaz
İşaretten anlayan bir arkadaş içindir/bütün ruhunu benimkine katacak
Beni yakan aşk ateşidir/ bana ilham veren aşk şarabıdır
Öğrenmek ister misin aşklar nasıl solar/kulak ver bu kamışa kulak ver.*

Rumi'nin gazellerinde aşk ve şarap sufi tecrübeye ait remizler olarak kullanılır. Fakat aynı şekilde başka imajlar da vardır. Onun dönen

dervişlerle bir araya gelmesi onu dönen çarkın, devreden semavi varlıkların, değirmen çarkı ve değirmen taşının gücüne hususi bir ehemmiyet vermeye iter.

*Güneşin dağı/ değirmene çevireceğim
Sularım aktıkça da/seni irademe döndüreceğim.*

Rumi aynı zamanda bir bakıma tabiat mistiğidir:

*İnsanlar iddia ettiler ki (fakat yalan söylüyorlardı) /Bu surat kalıcı değil;
Birisi dedi ki bizler ağacız, diğeri ise yokuz bizler dedi.
Lakin bu dalın hışırtısı/rüzgârın kımıldattığını gösteriyor,
O zaman sus, ne olur sus;/Biz buyuz işte su yuz.*

Bazen tabiata dalması onun panteist olduğu zannına sebep olur. Bir şiirinde ruhun tedricî tenasüh vasıtasıyla yükselmesinden bahseder. Burada bir anlamda ruh daima Tanrı'dadır fakat başka bir anlamda da topraktan bitkiye, hayvana, insana, meleğe ve nihâi olarak yalnız Tanrı'ya yükselmesi gerekir.

Mevlâna bazen fevkalade ince, veciz ve vazıh bir şekilde tabiattan alınmış imajlar kullanır. Şunu ruhun Tanrı'yı arayışının bir izahı olarak göz önüne alırsak:

*Bir ruh aradım denizde/Fakat bir/mercan buldum
Benim için köpüğün altında/Bomboş bir okyanus
Kalbimin karanlığında/Dar bir yolda ilerledim.*

Şunu ise mistiğin fizikî evrenle ilişkisinin izahı olarak:

*Mutlu idim/İncinin karnında yatarken;
Ta ki hayat kasırgası bana çarpıp
Çarpıntılı bir dalga gibi gidene dek.
Denizin esrarını, gök gürler gibi söyledim:*

*Sahildeki tesirsiz bir bulut gibi
Uyudum ve artık kıpırdamadım.*

Nihai olarak bütün güç ve mana Tanrı'dan gelir:

*Biz neyiz, siz müzik/biz dağız sizi aksettiren
Satranç taşlarını sen dizdin/kazanmak ya da kaybetmek için de sen
hareket ettirdin. Aslan resimli bayraklar biziz/bizi dalgalandıran gö-
rünmez rüzgar ise sensin.*

Hiç kimse şu hususta Mevlâna kadar açık değildir:

*Tanrı'yı arıyoruz çünkü Tanrı bizi arıyor..
Mistik Düşünce Tipolojisi (Typology of Mysticism)*

W.T. Stace'a dayandırılan bir tipoloji aşağıdaki gibi bir tahlili ortaya koyar:

1. Birlik (a) Harici: Külli bir birlik hissi (b) Dahili: Nefsin saf bir uyanıklık durumu istikametinde köreltilmesi.
2. Zaman ve uzay aşkınlığı.
3. Müspet duygulanmalar: Neşe, saadet, aşk, sulh.
4. Haşyet hissi.
5. Yakın hissi: Mistik tecrübenin hakikati.
6. Çelişki. *İsa, Upanişad* (5)'da olduğu veçhile hareket eder. Hareket etmez. Uzak. Yakın. Bütün bir evrenin içerisinde, dışarıdadır.
7. Kudsiyet.
8. Fenâ: Tecrübe baki kalmaz.
9. Tutum ve davranışın bileşik değişimi.
- c. Jinaradasat tarafından ortaya konmuş bir diğeri aşağıdaki gibi bir tablo şeklinde gösterilmiştir:

Mistik Birleşme (Mystic Union)

Ruhun tefekkür yoluyla Tanrıyla birleşme hali. Bu hale yükselme huzur ve vecdle ibadet etmekle olur. Halbuki Tanrı'nın mevcudiyeti vasıtasız ve doğrudan doğruya tecrübe edilir. Mistik birleşme çoğunlukla ruhanî izdivaçla sembolleştirilir. Teresa De Yesus mistik birleşmeye ait dört safha ya da derece belirler: (a) Tamamlanmamış mistik birleşme yahut da sükunetteki birinin ibadeti (b) Birleşmenin ibadeti (c) Vecd (d) İlahlaştırılmış birliğin ruhani evliliği.

Mistisizm

Mistisizmi tanımlama teşebbüsleri çok çeşitli olmuştur. Bir topluluk kendilerini Tanrıyla birleşme üzerinde teksif ederler. Bu yüzden Thomas Aquinas, tecrübe vasıtasıyla edinilen Tanrı bilgisinden bahseder. Pfleiderer mistisizmi benliğin vasıtasızca Tanrıyla birleşme hissi olarak tanımlar. Arberry ise Tanrıyla olan şahsi irtibatı için insan ruhunun, evrensel özleminin sabit ve değişmez mahiyeti olarak tanımlar. Rufus Jones: "Tanrı'yla olan vasıtasız bağlantı ve İlâhî Mevcudiyetin dolaysız ve içten bilincini vurgulayan bir cins din" olarak tanımlar. Edward Caird ise "En kesif ve inhisar etmiş şekliyle din, başka bütün alakalarını ruhun Tanrıyla olan ilişkisinde eritildiği zihni tutum" diye tanımlar. Bu tanımlar mistisizmin hepsi için doğru değildir; Hindu ve Budistler arasında şahsi bir Tanrıya bağlanmaktan ziyade ısrar, mevcut halimizden kurtulmak üzerindedir.

Mistisizme ait bazı açıklamalar rasyonellik unsurundan ziyade hissetme unsurunu vurgularlar. Bu Pfleiderer'in tanımı için doğrudur; Tanrıyla mest olmaktan bahsetmeye devam eder. Goethe de böyledir: "Mistisizm kalbin skolastiği, hislerin diyalektikidir."

Muhtemelen Evelyn Underhill'inki gibi geniş bir tanım en iyisidir: "Mistisizm; hakikatle birleşme sanatıdır." Mistik çok yüksek ya da daha düşük dereceyle bu birleşmeye vasil olmuş bir şahıstır; yahut da böyle bir vuslatı gaye edinen ve ona inanan bir şahıstır. Yahut da yaygın ve muhtasar olan bir tanım: "Mistisizm sonlu içinde sonsuza malik olmaktır" Şöyle söylediği zaman Aldous Huxley'nin kafasında da benzer bir şey vardı: "Doğru olarak tatbik edilen mistisizm tekniği aynı zamanda hem benliğin ötesinde hem de bir şekilde onun dahilinde algılanan ni-

hâi bir ruhani gerçeğe olan doğrudan sezgi ve onunla birleşme ile elde edilebilir.” Pattison’un tarifi daha karmaşık ve daha şahsi olup yine de umumidir: “Mistisizm insan zihninin ilâhî özü yahut da şeylerin nihâi hakikatini anlamak ve en âli olanla yapılan gerçek sohbetin kudsiyetiyle neşelenmek çabasıyla bağlantılı olarak tezahür eder.” İlki mistisizmin felsefî tarafıdır. İkincisi ise dinî tarafı. Tanrı bir nesne olmayı kesip bir tecrübe olur. Bütün bu tanımlardaki rahatsız edici taraf pek geniş olmaların pek bilgilendirici olmamalarıdır.

Bilinçli olarak yahut da bilinçsizce taklit edilmiş tecrübenin zıddına hakiki mistik tecrübe nasıl tanımlanmalıdır?

Elmer O Brien üç kıtas ortaya koyar: Evvelâ tecrübe, bahis mevzu kişinin temel dünya görüşüne zıt olmalı. (Burada O’Brien muhakkak ki bilinçaltının dünya görüşümüze zıt oldukları için tamamen bastırmış ya da itmiş olduğumuz bu şeyleri kusmaktaki gücünü hesaba katmıyor). İkinci olarak mistik tecrübe sırf arzunun yerine gelmesi olmayacak şekilde isteksiz olmalıdır. (Fakat gene de arzu itilmiş olabilir; ve iradi olarak başlamış bazı tecrübelerin hakikiliğini inkar etmek zordur; başka bir deyişle eğer isteksizlik hakikilik için bir sınama oluyorsa iradilik yanlışlık için bir sınama olarak alınmamalıdır). Üçüncü olarak tek başına tecrübe mistiğin doktrinlerine anlam ve tutarlılık verir. (Bu ancak sistemli düşüncülerin hakiki mistik tecrübeleri olabileceğini ileri sürer gibidir).

Mistisizm hakkında evrensel olarak doğru olmasa da oldukça geniş bulunacak bir takım genellemeler yapabiliriz. İlk mistikler sonsuz bir varlığın vücuduna, duyular vasıtasıyla tecrübe edilmişin ötesinde bir mevcudiyet boyutuna inanırlar. Bu *Nihai Gerçek, Mutlak Varlık*’tır. Bu da imî olmasa da çoğunlukla şahsi mülâhazalarla tasavvur edilip Tanrı olarak isimlendirilmiştir. Var olan, her şeyin kaynağı ve zeminidir. İkinci olarak mistikler, nihâi Varlığın bir şekilde bilinip idrâk edilebileceğini iddia ederler. Tanrı bütünyle bambaşka, tamamen çekilmiş değildir. O kendini saklayan bir Tanrıdır ama aynı zamanda Kendini izhar eden bir Tanrıdır. Üçüncü olarak ruh Nihai Varlığı derunî his vasıtasıyla algılar. R. W Trine bir zamanların meşhur kitabı *In Tune With the Infinite*’de şöyle der; “Bu fiziki hislerin harice açılması gibi deruna açılan ruhani bir histir ve ilk bakışta bütün inancı bilgi kaynaklarından bağımsız olarak doğruyu algılama, anlama ve bilme kabiliyetine sahip olduğundan biz buna sezgi diyoruz.”

Farklı bir şekilde ifade edecek olursak mistisizm bilginin duyguları algılaması, akıl ve bilincin tabii süreciyle tehdit edildiğini inkar eder. Dördüncü olarak mistikler arasında ruhta Nihai Varlığa yakın bir elemanın, ilâhî bir kıvılcımın, kendinden bir parçanın, derüni, yüksek bir ruhun varolduğu yaygın bir şekilde kabul edilir. Bu yönüyle Tanrı'yı bulmak, bir kimsenin gerçek benliğini bulmasıdır. Tanrı şöyle bilinir “Ruhun varlığının temeli ve ruhun kendi özünü idrâk etmesi, gerçekte ilâhî tabiatla kendi birliğini idrâk etmesidir.” Beşinci olarak mistisizmin zirvesi Nihai Varlık'la olan birleşme tecrübesidir. Margaret Smith şöyle der: “Mistisizm dinin ötesine geçerek Uluhiyetle yakın birliğini Uluhiyetin ruh dahiline nüfuzunu, ferdiyetin bütün hareket, düşünme ve hissetmesiyle İlâhî özde kaybolmasını gaye edinir.” Mistik Kendi Benliğine ulaşmak için cismani olan her şeyden geçmek ister... Bu pekala üç yola mukabil olur. İlkinde ruh Tarsuslu Paul'un *ten* dediği düşük benliğin bağlarından, kusurdan ve gûnahtan ayrılır. Bu safha çoğunlukla benlik kaybına vasıta olsun diye riyazet ihtiva eder. “Rabbin tepesine kim yükselecek? Ya da onun mukaddes yerinde kim duracak?” diye şarkı söyler Yahudi şair. “İsterse temiz elleri ve saf bir kalbi olan kişi olsun: Sıfık gölgesiz güneşler gibi olan Tanrı aşıklarının sıfatıdır” diye söyler Sufi el Hucvîri. Margaret Smith ise şöyle der: “Ancak dünyanın bütün suretleri sukut edince, duyguların feryadı dinince ve ruh kendini düşünmenin ötesine geçmişse Ebedî Kemal görülmeyenle yapılan yüksek sohbeti arayan mistiğe zahir olabilir.”

İkinci safhada haricî hayat bir engel olmayı bırakmıştır. İmdi dahi- li hayat ilâhî iradeyle mutabık hale getirilmelidir. (Evelyn Underhill der ki: “Bu insanın Tanrı'nın hakim iradesine karşı yaptığı şahsi mücadeleden tamamen feragat etmesi ve dolayısıyla (itaatle beraber) hayata ait bütün müteakip fiillerin birbirine bağlanmasıdır. “İmdi Tanrı'nın mevcudiyeti hali hazırda ruhu soğuran bir birleşme olmasa da tecrübe edilmiş bir gerçektir ve çoğunlukla ışık olarak hissedilir.” Son safha tam birleşme hakkındadır.

Nihai Varlığa olan iştiaak umumiyetle *Aşk* diye adlandırılır. Ruysbroeck der ki: “Aşk bizi bütün şeylerin üstüne taşıdığı zaman... sukûnet içerisinde anlaşılamaz Işığı alırız” Mistik aşkıta *agape* ve *eros*un iki büyük ucu bir araya gelir. İlki Ahd-i Cedit'de bahsedilen aşk, İsa'da tezahür eden aşk, kap ne kadar değersiz olursa olsun serbestçe veren aşktır. Di-

geri ise Platon ve Plotinus tarafından bahsedilen malik olma arzusu, iş-tiyak, cinsî arzularımızın yüceltilmesidir.

Mistisizm ve Etik (Mysticism and Ethics)

Genelde, mistisizme özgü belirli bir etik yoktur. Mistikler aşına oldukları dinî sistemin ahlâkını yorumlama eğilimindedirler, şu istisna ile ki bunlar genel olarak özel bir derin duyarlılığa sahip olduklarından, söz konusu etik (ahlâki) öğretiyi derin bir yüklenme düzeyine götürmeye yatkındırlar.

Ancak buna dört nokta ilave edilmelidir:

Birincisi, mistiklerin seyahatinin (seyr-i sülûk) erken aşamalarında, sufi *araf yolu* (purgative way) üzerinde iken, riyazet (asceticism), sadelik, cinsel ilişkiden uzak durma ve bedenın şiddetle aşağılanmasıya yönelik kuvvetli bir eğilim vardır. İkincisi, kontemplasyonun bu ve bunu izleyen aşamalar esnasında birçok mistik güzel işler yapma ve doğru yaşamaya ilişkin kaygılardan bile tamamen yüz çevirir. Bunun ardındaki dürtü karmaşıktır. Kısmen yararlı işler üzerinde yoğunlaşmanın, Tanrı üzerinde yoğunlaşma olmamasından; kısmen doğruluk çabasının, kontemplatif (mistik derin düşünceye dayalı) hayattan uzak bir oyalanma olmasından; kısmen iyiliğin gayretle kazanılmayacağı, siz onu kovaladıkça onun sizi ustalikle başından savacağı, ama onu kabul etmemizin mümkün kabilinden bir tür yersiz anlayıştan; kısmen mistiklerin, erdemli yaşamın üstündeki bencil doğruluğun tehlikesini idrâk ettiklerinden; kısmen de bu insanların faydalı işleri Tanrıya giden yol olarak değil, fakat Tanrı ile bir olmanın meyvesi olarak görmelerinden kaynaklanır. Üçüncüsü, tüm dünyada mistikler arasında ben merkezci olmayan aşk (unself- centred love) ihtiyacı konusunda dikkate değer bir görüş birliği vardır. Dördüncüsü, mistisizmin en yüksek aşaması sufiyi, deneyiminin meyvelerini başkalarıyla paylaşmak üzere dünyaya tekrar geri getirir. İşte bu nedenle Buda ışığa kavuşmasının (aydınlanması) ardından kırk yıldan uzun bir süre şefkatini sürdürmüştür. İşte bu nedenle Eflatun'un filozofu mağaraya geri dönmüştür. Yine bu sebeple İsa ve havarileri Transfigürasyon(*) Dağı'ndan, şifaya ihtiyaç duyulan vadiye

*Transfiguration: Biçim ve görünüşünü değiştirme.

inmişlerdir. İşte bundan dolayı Teresa De Jesus şunu kaydetmektedir: “Bana en şaşırtıcı gelen şey, bu tür ruhların ölüp de Efendimizin (Lord) varlığının lezzetini tadamadıkları için duydukları keder ve sıkıntının (bu deneyimin yaşanmasıyla) artık yerlerini ona hizmet etme, ona ibadet yapılmasını temin etme, ve var güçleriyle başkalarına yardım etme arzusuyla kıvranmaya bırakmış olmasıdır”.

Mod (mode)

Latince *modus* (ölçü tarzı) sözcüğünden türetilmiş bir terim olup birçok farklı felsefi uygulamaları bulunmaktadır. 1. (Ortaçağdaki Aristotulukta) Bilişsel öğelerin, anlamı önceden kestirilemeyen bir terkip haline getirilmeleri; örneğin, form ile maddenin birliği. Modern bir tarifle terime Waismann’ın *açık bünye* dediği şeyi içeren bir anlam verilebilir. 2. (Locke’da) Basit tarzı karma olan tarzlardan ayıran Locke tarafından geliştirilmiş olan kavram. Bir basit düşünce (modu), bir basit düşüncenin ya basit katsayılar (multiples), ya da başka bir açık kombinasyon içinde izah edildiği düşünme şeklidir; bu nedenle de ilgili olduğu şeyin bir sonucudur. Locke ahlâki söylem için gerekli –cinayet, kutsala saygısızlık, şeref, şükran gibi– kavramları karma mod kavramları olarak örneklendirir. Karma modlar “Zihnîn sevincinde bir araya getirilen fikirler topluluğudur... ki onun vasıtasıyla gerçekten varolan hiç bir şeyi kopya etmeyi değil, yaptığı formlar ya da arketipler ile uyuşmaya gelmişler gibi eşyayı isimlendirmeyi ve sıralamayı tasarlar. Bundan dolayı, zihnîn hoşlandığı fikir bileşimlerini temsil eden isimler, bu tür bileşimler doğaları gereği sürekli birleşmiş olarak hiç bir yerde bulunmadıklarından, şüpheli anlam olmak ihtiyacındadır, cinayet veya mukaddese hürmetsizlik kavramının neyi ifade ettiği, hiç bir zaman eşyanın kendisinden anlaşılmaz.”

3. (İstatistikte) Bir dizide en sık tekrarlanan öge.

Model

1. (Bir önermeler kümesi modeli) Genellikle bir küme-teorik yorum içinde önermelerin yazılı olduğu, kümenin her önermesine *doğru* değeri tahsis eden bir dil yorumu. 2. (Bir formel sistem modeli). Söz konusu sistemin aksiyomlar kümesinin bir yorumu.

Modern Terimler Sözlüğü-Monadoloji (Monadoloji)

Laibniz tarafından 1714'te yazılan bir metafiziksel esere Leibniz'in editörlerinden birisinin verdiği başlık olup bugün artık Leibniz'inkine benzer herhangi bir metafiziksel sisteme de uygulanmaktadır. *Monad* terimi başlangıçta *birim* yahut *birlik* anlamına geliyordu ve Leibniz ancak doğru birliklerin cevherler olabileceğini öne sürüyordu (*Bkz. Cevher*); onun ifadesiyle "Hakikatte bir olmayan varlık, bir varlık değildir" (Arnauld'a mektuplar, 30 Nisan 1687). Bir monadolojinin aynı zamanda genellikle (Leibniz felsefesinin yaptığı gibi) hakiki birliklerin (monadların) mutlak olarak birbirlerinden bağımsız olduklarını ileri sürdüğü kabul edilir.

Monizm/Tekçilik (Monism)

1. Sadece ve sadece tek bir cevher olduğunu öne süren bir felsefi kuram. Bu tür bir kuramın örnekleri Spinoza ve Hegel felsefelerince ortaya konulmuştur. 2. (Zihin-beden ilişkileri ile ilgili tartışmalar çerçevesinde) Düalist olmayan bir zihin-beden ilişkileri kuramı. William James felsefesi ile Bertrand Russell'in mantıksal atomizminde rastlanabilecek tarafsız monizm kuramı bu tür bir monizmdir. Bu teoriye göre zihinler ile bedenler kendi doğalarında farklı değildirler; aralarındaki farklılık ortak bir *tarafsız* maddenin düzenleniş şeklinde yatar. Fakat bu ortak madde (1. maddedeki monizm türünde olduğunun aksine) tek varlık olarak telakki edilmez, daha ziyade aynı temel türe ait birçok varlığı kapsayan bir şey olarak ele alınır.

Montaigne, Michel de (1533-1592)

Rönesans döneminde Yunan şüpheci (septik) kuramlarını yeniden canlandırıp popüler hale getirmesiyle tanınan Fransız hümanist ve deneme yazarı. Etkisi Pascal, Descartes, Malebranche ve bunların birçok takipçilerinde yansımaları bulmuştur.

Montaigne'in kendi şüpheci felsefesi, bir 15. yüzyıl İspanyol rasyonalist ilâhiyatçının görüşlerinin savunulduğu *Apologie de Raimond Sebon* (*Raimond Sebon'un Apolojisi*, 1580) adlı denemesinde ortaya konmuştur. Sextus Empiricus'tan örneklerle de desteklemek suretiyle Montaigne,

rasyonalitenin bir hayvansal davranış biçiminden daha öte bir şey olmadığını ileri sürmüştür. İddia edilen üstünlüklerine rağmen bencillik, aptallık ve ahlaksızlık gibi özellikleri bakımından insanların hayvanlardan daha aşağı olduğu rahatlıkla gösterilebilir; bizler onların becerdiği kadar mutlu yaşamayı beceremiyoruz. Çağlar boyunca her bilim dalından uzmanlar arasında vuku bulmuş uzlaşmazlıkların da gösterdiği gibi, tüm bilgiye ulaşma çabalarının başarısızlığı bizi o sonuca götürmektedir ki, insanların malik olabileceği yegane doğru prensipler ve onların gerçeklikle temas kurabilmek için yegane ümitleri ancak ilâhî vahiy sayesinde gerçekleşebilir.

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, Baran de (1689-1755)

Fransız filozof, hukukçu, danışman ve Bordeaux parlamentosu başkanı. 1728'de Fransız Akademisi'ne seçilmiş ve Encyclopedie'ye (Akz. Ansiklopedistler) tat (taste) üzerine bir denemesiyle katkıda bulunmuştur.

De l'Esprit des Lois (Kanunların Ruhu, 1748), Locke'un politik yazmalarını da içeren 14 yıllık bir siyasi tarih ve karşılaştırmalı hukuk çalışmasının ardından yazılmıştır. Söz konusu eser hükümet şekillerini iktidarın yerleşimi temeline göre değil, her birinin hayat verici ilkesine göre sınıflandırmıştır; bu anlamda cumhuriyetlerin ilkesi fazilet, monarşilerinki şeref, despotizmininki ise dehşettir. Yasama, yürütme ve yargı erklerinin birbirinden bağımsız işleyen organlara bırakılması gereğini vurgulayan kuvvetler ayrılığı kuramı Amerika Birleşik Devletleri'nin kurucu önderleri üzerinde oldukça önemli bir etki bırakmıştır.

Bir siyaset sosyolojisi geliştiren Montesquieu, asıl ününü, toplum, hukuk ve yönetim tarzı konusunda gerçekleştirdiği karşılaştırmalı araştırmadan almıştır. Siyaset ve hukuk konusunda tümevarımsal ve deneysel bir yaklaşımı benimseyen filozof; olguları kaydetmek yerine anlamayı, fenomenleri konu alan karşılaştırmalı bir soruşturmayı tarihsel gelişmenin ilkelerine ilişkin sistematik bir araştırmanın temeli yapmaya çalışmıştır. Siyaset konusuna bir tarih filozofu olarak yaklaşan Montesquieu, farklı politik toplumlardaki farklı pozitif hukuk sistemlerinin çok çeşitli faktörlere, örneğin halkın karakterine, ekonomik koşullarla iklimle vs. bağlı olarak göreceli olduğunu söylemiştir. Bütün bu temel ko-

şullara *Yasaların Ruhu* adını vermiştir. Montesquieu bu bağlamda üç tür yönetim tarzını birbirinden ayırmış ve bu devletlere uygun düşen yönetici ilke, iklim ve topraktan söz etmiştir: Buna göre despotizm büyük devletlere, sıcak iklimlere uygun düşer ve korkuya dayanır. Britanya örneğinde olduğu gibi, ne soğuk ne de sıcak bir iklimin hakim olduğu, orta hüyüklükteki devletlere uygun düşen yönetim biçimi monarşidir; söz konusu yönetim biçimi şan ve şerefe dayanır. Buna karşın soğuk iklimlere ve küçük devletlere uygun düşen rejim demokrasidir; demokrasinin yönetici ilkesinin erdem olduğunu ileri süren Montesquieu, tüm insanlar için geçerli olan tek bir doğa yasası ve evrensel bir insan doğası olduğunu kabul eden akılcılığa şiddetle karşı çıkmış ve kuvvetler ayrılığı ilkesini ortaya atmıştır.

Moore, George Edward (1873-1958)

Klasikler üzerine araştırma dalından felsefeye geçmiş olan İngiliz filozof. Felsefe hocalığı (1911-25), daha sonra da Cambridge'de Zihin Felsefesi ve Mantık profesörlüğü yaptı (1925-39). 1921'den 1947'ye kadar *Mind* (Zihin) dergisinin editörlüğünü üstlendi. Başlıca felsefi çalışmaları şunlardır: *Principia Ethica* (Etik Prensipleri, 1903), *Ethics* (Etik, 1912), *Philosophical Studies* (Felsefi Araştırmalar, 1922), *Some Main Problems of Philosophy* (Felsefenin Bazı Temel Sorunları, 1953), *Philosophical Papers* (Felsefi İncelemeler, 1959). Bu son üçü görüşlerinden birçoğunun orijinal olarak formüle edildiği dersler ve inceleme yazılarının en önemlilerini ihtiva etmektedir.

Moore, bir dizi felsefi düzeyde ilerlemiştir. Daha 1903'te ortaya koyduğu *Principia Ethica* adlı eser ile *Refutation of Idealism* (İdealizmin Reddi) başlıklı makalesi (*Mind*, N.S., vol.12) onun felsefeye dikkate değer katkısının başlangıcının işaretleri olarak görülebilirse de, o hemen hiç bir felsefi sorunu ele alışından tatmin olmamış ve her şeyi yeni baştan ele alma tavrı içinde olmuştur. Onun en büyük etkisi belki de dürüstlüğü –yorulma bilmez biçimde açıklığın sürdürülmesi olarak– temellendirme örneğinde ve felsefi sorunlara çetrefil kavramların titiz bir çözümlemesini yapmak yoluyla yaklaşımında görülmektedir.

Principia Ethica'da iyilik, belirli şeyler ya da durumların doğal olmayan bir niteliği olarak, yani, duyumsal deneyimle verilmeyen, fakat yi-

ne de manevi bir sezgi sayesinde doğrudan tecrübe edilebilen bir şey olarak görülmektedir. İyilik, daha basit başka hiç bir şey cinsinden tanımlanamayacak yahut tahlil edilemeyecek temel ahlâki kavramdır. Doğru, vazife vb. öteki ahlâki kavramlarımız bu iyilik niteliğinin sahip olduğu şeylerin mümkün olduğunca üretilmesi veya korunması şeklinde tanımlanabilir ki bunun bizzat arkadaşlık ve estetik zevk deneyimlerinde en açık biçimiyle ifadesini bulduğunu belirtir.

Bilgi teorisi alanında Ampirist ise de, Ampirisizmden sıklıkla türetilen septik (kuşkucu) sonuçları reddeder. Duyu verileri ile maddi nesneler arasındaki kesin ilişki muamması onu düşündürmeye devam etmişse de, temelde makalelerinden birinin başlığını *Sağduyunun Savunması* olarak belirleme noktasına kadar gelmiştir.

Mükellefiyet (Obligation)

Eğer bir kişinin cemiyette bir rolü varsa ve bu cemiyette bu rolü üstlenen kimsenin bu fiili gerçekleştirme mecburiyetinde olduğunu söyleyen ahlâki kurallar varsa o kişinin gerçekleştirmek için ahlâki bir baskı altında olduğu bir vazife. Dolayısıyla bir babanın baba sıfatıyla çocuklarına karşı *mükellefiyetleri* vardır, Vaad edenin vaad edici sıfatıyla vaatte bulunduklarına karşı *mükellefiyetleri* vardır vs. Bütün vazifeler ya da *mükellefiyetler* gönüllü olarak kendi kendine yüklenilmiş değildir. Bir vatandaşın, benimsemediği bir rol olsa dahi devlete karşı *mükellefiyetleri* olabilir.

Açıktır ki bu anlamda *mükellefiyetler* olmayıp bir şahsın ahlâken yapmak zorunda olduğu şeyler de vardır. Bu yüzden “Bir kimsenin böyle bir şey yapma *mükellefiyeti* vardır.” demek garip kaçsa da o kimse, suda boğulma tehlikesi geçiren birini kurtarmak zorundadır. Yani bu şu anlama gelir sıkıntı içindeki kişi (yahut da daha umumi olarak cemiyet) bir kimsenin –heyet- yardımını isteme hakkına sahiptir.

Bir çok felsefeci *mükellefiyet* kelimesini bir kimsenin ahlâken bir şeyi yapmak zorunda olduğu bütün durumları içine alacak şekilde yaymışlardır.

Mükemmellik İlkesi

Leibniz felsefesinin bir ilkesidir. Tanrı'nın olabilecek tüm dünyalar

içinde en iyisini yarattığını ve bunun en az eksiklikle en fazla mükemmelliğe ulaşılmış bir dünya olduğunu ileri sürer.

Mumford; Lewis

(D. 19 Ekim 1895, Flushing, New York, ABD) Amerikalı sosyolog, yazar ve öğretmen. Mimarlık ve kent planlaması konularındaki yazılarında, teknoloji ve kentleşmenin tarih boyunca insan toplumları üzerinde doğurduğu etkileri tartışmıştır. İlk yazıları, Mumford'un mimarlık ve kent sorunlarını işleyen bir yazar olarak tanınmasına yol açtı. *The Story of Utopia, Sticks and Stones, The Golden Day* ve *The Brown Decades: A Study of arts in America 1865-1895*. Mumford'un Amerikan edebiyatı, güzel sanatları ve mimarisiyle ilgili kitaplardır. Leonordo da Vinci ödülünü kazanan *Technics and Civilization, Culture of Cities* ve *Men Must Act* adlı kitaplarında Mumford, teknoloji toplumunun kişisel ve yöresel kültürle uyum sağlaması gerektiğini savundu. En önemlisi eserlerinden biri olan *The City in History* (1961) adlı kitabında şehrin tarih boyunca oynadığı rolü inceledi. *The Myth of the Machine*'de teknolojinin insanlığın gelişmesindeki rolünü, tarihsel bir bakış ve keskin bir eleştirel yaklaşımla değerlendirdi.

Murakabe (Introspection)

Bir ferdin kendi zihnî ve hissi faaliyetlerine etraflıca nazar ederek kendi hal ve ahvaline vakıf olması. Murakabenin tam benlik bilgisi için elverişli bir kılavuz olması temel düşüncesi şüphelidir. Eğer her zihnî faaliyet ya da süreç murakabe edilebiliyorsa, bir kimse aynı anda mesele bir toplama yekununu alıp kendinin bunu yapmasını gözlüyor olmalıdır. Fakat o zaman bu murakabe işi bir kimsenin zihnî faaliyetinin tamamının bir parçası olur, böyle olunca da murakabe edilebilmelidir. Bununla beraber eğer prensipte bir kimse kendini gözlerken gözleyebilmek durumundaysa murakib ruha aynı anda duhule müsaade etmek için o kimse muhakkak kendi kendini gözlerken kendini toplama yekununun hesabını yaparken gözlerken gözlemek durumundadır.

Eğer bir kimsenin kendini murakabe yoluyla tam anlamıyla 'bilebileceğine' inanılırsa bir kimsenin prensipte sonsuz sayıda eş zamanlı zihnî faaliyetleri tamamlayabilmesi gerektiğini görmek çok zor değildir.

Ryle bunu ve buna bağılı zorlukları *The Concept of Mind*'da belirtmiştir. Fakat psikoloji ve felsefede murakabe vazifesinin doğrudan doğruya yapılan geçmişi hatırlamaya tahsis edilmesinin daha akla yakın olacağı düşünölmüştür.

Mutlak (The Absolute)

Kant sonrası ideâlist metafizikçilerince, gerçekte hakikat aleminde mevcut varlıkların tümünü kapsayan, mâlum farklılıkların tümünü aynı zamanda hem ortaya çıkarıp hem de açıklayan uniter bir sistem olduğu varsayılan, bütün anlamında kullanılan terim. Schelling ve Hegel'e göre hakikat tinseldir ve onların kullandığı anlamıyla mutlak, tabiat olmayıp, kesinlikle insan biçiminde ve özelliklerinde olmayan felsefî bir Tanrıdır. Daha ateistçe görüşlere sahip olan F. H. Bradley'e göre ise, klasik düşüncenin bütün temel kategorileri ortadan kaldırılamaz çelişkilerle dolu olup, bu yüzden sırf sathî bir görünüm olarak değerlendirilmelidir. Nitelik ve ilişki, öz ve sebep, özne ve nesne, zaman ve mekân hep bu tür ıslah olmaz, değersiz fikirlerdir. Bizzat hakikatin kendisi olan mutlak, bütün bu sathî kategorilerin üstünde bir özelliğe sahip olmalıdır. Bu mutlak mefhumu, her ne kadar bütün düşünce tarzları şu veya bu şekilde nisbî olsa da, bütün nisbî düşünüş şekillerini aşmalıdır. Her çeşit bağlantı ve farklılıkların çok ötesinde ve fevkinde bir birlik, teklik içermelidir. Bu fikir, Spinoza tarafından hakikatin tek bir özden, *Dens sive Natura* yani Tanrı veya tabiattan ibaret bir mefhum şeklinde ortaya konulmuştur.

Mutlak Boşluk

İçerisinde çeşitli cisimlerin yer aldığı ve bizzat kendisinin de şekil veya genişlik gibi hakiki nitelikleri haiz olan bir varlık olduğu addedilen boşluk. Bu görüş Newton tarafından savunulmuş, Leibniz ve daha sonra gelen filozofların çoğunluğu ise bu fikre karşı çıkmışlardır.

Mutlak Sıfır (Absolute Zero)

Termodinamik Ve İstatistik Mekanik'i'nin yerleşik kuramlarının mümkün saydığı en düşük sınırı olan -273 C. Mutlak sıfırda, maddenin

elemanlarının sıcaklığa bağlı rast gele hareketleri en aza inerken, yapısal düzen maksimuma ulaşır. Bunun anlamı, cihazların ölçümündeki termal gürültünün düşük ısılarda büyük ölçüde azalarak, uzak galaksiler ve yıldızlardan gelen belli belirsiz radyo dalgaları gibi zayıf sinyallerin izlenmesine imkân vermesidir. Mutlak sıfırın yakınında, Kuantum Mekaniği'nin iki çarpıcı etkisi ortaya çıkar: Bazı metallerdeki elektrik direncinin tamamen kaybolması anlamında *süper iletkenlik* (super conductivity) ve sıvı Helyum'da akış direncinin tamamen kaybolması anlamında *süper akışkanlık*. Mutlak sıfırın, bir derecenin binde biri kadar üstünde olan derecelerin modern *kriyojenik* (cryogenic) tekniklerle elde dlebilmesine rağmen, mutlak sıfırın kendi ulaşılmaz bir sınır olarak kalmaktadır.

Mutlak Uzay ve Zaman (Absolute Space And Time)

Sonuçta Isaac Newton tarafından formülleştirilen mekanik yasaları, sabit bir hareketin diğer nesne ve güçler tarafından engellenmediği sürece, sonsuza dek düz bir çizgide yoluna devam edeceğini varsayıyordu. Bu tür bir yaklaşım, zaman üzerinde hareketin kavranılabilmesi için, uzay ve zamanın, sonsuz genişleyen ağlar şeklindeki soyut algılanışını gerektirmekteydi. Uzay ve zamanı, dünyevi ve geçici öznelerden bağımsız sayan bu tip görüşler bilim devrimi boyunca akla yakın bulunmuştu, çünkü yeni astronomi evrenin sonsuzca genişlediğini varsayıyordu; kozmogoni* ve sonsuz yaşlı bir kozmos ihtimalini göz önüne almak durumundaydı. Newton'dan sonra klasik fizik, Minkowski'nin 1908'de *uzay-zaman* kavramını (yani, boyut olarak birbirine bağılılıklarını) formülleştirmesi ve bu fikrin Einstein tarafından genel *görelilik* (relativity; izafiyet) kuramında kullanılmasıyla temelinden değişecek olan, uzayın zamandan bağımsız olduğu kanısıyla hayli yetkinleşmişti. XX. yüzyılın pek çok önemli kültürel hareketi, uzay ve zaman hakkındaki nesnel görüşleri reddederek, yerlerine insan deneyimine dayanan öznel görüşler getirdiler. Bergson'un felsefesi bu konu için önemlidir.

*Cosmogony: Evrendoğum. Evrenin oluşumu, kökeni, doğuşu ve yaratılışı ile ilgili kuram.

Mutlakîyet

1. (Siyasal alanda) Herhangi bir kontrole veya karşı dengelere muhatap olmaksızın hüküm sürme.
2. (Felsefede) *İzafiyet* karşıtı, yani tamamen aynı muğlaklık ve bilinmezliği haiz bir mefhum. *Bkz. İzafiyet*

n

Nasr; Seyyid Hüseyin

1933 yılında Tahran'da doğdu. Yüksek öğrenimini ABD'de, Massachusetts Institute of Technology'de fizik dalında yaptı. Harvard Üniversitesi'nde bilim tarihi alanında doktoru yaptıktan sonra 1958 yılında İran'a döndü. Bir süre Tahran Üniversitesi'nde felsefe ve bilim tarihi profesörlüğünde bulundu. 1962-1965 yılları arasında Harvard'da bilim tarihi dersleri verdi. 1972 yılında Tahran Üniversitesi rektörlüğüne getirildi. Halen ABD'de George Town Üniversitesi'nde İslâm araştırmaları profesörü olarak görev yapmaktadır.

Natüralizm

1. Umumiyetle beşeri olmayan ve beşeri ilimlerce incelenenin var olandan ibaret olduğu felsefi inancı ve Evrenin ötesine yahut haricine çıkan herhangi bir izah ihtiyacının inkarı. Bu gibi natüralistler Darwin'den beri özellikle tabiat üstü bir müdahale olmaksızın daha yüksek

hayat biçimlerinin daha aşağı olanlardan, bunların da sırayla, sonuç itibariyle cansız maddelerden tekamül ettiği fikrinde ısrar ederler. 2. (Felsefî ahlâkta) Özellikle G.E.'den beri natüralist safsatayı gerçekte bir saf-sata olarak almayanlar -ilâhîyatla ilgili farazi olgulara ait ifadeleri bile hariç tutmadan- değer sözcüklerinin olgulara ait nötr ifadeler cinsinden tanımlanabileceğinde ısrar ettiler. Daha önceleri ve muhakkak daha iyi bir şekilde -meselâ Hume'da olduğu gibi- bu safsatayı teşhir edip ondan kaçınanlar da dahil olmak üzere kullanım bu dünyaya ait herhangi bir lâik değer mütalaalarını natüralist olarak hesaba katmaya müsaade eder.

Newton, Isaac (1642-1727)

İngiliz matematikçi ve fizikçisi; Galileo mekaniğini formülleştirdi, evrensel çekimin ters kare orantısını buldu ve ışık teorisine kayda değer katkılar yaptı. Newton 1466'da Cambridge'e Matematik Profesörü olarak tayin edildi, fakat Kraliyet Enstitüsüne optik konusunda bir makale arz ettiği 1672 yılına kadar ilmi camiada tanınmıyordu. Simya, ilâhîyat ve dünya kronolojisi hakkında da çalıştı fakat fevkalade geniş felsefî akisler yaratan yayını umumiyetle *Principia* diye bilinen *Philosophiae Naturalism Principia Mathematico* (1687)'dir.

Principia sıhhatli bir matematik bilgisi olmadan teferruatlı bir şekilde takip edilemeyen, sıkı sıkıya işlenmiş bir eserdir. Yalnız dünya yüzeyi üzerinde ya da yakınındaki cisimlerin hareketlerini izah etmekle kalmayıp dünyanın etrafındaki ay ve güneşin etrafındaki dünya ve diğer gezegenlerin hareketlerinde dahil olmak üzere Evrendeki bütün hareketleri izah eden etraflı bir mekanik sistemdir.

Newton, usûlünün, Descartes'ın usûlünün zıddına deneysel ve tümevarımcı olduğunu iddia etmiş bu da Newton'a ait düşüncelerin çoğu için bir kaynak ve saldırı hedefi teşkil etmiştir. Evrensel çekim kanunu bulmasının bir Tanrıya inanmak için delil teşkil ettiğini de iddia etmiştir. Buna karşılık ilmi üslubu bazen düşünüldüğü kadar pozitivistmeye yakın değildir. Diğer şeyler arasında mutlak uzay ve zamana olan inancı - Samuel Clarke vasıtasıyla - onu Leibniz'le ikinci defa ihtilafa düşürmüştür. (İlki, hangisinin analizi bulunduğu dair tartışmadır)

Newton'un fizik optik konusundaki asıl eseri *The Opticks* 1704 tarihlidir. Matematikçi olmayanlar için *Principia*'da olduğundan daha an-

laşılır olan bu kitap yaygın bir şekilde okunmuştur. Daha sonraki baskılarına Newton 31 adet soru dahil etmiştir; bunlar onun optik, mekanik, din ve ahlâk konularıyla alakalı en spekülâtif düşünceleri için zengin bir kaynak teşkil eder.

Birçok 17. ve 18. yüzyıl felsefecileri özellikle İngiliz deneycileri ve Kant, Newton'un derin tesiri altında kalmışlardır. Mesela Locke'un felsefesine ait çoğu etken Newtoncu mekanığın felsefî açımları üzerinde çalışmalar şeklinde değerlendirilebilir. Örneğin; Locke'un aslî nitelikler hakkındaki değerlendirmeleri ve algıamanın sebebe dayalı teorisi.

Nietzsche, Friedrich (1844-1900)

Alman yazar ve felsefecisi. Lutherci bir papazın oğlu olarak Rôchen'de doğdu. Meşhur *Schulpforta*, Bonni ve Leipzig Üniversitelerinde eğitim görmüş, 24 yaşında Basel Üniversitesi'nde Klasik Yunan ve Latin Edebiyatı profesörü olarak tayin edilmiş olup fevkalade parlak bir talebeydi. Nietzsche burada tarihçi Jacob Burckhard'ı meslektaş edinir; yakınlarda oturan Richard ve Cosima Wagner ise arkadaşları arasındadır. Tekrar tekrar gelen psikosomatik hastalığı onu 1879'da makamını bırakmaya zorlamıştır. Daha sonraki on yılın çoğunu İtalya, Fransa ve İsviçre'de yazarak ve tekrar sağlığına kavuşmaya çalışarak gezintilerde geçirmiştir. Delirdiği Ocak 1889'dan 1900'deki ölümüne dek ona kız kardeşi Elizabeth bakmıştır. Aşağıdakiler onun sayısız yazılarından en kayda değer olanlardır: *Die Geburt Der Ragndie* (1872), *Unzeitgemânesse Betrachtungen* (1873-6), *Die Fröhliche Wissenchoft* (1882), *Also Sprach Zarathustra* (1883-92), *Tenseits Von Gut und Böse* (1886) *Zur Genealogie Der Moral* (1887) ve *Der Antichris* (1895)

İngilizce konuşulan toplumlarda ancak nadiren mühim bir felsefeci olarak göz önüne alınmıştır. En iyi ihtimalle hala herkes tarafından psikolojik *bakış açısının* kısmen Freud ve teorilerini önceden fark etmiş etkili bir vecizeci olarak görülür, en kötü ihtimalle de liberal aydınlanmaya ait ideâllerin uzun Alman muhalifleri çizgisinin en son, belki de en tahrik edicisi olarak görülür. Nietzsche'nin belirsiz itibarı hak edilmiş değildir. Özellikle de *Übermensch* yahut da *İnsan Üstü*'ye ait aristokrasî ideâllerini kayırma uğruna demokrasiyi hakir bir şekilde bir kenara atması; *Der Antichrist*'de benzeri görülmemiş bir hiddetle ifade edil-

miş ateistliği; Hristiyan ve faydacı ahlâken *Jenseits von Gut und Bosa* ve *Zun Genealogie der Moral* de yaptığı kayda değer taarruzlar; ta ilk kitabı *Die Geburt Der Ragâdie*'den itibaren, görünüşe bakılırsa, sakın, bilinçli, temayüz etmiş ve rasyonel (Apollon) taraflar uğruna insan tabiatının bilinçsizlik, gönül rızası, sefahat ve kendine zarar veren taraflarına yaptığı vurgu; bunlara ilaveten kadınlara karşı itici olmayan bir şirinlikle yaklaşımı gibi unsurlar İngilizce konuşulan toplumlarda genel kabul görmemesinin nedenleri olarak sayılabilir.

Nietzsche çok radikal bir düşünür ve bazı bakımlardan modern zamanların en büyük nesir üslupçularından biridir. Aynı zamanda dikkate değer bir şairdir, bu gerçeğin *Also Sprach Zarathustray* (Zerdüşt Böyle Buyurdu) okurken akılda tutulması gereklidir. Başka ne için olursa olsun *Zarathustra* (Zerdüşt) şiirdir ve netice itibarıyla Nietzsche'nin fikirlerini aramak için pek uygun bir yer değildir. Dolayısıyla Nietzsche'nin gerçekten ne söylediğinden çok, dili olağanüstü kullanımı, sahip olduğu büyük etkiyi açıklamak için yeterlidir. Birçok din ve milliyetten şair, romancı, eleştirmen ve hatta müzisyen üzerinde etkili olmuştur ve olmaktadır.

Bir çok sebeplerden dolayı Nietzsche'nin objektif olarak yorumlanması kolay değildir. Onu okurken kitaplarının formel olmayan aldatıcı yapısı ve kinayeyi farklı amaçlarda kullanması hususunda gerekli ihtimam gösterilmelidir. Nietzsche'nin daha sonraki eserlerinde maalesef megalomaniye dönmüş fikriyatı, ruh hali ve ilişkilerindeki sık değişiklikler kitaplarına modern edebiyatta çok özel bir yer veren ilave özelliklerdir. Nietzsche'yi sadece profesyonel alman felsefecileriyle beraber zikretmek muhakkak hatadır. Biçim ve maksattaki tekilliklerinden dolayı Nietzsche'nin yazılarını Montaigne'le başlayan 17. ve 18. yüzyılda La Rochefoucauld ve Vauvargues gibi yazarlarla daha sonra ise Nietzsche'nin oluşum yıllarında Schopenhauer ve R.W Emerson'un denemeleriyle devam eden Avrupalı ahlâk denemecileri ve vecizcileri geleneğine mensup olarak görmek gerekir. Nietzsche bütün bu yazarları dikkatlice incelemiş ve onlardan, mesela Kant'tan veya Hegel'den öğrendiğinden, daha çok şey öğrenmiştir.

Nietzsche'nin kitapları kolay özümsemeyip, zorluk çıkarsalar da felsefi ilgi uyandıracak, en azından üç merkezi ve birbirleriyle yakından bağlantılı, üç alanı vardır.

1. Ölümünden sonra yayınlanan notlarında (editörleri tarafından *Der Wille zur Macht* olarak adlandırılmıştır, 1901) Nietzsche, bilgiye ait aletçi bir teori ve doğruluğa ait *perspektifçi* bir tahlil geliştirir. (Bkz. *Perspektifçilik*) “Hadiselerde duraklamaya yol açan pozitivizme karşı -sadece olgular vardır- derim ki: Hayır olgular kesinlikle olmayan şeylerdir. Sadece yorumlardır.” Bilgi ve doğruluk hakkındaki bu kabilden görüşler Nietzsche’yi en azından *Über Wahrheit und Lüge in Aussermoralischen Sinn* adlı mühim bir makale yazmaya başladığı 1873’ten beri meşgul etmiştir. Gerçekte Frankfurt okulu diye tabir edilen okulla bağlantılı birçok teorisyen gibi Karl Mannheim de bizzat Nietzsche’nin *perspektifçiliğinden* doğrudan doğruya etkilenmiştir.

2. Nietzsche muhtemelen Schopenhauer’in *İnsanın Metafizîğe İhtiyacı* dediği hususun en büyük psikolojik tenkitçisidir. Özellikle *Die Fröhliche Wissenschaft*ta ve *Die Götzen Dämmerung* da Nietzsche bütün felsefi faaliyetler de dahil olmak üzere bütün insan çabalarının ardındaki temel dürtü olarak güç iradesi hakkındaki zanlarını bu ihtiyaca dayandırır. Kayda değer bir şevkle, yalnız ilâhîyatçıların değil fakat Platon ve Kant gibi felsefecilerin de günlük hayatın deneyci dünyasıyla zarar verici bir şekilde çelişkiye düştükleri *doğru* yahut da *daha gerçek* bir dünyaya ait geleneksel inançlara bir taarruz başlatır. Esas itibariyle Nietzsche bu kabilden ikilik arz eden görüşlere, hayatı inkar etme, dolayısıyla da çöküş arzusundan hasıl olmuş yahut da (umumiyetle bilinçsiz olsa da) bu ideolojik vasıtalarla *güçlü ve sağlıklı* olan, hükmetme gayesi güden, fizyolojik olarak zayıf fertler yahut da şahıs gruplarından (mesela papazlar) hasıl olmuş gözûyle bakar. Nietzsche’nin ortaya koyduğuna göre burada da rasyonellik ve doğruluk, hayat kavgasının üzerinde değildir. (Bir yönüyle anlaşılması zor olsa da *hayat*, *Das Leben* Nietzsche’de önemli bir kavramdır. *Unzeitgemässe Betrachtungen*’ın üçüncüsünde bunu ele alışı özellikle dikkat çekicidir, *Von Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, *Hayat Tarihinin Fayda ve Mahzuru Üzerine*) Akıl ve doğruluğa müracaat (fiziki kuvvet gibi) sıfır bir iradenin müsait şartlarda bir başkası üzerinde güç iddiasında bulunabileceği bir araçtır. Nietzsche çoğunlukla şunu ileri sürer: “Bütün muhakemeler rasyonelleştirmedir; doğrulukların hepsi yükselen bir *iradenin* merkezinden neşet etmekte olan bir perspektiftir. Üstelik Nietzsche’ye göre madem ki *doğru* ve *doğru değil* kavramlarının gerçekten ütopikte hiç manaları yok” bundan “Bir hükümün yanlışlığının bu hüküm için hiçbir itiraz teşkil etme-

diği" çıkar. bir insan hakkındaki hakiki mesele onun pek o kadar *doğru* olup olmadığı değil *hayatı tasvip edici* olup olmadığıdır. Yani onunla avunan kişilere kuvvet, güç ve serbesti hisseleri verebilme kabiliyeti. Burada Nietzsche tek başına değer hükümlerinden bahsetmiyor; kesinkes şöyle söylüyor "Ahlâkî olgular yoktur", fakat "fizik de (bize uygun gelmesi için mi) dünyanın yegane yorumu ve tefsiridir." Buna ilaveten Bütün mantığın ve mantığın görünürde herkese hükmetmesinin ardında değerlendirmeler kaimdir ya da açıkça hayatın muhafazası için fizyolojik ihtiyaçlar.

Bunlar dikkat çekici fikirlerdir; Nietzsche'nin bunlarla dikkatlice uğraşmamış olması bir talihtir. Çünkü sadece bir noktadan ele alınca eğer *yanlışlığı kabul edilen* önermelerin reddedilmesi gerekmiyorsa, o zaman açıktır ki hiçbir şeyin reddi gerekmez. Bu çerçevedeki kavramların öncüllüğü büyük miktarda sonradan gelenleri çekmekle kayıtlıdır. Yine de Nietzsche'nin hususi görüşler ve hususi iddiaları tenkit ederken çoğunlukla fevkalade müdrik olduğu söylenmelidir. Mesela Descartes'in *Cogito Argümanı Hakkındaki Mütalaaları'nı* (Der Wille zur Macht, bölüm 48) (özellikle Die Götzendämmerung'da) Platon'cu Sokratı karakterize etmesini ve Kant hakkındaki bütün değil de bazı mülâhazalarını göz önüne alalım. Üstelik metafizik öteki dünyalılık hayaletini ortaya koymaya çalıştığı bu pasajların çoğu entelektüel bir şekilde olsa dahi hiç kimse için ikinci dereceden değildir. 3. Nietzsche 18. yüzyılın sonlarından itibaren bir dil tenkidinin felsefi düşüncenin en merkezinde olması lazım geldiğini kabul emiş, Almanca konuşan birkaç felsefeciden biridir. Gerçekten de Nietzsche'den Wittgenstein'in son dönemine oldukça benzer pasajlar seçmek mümkündür. Fakat bu benzerlik sadece yüzeyseldir. Çünkü Nietzsche dil ve dünya arasındaki ilişki hakkında Wittgenstein'in yaptığından çok daha fazla ürkütücü ve çok daha az dikkatli görüşler çıkarmıştır. Nietzsche düşünmenin dilden ayrılamaz olduğuna ve dilin gerçeği zaruri olarak yanlışladığına inanır. Bu, dil vasıtasıyla ham tecrübemizi suni bir şekilde düzenleyip basitleştirmemiz sebebiyledir. Biz bunu biyolojik olarak hayatımızı sürdürmek için yapıyoruz. Lâkin Nietzsche ne ferdi kavramların ne de dilin yapı özelliklerinin gerçekten bize dil dışındaki dünya hakkında hiçbir hakiki bilgi temin edemeyeceğinde ısrarlıdır. Çağdaşı Bergson'dan farklı olmayarak Nietzsche, gerçeği yalnız kaderi bozma pahasına dilin kategorik ağı dahilinde yakalanabilecek bir çeşit kutsi cereyan olarak tasavvur eder. Bu dil ve dünya arasındaki sözde nispetsizlik şu ifadelerle Nietzsche'nin

zihnindedir: “*Ne kadar dikkatli olursak olalım* dilde her an saldırı halindeki felsefi bir efsane gizli kalır.” Dolayısıyla kesin konuşmak gerekirse Nietzsche’nin felsefesinde kavram aydınlanmasına ait Wittgensteinci ya da başka bir temel düşünce yoktur. Muhakkak ki dilin esasen *yanlışlayıcı* tabiatı ve dolayısıyla rasyonel düşüncenin tabiat hakkındaki görüşlerini, fiil ve iradenin üstün hakikatine olan ayrıcalıklı inancı için kullanmaya devam eder. Fakat kendisi bütün tutarlılığıyla bu teoriyi ciddi bir şekilde ele almaz.

Nihilist Düşünce (Nihilism)

Turganyev’in *Babalar ve Oğulları*’ndaki (1862) Bazarov tarafından kendi durumunu tanımlamak için kullanılmasıyla yaygınlaşmış bir terim. Turganyev en nefret ettiği kişi olan N.A. Dobrolyubov’u örnek aldığı Bazarov’dan bizzat nefret der. Bu kişilik şimdiye kadar bütün radikal nesiller -bilimi maddeciliği, devrimi ve halkı (mücerret olarak) hiçbir şeyin kurtaramayacağına inanan- için bir örnek olmuştur. Bundan sonra kelime genellikle çeşitli tahripkar eğilimlerin muhaliflerince kullanıldı. Meselâ Hermann Rauschning’in *Hitler Konuşuyor* (1939) ve *Almanya’nın Tahrip Devrimi*’nde Nasyonal Sosyalist İdeoloji’yi anlatmak için kullanılmıştır.

Nirvana

Kabaca Moksa (ölüm ve yeniden doğum dairesinden kurtulma)’nın Budist düşüncedeki muadili. Kavramın kesin tarifleri farklı Budist okulları arasında değişiklik gösterir. Genellikle menfi olarak cehalet, ızdırap ve bencillikten uzak olmak şeklinde tasavvur edilir. Bu, *Samyutta-Nikaya*’da sıralanan meşhur sekiz katlı edep yolu vasıtasıyla elde edilir: Doğru görüşler, doğru niyet, doğru konuşma, doğru hareket, doğru seçim, doğru çaba, doğru düşüncelilik, doğru teksif.

Nous

(Zihnin gerekçesi) Sokrat öncesi filozofların bilgi ve muhakemeye işaret etmek için kullandıkları bir tabir. Eflatun için bu ruhun akıllı kısmı manasına gelir. Aristo için ise içinde aktif ve pasif muhakemeyi birbirinden ayırdığı ve ilkinin yalnız başına ölümsüz ve ebedi olduğu akıldır.

O

Ockham'ın Tıraş Bıçağı (Ockham's Razor)

Çoğu kere varlıklar zarurettten fazla çoğaltılamazlar (Entia non sunt multiplicanda praeter hecessitatem) şeklinde formüle edilen varlık bilimine ait bir tasarruf esası. Halen geçerli olan bu sözlere gerçekte Ockhamlı William'ın mevcut eserlerinde rastlanmaz.

Oedipus Etkisi

Bir ifadeyi kullanmanın özellikle önceden haber verici bir ifadeyi kullanmanın dayandığı insan durumu üzerindeki etkisi. Bu niteleyici isim, insan faaliyetleri hakkındaki önceden haber verici yanlarıyla kendilerinin doğrulanması ya da yanlışlanmasını oluşturma meyli gösterebilecekleri gerçeğine özel bir göndermeyle Sir Karl Popper tarafından *The Poverty of Historicismi*, (1957) de ortaya konmuştur. Bu mühim etki daha evvelki düşünürler tarafından fark edilmiş fakat isimlendirilmemişti. Meselâ Hume ilk Enquiry'sinde bir kimsenin biz şayet ona ne yapacağını söylersek bize tam tersini göstermek için başka bir şey yapabileceğini iddia etmiştir. Fakat bu insan içgüdüsünün esasen önceden haber verilebilir olmadığına inanmak için iyi bir sebep değildir.

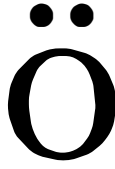
Orta Platonculuk (Middle Platonism)

Platonizm'de, Arkesilaos tarafından *Orta Akademi* olarak anılan kurumun (Bkz. *Atinalılar Akademisi*) kurulması ile Plotinus'un zuhuru arasında meydana gelmiş olan gelişmeler. Bkz. *Neoplatonizm-Yeni Eflatunculuk*

Ortega Y. Gasset, Jose (1883-1955)

İspanyol felsefeci ve denemeci. Nietzscheci yaşam felsefesi ile varoluşçuluk arası bir konumda yer alan öznel bir idealist. Toplumsal sorunlara ilgisini çeviren Ortega Y Gasset, *La Deshumanizacion Del Arte* (Sanatta İnsanilikten Çıkma, 1925) ile *La Rebelion De Las Masas* (Kitlelerin Başkaldırışı, 1910-30) gibi yapıtlarında, *kitle toplumu* kuramını ilk işleyen kişi olmuştur. Ortega Y Gasset, *kitle toplumu* adını, Batı'da burjuva demokrasisinin soysuzlaşması, toplumsal kurumların bürokratlaşması ve para-mübadele ilişkilerinin insanlar arasındaki her türlü ilişkiye girmesi sonucunda ortaya çıkan manevi havayı anlatmak için kullanmıştır. Burada herkesin dışardan kendisine yüklenen bir rolü oynamak zorunda kalmış bir oyuncu gibi kendisini hissettiği, kişilerin kendi dışlarında kalan yığının küçücük bir parçası olarak kendilerini gördüğü bir toplumsal bağlar sistemi ortaya çıkmaktadır. Ortega Y Gasset, bu manevi durumu sağdan eleştirir. Bu durumun kitlelerin demokratik etkinliklerinin kaçınılmaz sonucu olduğunu düşünür ve çıkış yolunu, Nietzsche'nin *iktidar iradesi* kategorisine benzer bir kategori olan *yaşam itkisi* doğrultusunda seçimde bulunabilecek yeni bir aristokratik azınlığın yaratılmasında görür.

Kendisi İspanya'nın 20. yüzyıl kültür ve edebiyatına yeniden hayat verilmesinde bir gazeteci, yayıncı, editör ve bir felsefeci olduğu kadar bir siyasetçi olarak da büyük bir rol oynamıştır. Perspektifçilik diye adlandırdığı bilgi teorisi dünyanın her biri tek ve eşit derecede doğru alternatif kavramlar yardımıyla yorumlanabileceği görüşünden ibaretti. Tek nihâi gerçek her bir ferdin hayatıdır. ("Ben, ben ve durumlarından ibaretim" diye ifade ettiği bir kavram.) Başlıca eserleri: *Meditaiones on Quixote* (1961) diye çevrilen *Meditaciones del Quixote* (1914), *The Modern Theme* (1933) diye tercüme edilen *El Tema de Nuestro Tiempo* (1923), *The Revolt of the Masses* (193) diye tercüme edilen *La Rebelión de Las Masas*'tır.

Öznelcilik (Subjectivism)

Öznelcilik, ahlâkta “Bu iyidir” ve “Bunun yapılması gerekir” türünden, kişisel olarak biçimlendirilmiş değer yargılarının gerçekte sadece konuşmacının o şeyi beğenip beğenmemesi, arzu ve nefreti ile ilgili ifadeler olduğunu savunan kuramdır. Daha genelde ise, değer sorunları hakkındaki anlaşmazlıkların nihâi çözülebilirliklerini ilke olarak reddeden her ahlâki kuram. Yine genelde fakat bir ölçüde farklı olarak, nesnel bilginin bu öznel tabandan türetebileceğini kabul etse bile, bireysel deneyimi gerçek bilginin yegane temeli olarak alan her kuram öznelcidir.

p

Panfisizm

Bu teori her nesnenin bir ruh ya da akıl ile sahip kılındığı varsayımına dayanarak/varsayımıyla dünyanın daha anlaşılır hale geldiği görüşünü savunur. *Hayvan ruhu* ve *dünya ruhu* doktrinleri gibi bu teori de anti-materyalisttir. Bu teori (yalnızca insanın ruh ya da zihne-akla sahip olup olmadığı konusunu tartışan) kökünü yeni Dekartçılıktan (Post-Cartezyan) alır. Panfiziksel görüşler, Leibniz ve Schopenhauer'in felsefelerinde değişik biçimlerde görülürler. Bu teorinin en tanınmış modern öncüsü A. N. Whitehead'dir.

Paradigma

Bilim felsefesinde, bilim adamının normal olarak içinde çalıştığı, fenomenle (görüngü) ilgili merkezi yer tutan bütüncül bir yoldur. Paradigma ne çeşit bir açıklamanın kabul edilebileceğini öngörebilir fakat bazı buhran dönemlerinde bilim, paradigmaları değiştirebilir. Terim şimdiki bağlamda şüpheli ve belirsizdir.

Parapsikoloji

Duyu organlarının etkinliğiyle açıklanamayan duyusallık biçimlerinin olduğu kadar, psikokinezis (fiziksel yollar kullanmadan canlı varlıkların hareket ettirilmesi) biçimlerinin de araştırılmasıyla ilgili bir inceleme alanı. Duyulardışı algı da denilen bu duyusallık biçimlerinin bilimsel olarak incelenişi, bu gibi fenomenlerin saptanması, yeniden üretilmesi ve seçilmesini içeren zorluklarla doludur. Bu gibi fenomenleri birtakım deneysel düzenlemeler içinde ortaya koymak oldukça zordur. Parapsikoloji genelde normal-dışı, bilimin yasalarına göre açıklanamayan olaylarla uğraşır. Bu olaylar, Lochness canavarından UFO'lara (bilinmeyen uçan nesneler), astrolojik tahminlere ve hayaletlere kadar geniş bir çeşitlilik gösterirler.

Parapsikoloji teriminin ayrıca, oldukça sınırlanmış da olsa, dört ana olguya gönderme yapacak şekilde bir genel uygulanışı vardır. Bunlar: 1. Telepati, uzak bir yerdeki başka bir kişi hakkında mantıksal düşünce ve bilinen duyuların katılımı olmaksızın bilgi edinme; 2. Clairvoyance (durugörü), telepatiyeye benzer şekilde, ama kişiden daha çok bir nesne veya olay hakkında bilgi edinme; 3. Precognition (önceden bilme), bilgi edinmeye benzer bir durum, ama bilgi, birinin iki hafta sonra öleceği veya ileride bir kaza olacağı gibi, yalnızca gelecekte varolacaktır; 4. Psikokinezis, insan zihninin, doğrudan doğruya arzulamayla, bir fiziksel gücün aracılığı olmaksızın başka bir kişi veya olay üzerindeki etkisi.

Pascal, Blaise (1623-1662)

Fransız filozof, matematikçi ve fizikçi, *Olasılık Kuramı*'nın kurucularından. Pascal'ın felsefi görüşleri çelişkili olmuştur. Akılcılık ile kuşkuçuluk arasında gidip gelmiş, inancın akla üstünlüğünü tanımaya eğilim göstermiştir. Pascal'ın mantıksal görüşleri (tümevarım ve tümdengelim üstüne, sahici bilgi çeşitleri üstüne görüşler vb.), Descartes'in yöntem üstüne görüşlerinin bir devamı olan Port Royal mantığını etkilemiştir. Pascal'ın Katolik gericiliğin kalesi olan Cizvitler'in manevi zorbalığını eleştirerek yaptığı mücadele, Fransız toplumunun ilerici kesimince destek görmüştür. Öte yandan, Pascal'ın insanın dünyadaki yeri üstüne bazı düşünceleri, dinsel varoluşçuluğun öndüşünceleri sayılmıştır.

Philo

Yunan ve Yahudi düşüncesi arasında önem taşıyan sentezi başaran, Alexandria'nın Yahudi toplumunun bir yönetici kişiliğidir. Geniş kapsamlı yazıları (Ermenice ve Latince çeviriler ile birlikte 30 dan fazla özgün Yunanca felsefi bilimsel eser) Helenistik yahudi düşüncelerinde bizim yol göstericimizdir ve aynı zamanda önemli bir tarihsel kaynağı kurarlar. Bu yazılar, Pentateuch'un alegorik yorumlarından ibarettirler, ama bazı saf felsefi çalışmaları içerirler. Aynı zamanda Alexandria'nın Anti Yahudi ayaklanmalarının tarihi üzerine yazılar ve Roma'daki elçilik binası gibi iki tarihsel döküman bulunmaktadır. Philo'nun önemli etkisi Yunan Hristiyan düşünürler üzerine olup, Alexandria ve Origen'in merhameti ile başlamıştır. Ama O'nun amaçları ve yöntemleri ortaçağa ait İslâm, Yahudi ve Latin Hristiyan felsefesinin temellerini kurmuştur.

Pitagorasçılık (Pythagoreanism)

Pythagoras'la özdeşleşmiş olan yaşam biçimi ve felsefi öğreti. Pythagoras'ın takipçileri daha sonra iki gruba ayrılmışlardır. Birinci grup; bu öğretinin mistik ve ayinsel tarafını alan akozmatik veya Pythagoristler diye adlandırılan gruptur. İkinci grup ise; onun bilimsel ilgilerini geliştiren matematikçilerdir. Sonraları gelişen bir inançta da, evren matematikseldir ve sayılardan oluşmaktadır denildi. Bu inanç yüzünden Pythagoras'ın "Karenin köşegeni ve kenarları ölçülemez" teorisi Elea'nın Zeno'su ve Parmenides tarafından eleştirildi. Pythagoras'ın çift taraflı etkisi yoğun fakat gölgeli bir tarzda yüzyıl boyunca görülmüştür. Pythagoras'ı ve etkisini Platon'un *Cumhuriyet*'inde Nostradamus'un *Numenolojisi*'nde ve Galileo'nun *Bilimsel Diyaloglar*'ında, "Doğanın kitabı matematik dilinde yazılmıştır" ibaresiyle net bir şekilde görebilmekteyiz. *Bkz. Neopythagoreanism*

q

Quadrivium:

Orta çağ boyunca, yedi yüksek ilimde, bir üniversite dersinin en yüksek bölümünü teşkil eden dört matematik disiplin (astronomi, geometri, aritmetik ve müzik). *Trivium* (garammer, belagat ve mantık) ise en alt bölümü teşkil ederlerdi. Bkz. *Skolastik Düşünce*

r

Râbia't ül Adeviye (Ö. 801)

İslâm kadın şair ve sufisi. Doğumu ve soyu hakkında hiçbir şey bilinmiyor. Memleketi Basra'dır. Ona göre Tanrı herşeydir; diğer herşey bir hiçtir. Bir hastalığı Tanrı'nın mutlak kudretiyle izah etmiştir: "Tanrı hakkı için, hastalığım için Cennetin bana arzedilip onu kalbimden arzu etmemden maada bir sebep bilmiyorum. Zannederim Rabbim beni kısılandı ve bu da onun takdiri. Beni ancak O bahtiyar kılabilir." Dolayısıyla evlenmeyi reddetti. "Evlilik akdi cismanî bir varlığa sahip olanlar içindir. Benim durumumda böyle bir varlık yok zira varolmayı bırakıp kendimden geçtim. Ben Tanrı'da varım. Ben mutlak surette O'na aidim. Onun emrinin gölgesinde yaşıyorum. Evlilik akdi benden değil O'ndan sorulmalı." Rabia'ya göre Tanrı'ya giden yol aşkın saflığıdır. Hakikatte llâhî Aşk doktrinini sufiliğe getiren O'dur. Bunu güçlü bir manzumede şöyle ifade eder:

*"Aşk için iki yol vardır-/benim kendi yolum, bir de fevkindeki Seninki/
Benim kendi yolum, bulduğumda/zihnimde seni idrâk etmekten hoşnud ol-
mam/
Saf aşk ise sana hasrettiğim bakişimdan/peçeyi kaldırdığımda.
Her iki durumda da övünemem/ Aşkın iki yolu-ikisinde de hamd sanadır."*

Keşflerinden birinde muhteşem, altın meyveli bir ağacın altındadır. Ağacın ona ait olduğu meyvalarının ise Tanrı'ya olan şükür'ü olduğu söylenir. Fakat meyvalardan bazıları yerde durmaktadır. "Onlar ağaçta olsalardı daha iyi olmaz mıydı?" diye sorar "Orada olurlardı fakat sen Tanrı'ya hamdederken kendini düşünüyordun. Zihninde evdeki hamurun mayalanıp mayalanmadığı sorusu vardı. Bu yüzden bu meyvalar düştü. Rabbine yakın olmak isteyen hizmetkar bu dünyada O'ndan gayri hiçbir şeye sahip olmamalı." İbrahim bin Edhem'ininki hatırlatan duası kendini vakfetmenin kayda değer bir ifadesidir. "Ya llâhî! Eger sana Cehennem korkusundan ibadet ediyorsam beni Cehennem'de yak. Eger sana Cennet ümidiyle ibadet ediyorsam Cenneti bana yasakla. Fakat sana senin için ibadet ediyorsam Sen'in Bâki Cemâl'ini benden esirgeme!"

Radikal (Radical)

Radikal (kök). Kimyasal bir bileşiğin yapısındaki bir yapı kalıbını belirtmek için -artık seyrek olmakla beraber- kimyada Lavoisier zamanından beri kullanılan bir terim. Bir kök çok kez sadece bir atomdur, ama sık sık da, bir tek atom ya da iyon gibi davranan bir atomlar grubudur. Nitekim, Amonyum iyonu ve Sülfat iyonunun inorganik kök örnekleri olmalarına rağmen, metan (C₂H₆) iki metil (CH₃) kökünün birleşimi olarak ele alınabilir.

Raine, Kathleen (D: 1908)

İngiltere'nin öncü, çağdaş mistik şairi; William Blake'e ait başlıbaşına bir tenkit çalışması yapmıştır. *The World*'de ateşe ve hiçliğe ait iki mistik imaj, değişim ve ebedilikteki Platoncu zıtlığı kullanır:

*Boşlukta yanıyor/hiçbir şeye dayanmıyor/Daima gidiyor.
Boşlukta giderek/yanıp dayanarak/Hiçbirşey daimî olmuyor.*

*Yanarak gidiyor/Boşluğa dayanıyor/Daima hiç olarak.
Hiçbir yere gitmiyor/Yanan bir boşluk/Daimiliğe dayanarak.*

Exile’da bütün mahlukatta ebedi aşkı müşahade eder:

*O zaman hiçbir şüphem kalmadı/Kardelenler, menekşeler, bütün
mahlukat,
Ben kendim Sevgiliydi, sevilmişti, sevgiydi./Dediler ki bak
Ben de sadece kalbin derinliklerine bakacaktım/
Karanlık derinliklerine, menekşenin derinliklerine ve orada okuya-
caktım/
Daha önce tek kelime bilmediğim çiçeği ya da aşkı/Çiçek, aşk kelime.
Varlıklarını söylemekten hiç usanmadılar; ben de/
Gül istedim, sadece daha çok gül, menekşe istedim/
Zamanın hiç değmediği daha çok menekşe/
Ne bir çiçek soldu ne de bir alev söndü/
Lamin kendi sonsuzluğunda karar kıldı taki ona bakan/
Başka bir çiçeğe gidip onun varlığına açana dek.*

En güzel mistik şiiri *Message From Home*’dur. Traherne ya da Vaughan’a çok benzer bir şekilde Platoncu bir doktrin olan ‘hatır’la başlar:

*Hatırlar mısın daha çocukken/O dünyadaki hiçbir şeyi garipseme-
miştin?*

Bunu bütün mahlukatın birliğine ait kuvvetli bir müşahadeyle genişletir.

Bütün mahlukatın kaynağı bir/Aşk kadar yegane ve basit...

ve mistikin esas teşkil eden masajı da:

Cehennemdeki hiçbir şey sana yabancı değildir.

Spell of Creation’ın Son kıtasında da şöyle der:

*Ey aşkım, benim aşkım, bir dünya doğuyor,
Bu dünyada da bir güneş parılıyor,
Bu güneşte de, bir ateş yanıyor
İçinde ise kalbim yanıp tutuşuyor
Kalbimde de bir kuş çırpınıyor
Kuşta da bir göz uyanıyor
Gözde ise dünya deniz ve gök
Dünya, gök ve deniz bir Ey'de
Tohumun çiçekte yattığı gibi yatıyor.*

Rasyonalizm: (Rationalism)

1. Dar anlamda en mühim temsilcilerinin Descartes, Spinoza ve Leibniz olduğu bir grup 17. ve 18. yüzyıl felsefe doktrini. Bu tür rasyonalizmin kendine has özellikleri şunlardır: (a) Tek başına muhakemeye var olanın tabiatına ait bir bilgi ekle etmenin mümkün olduğu inancı; (b) bilginin tek bir sistem teşkil ettiği; (c) bununda tümdengelimci bir vasıfta olduğu inancı; (d) herşeyin açıklanabilir olduğu yani herşeyin temelde tek bir sistem altında toplanabilir olduğu inancı. 2. Daha geniş anlamda terim sadece (b) ve (d)'yi kabul eden felsefecilerin görüşlerine izafe etmek için kullanılır yani herşeyin tek bir sistem cinsinden açıklanabilir olduğu iddiası. Bu anlamda mesela Sartre bir rasyonalist olarak adlandırılmıştır. 3. En yaygın anlamıyla (a) rasyonel bir temellendirmesi olmayan dinî inancın reddi veya (b) daha umumi olarak inanç, peşin hüküm, alışkanlık yahut rasyonel olmadığı addedilen herhangi başka bir kanaat kaynağına karşı muhakemeye başvurulması.

Refah (Welfare)

Refah mevzuatında 'refah' sözcüğü ya da REFAH DEVLETİ ifadesi, genellikle yoksullar için hükümet desteği ile özellikle de sağlık ve eğitim gibi belirli mal ve hizmetlerin ücretsiz veya sübvansé edilerek sağlanmasına işaret eder.

Rilke, Rainer Maria (1875-1926)

Prag'da doğmuş, şiirinde hayat ve ölümün bütünü araştırmış Alman şair. İlk dönem şiirleri mistik bir yaklaşım arzeder.

Ben öldüğüm zaman ne yapacaksın Tanrı?
 Ben, senin testin, kırılıp kaldığımda
 Ben, senin içeceğin, eskiyip kuruduğumda
 Ben senin kılık, kıyafetimin gördüğün işinim,
 anlamını kaybediyorsun beni kaybederek.
 Evsiz barksız bensiz mahrum kalacaksın
 sıcak ve tatlı neşenden
 Ben senin çanaklarımın, senin yorgun ayakların
 benim yokluğumdan yalınayak gezip duracak.

1902'den itibaren dahili ve harici hayatı arasındaki birlik hissinin ifadesiyle uğraşıyordu:

Gözlerimi sayfadan kaldırdığımda
 herşey büyük, garip olan birşey yok/
 Bütün hayatım burada,
 herşey sınırsız, orada nasılsa burada da öyle/
 Kendimi daha da sıkıca örerim
 ne zaman bakışlarım nesnelerle uyuşsa
 onların şekillerinin ağır sadeliğiyle-
 o vakit dünya kendine dar gelir/
 Sanki bütün gökyüzünü kucaklamıştır,
 ilk yıldız son ev gibidir.

1904'de üç büyük şiirde Rilke bu görüşü ifade etmek için semboller bulmuştur. Bunlardan ikisi Yunan mitolojisinden beraberce hayat ve ölüm alemlerini çizen *Alcestis* ve *Eurydice*'tir. Üçüncüsü ise *Gül Çanağı*'dır. Kendinden bir imaj kullanır, kavga eden iki çocuk bölünmüş dünyadır, açılan gül zıtların birliğinin bir de açığa çıkan ve gizli kalanın sembolüdür. Ölüm *Tecrübesi*'nde Rilke ilâveten, hayat ve ölümün birliğini araştırmıştır; ölümün gerçeğe açılan bir kapı olmasında nerdeyse platonik bir his vardır: Yeşil, gerçek yeşil, gerçek gün ışığı, gerçek orman! *Elegies of Duino*'da birlik sembolü henüz ifa ettiğimiz bu görünür olanın görünmeze tahavvülünün tamamlanmış gibi görüldüğü meleklerdir.

Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778)

Cenova'da doğmuş siyaset ve eğitim felsefecisi. 1741'den itibaren ekseriya *Encyclopedie*'ye katkılar yaptığı ve *Romantik Hareket*'in baş sözcülerinden biri olduğu Paris'te yaşadı. Bir eğitim denemesi olan *Emile* (1762)'in ve Jacobinler için bir İncil olacak *Du Contrat Social* (1762)'in yayınlanması resmi çevrelerde hoşnutsuzluk yarattı. Farnas dışında kısım-en Büyük Frederick'in koruması altında, bununla beraber İngiltere'de de birçok seneler geçirdi. Orada Hume tarafından dostça karşılandı fakat daha sonra araları açıldı.

Rousseau'nun anahtar siyasi fikri toplumsal iradeye tam anlamıyla gönüllü itaati ilzam edici olarak görülüyordu; bu hem meşru hükümlarlığın tek kaynağı hem de amme menfaatine tevcih edilemeyen bir şeydi. Belki de buna itaat kolayca hasıl edilemediğinden amme iradesi herkesin ferdi alakasından olmalıdır, hepimizin gerçekten ve sahiden istediğimiz olmalıdır. (Dolayısıyla eğer biz bunun isminde icbar edilirse) Rousseau'nun kendine ait çelişkili kelimeleriyle "hür olmak için zorlanmış oluruz".

Bu doktrin, yüksek ortak iradeyi bilmekte olan ve yürütülmesine azmetmiş -tabii ki herkesin iyiliği için- kendilerini öncü bir partinin azaları olarak gören herkese muhakkak ki fevkalade cazip gelmiştir.

Rimbaud, Jean Nicholas Arthur (1854-91)

Fransız sembolist şair. Bütün şiirlerini yirmi yaşından önce yazıp sonra yazmayı bırakan, vaktinden önce tekamül etmiş bir çocuk. İlk şiirlerinden biri olan *Le Bateau Ivre* birçok yönleriyle tutturduğu en mükemmel derecedir. Bahsettiği şair ve gemi birdir. Kendini akıntıya ve dalgalanmaya bıraktığında imaj imaj üstüne biner. Tecrübeyi, gerçeği aramak için seyahattedir. Fırtına ve güneş ışığı, nerdeyse zihni zenginleştiren (Psychedelic) bir renk hissi, aşk ve ölüm içinden geçtiği kaleydoskopun bütün parçalarıdır. Bağlardan ve kendi sınırlarından kaçmak ister:

Gemim parlanır mı! Denize çıkabilir miyim!

Fakat bu şiirde kendini tamamen vermez; şiiri gerçeğe giden bir yol olarak kullanmak üzere geri gelir. Gerçek şair hissiyatına uzun, sonu

gelmez ve kasıtlı rahatsızlıklar vererek kendini bir kahin yapar. Ancak böylelikle gerçeğin doğrudan görüntüsünü elde edecektir. Böylece *Les Illuminations*'da Rimbaud serbest kalmış hayal gücüne ait hayaletleri kaydedip kendi efsane ve sembol dünyasını meydana getirmiştir. Fakat kendi ifadesiyle bu dünya bütün yazısını adam akıllı gözden geçirmesine mukabil kendi bilinçli yaratışı yahut da sırf kendi bilinçaltının yükselmesi olmayıp gerçeğin anlaşılır gibi olmasıdır. Ulaştığı en üst seviyedeki mistik nokta *Saison en Nefer* ve hasseten büyük bir neşe nidası olan, kendi mektuplarında yazdığı *Ben Başkadır* kelimelerini ifade eden, vecd halinde söylediği *O saisons, a châtunux!*'dur.

*Artık çekişme içinde olmayacağım
O hayatımı idaresi altına aldı.*

Şairin tahtası başkasının çaldığı bir keman olmuştur; “Bu Doğu’nun kadim bilgeliğidir” der. Yine de yaşanan tecrübe hissettiği kadarıyla ancak kısmı ve bu saflık hali keşfi olup Tanrı’nın ki değildir. Kendi lisanıyla hâlâ tabiat dünyası dahilindedir; bilir ki daha da yüksek bir Ruh âlemi vardır.

Romantik Hareket (Romanticism)

Ağırlıklı olarak Almanya, İngiltere ve Fransa’da hüküm süren, 18. yüzyıl sonlarıyla 19. yüzyıl başlarındaki felsefe, sanat, tarih ve siyaset teorisinde geniş bir düşünce hareketi. Aydınlanma döneminin Rasyonalizm ve Tecrübeciliğine bir tepki olan Romantik hareket, benliğin ideâlist bir biçimde üstün tutulmasıyla, *aşkın*’a itibar etmesiyle, hayal gücüne ve sanatın yüksek değerine olan inancıyla tarif edilebilir.

Felsefî olarak hareketin kökleri Kant’ın, benliğin hadiseler dünyasıyla olan ilişkileri ve özler dünyasının bilinemezliği konularındaki teorilerine dayanır. Fakat romantik hareketin felsefî tarafının en doğrudan tezahürüne Schelling’in ileri aşkın ideâlizminde rastlanır. Coleridge vasıtasıyla Schelling’in görüşleri İngiliz romantik şairleri Wordsworth ve Schelley üzerinde kuvvetli bir tesir yapmıştır; tarih ve siyaset teorisinde Fransız Devrimi’ne zıt fikirlerle de yakından alakadar olan Shelley’in kayın pederi William Grodwin romantikler tarafından çokça

takdir ediliyordu. Bununla beraber belki de romantiklerin başı, *Faust* adlı draması hatta romantik hissiyatın en açık ifadesi olan *Goethe*'dir.

Romantizm (Romanticism)

1. Felsefede ve genel olarak sanatta, erken Yeni-Klasizm (Neo-Clasicism), Mekanizm ve Akılcılık'a (Rationalism) tepki olarak XVII. yüzyılın ve XIX. yüzyılın başında Batı Avrupa'dan Rusya'ya kadar etkili olmuş çok güçlü uluslararası bir eğilim. Toplumsal ve dahili bir devrimler çağında yeni bir varlık biçimi gerektiren Romantizmin XIX. yüzyıla ilişkisi, Modernizm'in XX. yüzyıla ilişkisiyle kıyaslanabilir. Doğaya, bilinç altına, hayal gücü veya duyguya basit bir dönüş olmanın ötesinde, düşünce, duyarlılık ve sanatın niteliğini tamamen dönüştüren bir sentez ortamıydı; psikolojik ve dışavurumcu, çocuksu, devrimci, nihilist alanlara ve *haz ilkesi* alanına duyulan ilgi de dahil olmak üzere, kaygı ve kavramlarının pek çoğu önemini çağdaş düşüncede de korudu. İnsanın sanat, fikir ve kavramlarının biçim ve içeriğine karşı özel bir başkaldırı, algılanan dünyada algılayanın önceliği yönünde bir iddiydı; dolayısıyla, bu türden hayal gücü kuramları onun temelini teşkil etti. Romantik düşünce özünde insan ve doğanın, içsel ve aşkın hayal gücünün organik ilişkisini önerir; fakat romantik eserlerin çoğu temas yitimi ve *keder* hakkındadır ve bir zihinsel kurtuluş yolu olarak sanrılara ve fantaziye yöneltebilirler. *Romans* geleneğiyle ilgisi, fantazi, mit, resimsel (picturesque), gotik, Faustçu ve Prometheuscu karşısındaki tavrı da böyle açıklanabilir. Romantizm, (uluslararasılığına, yabancı ve ilginç olana karşı büyük ilgisine rağmen, derin milliyetçi ve halkçı (populist) kanılar içerir) farklı ulusal bölgelerde, güçlü bir bireysellikten devrimci/ortak yararlar kadar değişen, İdealizm ve Yeni -Platonculuk'tan savaşçı bir Nihilizm'e kadar uzanan farklılıklar gösterir. Dolayısıyla tanımını büyük ölçüde değiştirmektedir. Aslında, bir tarz veya bir felsefeden çok uluslararası boyutta bir duyarlılıktır; edebiyatı, resmi, müziği, mimarisi ve düşüncesi, çok kez yoğun bir öznellik ve *tekbencilik* (solipsism) taşır; bazıları, sanatçı ve bizzat insan ve onun yeryüzündeki görevine dair egemen inanç ve işlevi değiştiren yeni bir seçmeci (eclectic) dünya görüşüne ya da Welt-Anschauung'a varan mesafeleme (distancing) ve fantaziyle büyük ölçüde belirlenmiştir.

Genellikle romantizmin Fransız (özellikle Rousseau) ve Alman düşüncesinden (başlıcaları Herder, Kant, Fichte, Schelling) kaynaklandığı; 1770'lerin Alman *Sturm und Drang* yazınında güçlü kökleri olduğu; İngiltere ve sonradan Amerika'ya yayılıp Fransa'ya biraz geç döndüğü, ve değişen ölçülerde ve farklı dönemlerde tüm Avrupa'yı biçimlendirdiği veya etkilediği kabul edilir. Düşünce ve toplumsal yapıdaki, üç devrimin (Amerikan, Fransız ve sanayi devrimlerinin) sonucu olan alt üst oluşla, ve hamilik sonrası dönemde sanatçı ve aydınının (intellectual) yeni, bilinçli yalnızlığıyla açık biçimde ilgili olarak, 1790'lardan 1840'lara kadar ki belki üç yazın kuşağına hakim oldu. Sonradan, bir yanda onu felsefî açıdan değiştiren *Gerçekçilik*, öte yandan *Sembolizm* ve *Estetizm* gibi daha yakın türler olmak üzere ayrılır. Tarz ve duyarlılık açısından hâlâ romantik bir dönemde yaşayıp yaşamadığımız epey tartışılmaktadır; *Modernizm* içindeki bazıları romantizmin *ihtilaf dini*'ni (split religion) (T.E. Mulme'nin ifadesi) mahkûm ederlerken, diğerleri (örneğin Sembolizm, Dışavurumculuk) onu yenilemeye çalışır. *Devrimci* ve *Freudculuk* öncesi fikirleri çağdaş sanat ve düşünceyi kuşkusuz etkilemiştir.

2. Mimaride, XVIII. yüzyılda büyük ölçüde resimsel akımdan türeyen ve özellikle İngiliz manzara uygulamalarında belirginleşen bir eğilim. Modern mimaride, daha önceki dönemlere bir geri dönüşten çok, doğal malzeme ve biçimlerin vurgulanışıyla kendini gösterir. Amerika'da Frank Lloyd Wright'ın, H.M. Richardson ve Louis Sullivan'ın çalışmalarıyla geliştirdiği organik mimarisi örnek olarak gösterilebilir. Avrupa'da ise *Art Nouveau*'dan etkilenmiş olan akım, uluslararası tarza alternatif bir gelenektir. En dikkate değer örnekleri, 1930'lardan 1976'da ölümüne kadar Fin mimarisine hakim olan Alvar Alto vermiştir. Serbest ve akıcı tarzda düzenlenmiş biçimleri ister yapılarda, ister mobilyada veya ışıklandırmada olsun, Romantik Hareket'in ilkelerinin gerektirdiği doğallık ifadesine sahiptir.

3. Müzikte, büyük ölçüde XIX. yüzyılın ilk yarısına ait olan ve özellikle Beethoven, Weber, Schubert, Schumann, Chopin, Berlioz, Liszt, Verdi ve Wagner'in eserlerinde belirginleşen bir akım. Kısım XVIII. yüzyıl sonu Alman edebiyatının (A.W. Schlegel, Tieck, Novalis), kısmen de Fransız İhtilali ile bağlantılı fikirlerin etkileri görülür. Müziği, sanatsal becerileri kadar ruh hallerinin de bir ifadesi olarak gören besteciler arasındaki bir eğilimle ayırd edilir; özdeşleşmenin gücüyle, inanç ve

tutkularını müziklerinde somutlaştırmaya çalışırlar; böylece, aşırı kişisel ve bazen aşırı abartılı bir tarz geliştirirler. Müziklerinde bir dizi zıt güç yansıtılır: Birey ve toplum, içtenlik ve tumturaklılık, şiir ve müziğin birleşimiyle sözsüz müziğin kendine yeterliliğinin beyan edilişi. İnsan deneyiminin açıklanışında ve fikirlerinin ifadesinde müziğin gücüne inanç hepsinde aynıdır. Terim sıklıkla XIX. yüzyıl sonu ulusalcı bestecileri (Dvorak, Chaikovsky, Grieg) ve Bruckner, Mahler ve Richard Strauss gibi geç romantikleri de kapsayacak biçimde genişletilir. Romantizme karşı tepkiler için, bkz. *İzlenimcilik* (Impressionism) *Yeni-Klasizm* (Neo-classicism).

Roszak; Theodore

Amerikalı düşünür ve romancı Theodere Roszak halen Hayward'daki Kaliforniya Ealet Üniversitesi'nde tarih profesörü ve Ekopsikoloji Enstitüsü'nün direktörü olarak çalışmaktadır. "Çağdaş kültürel, felsefi ve bilimsel trendlerin en müdakkik gözlemcilerinden ve en fasih yorumcularından biri" olarak nitelenen Roszak ABD'de iki kez Ulusal Kitap Ödülü'ne aday gösterildi ve bestseller olan *The Making of A Counter-culture* kitabıyla dönemin genç kuşak tarafından dillendirilen muhalifliğini inceleyen Roszak, 1998'de yayınlanan *America the Wise: The Langevity Revolution and the True Wealth of Nations* ile de artık yaşlılar sınıfına girmek üzere olan o kuşağı yeniden ele alarak sayı, refah ve siyasi güç bakımından yaşlı hakimiyetinin zuhurunun hayatın her alanında getireceği değişimleri incelemekte, hikmet ve şefkate dayalı bir toplum kurma çağrısı yapmaktadır. Yazarın diğer eserleri arasında *Ecopsychology* (Mary E. Gomes ve Allen D. Kanner ile birlikte), *The Voice of the Earth*, *Person/Planet*, *The Cult of Information*, *The Memoirs of Elizabeth Frankenstein*, *Pontifex*, *Dream-waltcher*, *Bugs*, *Flicker* ve *Unfinished Animal* (Bilincin Evrimi, İnsan Yay. 1995) yer almaktadır.

Ruh (Spirit)

Umumiyetle Hegelci bir terim olan *Geist*'i tercüme etmekte kullanılan bir kelime (*akıl* olarak da tercüme edilir). Hegel'e göre ruh tabiatın, ruhun bir *Ben* olmasıyla ayrılır; Hegel'in dilinde ruhun varlığı *kendisi için*'dir. (*Encyclopaedia* par. 381, EK) Hegel üç cins ruh kabul eder; Sub-

jektif, objektif ve mutlak. *Subjektif ruh* felsefesi ferdi, Cemiyet ilişkilerinden tecrid ederek inceler ve bilinç hafıza, düşünce ve irade kabilinden bahisleri tartışır- umumiyetle *akıl felsefesi* diye adlandırılan mevzuların şamil olduğu bahisler. *Objektif ruh* felsefesi kişinin arkadaşlarıyla olan ilişkileriyle uğraşır; buradaki temel kavram hem meşrutiyet hem de ahlakî anlamı olan *hak* (Recht) terimidir. Hegel'in felsefesinin bu kısmı ahlak ve siyaset teorilerini de kapsar. En üst ruh seviyesi bölümlerinden üçünün, sanat, din ve felsefe olduğu *mutlak ruhtur*. Hegel'e göre mutlak ruhun incelenmesi kendisiyle, sınırları olmayan bir şey olarak ruhu kastetmeyip özüne yabancılaşmadan, kendine rucû etmiş olarak, ruhu kastettiği 'sonsuz' olarak ruhla alakadar olmalıdır. Bu da şu demektir: Düşüncenin bu safhasında subjektif ve objektifin bir olduğu anlaşılır. Başka bir deyişle Hegel ideâlizminin temel prensibi anlaşılmıştır.

Russel, Bertrand Arthur William (1872-1970)

İngiliz felsefeci Cambridge Trinity College'de matematik ve felsefe incelemeleri yaptı. Daha sonra Cambridge ve başka yerlerde aralarına edebî, eğitimle ilgili ve siyasî diğer meşgalelerinde karıştığı çeşitli görevlerde bulundu. Ona ait uzun yayın listesinden felsefî bakımdan en önemlileri olarak aşağıdakiler alınabilir: *The Philosophy of Leibniz* (1900), *The Principles of Mathematics* (1903), *Principia Mathematica* (A.N. Whitehead'le beraber, 3 cilt, 1910-13), *The Problems of Philosophy* (1912), *Our Knowledge About External World* (1914), *The Analysis of Mind* (1921), *The Analysis of Matter* (1927), *An Inquiry into Meaning and Truth* (1940), *Human Knowledge: Its Scope and Limit* (1948) ve *Logic and Knowledge* (En önemli makalelerinden bazılarından müteşekkil) (1956)

Russel'in düşüncesi bir çok bahsi içine alır ve onun uzun meslek hayatı boyunca gelişir. Geniş kabul görmekle beraber felsefeye en azından akademik felsefeye yaptığı en özgün ve etkili katkı esas olarak onun 1914 öncesi devresine tekabül eder. Kısa bir zamanda ideâlizm tarafına çekildikten sonra şiddetli bir şekilde ilk defa tam bir gerçekçiliğe karşı çıktı; ki bunun en kayda değer ifadesi onun *Principles of Mathematics* adlı eseridir. Burada bir anlam ve gönderme denklemi temelinde bize, matematiğin ayırdedici lûgatçesi, sayı, nokta, vs. de dahil olmak üzere anlamlı bir şekilde kullanabileceğimiz bütün erimler için kendisiyle gönderme yapılacak gerçek unsurlar lazımdır. Buna karşılık netice akli se-

limin bir bakıma huzurunu kaçırarak derecede algılanamayan gerçek unsurlar bakımından pek zengin bir dünyaya ait bir surettir: Russel hemen sonra danışmanı Whitehead gibi mantıkî inşa yolunu benimsedi (mümkün olan her yere, bilinmeyen unsurlara gönderme yapmak için bilinen unsurlardan inşa edilmiş yapıları yerleştirme esası).

Saf matematiğin mantıktan yola çıkarak geliştirilmiş olarak ortaya konması bu esas için bir örnektir. Russel'a göre "Mantık matematiğin genç hali matematik ise mantığın yetişkin haldir"; yani daha aza indirgenemez minimum mantıkî kavramlar ve aksiyomlardan başlayarak/herhangi bir ilave donanım kullanmamıza müsaade etmeden bunlardan katı mantıkî adımlarla her zaman anlaşıldığı şekliyle mantık ve matematiğin bütün muhtevasını türetebiliriz. Dolayısıyla meselâ muayyen bir sayının aritmetik özelliklerini tartışıyorsak kendimiz hakkında muayyen bir nesneyi önceden olduğu gibi Platoncu bir biçimi tartışıyor diye düşünmemize gerek yoktur. Russel ve Whitehead'ı on yıl süreyle meşgul eden *Principia Mathematica*'daki bütün program, üzerinde yapılan çalışma sonsuzluk aksiyonu ve cinsler teorisi kabilinden Russel'in en mahirane ve ihtilafa en açık fikirlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Teşebbüsün ne derecede başarılı olduğu tartışmaya açıktır -ciddi itirazlar ve rakip teoriler geliştirilmiştir- fakat mantığın ve matematik felsefesinin gelişiminde esaslı bir dönüm noktası olarak bakılır.

Mantıkî inşacılık Russel'in sandalye ve masa gibi fiziki nesneleri doğrudan tecrübe bilgisine ait oldukça karmaşık diziler nazarıyla baktığı *Our Knowledge of the External World*'de de görülebilir bu ampirik düşüncenin geleneğindeki bazı meseleleri çözmekte yardımcı olmakla birlikte bahis mevzu olan dizileri nasıl belirleyeceğimiz hakkında kendine has zorlukların ortaya çıkmasına sebep olur. Yine *Analysis of Mind*'da, zihin, bu bilgileri alan Kartezyen bir düşünen cevher olarak görülmeyip bizatihi bilgilere ait karmaşık bir örnek bütünü olarak görülür. Dolayısıyla zihin ve maddenin büyük ölçüde (bizzat ne zihnî ne de maddi olarak uygun bir şekilde tasnif edilemeyen) aynı aslı bileşenlerden hasıl olduğu tarafsız bir bircilik ortaya çıkar.

Diğer birçok 20. yy felsefecisi gibi Russel dünyaya çoğunlukla dil itibarıyla yaklaşmıştır. Bir kere, görünürün zıddına, ifadelerimizin yapısı sarıh kılındı mı bu yapı ile dünyanıninki arasında bir eş yapı keşfedebiliriz diye düşünür. Bu yüzden mantıkî atomculukla ilgili makalelerin-

de (1918-19) bütün ifadelerin, istediği kadar karmaşık olsun, tecrübenin muhtevası hakkında asgari gerçekleri nakleden atom ifadelerin doğruluk fonksiyonları olduğunu ileri sürmüştür. (Daha sonra en azından mühim değişikliklere ihtiyacı olduğunu farketdiği bu teori). Bu kabil-den atom ifadelere tekabül edince tecrübeye ait atom olgular artık daha fazla ayrıştırılabilir değildir ve onlardan hiçbirisi mantıken herhangi bir diğerini gerektirmeyecek şekilde karşılıklı olarak bağımsızdır. Burada şu veya bu şekilde Russel'in düşüncesinin daimi bir özelliği olmuş köklü bir çoğulculuk tezahürü vardır.

Meslek hayatı boyunca Russel, Tanrı'nın varlığı ve şahsi ölümsüzlüğün olsa olsa yalın mantıki imkanlılıklar olduğunu ve bunlardan herhangi birine inanmak için tecrübemizin sahip olduğu herhangi bir vecinde hiçbir yeterli zeminin bulunmadığını kabul etmiştir. Hakikaten de dinî inancı tenkit etmek de bundan daha da ileriye gidip onu mantıken müdaafa edilemez bulmayıp insanlığın ve insanlık refahına esaslı bir mania olarak görmüştür. Düşüncesinin diğer birçok özelliklerinde olduğu gibi bunda da -Russel'in matematik ve mantık donanımının daha da mükemmel olması müstesna- Hume'a bariz bir benzerlik vardır.

Mysticism and Logic ve *Religion and Science*'ta amistisizmin iddialarını sorgular. Bilimin dışında yer alan ve buna muvafık olarak ilham diye tarif edilen, din destekli mevcut bir bilgi kaynağı olduğunu kabul etmemiz gerekip gerekmediği sorusunu sorar ve bu hususta bilimin bir şey söylememesi gerektiğini iddia eder. Mistik bilgiden emin olabilir fakat mistiğin deneylerini tekrar eden diğerleri her zaman mistiğin deneylerini anlayamazlar. Mistiklerin ittifak ettiklerine ilave olarak üç önerme ele alır: Evren tek bir bölünmez bütündür, zaman gerçek dışıdır, şer görüntüden ibarettir; aynı zamanda mistiklerin başka mevzularda müttefik olmadıklarını kendi dinî sistemleriyle sınırlı kaldıklarını göstererek bunları tenkit eder. Tenkitleri umumiyetle tarafsız olmayıp olumsuzdur. "Birçok vesilelerle çokça içen bir adamın gerçekte yılanlar gördüğüne inanmıyorsak çok az yiyen bir adamın Cennet'i gördüğüne niye inanalım ki?" diye sormuştur. "İnanacak ve iddia edecek kadar olmasa bile mistik hislenmenin bir değeri olduğunda mutabıktır. Vüs'at, sükun ve derinliğin hepsi kaynaklarını şu anda bütün bencil arzusun ölüm olduğu ve zihnî evrenin enginliğinin bir aynasına döndüğü bu hislenmeden alabilir. Bu insanda en iyi namına ne varsa ona ilham verendir. En

büyük filozoflar hem bilimin hem de mistisizmin ihtiyacını duymuşlardır ve mistik ve bilim adamının bir araya gelmesi en yüce mertebedir, ki buna düşünce dünyasında vasil olmak mümkündür.”

Russel Çelişkisi

Kümeler teorisinde mühim bir çelişki. Bazı kümeler (türler ve topluluklar) kendi kendilerinin elemanları oldukları halde bazıları değildir. Meselâ atlar kümesi kendi kendinin elemanı değildir çünkü bir küme olup bir at değildir halbuki at olmayanlar kümesi kendi kendinin elemanıdır. Kendi kendinin elemanı olmayan kümeler kendi kendinin elemanı mıdır? Öyleyse değildir. Değilse o zaman öyledir. Bertrand Russel tarafından 1901’de keşfedilen çelişkinin hem kümeler teorisinin gelişiminde hem de bizim kümelerin ne olduğunu anlamamızda derin etkisi olmuştur. Gittikçe artarak, kümeler şartların tahsisıyla belirlemesinden ziyade elemanlarıyla belirlenmiş olarak tasavvur edildi.

Ryle, Gilbert (1900-76)

Savaşla ilgili vazifeleri ve dışarıya yaptığı ders gezileri haricinde bütün çalışma hayatını Oxford’da geçirmiş İngiliz felsefecisi. 1924’den sonra ilk defa Christ Church’un öğrencisi daha sonra da 1945’den sonra metafizik felsefesi profesörü Wayuflete’in öğrencisi oldu. İlk felsefi yayınlarında Husserl’in alay bilimi ve Heidegger’in *Sein und Zeit*’ını incelemiştir fakat Wittgenstein’in İngiltere’ye ve felsefeye dönüşünden kısa bir süre sonra arkadaş olurlar. Bu andan itibaren dönüşü, bir kılavuz makale niteliğindeki *Systematically M3 Leading Expressims* (1932)’de ilan edilmiş olmakla Ryle’in felsefesi dilbilim modunda cereyan eder. Temel fikir, felsefenin esas teşkil eden bir kısmının dilbilim deyimlerinde cari olan yanlış teşekkül ve anlamsız teorilerin tespitinden ibaret olması gerektigiğidir.

Ryle’in ilk kitabı olan *The Concept of Mind* (1949), *makinedeki hayalet inancı* diye tevsif edilmiş insanla ilgili Kartezyen kavramın, destekli ve cezalandırıcı bir şekilde topa tutulmasından müteşekkildir. Daha sonraları kabul ettiğİ üzere Ryle analitik davranışçılığı -psikolojiye ait temel düşüncelerinin gerçek ve mümkün davranışlar cinsinden tahlil edilebileceğİ doktrinini- ne kadar uzağa defedebileceğini bulmaya çalışıyordu.

Daha sonra *Dilemmalar Üzerine Konuşmaları* (1953) gelir. Bunlar teoriler ya da daha genel olarak düşünce hatları, görünürde birbirleriyle uzlaşmaya zıt maksatlara sahip olduğunda hasıl olan bazı düğümleri çözme gayretleridir. Daha sonra ziyankar ama manidar bir gelişim incelemiş *Platon's Progress* (1916) gelir. Son olarak da Ryle'in hem bağımsız yaratıcı felsefe hem de özellikle Platon'a matuf yapıcı düşünce tarihine yaptığı katkıların ne kadar kapsamlı ve çeşitli olduğunu gösteren esaslı iki cilt halinde *Collected Papers* (1971) gelir. Yazıların toplamında gözükmeyen şey onun karşılıklı yaptığı etkinin derecesinin ölçülemeyeceğidir.

S

Sâdi, Müşerifüddin Bin Muslih (Yaklaşık 1215-92)

En büyük Fars şairlerinden biri olan Sâdi Şiraz'dan gelip. Bağdat'da eğitim gördü ve tekrar Şiraz'a yerleşmeden önce çok yerleri gezdi ve çok macera yaşadı (Haçlılar tarafından yakalandı). En çok siyasi tedbirlerden ilâhî aşka yayılmış eğitici bir şiir olan *Bostan* ve aralanmış beyitlerle yorumlar serpiştirilmiş çoğunlukla dervişler hakkındaki topluma faydalı menkıbeler olan *Gülistan* adlı eserleriyle bilinir; fakat aynı zamanda büyük bir gazel şairidir.

Sadi'nin güçlülüğü kısmen dilinin dobra dobra oluşundandır. Gülistan çoğunlukla Farsça'da ilk okuma olarak kullanılır; fakat düşüncesi birçok seviyelerde yorumlanabilecek şekildedir. Sufî üstadlar bunda ifadesi mümkün olan, ziyadesiyle derin hikmet bulurlar. Algıları doğru-
dan doğruya tatbik edilebilenden bitip tükenmeyen derinliğe yayılır ve çoğunlukla aynı algıyı her iki boyuta sahip olarak görürüz. Şu ikisi buna örnektir:

*Fil bakıcısıyla arkadaşlık yapma
Fili ağırlayacak adam yoksa.
Ey seyyah korkarım Mekke'ye varamayacaksın
Takib ettiğin yol Türkistan'a gider.
Şunlar tasavvufi hikmetin basit fakat derin bir ifadesidir:
Buluttan düşen bir yağmur damlası
Denizi görünce utandı
Denizin olduğu yerde ben kimim? dedi
Kendini tevazu gözüyle görünce
Bu istiridye bağrında büyüttü onu.*

Saf Gerçekçilik (Naive Realism)

Duygu algılamasının, harici şeylerin doğrudan farkındalığı olduğu görüşünün en basit şekli: Biz gerçekte nesneleri dış dünya'da kavırıyoruz ve bunlardan bir görüntü örtüsü ile sonsuza dek ayrı düşmüş değiliz. Saf gerçekliğe, sözün gelişi, yuvarlak birşeyin belirli bir açıdan ellips olarak görünebileceği ve renginin değişik ışıklandırmalar altında değişir gibi olduğunu belirten, göz aldanmasına ait iddialarla meydan okunmuş ve sözde çürütülmüştür. Bkz. Göz Aldanması İddiaları (Illusion, Arguments From); Algılama (Perception); Gerçekçilik (Realism)

Sensa

Alenen varolan ve gerçekte algılanandan, sadece hissedilen; ki bu hissediş bir şeyin kendisine has bir varoluş veya belirli niteliklere sahip olduğuna dair bir şeye delalet etmez, ayrıştırmak için girişilen çabalar da kullanılan, bütün tabirleri içeren geniş bir kavram. Dolayısıyla sensa'yı alenî nesnelerden ziyade özel ve bireysel tecrübeler olarak değerlendirme eğilimi vardır. Batı felsefesinde Antik Yunan'da başlangıcından bu yana cismanî şeyleri algılamanın dolaysız nesneleri olmadığı şüphesi sıklıkla görülmektedir ve tartışmalarda bahsedilecek dolaysız nesneler her ne iseler bunları ifade etmeyi sağlayacak terimler aranmaktadır. Locke, basit veya karmaşık olabilecek duyu düşünceleri'nden bahsetmiştir. Berkeley, duyulara iz bırakan düşünceler'den bahseder ve kural olarak duyulara iz bırakan, gerçekte olmayan ama olabilecek düşünceleri ele alır. Bu olası ama varolmayan algılanabilir nitelik kavramı, gözlemlenme-

miş bir şeyin algılanmasa da varolmaya devam etmesiyle anlatılmak istenen şeyi açıklamak için kullanılmaktadır. Hume'un *izlenimler*'inin çoğunluğu duyu-verilerin başka bir şeklidir. *betimlemeler* de öyle. Yakın geçmişte *duyu* kökünün başka türevleri üretilmiş, (algısal duyular ve duyu-veriler de *sensadır*) ve başka terimler (örneğin algılar ve aualia) kullanılmıştır. Bununla birlikte, algılama ile ilgili nazariye işlerinde yapılan kelime seçimi rastgele değildir ve bu alandaki yeni türetilmiş kelimeler ya yazarı istenmeyen sayıtlardan kurtarmak (örneğin, *sensa*'ları tecrübe ederiz çünkü bunu yapmamızın sebebi cismani nesnelerdir) ya da ona yeni bir anlam boyutu vermek içindir (örneğin, düşündüğü *sensa*'ların cismani nesneler gibi varolmayışı, zaman içinde bulunmaması veya atomik yahut ilave edilmiş özdeşliklerinin olması.)

Samos'un Pythagorası

Yunan felsefeci ve mistik adam, ülkesinden Polycrates'in sığınmasına kaçtığı söylenir. İtalya'nın güney doğusundaki bir Yunan kolonisi olan Kroton'da yerleşti ve M.Ö. XI. yüzyılın sonlarına kadar ölünceye değin burada yaşadı. Platon'un henüz genç olduğu V. yüzyıl sonlarında, Pythagoras gizemin ve efsanenin sembolü idi. Dinî bir ekolün kurucusu olmakla birlikte, modern doğal bilimlerin spekülatif babası olarak da görülmekte ve bir araştırma enstitüsü rektörü olmanın yanında bir Ashram'ın da Guru'su olmak gibi bir sıfat taşıyordu. İlk çalışmalarında canlıların ardışık yakınlaşması ve ruhların taşınması adlı bir doktrin geliştirdi. Onun savunduğu kardeşlik fasulye yemenin tabu olması gibi birçok ayinsel saflık gerektiriyordu. Bilimsel bağlamda ise hiç şüphe yok ki Phytagoras bir monokordun üzerindeki çubuğun gerçek uzunluğunu ölçerek ilk dört aralık arasındaki sayısal oranların açıklanabileceğini ileri sürmüştür. Pythagoras'ın içindeki en kritik nokta ise doğanın anlaşılması gizeminin her nasılsa matematikte yattığıdır. Eğer numaralar tek başına uyumu açıklamaya yeterli ise numara veya önermenin açıklanabilir olduğu kadar hiçbirşey açıklanabilir değildir. Buna ilave olarak ilk dört aralığın önemi ve toplamlarının on noktada oluşan işaretlenmiş ikizkenar bir üçgenle temsil edilebilir olması (belkide bu rakam on'dur) sayının tüm doğasını kuşatır.

Bu temsil on'un üçlemesi olarak bilinmektedir. Karakteristik olarak bu dinî bir saygınlığın nesnesi haline gelmiştir ve Pythagoranların meş-

hur; “Tanrıya şükürler olsun ki neslimize, sonsuz doğanın kökünü ve kaynağını içeren üçlemeleri vermiştir” diye başlayan sözü olarak ün salmıştır. Pythagoras kendi ismini taşıyan “Karenin köşegeni ve kenarlarının ölçülemezliği” teorisini keşfetmiştir. Kümelerin uyumu doktrinini icat etmiş ve Sabah Yıldızı’nın kimliğini Akşam Yıldızı ile keşfetmiştir.

Samsara

Hadiselerin cereyanı için kullanılan Budist tabir. Hinduizm ve Budizm’de ölüm ve yeniden doğum çemberi. Varoluş çemberi olarak da nitelendirilir.

Sankhara (Yaklaşık 788-820)

Advaita ya da *ikilik olmayan* doktrinini geliştiren birici Hint felsefecilerinin en büyüğü.

Sankhara’nın temel iddiası tek başına Brahman’ın nihâi gerçek olduğu onun dışındaki herşeyin yanlış olduğudur. Aldatıcı görüntünün esası bir ip parçasını yılan zannetmemizde olduğu gibi bir nesnenin kendine has vasıflarının bir diğerine tahsis edilmesidir. Yılan mutlak anlamda namevcut değildir çünkü ip parçası orada bulunmaktadır; aldatıcı bir görüntüdür. Sankhara şunu ileri sürer; mademki küllî benlik benliğimizi hissetmemiz vasıtasıyla duyulur ve bütün tecrübelerde doğrudan doğruya vardır ben olmayan ve onun kendine has vasıfları benliğe, aldatıcı bir görüntü hasıl edecek biçimde telkin edilmiş olabilir. Görüntüler dünyası objektif olmayıp sübjektiftir; ne gerçek ne de gerçek dışıdır. Gerçek bilindiğinde yanlışlık mevcudiyetini keser. Doğru algılama saf varlığa matuftur. Nihai gerçek bir, muntazam, kendini aydınlatıcıdır. Şahit de bunun dahilindedir. “Bir kimse başka birinin kalben inanmış olarak and içtiği Brahman bilgisine sahip olması gerçeğine karşı koyabilir.”

Bu şahsi olmayan Brahman akidesi, Ramanuja gibi müteahhir tektanrıci mistiklerin muhalefetini kazanmıştır. Ona göre Tanrı vafedilemez. Onun pak mevcudiyetinden bahseder. Sankhara yeri geldikçe bunun da ötesine varan ibareleri tasvip eder fakat bunlar hissi havasında olup çoğunlukla ayinlere aittir. “Onun Varlığı tabiatıyla ebedî, pāk, kāmīl ve berî, alim-i mutlak ve kudret-i mutlak sahibidir. “

Santayana, George (1863-1952)

İspanya doğumlu Amerikan şair, romancı ve felsefecisi, William James'in öğrencisi ve Harvardlı profesör. Tarih felsefesi dersleri, insan ruhunun muhtelif faaliyetlerinde aklın rolüne ait bir yorum olan *The Life of Reason* (1905-06)'ın temelini teşkil etti. 1912'de Avrupa'ya döndü. Ömrünün son yıllarını Roma'da bir manastırda geçirdi; imandan tamamen ayrılma tarihi ve estetik vecheleriyle Katolikliğe bağlı kaldığını itiraf etmiştir.

Santayana'nın maddeci olduğu kadar Platoncu felsefe sistemi kapsamlı bir şekilde *The Realm of Essence* (1927) *The Realm of Matter* (1930) *The Realm of Truth* (1938) ve *The Realm of Spirit* (1940)'ten meydana gelen *Realms of Being*'i de 4 cilt olarak ortaya serilmiştir. Bu eserin giriş bölümü *Scepticism and Animal Faith* (1923) temel zaruri şüpheciligi beyan eder. Bütün rasyonel süreçler maddenin mevcudiyeti gibi bazı şeylere inanmaya icbar eden hayvani bir itici gücün ifadeleridir. Özlere ait bir anlayış, zihni değişen bilgi ve tecrübenin tabiat ve kimliğini elinde tutmaya muktedir kılarak mevcudiyeti izah eder ve aydınlığa kavuşturur.

Sartre, Jean Paul (1905-80)

Fransız felsefe ve romancısı Sarbonne'da ve Grottingen'de Husserl'in himayesinde okudu ve Heidegger'le birlikte tanrıtanımaç varoluşçuluğun önde gelen bir temsilcisi oldu. II. Dünya Savaşı'nın sonunda Sartre, Paris entelektüellerinin sol kanat önderlerinden biri olarak ortaya çıktı; (Merleau Ponty ile beraber) *Les Temps Modernes* isimli derginin ortak kurucusu ve editörü oldu. Sartre, Marksizm ve Varoluşçuluğun toplumsal eleştirilerinde ve siyasi tavırlarında, insan tabiatındaki irsî hürriyeti ifade etme noktasında birbirlerini tamamlayıcı olduklarını iddia ederek Komünist Parti'den bağlarını kestiği iddiasından sonra bile bir Marksist olduğunu itiraf etmiştir.

Yarı otobiyografik bir roman olan *La Nausée* (1938) ve *L'existentialisme est vu Humanisme* (1946) adlı deneme Sartre'in insan mevcudiyetinin tabiatı ve iradenin serbestliği ile olan temel alakasını ifade eder. İnsan doğumda bir hiçtir, fiil seçimi konusunda hür olmaya mahkum edilmiştir, mesuliyet yükünü taşımasına hükmedilmiştir. Bunu inkar etmek ve sebep olduğu ümitsizliği hafifletmek gayretiyle hayatı ve tercihleri, ken-

dini bulduğu durumlar ve içtimaî roller tarafından önceden tayin edilmiş gibi hareket eder.

Baş felsefî eseri *Etre et le Néant* (1943)'da Sartre varoluş, benlik, tasavvur ve heyecanın tabiatını inceler. Varlık, hadiseleri aşar yani keyfiyeti tam olarak tezahürlerinin bütünlüğü içerisinde ortaya çıkmaz. Saklı bir öz olmayıp varlığı olan herşey, insanlar için bilinebilir olduğu kategorileri, tasvirleri ve tayinleri aşar: İki çeşit varlık ayırımı yapılır: *En-sai* (kendinden) olan ve *Pour-soi* (kendisi için) olan. Kendinden olmak aşağı yukarı tam ve sabit, ne kendisiyle ne de kendi dışındaki herhangi birşeyle hiçbir ilişki ifade etmeyen atıl bir nesnenin varlığına tekabül eder. Yaratılmamış olup varlığı sebepsizdir ve mutlak bir surette tesadüfidir. Kendisi için olma -insan yahut da bilinç- muayyen bir yapı noksanlığıyla, geleceğe açıklıkla ve güç sahibi olmakla karakterize edilmiş olup, akıcıdır. İnsanın hiçlik sezgisi muhakemeyi mümkün kılar: Münferid nesneler, tercih seçenekleri başka birşey olmamalarıyla ayırd edilir.

Satori

Aydınlanma için kullanılan Zen terimi. Mantıkî tahlilden ziyade sezgisel idrâke dayanır; çevremizdekileri yeni bir ışık dahilinde görecektir. Şekilde onlara farklı bir nokta-i nazardan bakmaktan ibarettir. *Satoriye* (Hui-Neng'in ifadesiyle) "Bir kişinin varlığı kendi tabiatı dahilinden görmesi" nazarıyla bakılabilir. *Satori* muhakemenin ötesindedir; derûna dayanır. Müsbet bir bakış, evrenin kabullenilmesi olup onun inkarı değildir. Kendi salahiyetiyle ikna eden bir bakıştır; iddialarla sarsılmaz. Çoğunlukla şahsi tecrübelerle kavranamayan nihâi olana ait bir bakıştır. Çao-Pien'in şiirinde bir parça istisna vardır.

*Düşüncelerden hali olarak yavaşça tezgahımın başına oturdum
Zihin pınarım sükunette su kadar sakin
Bir gök gürlemesi, zihnî kapıları patlayarak açılmakta
Bah, orada yaşlı adam bütün gösterişsizliğiyle oturuyor.*

Fakat bunun, izzetiyle beraber Tanrı'nın şahsi müşahedeleriyle mukayesesı güçtür. Bununla beraber *satori* kendi usûlünce bir şaşaa tecrü-

besidir. Bir parıltı gibi yanar bir o kadar da çabuk söner. Fakat zihin değişmiştir ve tekrar aynı olamaz. Modern terminolojide D.T. Suzuki Satori'yi "Bilinç altının anlaşılması" diye adlandırır ve buna ait altı özellik belirler; rasyonel olmama, sezgisel anlayış, salahiyet sahibi olma, müsbet karşılama, ötelere ait his sahibi olma, şahsi olmayan tavır, vecd ve anlık olma hissi.

Saussurci (Saussurian)

Ferdinand de Saussure'in (1857-1913), özellikle, ölümünden sonra yayımlanan *Cours de Linguistique Général* (Paris, 1916; W. Baskin tarafından *Course in General Linguistics* (New York, 1959) adıyla İngilizce'ye çevrildi) adlı eserinde özetlenen ilkelerin takipçisi, ya da o ilkelerin özelliklerine ilişkin. Dilin birbirini tanımlayan varlıkların oluşturduğu bir sistem olarak ele alınışı, çağdaş yapısal dilbilimi (linguistics) genel olarak belirler. Bkz. Eşzamanlı (*Synchronic*) ve Çiftzamanlı (*Diachronic*) ayrımları, Dil ve Söz (*Langue and Parole*), Sentagmatik ve Paradigmatik; ayrıca Komparatist (*Comparatist*), Göstergebilim (*Semiology*)

Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von (1775, 1854)

Alman idealist felsefecisi. Schelling'in aşkın idealizmi "Kant'ın, Fichte'in ve Hegel'in çalışmalarıyla açık bir ilişki içinde bulunmakla beraber kendisine umumiyetle Romantik Hareketin baş filozofu olarak bakılır. Coleridge vasıtasıyla Schelling'in İngiliz romantikleri üzerindeki etkisi ise kayda değerdir. Fichte'in telel kavrayışını, idealist bakış açısını paylaşmakla birlikte, onun mutlak egonun bir ürünü olarak yalnız bireysel bilinçle iradeye karşı koyan bir engel işlevi gören doğa anlayışına karşı çıkmıştır.

Schelling'in başlıca eseri *The System of Transcendental Idealism* (1800) esasen Kant'ın ve Fichte'in, benliğin nesneler dünyası ile ilgisiyle alakalı görüşlerini genişletip bunlarda değişiklik yapma gayretidir. Schelling'e göre bilincin kendisi bilginin tek doğrudan doğruya nesnesidir ve nesneler dünyasına ait bilgi sadece bilincin kendisinden haberdar olduğu süreçteki mahdud bir şart şeklinde ortaya çıkar. Zihnin kendinden tam anlamıyla yalnız sanatta haberdar olacağını, buna binaen sanatın şartının doğru felsefi düşüncenin arzu edeceği nesne olacağı şeklinde iddialarda bulunur.

Schiller, Johann Christoph Friedrich (1759-1805)

Alman felsefeci, şair ve oyun yazarı. Romantik felsefe akımının öncülerinden. Özellikle sanat ve eğitim konusundaki görüşleriyle haklı bir ün kazanmıştır. Her ne kadar Schiller sonunda felsefeyi bırakmışsa da *estetik*'e olan katkıları kayda değerdir. "Kant'ın teorilerinin tesirinde kalarak estetik tecrübenin insan tabiatının felsefi izahında mühim bir dikkat odağı teşkil ettiği görüşünü ayrıntılı bir şekilde oluşturmaya çalıştı. Estetik yahut da *oyun*'la ilgili bir iç dürtünün varlığı şeklindeki görüşü sonraları başkaları tarafından estetikte merkezi bir unsur olarak ele alında fakat Schiller'in kafasında daha da geniş bir çerçeve vardır. Başlıca eseri olan *İnsanın Estetik Eğitimi Üzerine Mektuplar* (1794-5)'da muhakeme ve duygularla ilgili iddialar kadar estetik iç dürtünün ilgililerini de onaylayan bir eğitimin ahlâki ve içtimai gelişimimiz için hayati olduğunu iddia etmiştir. Bu eseriyle batı kültürünün bütün bir tarihini ortaya koyma yolunda bir çabaya girişmiştir. Bu deneme çerçevesinde modern insanın bölünmüşlüğü ve yabancılaşmayı ilk kez keşfeden düşünür olma ünvanını elde etmiştir. Schiller, modern insandaki yabancılaşma ve bölünmüşlüğün ilacının sanat olduğunu ileri sürmüştür. O zamanda iki temel dürtünün bulunduğunu söyler: Birincisi, değişim için her zaman bastıran duyumsal dürtü. İkincisi ise birlik ve süreklilik arayan formel dürtü. Bu ikisi arasında kurulmak istenen uyum Schiller'e göre üçüncü bir dürtü aracılığıyla sağlanabilir. Bu da oyun dürtüsüdür. Söz konusu oyun dürtüsü ise sanatta ortaya çıkar. Filozofa göre duyumsal dürtü ile formel dürtü yalnızca sanat oyununda bir araya gelir ve insan güzeli temaşa ederken, ruh, bir yandan ahlak yasası diğer yandan fiziki zorunluluk arasında mutlu bir ortam yaratabilir.

Schopenhauer, Arthur (1788-1860)

Alman felsefecisi; son dönem Kantçılarından. Schopenhauer'in felsefi itibarı, ne hayattayken ne de yakın zamandaki fikir dünyasında -kısmen zamanındaki yaygın ve kendisine göre müfsit Hegelcilığe olan şiddetli muhalefetinden dolayı, kısmen de umumiyetle akademik felsefeye olan insafsız tavrından dolayı- hiçbir zaman teslim edilmemiştir. Bununla beraber bütün son dönem Kantçıları arasında Kant felsefesinin en keskin gelişmesini onun sağladığı kanaatinde doğruluk payı vardır. (Bakınız Kant)

Schopenhauer'in en erken çalışması, *birşeyin niye olduğu gibi olduğu*'na dair felsefî açıklamadaki meşru muhakeme çeşitlerinin Kantçı bir tahdidi olan *Über di vierfache Wursel des Satzes lom zureichenden Grunde* (Yeterli muhakeme prensibinin dörtlü köküne dair) (1813)'dir. Başlıca eseri 1818 ve tekrar oldukça genişletilmiş baskısıyla 1844'de basılan *Die Welt als Will un Varstellung* (İrade ve Düşünce (veya Temsil) olarak Dünya)'dır. Daha sonraki eserleri daha çok ahlâk felsefesi alanındaki düşüncelerinin bir uygulamasıdır.

Kant'ın hadiseler ve özler dünyası şeklindeki bölümlemesiyle münasebeti olan Schopenhauer'in teorisinin özü, benliğin iki yüzünün olduğudur; bir algılama nesnesi şeklinde hadise olarak görünen benlik ve *kendisinde olduğu gibi olan* iradenin bir tezahürü şeklinde öz olarak görünen benlik. Bu ayrım bir çok yönden çok verimlidir, meselâ hem beden hem de irade vecheleri altında tek bir unsur olarak görülen, ikicilik karşıtı insan kavramı yönünden; ve -Freud'u harekete geçirmiş olan bir düşünce- iradenin çarpıtıcı ve örülü kuvvetleri üzerindeki kötümser ısrar yönünden. Bu son itibarla Schopenhauer'in dikkatinin odak noktası, insanın hür estetik tefekkürde iradeye itaatten kaçıp kurtulabileceği yer, tek insani çaba alanı olarak tasavvur edilen sanattır, özellikle de müziktir. Müzik vasıtasıyla ruh çekişmelerden arınır. Schopenhauer kayda değer bir şekilde Jargondan ve kapalılıktan ari bir uslupta incelikle yazmış, ilk olarak büyük dikkat çektiği *Parerga und Paralipomena* adlı derme eserde bir denemecidir. Sonradan Tolstoy, Conrad, Proust, Manu ve Freud gibi simaları kendine çekmiştir. Maateessüf Schopenhauer'in halen, metafiziğinden ziyade darb-ı mesel kabilinden olan ince yazılarından dolayı, çokça okunduğu doğrudur.

“Esas olarak kurtuluş, iradenin tamamıyla zaptedilmesiyle, şefkatle, bütün şeylerle olan alakası çerçevesinde *Tat tvam asi* (sen olan)ın bilinçli kavranışıyla, iç dürtülerin ölüme mahkum edilmesiyle, tam teslimiyette bulunacaktır. Hayat ve muhtelif şekilleri şimdi onun önünden kaçacak hayali görüntülermiş gibi geçiyor, gözler aralanmadan görülen hafif bir sabah düşü gibi, gerçek dünya ise onun içinde parlamakta öyle ki artık aldanmıyor; ve bu sabah düşü gibi nihâi olarak hep birden herhangi bir şiddetli geçiş yapmadan yok oluyorlar.” Bu Schopenhauer'e ait bir *nirvana* belirtisidir ve gerçekte felsefesinin, ister Doğulu ister Batılı mistiklerinkiyle aynı olduğunu iddia etmiştir.

(Ebu Yezid'inkini hatırlatır kabilden) Schopenhauer'in bir parkta tefekkür içinde gezinirken bir çiçekliğe nasıl bastığını ve orada habersizce nasıl durduğunu anlatan harika bir kıssa vardır. Park görevlisi bağırır: Sen kim olduğunu sanıyorsun? Schopenhauer "Ah! Bir bilebilseydim!" diye karşılık verir.

Seks (Sex)

Çoğunlukla evrenin sırları cinsi terimlerle açıklanmıştır. Bu tabiidir, zira seks yaratıcı enerjinin bariz bir şekilde benzeridir. Bunun için Çin ve Hint düşüncesinde *praktri* (tabiat, dişi) ile *purusa* (ruh, erkek) arasındaki ikiliğe tekabül ettirilen Yin-Yang ikiliği vardır. *The Secret of the Golden Flower* isimli Taocu kitapta bir olan Tao Yin ve Yang'ı meydana getirir; Yin'den hayat, alıcı olan dişi esas çıkar; Yang'dan öz, yaratıcı olan erkek esas çıkar. Buna benzer bir ikiye ayırma dünyanın her tarafından, kâinatın, göğün erkek gücüyle dünyanın dişi gücü arasındaki cinsi münasebetten teşekkül ettiğine dair çok sayıda kadim yaratılış teorisi bulunabilir. Çoğu Doğu düşüncesinde kâinatın cinsiyetiyle insan cinsiyeti birbirleriyle yakından alakalıdır. Bir insan fiili olan aşk gökle yerin mukaddes izdivacını yeniden canlandırır, Taocu seks bilim otuz adet gök ve yer duruşu tespit eder. Taocu sanat ya da *Tantra* sanatında cinsi birleşme fiiline ait sanatkârane tariflere çoğunlukla kozmik anlamlar veren semboller eşlik eder.

Çoğu ayinci dinler üçlü bir benzemeye dayalıdır. Seks fikri ilkin kâinatın başlangıçtaki teşekkülüne ait süreci açıklar, ikinci olarak bildiğimiz dünyaya ait süreci (ırmak ve yağmur yoluyla toprağın veriminin artırılması), üçüncü olarak da hayatın geçmişteki kökeni ile şimdiki devamından hayatın ölüm sonrasına ait yönünü. Aşıkardır ki bu, Akdeniz'e ait ayin dinleri olan Isis ve Osiris'te veya Dionysus'ta veya Eleusis'te güçlüdür. Eleusis'te göğe yağması için, dünya'ya gebe kalması için bir sesleniş vardır; bu ise kabrin ötesindeki hayatın hak olduğunu ortaya koyar. Dionysus ayinlerinde ise erkeklik uzvu had safhada açığa vurulur.

Mistik yazarlar seksi, çoğunlukla mistik tecrübelerini ifade etmek için bir imaj olarak kullanırlar. Ruha kadın kimliği izafe edilir. Tecrübe ise hususi ve şahsi, neşe verici, alıcı ve vecd doludur. Macarius der ki:

“Damadı gördüğünde sevinen gelininki gibi bazan ilâhî ve içten bir sevinçle doludurlar.” Clairvau’lu Berner’da İsa’dan ruhunun damadı olarak bahseder. *The Song of Songs* Hristiyan mistisizminin hayal gücünü çokça etkilemiştir. Çoğunlukla mistik tecrübe hakkında kullanılan kelimeler olan esrime (ravishing) ve kendinden geçme (rapture), tecavüz (rape) aynı köktendir. François de Sales her ne kadar birine iyi ve yüceltici ve diğerine de düşük ve aşağılayıcı dese de benzerliğe işaret eder. Heykelde, Bernin’in Teresa’nın vecdini tasviri, muazzam bir örnek teşkil eder. İslâm sufileri de Peygamber hatta Allah’la alakalı olarak cinsi temsiller kullanırlar.

Semantik

1. (Genel olarak) Göstergeler ve bunların gösterilenlerle olan ilişkilerinin incelenmesi. *Semiosis* ve *semiotik* de bu anlamda kullanılır. 2. (Formel veya matematiksel mantıkta) Formel dillerin yorumlanması 3. (Dil felsefesinde) Doğal diller için gerçeklik tanımları bulma çabası.

Sembol (Symbol)

Bir imaj bir deneyin ya da bir nesnenin somut bir temsilidir; eğer somut olanın ardında ikinci bir mana varsa o zaman imaj sembol olur. Dolayısıyla bir filmde birinin boğazını kesen bir adam şiddeti temsil etmez; bu şiddettir yahut da daha kati bir şekilde bu şiddete ait bir imajdır. Bu durumda yalnız bir mana vardır. Fakat bir sembolün daima iki manası vardır. Meselâ hiç işareti yapan bir kadın somut bir şey yapmaktadır (elini belli bir tarzda hareket ettirerek) fakat aynı zamanda görünmeyen bir olayı da akla getirmektedir (İsa’nın kendinî feda etmesini); dolayısıyla buradaki sembolik bir harekettir.

Semboller iki türdür; yaygın (haç, bir ülkenin bayrağı) ve özel (bir dansçının ritm örnekleri, bir resimdeki belirsiz bir şekil). Ancak bir pozitivizm taraftarı yaygın bir sembolün gerçek tabiatını görmekte başarısız olabilir, fakat özel sembollerin çeşitli yorumlar için müsait oldukları açıktır. Muhakkak ki birçok sanatçı özel bir sembole, sanatçının vermeye niyet ettiği manayı vermek için okuyucunun kabiliyetini hesaba katarlar. Bunun bir örneğine Richard Wilbur’un *Aşk Bizi Bu Dünya’nın Şeylerine Davet Ediyor* isimli şiirinde rastlanır; burada Çamaşırhane şim-

di lekesiz ve melekçe, boyanmış insan durumunu temsil etmektedir. Bu durumda sembol tabii olarak şairin belli bir ifade kullanma arzusundan ortaya çıkıyor gibidir. Böyle bir sembol meselâ 17. yüzyılın metafizik şairlerinin oldukça suni fantezilerinden epey farklıdır; meselâ John Donne'ın *A Valediction: Forbidding Mourning* (yaklaşık 1611) daki meşhur, pergelin iki aşığı temsil etmesi. Takdire şayan olan, Donne'ın bu pergelili şahsi olmayan bir konuya ait derin bir ifadeye sahip bir sembol olmaktan ziyade şairin maharetine bir misal olmasıdır.

Sembollerin ne için kullanıldığına bakmaksızın semboller, ehemmiyet sırasını takip etmelidirler, kezâ bizatihi hikaye, bunun tersi olmamalıdır.

Mary Mc Carthy şöyle bir ikazda bulunur “Sembollere ait anahatlar, modeller, ve düzenlemelerin bazı türden kafalar için başlangıçta bir takım faydaları olabilir fakat sonunda bunların iskartaya çıkması gerekir. Eğer hikaye ana hatlarla çelişmezse modeli aşar ve sembolleri kırar, otoriteye karşı bir ayaklanma gibi, muhakkak bir erken doğum olur. Gerçeğe ait tabii sembolizmin, sakın kafanın kuru Mors alfabesinden, haberleşmek için daha çok mesaja vardır.”

Gerçekten de semboller psikoanaliz, sanat ve insani ifadenin bütün biçimlerinde o kadar çok ehemmiyeti haizdir ki bunlara bu kadar çok ehemmiyet atfetmenin bir cinnet biçimi olduğunu hatırlatmak doğrudur. G. K. Chesterton cinnet getirmiş şahsın aklından başka herşeyi kaybettiğini gözleyerek “aklını yitirdi” şeklindeki eski sözün kusurunu gösterir. Sıradan bir insan için, bastonuyla yabancı otları hışırdatan bir adam çok az bir şey yapıyordur ya da hiçbirşey yapmıyordur halbuki rahatsız bir şahıs için bu hareketler amme malına yapılmış ahlâksız bir saldırı belki de saklanmış bir suç ortağı için bir işarettir. Freud'un dediği gibi sembol gibi gözüken herşey sembol değildir, bazan bir sigara sadece bir sigaradır.

On dokuzuncu yüzyıldaki belli bir akım içerisinde, bu fikirlerden bazılarının gelişimini tartışmak için bakınız *Sembolizm*.

Mistisizm ve sembolizm arasındaki ilişki üzerine bazı tartışmalar olmuştur. Nitekim Jécéjac gerçekte mistisizmi, ahlâken, semboller vasıtasıyla Mutlak olana yaklaşma temayülü olarak tarif eder. R. L. Nettleship ise bunu “Gerçek Mistisizm, olduğu şekliyle herşeyin, daha ziyade birşeyin sembolüğü olması inancıdır” şeklinde tarif eder.

Mistik sembolizmde sembol kendi biçimini, muhtevasını, varlığını ve tabiatını muhafaza eder fakat aynı zamanda ruhanî gerçeğin farkına varıldığı bir pencere olur. Dolayısıyla zambak sağlığın sembolü olabilir; bir Hristiyan için haç İsa da tezahür etmiş Tanrı aşkının sembolüdür. Mistik sembolizmde ilâhî boyut insana 'bir ışık şuaası gibi' girer ve ilâhî varlığın algılanması zamansız şimdi de meydana gelir.

Sembolizmin emeli teşbihtir. Kelimelerin ötesindeki birşey ifade etmeye çalışırken mistikler ortaklaşa tecrübeleri dahilinde kendi mistik keşiflerine ait bir unsuru akledebilecek ya da ifade edebilecek bir teşbih ararlar. Teşbih zihnen teşkil edilmiş değildir; doğrudan doğruya algılanmış bir gerçek olarak kabul edilir. Güneş dünya için neyse Tanrı da insanoglu için O'dur. Su yüzücü için ne ise Tanrı da ruh için O'dur. Çiftçi zararlı otlar için neyse Tanrı da günahlar için O'dur. Platoncu felsefe bu yaklaşımı destekler. Zira Platonculukta maddi dünyanın nesneleri gerçekte loş gölgelerde olduğu gibi ruhlar dünyasındaki misalleriyle bağlantılıdır.

Mistik sembolizm alanını istifade edilebilir bir biçimde dört kısma bölebiliriz. Bunlar vasıtasız mistik tecrübe, mistik anlayıştaki büyüme süreci, nihaî varlığın marifeti ve tam birleşmeye ait tecrübe. *Bkz. Spiritual Sense*

İkinci grup sembollere pek aşıkardır ki hac ve seyahat dahildir. Bu bazen (yolların ayrılmasını gösteren) Pitagorasçıların sembol Y, Budistlerin Sekiz katlı yolu yahut da *via contemplativa* ve yolun diğer bütün biçimlerinde (gerçekte Yol, Hristiyanlık için ta başlarda var olan bir isimdir) olduğu gibi kaybolmaya yüz tutmuş bir mecaz olmuştur. Bunun bir zamanlar canlı bir sembol olduğunu hatırlamalıyız. Bunu daha açık bir şekilde, Hilton'un, Kûdûs'e hac ile ilgili mecazında, Bunyan'ın *The Pilgrim's Progress*'inde ya da *kasenin aranmasının* sembolik kullanımında görürüz. Feridüddin Attar'ın *Mantık ut Tayr*'ında arayanlar, Arayış, Aşk, İlim, Ayrılık, Vahdet, Şaşkınlık ve Fena vadilerinden geçmek zorundadırlar. Bunu başaran otuz kuş Büyük Anka'yı (Simurg: Otuz Kuş) görür ve kendilerini gördüklerini anlarlar; kendilerine bakar ve O'nu görürler. Upanişadlar'da seyahat akıl tarafından sürülen bir arabada olur. Sienalı Catherine İsa'yı temsil eden bir köprüden, azgınca akan bir selde yapılan bir seyahat tasvir eder. Yolun sonundaki kapı toprağa gitmeyip Tanrı'nın Pasifik Okyanusu'na gider. Bazan *The Cell of Self-Knowledge*'deki gi-

bi seyahat bir yolculuktur. Bazen da bir dağa, bir merdivene çıkmaktır. Walter Hilton'un başlığı, açmamakla beraber ikincisini ima etmektedir. Teresa De Jesus tarafından kullanılan daha ustaca bir sembolde bu, bir kalenin içindeki odaların araştırılmasıdır.

Seyahat ruhun terakkisi için kullanılan bir çok sembolden ancak bir tanesidir. Çok sık kullanılan diğer bir tanesi savaştır; bunun en güzel örneği *The Mahabharata*'daki Arjuna'nın savaşıdır. Yine aynı şekilde Zerdüştlükte de dünya ışığın kuvvetleriyle karanlığın kuvvetleri arasında bir savaş alanıdır. *Militia Christi* bunun Hristiyan muadilidir. Bazan ruh muhasara altındaki bir şehir olarak görülür. Bunyan'ın en iyi bilinen ikinci kitabının başlığı şöyledir: *Dünya şehrinin yeniden ele geçirilmesi için ya da Dansul şehrinin kaybedilip tekrar alınması için Şaddai'nin Diabolus ile yaptığı Mukaddes Savaş*.

Yine Evelyn Underhill'in değişken diye adlandırdığı semboller vardır. Bunlar *Simya* ile yakından bağlantılıdır; *Filozof Taşı* ve *Hayat Iksiri*, evrenin ardındaki yaratıcı güç yahut da kullanılan özel dinî çerçeveye binaen kurtarıcı şefaatçiyle aynı sayılmıştır. Bu sebepten Fludd der ki: "Bu doğru simyadır... İçimdeki şu hayatımın ve ruhumun temeli olan dört köşe taşı çoğaltabilir!" Sophia Hydrolith der ki "Simyasız ilâhiyat sağ eli olmayan asil bir hanımefendi gibidir"; bu faal bir dinin inancını değiştirmesi icab ettiğini söylemenin başka bir yoludur.

Başka bir aşık ve çok sık rastlanan ilerleme sembolü de yeni bir hayata yeniden gelme düşüncesidir. Dante'nin *vita nuovasıdır*. Bazan ruh, Tanrı'ya yaklaşırken yeni doğmuş bir bebekle karşılaştırılır. Orfeus ve Dionysus'a ait ayinlerde şu formüle rastlarız: "Bir oğlan düşürdü sütü" ve oğlan sureti bir Pan tarafından emzirilmektedir. Iskenderiyeli Clement Hristiyanlar için süt içenler tabirini kullanır; onlar yeniden doğmuş bebekler gibidirler. Daha sonraki bir mistike ait bir örneğe Teresa De Jesus'de rastlanır. Der ki: "Huzur ibadetinde ruh, annesinin memesinde hala emen bir çocuk gibidir, anne onu memnun etmek için, o dudaklarını kıpırdatmadan sütünü onun ağzına sağlar." Bu gibi bir dil alışılmadık bir şey değildir; William James şöyle der: "Hristiyan ibadet edebiyatı nerdeyse, annenin değil aç gözlü bebeğin nokta-i nazarından düşünülünce, süt içinde yüzer."

İnsanın büyümesi tabii büyümeyle paralel tutulmuştur. Hindu mistisizminde de ruh, sulanması, vahşi hayvanların çiğnemesinden korun-

ması, fazla uzayanların budanarak yardım edilmesi ve yukarı doğru büyümesinin sağlanması gereken narin bir sarmaşıktır. Sihler arasında kadının (yani ruhun) sevgili Tanrı'sıyla bir araya geldiğinde asmayı yaydığı söylenir. Guru Nanak ise der ki: "Aklınızı rençber yapın, iyi hareketleri ekin, bedeninizi tarla, ismi tohum, kanaati öz, tevazu kifayetini ise çit; aşk çalışmasıyla tohum filiz verecektir." Asma Yahudi-Hıristiyan mistisizminde olduğu kadar Dyonisus ayinlerinde de temel bir semboldür. Sienalı Catherine of Siena der ki "Her ruh Tanrı'nın budanıp uzamasını umduğu bir asmaya sahiptir"; Teresa benzer bir şekilde, bir bahçeyi sulama imajını kullanır.

Bu ikinci başlık altında başka bir sembolünde zikredilmesi gerekir. Bu *Ruhani İzdivac*'a götüren işvedir. Bu, Hindu mistisizminde de kuvvetlidir. Sihler arasında da rastlanır. Mesela işte Guru Nanak örneği: "Ayrılık sancısıyla ölmekteyim; ışığın parıltısı beni dehşete düşürüyor. Yatağında bu kadar kederle tek başınayım. Anneciğim acım ölüm kadar ağır. Söyle Tanrı olmadan uyku ve iştahım nasıl gelir?" Benzeri bir yaklaşım *The Song of Songs*'dan başlangıç yapan Hıristiyan ananesinde de kuvvetlidir.

Bundan sonra Tanrı'nın yahut da Nihai Varlığın gerçek varlığı ve tabiatını gösteren üçüncü grup sembollere yöneliyoruz. Burada epey seçici olmamız lazım. Muhtemelen de bu gibi sembollerin en yaygını ışıktır. Bununla yakından bağlantılı olan, Platon'un iyyinin biçiminin sembolü olarak aldığı güneştir. Diğer tabii kuvvetler arasında deniz ya da okyanusa çok sık rastlanır; bunun Siena'lı Catherina'de karşımıza çıkmasına dikkat çekilmişti. Bazan daha da ustalıkla olarak rüzgara rastlarız. Birçok dinde erkeklik uzvu evrene nihâi hayat gücünü verme sembolüdür; Parpein'deki *Dionysiac Villa of the Mystenes*'de vahiy anında örtüsünün açılmasını bekleyen büyük bir erkeklik uzvu vardır. Eleusis Ayinlerinde bir mısır başağı aynı sembolik vazifeyi görür.

Bu gibi sembollerden sayısızcası çeşitli insan ilişkilerinden alınmıştır. Bazıları akrabalık ilişkileridir. Bu sebeple Sih Guru Arjan şöyle der: "Sen benim Babamsın, Anamsın, Akrobamsın, Kardeşimsin" Norwich'li Julian ise "Tanrı'nın Babamız olmaktan memnunluk duyduğunu, Anamız olmaktan memnunluk duyduğunu, gerçek kocamız, olmaktan memnunluk duyduğunu ruhumuzun ise onun sevgili karısı olmaktan memnunluk duyduğunu gördüm" der. "İsa da bizim kardeşimiz olmak-

tan ve Mesih bizim Kurtarıcımız olmaktan memnunluk duyar” der. Başka bir yerde is şöyle der: “Bizim kurtarıcımız sonsuz olarak doğduğumuz ve hiçbir zaman ondan dışarı çıkmayacağımız Gerçek Annemizdir” dinle alakalı olmak üzere umumiyetle babalığa ait bir dil en yaygın olanıdır fakat mistik birleşmeyi ifade etmek için de her ne kadar bir baba ya da anne olarak Tanrı imajı bunu bozar gibi olsa da *Ruhani İzdivaç* şeklindeki bir dil daha da sık kullanılır.

Şahsi olarak tasavvur edildiğinde Nihai Varlık için bir çok diğer insan imajları kullanılır. Kral, sahip ya da efendi, (çoğunlukla köle sahibi) baş komutan, kaptan ya da hakim bunlara örnektir. Çoban Hristiyanlıkta yaygın bir imaj olup başka yerlerde de karşılaşılır; kılavuz, hekim ve hocada böyledir. Kardeş, yoldaş, dost ve misafir gibi bazı imajlar daha az iş görür ve daha şahsidir.

Dikkat edilirse Nihai Varlığa izafe edilen ve mistiklerin en yüksek müşahedelerinde ortaya çıkan sembollerin çoğu, gerçekte, bunların içinde yetiştikleri dinlerce şartlandırılmıştır: Hristiyanlıktaki haç iyi bir örnektir. Aynı şekilde dikkat edilmelidir ki sembole ait fikir yanlış kullanılabilir. Emerson şöyle der: “(Kötü anlamda) Mistisizm evrensel biri için kazara ve ferdi bir sembol hatasından ibarettir.”

Son olarak, mevcut birleşme tecrübesini ifade eden semboller vardır. Bir ateş olarak ruhu yakan yahut da değiştiren Tanrı fikrinden başlayabiliriz. Saf olmayan kısımların yanıp ayrılması bir acı tecrübesidir, fakat aynı zamanda sıcaklık ve birleşme tecrübesidir de. Bu yüzden Râbia şöyle dua eder: “Ey Rabbim seni sevmeye cüret eden bir kalbi ateşte yak.” Cenovalı Catherine ise kendi tecrübesini şöyle anlatır: “Mukaddes ruh henüz tendeyken kendisini, onu yakan ve saflaştıran aşk ateşinin arasına yerleştirilmiş buldu.” Zeb’un Nissa kendini aşk aleviyle eriyen bir mum gibi tasvir eder fakat kalbinde erimeyecek olan katı bir taş nüvesi vardır. Fakat Mevlana ruhu ateşin rengini alana dek ateşte ısıtılmış ve “Ben ateşim” diyebilecek duruma gelmiş bir demir olarak tasvir eder. Attar’ın mecazı ise muazzamdır: “Bir kelebek topluluğu bir mumun alevini merak etmektedir. Birisi uçup ne gördüğünü nakleder. Fakat susturulur çünkü gerçek bilgiye sahip değildir. Bir ikincisi kanatlarını çırpıp geri döner ve hislerini anlatır fakat bu da kâfi değildir. Üçüncü bir elçi yolların. Alevin aşkıyla sarhoş olur ve kendini tamamıyla onun içine atar; kendini kaybeder ve ateşle bütünleşir. Onu tamamen

kucaklamış ve bedeni alevin kendisi gibi ateş kırmızısı olmuştur. İdareci kelebek uzaktan, alevin, vazifeli keleşi yutup kendi sıfatlarından ona haber verdiğini görünce “Bu keleş” diye haykırır dilediğini öğrendi fakat sadece o anladı.”

Tanrı'nın kendisine almasıyla alakalı başka bir sembolde okyanus ya da nehirdir. Doğu mistisizminde ruh çoğunlukla ilâhî denizdeki bir su damlası olarak görülür: “Çiğ damlası parıldayan Denizde uyuyor.” Tauler ise şöyle der: “Ruh ilâhî okyanusun derinliklerine batıp yutulmuştur.” Mevlâna biraz daha farklı bir imaj kullanır: “Ruh ilâhî denizde yüzen bir balıktır.” Benzer bir fikre Sienalı Catherina'de rastlanır, Tanrı'yı Pasifik Okyanusu diye adlandırır.

Daha önce işaret ettiğimiz ve Tanrı'yla ruh arasındaki ilişkiyi ifade eden, tabiattan alınmış diğeri bir sembol de ağaçtır. Hindü mistisizminde Radha, Krishna'nın sevgilisidir ve her inanan, Radha olan asmada bir yapraktır. Guru Arjan Tanrı hakkında şöyle der: “Sen ağaçsın; dalın çiçek verdi.” Bu imaja İsa da aşınadır. (Yuhanna 1, 15, 5-6) “Ben asmayım sizde dallarımınız.”

Tanrı ve ruh arasındaki birleşme, yeme içme olarak beslenme şeklinde de görülebilir. Mistik tecrübe yeniden hayata gelme şeklinde tasavvur edildiğinde bunun örneklerini görmüştük. Bu olmadan da imaj için çok zengin zeminler vardır. Bu sebeple Hristiyan mistikler arasında, Aşai Rabbani, İsa'nın “Benim kendisine vereceğim sudan her kim içerse hiçbir zaman susamaz” ya da “Ben hayat ekmeyim.” gibi sözleri onları bu tür sembolleri ayinlerinin merkezi unsuru olarak kullanmaya yöneltmiştir. Antakyalı İgnatus da şöyle der: “İsa'nın eti olan Tanrı'nın ekmeyi diliyorum... içmek içinde bozulmayan aşk olan kanını diliyorum.” (Rom 1) Roysbroeck ise şöyle der: “İlk aşk belirtisi İsa'nın yemek için etini, içmek için kanını vermiş olmasıdır. Dolayısıyla daha biz taaccüp etmeden ve hayranlık duymadan mucizelerin mucizesi olmuştur. Fakat hem İgnatius hem de Ruysbroeck imajı tersine çevirirler ve Tanrı'yı, kendilerini bitirmek için aç olarak tasavvur ederler. İgnatius kendini Tanrı'nın tanesi olarak tasvir eder. Ruysbroeck ise şöyle devam eder: “Aşkın özelliği daima veriyor ve daima alıyor olma; İsa'nın aşkı da aç ve cömerttir... Onun doymak bilmeyen açlığı bize tamamen malik olacaktır... Onun açlığı için ne kadar aşıkane verirsek ona daha çok malik oluruz.”

Fakat muhakkak ki mistik birleşmenin en yaygın sembolü *Hieros Gamos* Ruhanî İzdivaç'tır. Sih Guru Amav Des der ki: "Tanrı'nın (beğenerek) baktığı kadınlar (yani ruhlar) bahtiyar kadınlardır; onlar kocalarını bilirler ve Ona ruhlarını ve bedenlerini arzederler. Kibirlerinden uzaklaştıklarında kocalarını kendi evlerinde bulurlar." *The Cell of Self Knowledge*'de ise şöyle denir: "Ruhun gerçek eşi Tanrı'dır."

Hali hazırdakini Nihâî varlığa bağlayarak kendi ötelerindekine işaret etmek sembollerin işidir. Bu mistik semboller sebebiyle, çok çeşitli faklılıktaki seviyelerde yorumlanma kabiliyetleri vardır; doğrudan doğruya ayırt edilemeyen dünyanın veçhelerini ortaya çıkarıp daha başka bir yoldan ifade edilemeyecek nihâî gerçek örneklerini ifade ederler. Aynı zamanda Nihâî Varlığı hali hazırdakine bağlarlar; yani mevcutla alakalıdır; hali hazırdaki hayatımıza ışık tutarlar.

Sembolizm (Symbolism)

Gerçekçilik ve Natüralizme karşı romantik bir tepki; sembolizm sanata, Freud'un sıradanın gizli ve özel işaretleri olabileceği ve her zaman göze çarptandan fazla birşeyler olduğu şeklindeki görüşünü getirdi. Natüralistler, Zola'nın bir romanın, bir şahsiyete, o şahsiyetin kendiliğinden tepkilerle karşılık verdiği bir takım soy ve çevreye bahşedildiği bir nevi laboratuvar deneyi olduğuna inanıyordu. (Naturalistler gibi XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Fransa'da ehemmiyet kazanan) Sembolistler ise insanın hayal eden bir mahluk olduğunu ve sanatın hayata mânâsını veren sembollerle meşguliyetimizi aksettirmesi gerektiğini iddia ederler. Hareketin bir habercisi olan Charles Baudelaire, sembolist Stephane Mallarmé ve Paul Valéry bizzat W.B. Yeats, James Joyce ve Rainer Maria Rilke gibi modern ustaları nasıl etkilemişlerse, Edgar Allan Poe'nun yazılarında o kadar çok etkilenmiştir.

Natüralist ve Sembolist görüş noktaları arasındaki karşılıklı etki o kadar önemlidir ki Edmund Wilson zamanımızın edebî tarihinin çoğunlukla, bu iki bakış açısı arasındaki dinamik, bunların birleşmeleri ve birleşmedeki başarısızlıklarının hikayesinden ibaret olduğunu söylemiştir. Görüş noktaları Eliot'ın *The Waste Land* (Çorak Ülke) (1922) ve Hemingway'in *The Sun Also Rises* (1926) gibi yirminci yüzyıl sanatının temsilcilerinde bir araya gelir.

Bakınız sembolizmin geliştiği *Romantik Hareket* ve çarpıcı bir biçimde etkilediği *Modernizm*.

(Edebiyatıta Sembolizm) Genel bir yazın terimi ve tekniği; fakat özel olarak, sanatta *Romantizmden Modernizme* geçişi belirten önemli bir XIX. yüzyıl sonu hareketinin adı. Tarihsel olarak pek çok sembolist hareket ve eğilim olmuştur, fakat romantizm, yaratıcılığa özel bir değer vererek, kâhin, şair ve deneyüstü bir dünyaya doğru şiirsel bir yol gibi yeni ihtimaller yarattı (Blake, Shelley, Poe). 1850'ler Fransa'sı ve Baudelaire, yeni gelişmeler için başlangıç noktası oluşturdu. *Swedenborg* (Emanuel, 1688-1772, İsveçli mistik filozof) türü bir *aktarımlar* (correspondences) (göze görülür dünyadaki, veya görülen ve görülmeyen dünyalar arasındaki ilişkiler) kuramının, -göze görülür dünyadaki "imge ve işaretler ambarı"nı hazmederek, "yeni bir dünyanın, yenilik duygusunun" yaratılması için onları aktaran- şairin hiperestetik yaratıcılığının asıl işleviyle birleştirilmesi. Dilin kendisinin deneyüstü bir içeriği vardır: Baudelaire'in sesli harfler sonesi böyledir. 1886'da Jean Moréas sembolizmin daha önceki tüm hareketlerin yerini aldığını söyledi ve sanatın *deneyüstülüğünü* (transcendence) savundu. Rimbaud, Verlaine, Gautier, Nerval, Mallarmé ve Valéry'de bu fikirler öznel, büyümlü bir şairane bakışın, ve -sanatın izlediği ve ritmik, mecazi ya da dilbilimsel işleviyle ifade ettiği- zamansız, epipanik (epipany: görünüş, bir tanrının görünmesi) bir imge fikrinin karmaşık ifadeleri olarak gelişti. Romantizmde olduğu gibi, şair, hayal gücü yoluyla esrarengiz keşif için kendini, duygularını ve deneyimini tehlikeye atar; Valéry özel *psikofizyolojisi*-ne dikkati çeker, Yeats *sağgörülerine* (visions). Ne var ki sembolizm, biçim *yaratma* gereğini romantizmden çok daha fazla vurgulamıştır; kurgulama (fictionalizing) faaliyetinin kendisine büyük değer verilir; dilbilimin işlevişi önemsenir; teknik kendinde bir amaç haline gelir; *yüce kurgu* (supreme fiction) fikri ortaya çıkar. Dünya, hayali bir güç olmaktan ziyade bir parçalar yığını olarak görülür; buna da kültürel, tarihi ve dilbilim bunalımı kavramı eklendiğinde, XX. yüzyıl modernist düşüncesinin yolu açılır.

Böylece *symbolist hareket* özellikle bir geçiş dönemi olan 1890'larda yoğunlaştı: Mallarmé çevresi, Huysmans ve Valéry ile Paris; Yeats, Wilde, Symons ile İngiltere; bir süre sonra da Almanya (Stefan George), Avusturya (Rilke) ve Rusya (Bely, Blok, vb.) Şiirin sinestazyası (synaest-

hesia: vücudun bir yerindeki dürtünün vücudun başka bir yerinde neden olduğu duyarlılık) üzerinde çok önemle durulmasına rağmen, tüm sanat biçimlerinin ilişkisini vurguladı. Bu, romanda (James'in son dönemleri, Joyce, Proust), tiyatrodaki (Strindberg, Maeterlinck), müzikte (Debussy, Scriabin), resimde (Redon, Gauguin) ve dansa belirgindir. Edmund Wilson, haklı olarak sembolizmin bildiğimiz modernizme yaklaştığını görür; erken *dışavurumculuğun* (expressiosinsm) büyük bölümü gerçekte sembolizmdir (Trakl, Schönberg, Kandinsky). Sembolizmdeki deneyüstü öge, zamanın ötesini kavramaya adanış, zamanla kaybolur: İmgecilik (imagism) ve *gerçeküstücülük* yeni Platoncu eğilimin yok oluşuyla bundan ayırdedilebilir. Yine de maddeci, gerçekçi, tarihsel veya belgesel (documentary) sunuşa karşıt biçimde, bütünleyici olarak ele aldığı biçime büyük değer vermesinden dolayı modernist yazın büyük ölçüde sembolisttir. Bkz. *Estetizm, Dekadans*

Semiotik

1. Göstergeler teorisi; *semioleji* de denir. Geleneksel olarak üçe ayrılır: Sentaks, gramer araştırmaları; semantik, anlam araştırmaları ve pragmatik, anlamlı ifadelerin gerçek amaç ve etkilerinin araştırılması. 2. Genel anlamda, bütün düzenli iletişim sistemlerinin incelenmesi.

Sezgi (İntuition)

Mesnedsiz ve doğrudan bir bilgi biçimi. Terimin iki ana felsefî kullanımı ayırd edilebilir: İlki, bir önermenin doğruluğunun mesnedsiz bilgisi; ikincisi, önermeyle alakalı olmayan nesnenin doğrudan bilgisi. Sonuncu anlamında, önermeyle alakalı olmayan dört çeşit nesnenin sezilebilir olduğu iddia edilmiştir: (a) Evrenseller; (b) uygulama kurallarının beyan edebilmede bir kavramın doğru olarak izafe durumundaki kavramlar; (c) Kant'ın bizim hissedilebilir nesnelerle olan doğrudan kavram dışı ilişkimize ait izahı (d) Bergson'un sürenin açıklanamayan farkındalığına ait izahında olduğu gibi ifade edilemeyen nesneler, yahut Tanrı'nın farkında olmamıza ait bazı dinî izahlar.

Sezgici Mantık (İntuitionistic Logic)

Sezgici matematikçiler; (Bkz. *Sezgicilik*) kullanılan ve geliştirilen

mantık anlamının matematik ifadelere dönüştürülebileceği metodlarla ilgili bir görüşten ortaya çıkar, sayı gibi matematik nesnelerin zihin tarafından hasıl edildiği -kendi zihnimizdeki işlemler tarafından hasıl edildiği- kabul edilir. Bu şu demektir ki; bunlar ancak kendi zihnimizdeki işlemlerin bir sonucu olarak sahip olduklarını kabul ettiğimiz özelliklere sahip olabilirler. Bunlar hiçbir zaman keşfetmeye muktedir olamayacağımız özelliklere sahip bağımsız olarak var olan nesneler değildir. Binaenaleyh matematik bir ifadenin anlamını anlamak, hangi zihni yorumun bunun bir ispatını teşkil edeceğini bilmek demektir, ifade ancak ve ancak böyle bir ispat varsa doğrudur.

Matematik ifadelerin anlamlarının bu şekilde izah edilmesi sezgicinin matematik muhakemede kullanılan mantığı yeniden gözden geçirmesini icab ettirir. Çünkü doğruluk fonksiyonu operatörleri kullanan klasik mantık öyle ya da böyle olduğunu hiç bilmesek bile her ifadenin kati bir şekilde doğru ya da yanlış faraziyesi üzerine kurulmuştur. Bu doğruluk tablolarının oluşturulmasında daha önceden farzedilmiş iki değerlik prensibidir. Meselâ bir önerme bağlacı olan veyanın doğruluk tablosu tanımı "A veya B"nin doğruluk değerinin "A ve B"nin doğruluk değerlerinden nasıl belirlendiğini gösterir. "A veya B"nin bir ispatı ya A'nın ya da B'nin ispatından başka birşey değildir. Benzer açıklamalar diğer bütün mantık operatörleri için yapılmıştır. Özellikle "değil-A"nın bir ispatını yapmak A'ya ait her hangi bir ispatın saçma bir şeye ait bir ispata çevrilebileceğini göstermek demektir. (0-1'in ispatına çevrilebilmesinin gösterilmesi zorunlu değildir. Yani 'A ya da değil -A'nın bir ispatını yapamayabiliriz böyle olunca da bunun doğru olduğunu söyleyemeyiz.) (Goldbach'ın ikiden büyük her çift tamsayının iki asalın toplamı şeklinde ifade edilebilir olması biçimindeki tahmini gibi muallak bir ifade böyle bir durumun söz konusu olduğu bir A için bir örnek teşkil eder) Dolayısıyla üçüncünün olmazlığı kanununun bir sezgici mantık kanunu olduğu iddia edilemez sezgici mantığın klasik mantıktan uzaklaştığı birçok yönler vardır fakat excluded middle kanununun reddedilmesi belki de farkların en iyi bilineni ve en temel olanıdır.

Mantık prensiplerinin geçerliliğinin yeniden değerlendirmeye tabi tutulmasında önemli olan bir takım ifade gruplarının gerçekliğinin reddidir (çünkü reddedilen şey matematik ifadeler tarafından tasvir edilen matematik nesnelerin bağımsız bir şekilde mevcut olanının varlığıdır).

Benzer düşüncelerin gerçekçi olmayan bir yaklaşımın uygun olduğunun düşünüldüğü diğer alanlarda tatbiki düşünülebilir. (Mesela fazilet ve kusurlar hakkında yapılan konuşmalar). Dolayısıyla sezgici mantığın ilişkili olduğu alanlar matematiğin temelleri hakkındaki tartışmalarla sınırlanmış değildir.

Sezgicilik (İntuitionism)

1. (Ahlâkta) (en azından bazı) ahlâki hükümlerin sezgiyle doğru olduğunun bilindiği görüşü. 2. Meselâ yararcılığın zıddına tek bir temel ödev indirgenemeyen birçok farklı ahlâki ödev olduğu görüşü. Her iki görüş ayrı ayrı kabul edilebilir olduğu ve edildiği halde çoğu kere birleşirler. 3. (matematikte) L.E.J. Brouwer tarafından ileri sürülmüş doğruluğu ispatlanmış olmakla belirleyen bir sistem. Sezgiciliğin başlıca iddiaları şunlardır: Matematik bir unsur ancak inşa edilebilir bir varlık ispatı verilebilirse mevcuttur; bir (matematik) ifade ancak bunun bir ispatı varsa doğrudur ve ancak bunun olmadığını bir ispatı varsa yanlıştır. Brouwer'in ideâlist temayülleri matematiği (ideâl) matematikçinin zihnindeki inşalarının araştırılması olarak tarif etmeye sevk etti. Görüş, klasik (yahut gerçekçi) mantığı, özellikle de çift değilleme, üçüncünün olmazlığı kanunu ve klasik olmayana ergiyi reddettiği için kayda değerdir.

Sibernetik

Matematikçi Norbert Wiener'in kurduğu bilim dalları arası kontrol sistemleri bilimi. Buna göre sabit geri besleme, soğutucu bir sistem (termostatin göstergesine tepki veren) ve araba ve sürücü (önceden görülmeyen yol şartlarına, bazen arzularla değişen sürücünün her zamanki araba sürüş biçimine bir dereceye kadar daha karmaşık şekilde tepki veren) gibi farklı sistemlerin işlevinde sabit değişimlere neden olur.

Bu ikinci örnek organik ve organik olmayan sistemler arasındaki ikiye ayrılmışlığın klasik algılanışında sibernetiğin etkisini göstermektedir. Ekonomiye, ekolojiye, mühendisliğe vb. yaygın uygulanabilirliği ile *Parper Dictionary of Modern Thought*'a göre sibernetik en iyi şekilde etkin düzenleme bilimi olarak düşünülür.

Simya

Doğaüstü kozmolojiyle pratik kimyasal deneyleri birleştiren bir ortaçağ Felsefesi. Birbirinden ayrı olarak Elen dönemi Mısır'ında ve eski Çin'de ortaya çıkan Simya, Avrupa ve İslâm aleminde 1500 yıl dan fazla bir süre meşru ve kabul gören bir felsefe dalı olarak varlığını sürdürmüştür. Pratik yönleriyle modern kimyanın öncüsü olmuştur. Dünya görüşlerini Aristo fiziğine dayandıran simyacılar, fiziki dünyada mevcut bütün maddelerin ondan türetilebileceğine inandıkları, birincil maddeyi (prima materia) diğer maddelerden soyutlayarak elde etmeye çalışmışlardır. Rönesans döneminde simya alanında Neoplatonik ve Kabbalist etkiler güçlü olarak görülmüş ve doğaüstü benzerlik ve yakınlaşmalara dayalı mistik bir yaklaşım giderek daha fazla su yüzüne çıkmıştır. (Bkz. *Kabbala*, *NeoPlatonizm*.)

Pratikte simyacılar şu üç şeyi elde etmeye çalışmışlardır: Hayat iksirini, evrensel ve her derde deva ilacı ve en bilinen amaçları olan metalleri altına çevirmenin yolunu. (Bkz. *Filozof Taşı*) Simyanın bu altın elde etme yönü Chancer'ı Canterbury Masaları kitabının önsözünde beş parasız Oxford öğrencisinin ağzından şu hiciv dolu dizeleri söylemeye yöneltmiştir: "Sıradan bir filozoftan başka bir şey değildi/ Lâkin bir kenarda biraz altını vardı."

Sinerji (Synergy)

(Organların, kasların ya da ilaçların birlikte çalışması, birbirini kuvvetlendirmesi.) Daha büyük bir sistem oluşturmak üzere bir araya gelen bir dizi sistemle gerçekleştirilen ek yararlılık. Bu kavram, "bütün, parçalardan daha büyüktür" şeklindeki klasik fikri yansıtır. Sinerji uygulamada olumsuz olabilir, çünkü bütünlük yanlış anlaşılmakta ve verimsiz biçimde örgütlenmektedir. Sinerji, sistemlerin bir özelliği şeklinde *Sibernetik* tarafından biçimsel olarak çalışılır. İşletmede, özellikle iş ortaklıkları söz konusu olduğunda, yöneylem araştırmanın ölçme biçimidir; fakat birleşik strateji tartışmalarında, sadece ortak yarar beklentilerini ifade etmek için daha genel biçimde de kullanılır. Terim daha da genel olarak, kendi menfaat ve amaçları doğrultusunda bilinçsizce bir araya gelen insanlar arasındaki planlanmamış toplumsal faydaya da uygulanır. Terim, *Sinerjizme* alternatif bir terim olan *Biyolojiden* türemiştir.

Sisamlı Pitagoras (Pythagoras of Sawos)

Grek felsefeci ve mistiği. Polycrates'in zulmünden kaçmak için doğduğu adadan firar ettiği söylenir. Güney İtalya'daki bir Grek kolonisi olan Croton'a yerleşti. 5. yüzyılın sonunda Platon henüz genç iken Pitagoras esrarlı ve efsanevi bir şahsiyetti. Modern tabii bilimin belki de tartışmalı en mühim atası olduğu kadar dinî bir mezhebin kurucusu olduğu da zannedilir.

Önceleri ruhların beden değiştirdiği ve bunun sonucunda da bütün yaşayan şeylerin birbirinin yakını olduğu biçiminde bir doktrini öğretiyordu. Kardeşliği ayinlerde bir çok çeşit saflık icab ettiriyordu; denir ki bunlardan en meşhuru fasulye yemenin haram olduğuydu.

Bilim tarafında ise tahminen tek telli bir çalgı üzerindeki telin uygun uzunluklarını ölçerek belli başlı müzik aralıklarının ilk dört tam sayı arasındaki basit sayı oranlarıyla ifade edilebilir olduğunu bulanın bizzat Pitagoras olduğundan şüphe etmek için hiçbir sebep yoktur. Bu görünürde sıradan olan buluş, çok mühim olan Pitagorasçı anlayış için bir ipucudur. Eğer sayılar tek başına *ses uygunluğunu* açıklamak için yeterliyse neden diğer herşey bunun gibi bir sayı ya da bir oran olarak ifade edilmesin? Ve buna ilaveten ilk dört sayının buradaki önemi belli iken, bunların toplamı da on noktadan müteşekkil güzel bir eşkenar üçgende temsil edilebiliyorken belki de bu on sayısı, onluk bir şekilde bütün sayı tabiatını içine alıyor. Bu temsil onluğun tetractys'i (:dört sıralı) olarak bilinir. Tipik olarak bu bir dinî hürmet nesnesi oldu ve Pitagorasçıların en bağlayıcı yemini şöyle başlar, "Hayır, neslimize ebedi tabiatın kaynağını ve kökünü taşıyan (dört sıralı *tetractysi* veren, hakkı için ..."

Skolastik Felsefe (Scholastisizm)

Ortaçağ üniversitelerine ait okullarda uygulanan felsefe çeşidi. Terimin kökü boş vaktin Grekçesine kadar uzanır. Çünkü eski zamanlardan beri nesneler üzerindeki nihâi muhakemelerin tefekkürü için boş vakit asli bir şarttır; *skolastik* sıfatı ortaçağ ilâhiyatına da izafe edilir. Orta Çağlarda felsefe ve ilâhiyat arasında belli bir ayırım olmamakla birlikte Aquinas öncüllerle yürütülenin tabiat tarafından arz edildiğini diğerinin ise vahiy temelli olduğunu ileri sürmüştür.

Skolastik felsefe her ne kadar şimdilerde ortaçağdaki Batı Latin düşüncesine izafe edilse de ne Greko-Romen öncüleri ne de Arap ve Yahudi eşlikçileri göz ardı edilmemelidir. Skolastik felsefenin ayrı cinsten öncülerine has bir eser, Suriyeli YeniPlatoncu Porphyrio tarafından yazılmış Aristo'nun *Kategorilerine Giriş* üzerinde etkili bir yorum teşkil eden İtalyan Boethius (M.S. yaklaşık 480-524)'unkidir. Boethius'un Aristo'nun *De Interpretatione*'si üzerine yaptığı kendi yorumlarıyla beraber bu yorum 12. yüzyıl *Eski Mantığı* (*Logica Vetus*)'nın başlıca temelini teşkil etti; Priscian ve Donatus gibi Son devir Latin gramercilerinin eserleriyle birlikte bu eser anlam teorisinde oldukça ehemmiyetli gelişmeleri harekete geçirmiştir. Bu gelişmeler içerisinde tümellerle alakalı ihtilaf tek erken belirdir.

Tümeller üzerindeki ihtilaf Porphyrio'nun Aristo'nun *Topics*'inin Kitap 1'deki 4, 5 ve 8 numaralı konularını düzenli bir lügatçe biçiminde düzenlenmesiyle şekillendi. Bu sistem *en genel çeşitleri* (*genera generalissima*) belirtmek için Aristo'nun *Kategorileri*'nin başlıklarını aldı; bunlardan herbirinin altında bir kimse, alt kümeleri (*törleris*) tek başına elemanlarını içine alacak nispeten geniş çeşitleri (*genera*) ayırd edebilir. "İnsan bir türdür" ve "Hayvan bir cinstir" semantik ayrımlar ihtilafı doğuran cümle örnekleridir. Bir müddet sonra Aristo'nun *Sophistical Refutations*'nin Latincesi mevcut olunca dildeki bu temayül teyid edilmiş oldu ve zamanı gelince kelime-nesne ilişkilerinin çeşitliliğini karakterize etmeye çalışan ortaçağın ustalıkli suppositio doktrininin ortaya çıkmasına sebebiyet verdi.

Aristo'nun bütün külliyyatının 13. yüzyılda özümzenmesinden evvel, incelemeler daha çok Boethius'un eserlerine dayanıyordu. (Daha önce olduğu gibi) St. Augustine (M. S. 354-430)'a ait *On Christian Doctrine* adlı eserden de ilâhiyat konularıyla ilgili açıklamalar yapmak maksadıyla istifade edilmiştir. Otoriteci fikirlerin sistemli bir derlemesi olan Peter Lambard'ın (yaklaşık 1100-1160) *Sentences*'i yeni yetişen üstadların (Bkz. Aquinas; Duns Scotus) yüzyıllarca maharetlerini ifade etmede tatbik edecekleri bir temel olmuştur.

Otoriteye itaat ve buna binaen muhalif otoritelerin uzlaştırılması ihtiyacı ortaçağ felsefesinin ardındaki ana dürtülerden biri olarak görülebilir. Fakat belki de sevkedici asli güç inanç ve akıl arasındaki daimi çekişmeydi. İnanç Hristiyanlık, İncil ve St. Augustine tarafından temsil

ediliyordu; akıl ise mantık ve Aristo tarafından. Skolastik felsefenin en zinde çağı Aristo'nun eserlerinin ilk defa tercüme edilip daha sonra Latin Batı tarafından yavaş yavaş hazmedildiği 12. ve 13. yüzyıllardır. Gerçekte skolastik felsefenin tarihi, kilise'nin Aristo'nun özümsemiyle karşı karşıya kalması ve Aristo'nun özümsemi tarihi olarak görülebilir (Bkz. *Aristoculuk*). 12. yüzyıldan önce Batılı bilim adamları için Aristo'nun sadece iki eseri -*Kategoriler* ve *De Interpretatione* biliniyordu. 12. yy'ın başlarında mantığa olan tutkusu ve tenkitçi ruhunun kendisini skolastik felsefenin kurucularından biri yaptığı Peter Abelard'ın eserlerine karşı yeni bir ilgi uyandı. Özellikle İncil'de birbiriyle çelişen parçaları sıralayan kışkırtıcı *Sic et Non*'u, ilâhiyatçıların cevap verme ihtiyacını hissettiği bir başarı sağladı. Üstelik buna, Abelard'ın kendilerini bu kadar tahripkar bir şekilde bunalttığı mantığı kullanarak cevap verdiler; bu akıl ve inanç arasında, skolastik felsefeyi karakterize eden zor ilişkiyi yarattı. Akıl daima inanç için hazırda olan ya da potansiyel bir tehdit arz etti bununla beraber aynı zamanda akıl inancı açıklamak ve ispatlamak içinde kullanıldı.

Arap Aristoculuğunun Latin Batısına olan akına eşlik eden çoğu muhalif temel düşünceleri yeni üniversitelerde ve ruhban tarikatları arasında özellikle de Fransiskan ve Dominikenler arasında tartışma konusu teşkil eden gerilimler doğurmuştur. Bu kabilden doktrinlere dünyanın ebediliği ve insanın bölünmez dünya-akıl'a iştiraki de dahildi. 1277'de Paris Piskoposu bu gibi 219 tane İbn Rüşdçü iddianın aleyhine hükmetmiş ve bunlardan herhangi birisini kabulde ısrar eden herkesi aforoz etmişti. Bu aleyhtarlık Aquinas ve Scotus'un çeşitli tarzlarda çözümlmek için çabaladığı bu ihtilafların bir göstergesidir. Sözün gelişin Scotus insanları, tam bir insan olmanın insanı doğru niyetlere ve hislere bağlayacağı esasına yönelik akli icraatlar (Platon ve Aristo'dan intikal eden bir görüş) temelinde değerlendirmekten uzaklaşmaya devam etti. Augustine'in çok daha önce farkına vardığı ve bütün bir ortaçağ Augustinci akımının iddia etmeye devam ettiği gibi bir kimse, Yahudi-Hıristiyan geleneği dahilindeki entellektüel olmayan şahsiyet ve esaslara atfedilen yüksek itibara ancak bu şekilde mana verebilir.

Dilbilimin, mantığın ve felsefenin nerdeyse bütün dalları skolastikler tarafından geliştirilmiştir. Sadece metafizik olmayıp bilgi teorisi zihin felsefesi, ahlâk, siyasi düşünce ve hukuk usulü ve buna ilaveten ta-

biat felsefesi (özellikle optik ve mekanik) diye adlandırılan alanın çeşitli dalları dil ve mantık bilincinin besleyici muhitinde geliştiler. Aynı zamanda spekülasyonlar ne kadar cüretkar ve uzak olursa olsun ya da misaller ne kadar tuhaf olursa olsun ısrarla Aristocu zemin temel bir tecrübeciliği teşvik etmiştir. Dolayısıyla herkes şeylerin insanlar tarafından her zaman ve her yerde gerçekte ne olarak karşılandığına müracaat fikrine itibar etti. Bu temellendirme, bilgileri ihtilaflı ya da hipotetik yorumlara açık araçlar kullanan insanların spekülasyonları tarafından zafı ugratılmayacak değildi. Her ne kadar bu tutum bildiğimiz kadarıyla bilime düşmansa da modern felsefenin bu yönüyle sıradan insanla felsefeciler arasındaki gediği kapamak bakımından felsefi bir üstünlüğü vardı. Yine önermelerin tek başına somut vakalar olduğu görüşü bir 14. yüzyıl Dominikenli olan Robert Holkot'u Tanrı'nın onun bildiğinden daha çok (ya da az) bilebileceği tezini müdafasına yol açtı; şöyle ki bir doğrunun "n" eş şekilli yazılımı "n" önerme doğurur ve dolayısıyla Tanrı için "n" tane daha fazla şey bilmeyi ve eğer silinmişlerse "n" tane daha az şeyi bilmeyi doğurur.

Felsefeye olan bu aşırı ilgi esasen *trivium*'a (gramer, belagat ve mantık (ya da diyalektik)) dayalı bir eğitim sistemiyle birleşti; yani dilin, anlamın, safsatanın ve çıkarımın tabiatı nadiren bu kadar mükemmelce incelendi. Günümüzdeki dilbilim spekülatif gramerciler diye adlandırılan bu şahısların çok zengin çalışmalarının karşılığıdır. Benzer bir şekilde daha önceden bahsi yapılmamış pek az modern mantık teorisi olabilir (önermeler ve fonksiyonlar hesabı, niceleme ve cinsler teorisi çıkarım, kipler, çelişkiler teorisi vs.). Bununla beraber yeterli gösterim noksanlığı ve mevzuyu bilmeyen katiplerin el yazması nüshalarına bağımlılık tesiriyle malzeme tamamen içinden çıkılamaz hale gelmiştir. Ancak Rönesans'ın klasikçi bilgiçlerinin tazyiki altındadır ki daha sonraları 17. yüzyılın etkileyici Port-Royal *Mantığı* kabilinden versiyonları şeklinde sadeleştirilmiştir.

Muhtelif mevzulara uygun olarak metodların ve kesinlik standartlarının çeşitliliği üzerindeki Aristocu ısrar karşısında metod üzerine skolastik bir bahis yersiz olurdu. Maamafih felsefeyi çerçeveleyen bazı umumi argümanların ortaya çıkmasına sebep oldu. Bunların arasında başlıcası şifahi tartışmaların icrasından üniversitelerde yayılmış *quaestio*(soru)dur. Bu tartışmalar oldukça formel ve üslûplu idi. Nezaretçi

olan yüksek lisans sahibi biri -edebiyatda- şu soruyu tevcih ederdi “Ot-rum... (Hangisi, ...)” Bir öğrenci bir cevabı iddia eder başka biri zıt bir cevabı iddia eder, daha sonra da nezaretçi keser ve soruya bizzat cevap verir ve öğrenciler tarafından ortaya konmuş bütün çelişkili iddiaları çözümlerdi.

Lehdar ve aleyhdar argümanların Boethius, Aristo, St. Augustine ya da İncil gibi delillerden yapılan uygun alıntılara dayanması belirleyici bir vasıftı. Nezaretçinin çözümlemesi kelimelerin anlamlarına koyduğu açık farklara bağlıdır; öyle ki bir delilin diğer bir delille anahtar terimleri farklı anlamlarda kullandıkları anlaşılıncaya dek pekala mutabık olduğu görülebilir. Buna binaen skolastik bir vecize şöyle der: “Çelişki olan yere farklılık gelir.”

Bu ancak öğretmen ve öğrenciler arasında meydana gelebilecek ve birçok noktadan teferruatlı bir mantığa dönebilecek türden bir tartışmanın (*quaestio disputata*) yalın bir taslağıdır. Bununla beraber açık tartışmalar (*quaestiones quodlibetales*) o kadar ehemmiyetli zihin alıştırmaları idiler ki bunlara herkesin katılabilmesini sağlamak için üniversite faaliyeti bunların yapıldığı yılın birkaç gününde askıya alınırdı. Dışarıdan gelenler de dahil olmak üzere sorular herhangi biri (*quolibet*) tarafından herhangi bir mesele hakkında (*de quolibet*) tevcih edilebilirdi. Beklen-medik ve meydan okuyucu itirazlar müdafî hocaların yüz yüze gelecekleri şeylerdi ve bazıları bunu çok sıkıntılı bulduklarından üzerlerine almaktan hoşlanmıyorlardı.

Şifahi tartışmanın bu şekilde yürütülmesindendir ki *quaesti*’nin ka-lıplaşmış edebi biçimi ortaya çıktı. Karşıt delillerin gösterilip daha sonra uzlaştırıldığı *quaestio* ortaçağ ilmi telifatına hükmeder. Aquinas’ın, *Summa Theologicae* ve *Summa Contra Gentiles* gibi büyük sentezleri temel-de bir *quaestio*lar zinciridir. Biri çözülüp diğerine yol açar ta ki bütün alana sistemli bir şekilde yayılsın ve mümkün olan bütün sorular soru-lup cevapplansın. Netice olarak ortaya çıkan cevap büyük bir birleşik sis-tem olarak görülebilir. (Dolayısıyla çelişkili bir şekilde Aquinas’ın doktrinine yapılan ilk itirazları kendi eserlerinin ihtiva ettiği vakidir.)

Orta Çağa ait kendine has bir diğer edebi ürün de otoriter bir met-nin açıklanmasıydı. Felsefede bu öncelikle Aristo’nun eserleri demektî; ortaçağa ait bu gibi halen mevcut açıklamalar gerçekten külliyetli mik-tardadır. Gerçekte görünürde ortaçağa ait felsefe ve ilâhiyat edebiyatı-

nın bütünü ya açıklama ya da *quaestio* biçiminde verilmiştir -biri otoriteleri izah eder diğeri ise bunları uzlaştırır.

13. ve 14. yüzyıl Batılı Latin bilim adamı için entelektüel hayatın bu yüzden faal olduğu belirtilebilir. Buna ilaveten (Aristo'nun bazı eserlerinin Grekçe'den Süryanice'ye, Süryanice'den Arapçaya, Arapça'dan Latinceye çevrilmiş olmasıyla) tercüme zorlukları ve belirsizlikleri ve bununla beraber müstensihlerin yavaşlığı ve yetersizliği, belgelerin nakil ve muhafazasındaki fiziki emniyetsizlikler ve çoğunlukla yazılı kelime biçimlerinin kısalmasındaki değişken esaslarıyla muğlak el yazmalarının sonu gelmez sütunlarındaki noktalama, değişmez imla ve karşılıklı göndermelerdeki noksanlık Batılı bilim adamının peşini bırakmamıştır. Bu engellere ilaveten çalışma şartlarının Spartacı rahatsızlığı, yetersiz beslenme ve büyük şahsiyetlerden çoğunun modern ölçülere göre (müesseselerindeki kurallar gereğince yaya yürümelerinden) maraton yürüyüşçüsü olmaları ve isminin etimoloji aslının akla getireceği gibi skolastik felsefenin rahat, aristokrat bir meşgaleden oldukça uzak olduğu açıklık kazanır.

Rönesans'tan bu yana skolastik felsefenin kötü bir itibarı vardır. Hımanistler (*Bkz. Hımanizm*) putperest edebiyatı yeniden keşfedip, Cicero nesrini kendi maksadına göre işleyerek hem kaba üsluba hem de okul mensuplarının yavan mevzularına saldırmışlardır. Hımanistler skolastik felsefenin kusurlu tarafının edebi incelikteki noksanlık, soyut mevzular, beyhude mantıki ayrıştırmalar ve ifrat derecesinde otoriteye itimat olduğunu düşünüyorlardı. Bugüne kadar çoğunlukla bütün Skolastik felsefeyi tartışmanın bir toplu iğnenin başına kaç meleğin sığabileceği şeklindeki mühim soru etrafından döndüğü söylendi ve çoğu kişi buna inandı.

Bununla beraber yakın yıllarda Roma Katolik kilisesine bağlı olmayan büyük skolastiklerin yazılarında çok iyi bir felsefi çabanın bulunduğu ve bu katkının diğer herhangi bir klasik yazarınki ile kesinlikle aynı biçimde ele alınabileceği ve alınması gerektiği şeklinde gittikçe artan bir anlayış var. Bunlar ne adi ideoloji yazarlarının beceriksiz resmi propagandası diye işitilmemiş gibi bırakılmalı, ne de taklitçi bir tenkitsizlikle mümtaz bir Efendinin vahyi olarak kabul edilmeli. Sözün gelişi -Aristo'nun *De Interpretatione*'de ortaya koyduğu- deniz savaşı meselesine ait ortaçağ tartışmalarını hesaba katmamak bağnaz-

lık ve anlayışsızlıktır. Bu katkıyı daha da lâik bir dünya için daha ulaşılabılır kılacak hem iyi ortaçağcı hem de iyi felsefeci olan yorumculara büyük ihtiyaç var.

Smith, Adam (1723-90)

İskoç politik, ekonomist ve filozof. Daha sonra mantık ve törebilim dersleri verdiği Glasgow'da Hutcheson yönetiminde moral felsefe okudu. Verdiği dersler *Törel Duyular Teorisi* adıyla yayımlandı (1759).

Ulusların Zenginliği'nde (1776), güçlerin incelenmesi ve gözle görülür ve basit doğal özgürlük sistemi felsefesinin yorumlanmasına dayalı kapsamlı bir törel ve toplumsal program açıkladı. Genel refah, *adalet kural-larını bozmadığı* sürece bireyin kendi kazancını özgürce arttırmasına izin verilmesine bağlıdır; bu şekilde toplumun (kazancını) gerçekten böyle yapmak istediği anlardan daha tesirli bir şekilde, sıklıkla arttırır. Bütün bunlar aracılığıyla Smith, sosyal bilimlerin bütün İskoç kurucularında ortak olan amaçlı davranışın amaçlanmamış sonuçları yolundaki önemli sosyolojik kavramı ortaya çıkarıyordu.

Soyut (Abstract)

Duyularla kavranamayan. Otobüs, battaniye, şişe gibi duyularla kavranabilen şeyler somut sayılırken, sayılar, fikir, toplumsal şartlar gibi şeyler soyut kabul edilir. Yine de somut şeyler, az veya çok bir *soyutluk* derecesiyle belirtilebilir. Örneğin aynı diyagram, ya (a) siyah mürekkeple çizilmiş, bir kenarı bir santimetre olan bir kare, ya da (b) bir çokgen olarak tanımlanabilir. İkinci tanım, karenin niteliklerinden bazılarını *soyutlar*, böylece daha soyut sayılır, veya daha fazla bir *soyutlamadır*. Birinci tanım da, çizim hakkında söylenebilecek herşeyi içermediği ölçüde soyuttur; örneğin yeri ve yönelimi soyutlanmıştır.

Sadeleştirme amacıyla gerçeklikte değişiklik yapan tanım ve kuramlara da bazan soyutlama işlemi uygulanır. Örneğin, ekonomistler bazen insanları, kendileri için mümkün olan en fazlasını elde etmek gibi bir tek güdülerini olan kişilermiş gibi (ekonomi insanı) ifade ederler. Bu, ekonomik süreç hakkında, sayısal olarak anlaşılması ve kullanımı basit olan -fakat gerçekte olana dair tam doğru tanımlar, tahminler ve açıkla-

malar getirmeyen- kuramlar oluşturmaya kolaylaştırabilir. Benzer şekilde, eğer bir fizikçi bir gaz kütlesini ele aldığında, sanki birbirleri üzerinde hiç güç kullanmayan, tamamen elastik ve tamamen ufak taneciklerden (particles) meydana gelmiş gibi davranırsa, bu onun hesaplamalarını kolaylaştırır ama gerçekleri çarpıtır. Sadelik veya zarafeti amaçlayan bu türden değişikliklere bazen soyutlama, bazan mükemmelleştirme, bazan şematizasyon, bazan de modeller denir.

Soyut Sanat (Abstract Art)

Görünür dünyaya hiçbir tanımlayıcı gönderme yapmayan resim ve heykellerdir. Süs veya dekorasyondan farklı biçimde varolma hakkına sahip olmaları gereken bu tür çalışmalar, sık sık müzik eserlerine benzer şekilde ele alınır. Ayrı yerlerde yaşayan, *Sembolizm* ve/veya *Kübizm*den etkilenmiş bir dizi deneycinin, geleneksel anlamda hiçbir tanınabilir nesnesi olmayan sanatı üretmeye başladıkları yaklaşık 1910 yılından beri, Batı ve sanatında (ve ondan etkilenen kültürlerde) gitgide artan bir yaygınlık kazandılar. Bunların arasında Alman Adolf Hoelzel, Rus Wassily Kandinsky, Kasimir Malevich, Michel Larionov ve Sonia Delaunay-Terk, Litvanyalı M.K. Ciurlionis, Çek František Kupka ve Hollandalı Piet Mondrian sayılabilir. Ancak 1918'den sonra yaygınlık kazanan bu terim, -Kandinsky'nin *Über das Geistige in der Kunst*'unun (1912) sembolik ve hemen hemen müzikal bir açıdan klasik değerde bir çalışma olmasına rağmen- Wilhelm Worringer'in *Abstraktion und Einfühlung*'undan (1907) türemiş gibi görünmektedir.

İlk soyut filmler DADA sanatçıları Hans Richter ve Viking Eggeling tarafından 1921'de Almanya'da gösterildi. Soyut sanatın 1930 yılında Paris'deki ilk sergisi, 1931'de, asıl çoğunluğunu Fransız olmayan sanatçıların oluşturduğu Abstraction-Creation grubunun kurulmasına yol açtı. Bu da, soyut sanatın Almanya'da *Yozlaşma* (degeneracy), Rusya'da da *Biçimcilik* (formalism) suçlamalarıyla mahkum edildiği 1930'lara kadar, önde gelen akım oldu. Bu suçlamalar, II. Dünya Savaşı'nın ardından, özellikle de 1950'lerde ABD'de *Soyut Dışavurumculuk*'un (abstract expressionism) ortaya çıkışından sonra, soyut sanatın Batı değerlerinin bir cisimlenişi olarak görülmesine neden oldu. Böylece, birbiriyle pek çok noktada örtüşen türleriyle, kurumlaşmış ve akademik olarak saygın bir sanat tarzı biçiminde gelişti. Örneğin: 1. Malevich'in *Süpre-*

matizm'inin bu türdeki erken kolları (1915), Alexander Rodchenko'nun *Nesnesizcilik* (non-objectivism, yaklaşık 1920) ve Theo van Doesberg'un *Somut Sanatı* (concrete art) (1930). 2. *Geometrik ve Biyomorfik sanat* (eleştirmenler tarafından benimsenen iki ana bölüm) gibi genel alt kategoriler, yahut daha yakınlarda *Sert Etki* (hard-edge). 3. *Tasvirsiz* (non-figurative), *temsilsiz* (non-representational), veya *nesnesiz* (non-objective) gibi, tüm eğilime alternatif isimler. 4. Yakın zamanlardaki *Kinetik Sanat* ve *Pop Art* gibi gerçekten farklı kollar. 5. *Art Autre*, *Minimal Sanat* ve *Réalités Nouvelles* gibi, uydurma bir yenilik havası veren, eleştirmen ve satıcı yakıştırmaları. Soyut sanatla az çok ilgili diğer akımlar ise *Orfizim*, *Yapısalcılık* (constructivism), *De Stijl*, Larionov'un *Rayonizmidir*. *Gerçeküstücülük*'ün de Joan Miró ve Has Arap'ın biyomorfik soyutlamaları vasıtasıyla bir bağlantısı vardır.

Soyut Düşünce

Belirgin özelliğini filozoflara karşı beslediği mazisi oldukça eski olan bir ilginin oluşturduğu bir deyim. Kelimeler anlamlı olarak kullanılırsa kullanıcı ne anlama geldikleri konusunda bir fikre sahip demektir ki düşünce belki de anlamdan başka bir şey de değildir. Bu insana çekici gelen bariz varsayımın ardından insanın aklına “insan”, “hayvan” ve “üçgen” gibi genel sözcükler hakkında bir soru geliyor. Bu kelimeler herhangi bir ferdi ya da hususi nesneye işaret etmediklerinden, burada söz konusu olan bir tür özel zihinsel imgeler olarak algılanan soyut düşüncelerdir. Bir eserinde Locke, bu türden genel soyut fikirlerin o türe mensup bütün bireylerin taşıdıkları tüm farklı özellikleri haiz olmaları gerektiğini, “bununla birlikte bu özelliklerin hepsini ve hiçbirini aynı anda” taşıması gerekmediğini öne sürmüştür (Makale IV (vii) 9). Berkeley bu talihsiz fikre şiddetle karşı çıkarak, bunun çelişkili ve tamamen saçma bir görüş olduğunu söylemiştir. Berkeley'in bu konudaki varsayımı Hume tarafından “son yıllarda yazın alanında gerçekleştirilen en büyük ve en değerli keşiflerden biri” (Treatise I (i) 7) olarak selamlanmıştır. Berkeley'in *Prensipler* adlı eserinde ortaya koyduğu bu varsayım, bizim bir sınıfın temsilcisi olarak belli bir düşüncüyü seçip kullandığımız şeklindedir. Sonradan Berkeley, *Alciphron* adlı eserinde (vii 14) kimsenin pek bilmediği ve ilk varsayımından tamamen farklı, daha sonraları Wittgenstein tarafından ileri sürülen görüşe benzer bir fikir orta-

ya koymuş, fakat genel hatlarını çizdiği bu fikri hiçbir zaman geliştirmemiştir. Buna göre belirgin ifadeler sırf bir kullanıma sahip olmalarından dolayı bir anlama sahip olabilirler; çünkü, “örneğin, eksi bir karenin karekökünü gösteren cebir işareti mantık işlemlerinde bir kullanıma sahiptir, halbuki böyle bir sayı düşünmek imkânsızdır.” *Bkz. Kavramcılık; Nominalizm; Realizm; Genellikler ve Ayrıntılar.*

Soyutlama

Düşünce alanında, aynı sınıfa mensup çok sayıda bireyin bariz bir biçimde ilgisiz ayırıcı (ve hatta ortak) özelliklerini göz ardı ederek dışlamak. Bütün sınıflandırmalarda bir miktar soyutlama olmak zorundadır. Bir grup bireyi sarı olarak sınıflandırırken, bu bireylerin birbirlerine benzedikleri ya da birbirlerinden ayrıldıkları diğer bütün özellikleri göz ardı etmiş oluruz. Soyut veya gayri objektif sanat olarak isimlendirilen sanat türünün gayri temsili olarak nitelendirilmesi daha doğru olur. Soyutlama daha çok temsil edilen nesnelerin basite indirgenmesi şeklinde görülür ki buna örnek olarak Picasso'nun Kubist dönemini gösterebiliriz. *Saf soyutlanma* yoluyla gerçekte var olana karşı çıkmak suretiyle filozoflar aslında varlık dünyasının maddi dünyayla olan zıtlıklarını göstermektedirler.

Spencer, Herbert (1820-1903)

İngiliz felsefecisi. Darwin'in *Türlerin Menşei*'nden önce, kendi merkezi tekamül düşüncesini geliştirmek için oturmadan önce, öğretim, mühendislik ve gazetecilikle geçen çok değişken bir meslek hayatı vardır. Felsefe ve bilimin bir çok yönlerine ait dizilerle ciltlerden *İlk Esaslar* (1862) ve *Ahlak'ın Esasları* (6 bölüm, 1879, 93) felsefi olarak en önemlileridir.

Spencer'a göre felsefe tam anlamıyla umumi olmasıyla seçkindir; diğer bilimlerden farklı olarak kendine has teorilerinin herşey hakkında doğru olduğu iddiasındadır. Fakat bu iddia ancak tekamül teorisinde deneysel olarak müdafa edilebilir ve Spencer kendisini tekamül prensibinin, “belirsiz uyumsuz bir türdeşlikten belirli uyumlu bir farklılığa” yükselme esasının (her ne kadar manalı olarak bunun organik olmayan tarafı hakkında söyleyecek pek az şeyi olsa da) tabiat dahilinde ve in-

sanlığın ferdi, içtimâî hatta ahlâkî hayatında nasıl örneklendiğini göstermeye yöneltmiştir. *Bakınız Sosyal Darwinizm.*

Spengler, Oswald (1880-1936)

Alman tarih felsefecisi. *Der untergang des Abendlandes* (2 cilt, 1918, 1922) ana eserini teşkil eder. Spengler, tarihi gelişmenin geleneksel, tek çizgili açıklamasını reddederek insan geçmişini temelde doğum ve yok olmanın görünürde biyolojik örneklerine tabi olan kendi kendini havi kültürler olarak tasvir etmiştir. Aynı zamanda kendini ince bir göreceliğe vakfetmiştir: Kültürel olarak belirlenmiş herbir düşünce ve değer sistemi zaruri olarak evrensel geçerlilikten uzaktır.

Spinoza, Benedicte (Baruch) (1632-77)

Rasyonalist felsefeci; Amsterdam'da Yahudi bir ana babadan doğdu ve çalışma hayatını Hollanda'da geçirdi. Ailesi Katolik zulmünden kurtulmak için Portekiz'den kaçmıştı fakat görüşleri nispeten müsamahakar Hollanda'da husûmete sebep oldu. İrtidadından dolayı 1656'da Yahudi cemaatinden ihraç edildi; daha sonra *Tractatus Theologico-Politicus*'undaki (İlâhîyat ve Siyaset üzerine Deneme, 1670) İncil hakkındaki radikal görüşleri sebebiyle Hristiyan ilâhîyatçılar tarafından saldırıya uğradı ve 1674'de aforoz edildi. Bu tür saldırılar sebebiyle ölümünden sonraya, 1677'ye kadar başlıca eseri olan Ahlâk (Latince unvanı *Ethica Ordine Geometrico Demonstrata*) ortalıkta gözükmedi.

İnce ve oldukça şahsi kelime bilgisiyle ifadesini bulmuş Spinoza felsefesi zorluğuyla meşhurdur. Bununla beraber eğer açıklamanın tabiatı ve sahası hakkında bir takım görüşlerin ifadesi nazarıyla bakıldığında üzerinde pek çok aydınlatma yapılmıştır. (Dikkatli ve tenkitçi bir şekilde görüşlerini incelediği) Descartes gibi Spinoza da açıklamanın esasında tümünden gelimci olduğuna inanır. Bu görüş 17. yüzyılda yeni bir bilim olan matematik fizikle irtibatlandırılabilir. Descartes ve Galileo gibi bilim adamları, tabiatı ve cisimlerin hareketlerini, bunların ölçülebilir veçhelerinde yoğunlaşarak açıkladılar. Evrensel kanunlar nicelik bildirilen terimlerle ifade edilmiş ve tek başına cisimlerin ya da cisim topluluklarının davranışının mantıken bu kanunlardan çıktığı gösterilmişti. Spinoza da Descartes gibi bunu sadece insanların bilebilecekleri herşe-

ye tatbik edebilecek bir metodun bir uygulaması olarak gördü. Bütün gerçek açıklamalar tabiatı itibariyle tümünden gelimcidir; gerçekten anladığımız herşeyin mantıkî zorunlulukla çok geniş bir türden bir kaç temel ve doğru aksiyomdan çıktığı gösterilebilir. Bu aksiyomların zanlar olmayıp doğru oldukları biliniyordu. Çünkü mantiken inkar edilemezdirler. Felsefecinin vazifesi bu aksiyomları beyan edip onu ilgilendiren alanda bunların mantıkî neticelerini geliştirmektir. Spinoza'nın başlıca ilgi konusu ahlâk felsefesinde yatar ve *Ahlâk*'ında da iyinin tabiatı hakkındaki görüşlerini Evelid'in geometrisi şeklinde, onun malumu olan en mükemmel çıkarım sistemi şeklinde ortaya koymuştur.

İnsanlar için neyin doğru olduğu hususundaki önermelerin tümünden gelimci bir ispatını yapmak için Spinoza'nın bu gibi varlıkların tabiatı hakkındaki doğrulukları tesis etmesi gerekiyordu ve bu doğruların daha da temel olan diğerlerinden türetilmesi gerekiyordu. Bu şekilde Spinoza *Ahlâk*'ına kendisi için varlığı mantiken inkar edilemeyen mutlak sonsuzlukta bir varlık, en temel varlığı izah etmekle başlar. Spinoza bu sonsuz varlığı Tanrı ismiyle adlandırır, fakat bu Tanrı tek tanrıcılığın Tanrı'sından çok başkadır. Çünkü Spinoza'nın tanrısı yarattığı Evren'den ayrı yaratıcı bir etken değildir. Spinoza'nın Tanrı'nın tabiatı, Tanrı ve şeyler arasındaki ilişkiler hakkında düşündükleri, onun cevher, araz ve sonlu kipler doktrininde görülür. *Ahlâk*'ta Spinoza cevherle başlar ve arazlar yoluyla sonlu kiplere yönelir fakat açıklayıcı maksatlardan dolayı bu sırayı tersine çevirmek daha münasiptir. Sonlu kipler, şey'in yalnız fiziki nesneleri içine almayıp fertlerin zihinlerini de içine alacak şekilde geniş bir anlamı olduğu, tikel şeylerdir. Spinoza'nın tikel şeylere gönderme yapmak için *kıp* terimini kullanması *şimdi* kavram düzenlemesi diye adlandırılabilir. Şey'e bir örnek teşkil eder. Descartes zihin ve bedenlerin cevherler -sırasıyla zihni ve fiziki cevherler- olduğunu söylemiştir. Spinoza bu tarzda konuşmanın yanlışlıklara yol açtığını iddia eder çünkü bu tikel şeylerin gerçekte sahip olmadıkları bir bağımsızlıkları olduğunu ileri sürer. Sözün gelişi Descartes'in bedeni gibi fiziki bir şeyi ele alalım. Bu hakikaten bir takım ilişkiler dahilinde bir takım zerrelere müteşekkil (Spinoza'nın tabiriyle bir *fert*) karmaşık bir varlıktır. Bununla beraber bu zerreler atom değildirler. Spinoza Grek atomcularına hayran olmakla birlikte, büyük ölçüde maddi cevherin mevcudiyetini farzetmekle hata ettiklerini söyler. Fiziğin nihâi birimleri gerçekte sadece hareket ve sukunetle tefrik edilen madde kipleridir.

Bunlara *kip* demek bunların bir cismin k p şeklindeki biçiminin bizatihi bu cisimden ayrılabilmesinden ziyade hakikatte maddeden ayrılama-yacakları anlamına gelir. Benzer bir şekilde zihin felsefesinin u ra tı ı-spinoza'nın da *idealar* diye adlandırdığı- niha  varlıklar kiplerdir; daha da hususi olarak bunlar düşünce kipleridir.

Madde teriminin yerine Spinoza çoğunlukla *uzantı* terimini kullanır fakat Spinoza için uzantının soyut bir şey olmadığını anlamak mühim-dir. Spinoza için, d   n len şey nasıl d   nceyse bu da uzatılan şeydir. İmdi her ne kadar düşünce ve uzantının kipleri varsa da bunlar bizatihi cevher de illeridir. Eğer olsalardı birbirlerinden bütünüyle bağımsız olurlardı ve X'in bedeninin  u ve  u halleri için X'in zihninin  u ve  u hallerinin ne sebeple mevcut olacağı (ve aslında olması gerektiği)ni açıklamak imkansız olurdu. Bu Descartes'in açıklamakta başarısız olduğu bir eydi; fakat Spinoza, Descartes'in zihin ve madde arasındaki mutlak ayırımındaki ısrarında bütünüyle haklı olmadığını ilave eder. Zihin beden değildir, beden de zihin değildir. Üstelik fiziki olaylara ait, sebebe dayalı bir açıklama yaparken açıklamalarımızı tamamen fizik  terimlerle ifade etmeliyiz; fizik  bir olay hiçbir zaman zihn  bir olay sebebiyle meydana gelmez. Aynı şekilde zihn  bir olay da hiçbir zaman fiziki bir olay sebebiyle meydana gelmez. O zaman zihin ve madde farklı gibidir ve lakin yakından ba lantılıdırlar. Spinoza meselenin zihin ve madde-nin farklı cevherler olarak değil de bir ve aynı sonsuz cevherin arazları olarak göz önüne alındığında   z lece ini iddia eder. Fiziki bir olay ve buna tekabül eden zihn  bir olay -diyelim ki X'in cildinin delinmesi ve X'in acı duyması olsun- uzantının ve düşüncenin farklı arazları vasıtasıyla ifade edilmiş bir ve aynı cevherin kipleridir. Arazların dayandırılması gereken sonsuz cevher Tanrı'dır. Bütün şeyler o zaman bir bakıma Tanrı'dadırlar ve bu sebepten Spinoza'nın felsefesi çoğunlukla bir Pan-teizm olarak adlandırılır. Kendi zamanında Spinoza çoğunlukla ateist diye adlandırılırdı ve gerçekte eğer bir kimse ateistlikle şahsi bir Tanrı'nın mevcudiyetini kastediyorsa o zaman Spinoza bir ateistti. Bununla beraber Tanrı teriminin gayri şahsi bir varlığa gönderme yapmak için kullanmasını müdafaa eder. Tanrı eriminin felsefede bütün şeylerin nih i zemini ve izahına atıfta bulunmak için yaygın bir şekilde kullanıldığını belirtir, ve i te bunun kendi Tanrısı olduğunu söyler.

Spinoza'daki cevher-araz ilişkisinin tabiatı çoğu ihtilafın konusu olmuştur. Arazların ne uzantılı, ne de düşünen bir cevherin bize g r n-

düğü şekiller olduğunu söylemek ister gibi değildir. Aynı şekilde *cevher* zihin ve madde için sadece müşterek bir isim de değildir. Eğer olsaydı zihni ve fiziki olaylar arasındaki zaruri bağlantılar açıklamasız kalırdı. Bununla beraber bunlardan hiçbirisi *cevher-araz* ilişkisinin ne olduğunu açıklamaz. Bu ilişkiyi açıklamak için bir muhabir tarafından kendisine baskı yapılıncı Spinoza, ilk defa (Mektup 9, Mart 1663) aynı ferde bazen farklı isimleri izafe etme şekillerini karşılaştırdı. Yakup hakkında gerçekten söylenenler ne ise İsrail hakkında da doğrudur ve olmalıdır; bunun sebebi iki ferdi *cevher* arasında izah edilemez bir tekabül olmasından değil fakat *Yakup* ve *İsrail*'in aynı fert için farklı isimler olmasındandır. Bu kabaca, modern bir görüşe tekabül eder; buna binaen bir kişi *zihin* ve *madde*'den ayrı varlıklar olarak bahsetmeyip aynı olayları anlatmak için farklı ve bağımsız yollar sağlayan zihni bir dil ve fiziki bir dil olarak bahseder.

Buraya kadar söylenenler Spinoza'nın, açıklamanın tabiatı hakkındaki görüşleriyle ilgiliydi. Onun felsefesinin yuvarlak bir izahını yapmak için açıklamanın alanı ve bu görüşlerin sonuçlarını nasıl karşıladığına dair görüşlerini teşkil etmek zaruridir. Spinoza herşeyin açıklanabilir olduğunu teslim eder; mevcut olan yahut da vuku bulan herşey hakkında esasen neden mevcut olduğu ya da vuku bulduğunu söyleyebiliriz. Spinoza'nın açıklamanın tabiatı hakkındaki görüşleri bahis mevzu olunca, herşeyin mevcut olması ya da nasıl oluyorsa öyle vuku bulması gerekir. Spinoza'nın tabiriyle "Herşey ilâhi tabiatın zaruretiyle taayyün etmiştir" (*Ahlâk* Kısım 1, önerme 29). Yahut da daha az metafizik terimle "Herşey tabiatın evrensel kanunları tarafından kesin ve belli bir şekilde varolmak ve hareket etmek için belirlenmiştir." (*Tractatus Theologico-Politicus*, Konu 4) Bu, Spinoza'yı, hür iradenin mevcudiyetini inkar etmeye sevk etmiştir. Ne zaman bir şahıs bir karar verse onun bu kararı belirlenmiştir yani zaruridir.

Bundan Spinoza'nın felsefesinde hürriyet kavramı için hiçbir yer olamayacağı zannedilebilir fakat bu böyle değildir. Spinoza, bir amilin hareketleri belirlenmediği -bu gibi hareketler yoktur- fakat bizatihi belirli oldukları müddetçe serbest olduğunu söyler. (*Ahlâk*, Kısım 1, Tanım 1) Tanrı'nın hürriyeti bu anlamdadır. Spinoza'nın Tanrısı tek tanrı-cıların Tanrısına izaf edilen hürriyete sahip değildir- hakikatte yaptığından başka bir tercih yapabilen bir amile izafe edilen -Spinoza'nın Tanrı-

sı ne yaparsa yapsın Tanrı'nın tabiatından zaruri olarak çıkar. Öte tarafta tek başına Tanrı'nın tabiatından çıkar -Tanrı dışında, önceden olduğu gibi, Tanrı'nın elindekini zorlayabilen hiçbir şey yoktur- ve böylece Spinoza hürriyeti Tanrı'ya izafe edilebilir. Yalnız Tanrı'nın hür olabileceği düşünülebilir çünkü yalnız sonsuz varlık bizatihi belirli olabilir. Bununla beraber Spinoza hürriyeti (tamamen olmasa da) bazı insanlara izafe eder. Spinoza iddia eder ki her ferdin kendi benliğinde yapabildiği kadarıyla muhafaza edilecek bir gayret (*conatus*) vardır, yani harici ve ona düşman olan kuvvetlere direnecek bir gayret. İnsanların durumunda bu gibi kuvvetler Spinoza'nın *tutkular* dediği hisleri kapsarlar. İnsan bunların üstesinden gelip akıllı bir hayat sürerse gerçek varlığını muhafaza eder ve böylece kendisine hür denebilir. "Hürriyet; akıllı bir hayat yoluyla tutkulara hükmetmekten ibarettir" şeklindeki fikir, ahlâk tarihinde büyük öneme sahiptir ve bazan bu *pozitif hürriyet kavramı* diye adlandırılır. Spinoza'nın ahlâk düşüncesine ait diğer bir mühim taraf, onun hürriyet düşüncesinde görülür. Rasyonel insanı hür insan diye adlandırarak Spinoza insanlık ideâlinin kuru akılcılıktan ibaret olduğunu söylemez. Hür insanın hisleri vardır fakat bunlar bütün insandan hasıl olurlar yoksa (tutkularda olduğu gibi) sadece bir parçadan değil. Spinoza'nın insanlık ideâli bu durumda parçalara ayrılmış yahut da gûdük kalmış bir fert değildir; o bütünleşmiş insandır, bütün insandır.

Statü (Status)

Toplumbilimde: 1. Toplumsal yapı içinde, bir babanın veya yasa koyucunun statüsü gibi bir *konumu* belirtir. (Bir statüye atfedilen davranış beklentisini belirten rol ile karşılaştırınız) 2. Bir kişi ya da grubun -mevki, prestij, vb. biçimindeki- farklı toplumsal *değerlendirmelerini* tanımlamak için kullanılan bir terim. Kapitalizm öncesi toplumda statü çoğunlukla sabitti ve ayırdedici giysilerle tanınırdı; çağdaş toplumdaki statü farklılıkları ise değişik *yaşam tarzları* ile gösterilir. Çağdaşlık öncesi toplumda statü çoğunlukla doğumla saptanırken, çağdaş sanayi toplumunda bu genellikle mesleklerin mevkileriyle bağlantılıdır.

Bir yön verici olmaktan çok, toplumsal tabakaların düzenlenişinin (social stratification) bir boyutu anlamındaki statü, Max Weber'in çözümlayici toplumbiliminin (analytical sociology) bir niteliğidir. Weber, bir yanda sınıfı, öte yanda iktidarı ele alarak statüleri kıyasladı, ve ay-

rım ölçütü ile (criteria) toplumdaki diğer toplumsal grupların dışında tutulan kastlar veya etnik gruplar gibi bazı ayrı grupları belirtmek için *statü grupları* terimini kullandı. Lenski de, farklı ölçeklerde farklı düzeyde olan bireylerin (örneğin, yüksek mevkide olan siyahlar) benzer olgularına karşılık olarak *statü uyumsuzluğu* terimini kullandı; ve statü uyumsuzluğu kuramı, politik tavır, ve ırksal ve sınıfsal temaslardaki uyumsuzluklara uygulandı. Statü uyumsuzluğunun karşısı olan *statü uyumu*, bazan statü billurlaşması (crystallization) olarak da anılır.

Stoacılık (Stoicism)

Atina'da bir toplantı salonu olan *Stoa Poikile*'den yola çıkarak isimlendirilmiş bir felsefe; burada M.Ö. 300'lerde ilk defa Zeno of Citium tarafından yayıldı. Stoacılık özellikle Chrysippus (M. Ö. 280-01) tarafından yapılmış, nihâi anlamda sistemli hale gelmiştir. Mantığı, ahlâkı ve fiziği nihâi olarak logosçu Heraclitus'dan türeyen geniş bir kavramla birleştirmiştir. Stoacılara göre mantıkta incelenen rasyonel mevzuların esasları tabii felsefe tarafından incelenen kozmik akla ait süreçleri aksettirir (Tabiat ve Akıl, Kader Kaza ve Tanrı bunların hepsi gerçekte aynı amile izafe edilirler), bununla birlikte *tabiatla*, ve *akılla uyum* insan mevcudiyetinin gayesidir.

Fizik Stoacılar cismi olmayan herhangi bir şeyin tüm mevcudiyetini inkar eden maddecilerdir. Aynı zamanda dünyanın da yaşamakta olan akıllı bir varlık olduğuna inanıyorlardı. Bu yüzden gerçeğin nihâi esaslarını atıl, vasıfsız maddî ve rasyonel faal sebep olarak yani Tanrı olarak tahlil etmişlerdir. Fakat bunlar soyutlamalardan ibarettir. Madde, gerçekte hiçbir zaman tam anlamıyla vasıfsız değildir, toprak, su, hava ve ateşe ayrılır- sırasıyla kuru, yaş, soğuk ve sıcak diye vasıflandırılıp birbirine dönebilen unsurlar olarak adlandırılır. Eşit bir şekilde, Tanrı maddeye ancak bir hava ve ateş karışımı olan *yaratıcı ateş* yahut da *akıllı soluk* (:pneuma)'a ait maddi bir araç vasıtasıyla tesir edebilir. *Pneuma* sonsuz bir boşluğa yerleştirilmiş, sonlu bir madde devamlılığı olan bütün kâinata nüfuz eder. O kadar faaldir ki diğer atıl maddelerin içine tamamen nüfuz eder ve böylelikle şeyleri farklılaştırır. Tek başına nesneler maddi devamlılığın mahalli düzenlemelerinden ibarettirler; birini diğerinden ayırıp bir arada tutan, içindeki yüzeyinden ileri geri hareket eden *pneuma*'nın gerilim hareketidir. Canlı olmayan yapılarla

ahenklerini veren *pneuma* ismi diğer nispetlerde mevcut olunca -bitkilerdeki büyüme gücü ve hayvanlardaki ruh-*physi* olur. İnsanların yetişkinlerinde *logos* olarak en saf ve en ateşli mizacına ulaşır. Hayvanlarda ruh olan insanlarda akıldır; akıl dışı dürtüler ya da tutkular diye adlandırılan şeyler akıl yokluğundan olmayıp daha ziyade bunun yanlış vazife yapmasındandır. Dürtüler gerçekte muhakemelerde aynı şekilde teşekkül etmiştir; her ikisi de var olan ya da olması gereken bir şeyin *intiba* (*phantasia*)sına rıza'sını icab ettirirler. Buna ilaveten harici nesnelerden duyular yoluyla zihinde şekillenmiş intibalar, bilginin temeli; idrâk edildiğinde nesnesinin de idrâkını icap ettiren (*Bkz. Descartes*) *phantasia* (X'in ancak X'ten türetilebileceği bir intiba) kataleptike (anlama) olarak, doğrunun ölçüsüdür. Genel kavramlarımız ve dolayısıyla bilğimiz doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak bu gibi intibalardan inşa edilmiştir. Bilgi, düşünce ve karar güçleriyle insan aklı, *Kader*, *Zaruret* yahut da *Kaza*'nın kisvesi altında meydana gelen her şeyin faili olan kozmik akılla aynı cevherdir; bunlar aynı kurallarla işlerler. Dolayısıyla sonuçlar geçerli bir kıyası takib ederek kaçınılmaz sonuçlarla, dahili ve harici sebeplerin ardından gelirler. Serbestliğimiz basit bir surette kendiliğindendir; hareket ettiğimiz gibi hareket etmeyi dileyebiliriz ya da dilemeyiz fakat başka şekilde hareket edemeyiz. "Kader istekliyi çeker, direneni ise sürükler"; Stoacılar, Stoacı bir iyimserlikle, kâinat perspektifinden bakıldığında bütün her şeyin en iyi için vuku bulduğunu kabul etmişlerdir.

Mantık. Fizik olsun metafizik olsun doktrinlerinin formel muhakeme olduğu kadar grameri de ihtiva eden bir mevzu olan Stoacı mantık üzerinde de etkisi vardır. (Stoacılar esasen çeşitli dil incelemelerine öncülük etmişlerdir). Dolayısıyla cisimlerin tek başına bütünüyle gerçek olduğu inancı manalı ifadelerle (seslendirilmiş olan "Dion yürüyor" kelimeleri) maddi dayanağı (bizzatihi Dion) ve manası cismani olmayan bir *lekton* yahut da "söylenen şey" (Dion hakkındaki ifade) arasında mühim bir ayrıma yol açtı. Eğer ancak özel fertlere matuf ise bir önerme tümüyle doğru olabilir ve Stoacı kıyas öncelikle bunu yapan bağlantı önermeleriyle alakadar olur; temel biçimi "Eğer P ise o zaman q dur. Halbuki p, dolayısıyla q.

Ahlâk. Stoacı ahlâk tam anlamıyla tabiatçıdır. Yüce yararımız "Tabiatla uyumlu bir şekilde yaşamak"tır, bu ise "Akılla uyumlu bir şekil-

de yaşamak” yahut da “Erdemli bir şekilde yaşamak” demektir. Değerlerin ve fiillerin Stoacı bir şekilde sıralanması hayvanlar bilimi teorisi-ne dayanır. Her hayvan kendisine -gıda, barınak, bir eş gibi- tabiatına uyan ve bunun muhafazasını emniyet altına alan şeyler yaratan kendisine karşı içgüdüsel bir (şefkatle) *oikeiosis*le doğar. Ziyade olarak akıl ile bahşedilmemiz de bilikt, bu gibi faaliyetler insanlar için de uygundur. Sağlık, varlık ve madem ki sosyal hayvanlarız, toplumumuzun yararları tamamen tabiata muvafıktır ve bizim için bunları istemek uygundur. Bununla beraber akıl, “Tabiata muvafık şeyler” ve Tabiatın talimatlarının halis uyumluluğu ve rasyonelliğinden mukayese kabul etmez bir şekilde daha katı bir şeyi ideâl bir şekilde ayırdetme noktasına ulaşana dek, gittikçe artan kesinlik ve uyumla, “uygun hareketleri” belirlememizi sağlıyor. Bir kere ayırd edildi mi bu, şefkatimizin yerini alır; fiillerimiz ister başarılı olsun ister olmasın, bununla ahenk içinde hareket etmek fazilettir; “bizatihi fazilet de kutluluk için kâfidir.” Stoacılar tek başına iyi olan ahlâki değerle Tabiata göre sadece tercihe dayalı şeyler arasında; tümüyle ahlâki bilgiye dayalı doğru amelle sadece münasip hareket arasında, eğer bilge insan olmuşsa nadiren insanlığın akılsız kalıntısı arasında en keskin ve en çelişkili ayrımı yapmışlardır. Esasen iyi ve kötünün yanlış hükümlendirilmesiyle, bütün tutkuların aleyhine hükmedilmesiyle beraber bu çelişkiler Stoacı ahlâkın ziyadesiyle ihtilaflı taraflarıdır.

Zenon’un ‘Eski Stoa’sı ve Antipaten (Ö. M. Ö. 129)’e dek olan takipçileri, ruhun saadeti üzerindeki artan yoğunluğuyla son devir Stoacılığından yahut da Roma Stoacılığına kadar Panaetius ve Posidonius’un daha seçmeci Orta Stoa’sından umumiyetle ayrılır. *Bkz. Epictetos; Marcus Aurelius; Seneca*

Strateji (Strategy)

Strateji. Çoğunlukla (taktiğe karşıt olarak) tarafların askeri, politik ve diğer anlaşmazlıklardaki uzun vadeli hedef ve planlarını ifade etmek için kullanılmasına rağmen, bir oyunun oynanması için gereken bütün bilgiler veya bilimsel bir deneyin sona erdirilmesi sırasındaki karar verme kuralları gibi her ihtimali kapsayan tüm bir plan setini ifade eden *yargı kuramı* (decision theory) ve oyun kuramında, kesin ve farklı bir anlam almış bir terim. Bir strateji, bir yöntemin kesin ve ayrıntılı tanım-

lanması olarak düşünülebilir. *Optimal strateji*, belirli bir matematik fonksiyona en yüksek değeri verir. Birkaç birey bağımsız hareket ettiklerinde, karşılıklı olarak tutarlı stratejiler izleyip izleyemeyecekleri sonucu ortaya çıkar.

Sübjektiflik ve Objektiflik (Subjectism and objectism)

Beraberce tartışılabilen iki ahlkst görüş. Zira birinin tarafında olan bir iddia umumiyetle diğerine karşı bir iddiadır.

Sübjektiflik: En sade şekliyle bütün ahlki tutumların sadece şahsi bir zevk meselesi olduğuna inanan bir kimse tarafından kabul edilen fikir. Mesela “elma yemek yanlıştır” ve bunun zıttı doğru ya da yanlış olmayıp sadece söyleyen kişinin perhiz tercihlerine ait ifadelerdir. Fakat şükür ki aynı cemiyette yetişmiş insanlar benzer bir ahlki eğitim almış olup zevkleri umumiyetle mutabık olacaktır. Fakat bu bizi, bizim zevklerimizimizi paylaşmayan biriyle karşılaştığımızda onun hatasını gösterebileceğimiz hiçbir ispat şeklinin olmadığı gerçeğine karşı anlayışsız kılmalıdır.

Basit sübjektiflik o kadar saftır ki katışksız şekliyle herhangi bir kimse tarafından kabul görmesi zayıf bir ihtimaldir. Tipik olarak, sbjektifi bir kimse fikrini şu iki şekilden birisiyle geliştirecektir: 1. Ahlkın ferdi zevklere bağlı olmayıp bütün olarak ele alındığında insanoğlunun tabii ihtiyaçlarına bağlı olduğunu söyleyebilir. İnsanların insanı tercihlerde bir değişme olduğunda ahlkın değişebileceği şeklinde, ifa ettikleri arzularının olması şartlı bir gerçek olup zorunlu değildir. Fakat işin doğrusu insanlar bir takım şeylere diğerlerinden daha çok değer veriyorlar ve ahlk bu toplu zevklerin bir ifadesi oluyor. Dolayısıyla “X iyidir”, “Bütün ya da çoğu insanlar (yahut da benim toplumumdaki bütün ya da çoğu insanlar) X’i arzu ederler” olur. Bu tahlildeki mesele ahlki delille ekseriyetin kanaatini değiştirmeye yönelik herhangi bir teşebbüsün gerçekte anlamsız olduğu kuralını koymaktır. 2. Bu şıktan başka sbjektifi nihayetle insan arzusuna ahlki değerin kaynağı nazarıyla bakma anlamında, ferde itimad edip bununla beraber, ahlki hükümlerin delillerle desteklenmesi gerektiği ve diğer herhangi bir hüküm kadar mantıki takdire açık olduğunu kabul etme rasyonel delile daha da büyük alan tanımaya müsaade eder. Bu, mesel “X iyidir” ahl-

ki hükümünün “X, a, b, c gibi bir takım vasıflara sahiptir ve ben bu vasıflardan herhangi birini tasvip etmiyorum” anlamına gelebilir. Bu (1)’deki gibi olmayıp tartışmaya açıktır. “X iyidir”i kabul edene X’in a, b, c, vasıflarından birini yahut da herhangi birşeyin zorunlu olarak doğru olduğunu zira burada Y’nin bütün bu vasıflara sahip olduğunu ve onun da Y’yi beğenmediğini ya da Y’den hoşlanmadığını göstererek itiraz edilebilir.

Objektiflik: Herhangi biri ya da herkes ne düşünürse düşünsün, ne arzu ederse etsin doğru kalan bir takım ahlâki değerler olduğu inancı. Sözün gelişi “Hiç kimse hiçbir zaman, kasden başka birine onun acı çekmesinden zevk almak için acı çektirmemelidir” makul bir örnek olarak düşünülebilir. Bunu tamamiyle reddeden Sadistler dünyasında bile, tartışmanın sonucu, buna itibar edecek hiçkimse kalmasa bile “ $5+7=12$ ” kadar doğru olur. Objektifçinin meselesi ahlâki doğruların mevkiini ve tesis edilebilecekleri usulu tesbit etmektir. Böyle hükümlerin olup bitenlerin raporu olmayıp ancak ne olması gerektiğiyle bağlantılı olduğunu kabul edersek, o zaman dünyanın tabiatı hakkındaki herhangi bir gerçekte ispatlanamazlar. Analitik de olamazlar zira bu da harekete kılavuzluk etme hususunda, muhteva eksikliği icab ettirirdi: “Bir kimse hep doğru olanı yapmalıdır” alakalı kelimeler itibarıyla tamamen doğrudur fakat hareketin tatbikine kılavuzluk etme hususunda yardımcı değildir. (*Bkz. Analytic and Synthetic*) Bu noktada objektifçi bizatihi sarıh doğruluktan bahsedebilir fakat sübjektifçinin “sarahat, müddetinin zihnindedir” iddiasını inkar edebilir mi? Edemezse eğer bazı ahlâki hükümler doğrudur iddiası ne olur o zaman? Pekala Sübjektifçi bütün değişmeyenin kendini bağlamak isteyeceği bazı ahlâki hükümlerin varlığı olduğu kanaatinde olabilir. “Bir ahlâki reyî teslim etmek”, diye ileri sürer, “bir şeyi doğru olarak biliyor olmayıp insan faaliyetine nazarla tercihleri olmak demektir.” *Bkz. Relativism*

Subsistence

Meinong ve diğerleri tarafından, uzayda ve zamanda mevcut olan nesnelerin üç boyutlu, tam renkli mevcudiyetinden ayırd edilmiş bir varolma kipi. Subsistence tümellerle sayıların taşıdıkları tek renkli ve esassız bir benzer ve kırmızıyla yeşil arasındaki fark olarak düşünülür.

Sudur/Eminasyon (Emanation)

Özellikle Plotinus ve Neo-Platonistlerce âlemin Nihai Varlık'tan türemesini ifade etmek üzere kullanılan deyim. Bu öyle bir şeydir ki, sudur yoluyla güneş, kendisi değişmeden sabit kalarak ve azalmadan ışıkmaktadır; yine aynı şekilde ısı ateşten, soğuk kardan, koku bir çiçekten, nehir kaynaktan sudur etmekte (yayılmakta, fışkırmakta, çıkmakta)'dır.

Sükût (Silence)

Tanrı söz olmaktan ziyade Sükûttur. Bir kimsenin Tanrı hakkında söyleyebileceği en güzel şey Sükut Tanrı'nın iç zenginliklerine ait bilginin dahilinde olduğudur. Her zaman Tanrı hakkında konuşuyor olmayın. "Kelam'ın sesiyle konuşan Sükût'a senalar olsun." "İt ürür; kervan yürür." "Bilen konuşmaz; konuşan bilmez." "Baba bir Kelime tekellüm etti; bu kelime Oğuldur, ve O onunla sonsuza dek süren Sükût içerisinde konuşur; sükutta da ruhun bunu duyması lazım gelir." Demek oluyor ki şehadet İspanya'dan, Arabistan'dan, Hindistan'dan ve Çin'den geliyor. Kutsiyet üç sükut derecesini tefrik eder -ağzın sükutu, zihnî sükutu ve arzunun sükutu. Tanrı'nın sesini duymak isteyen kişinin bunların üçüyle amel etmesi lazım gelir.

Şamanizm (Shamanism)

Tam olarak Sibiryâ ve Orta Asya'daki bir din; bununla birlikte bu kelime dünyanın diğer kısımlarındaki benzer uygulamalar içinde yaygın olarak kullanılmıştır. Topluluğun dinî hayatı bir vecd üstadı olan şaman, etrafında merkezlenir. Fakat şamanlığın kendine has bir çok özellikleri vardır. İstiğrak halindeyken şamanın ruhunun vücudunu terk edip göğe yükseldiğine ya da yer altına indiğine inanılır; şaman ruhlar tarafından sahip olunmaktan ziyade ruhlara maliktir ve onları idare eder; sihirli uçuş ve ateşe hakimiyet de dahil olmak üzere özel güçler taşır.

Şamanlık mesleği babadan oğula geçer fakat yeni şamanlar mistik kabiliyet gösterenlerden de çıkar. İrsî olsun olmasın çağırma, bir isteri nöbeti ve vecd haliyle, düş ve keşiflerle ve bir ölüm ve yeniden dirilme-yi temsil etmeyi andırır bir hastalıkla teyid bulur. Bir şaman demiştir ki;

müstakbel bir şaman hasta düşmeli, bedeni parçalara ayrılmalı ve kanı ölüm şamanlarının ruhu tarafından içilmeli; mistik olarak parçalara ayrılma, başlangıç için alelade bir hususiyettir. Eskimolar arasında zirve *Quameneq* yahut da şamanın aniden kendi içinde hissettiği, onun karanlıkta görebilmesini sağlayan esrarlı bir ışık olan aydınlanmadır. Bazan da karşı cinsten bir ruhaniyle ruhanî bir evlilik tecrübesi de vakidir. Başlangıç safhası çoğunlukla bir uruç ayinini belki de uçuşa gücüyle bağlantılı olarak bir ağacın urucunu ihtiva eder, ilk vecdi çoğunlukla hayvanlarla bir anlaşma vasıtası olan uzun bir eğitim safhası takib eder.

Şaman, kendi içinde bir sembolik sistemler bütünü olan karmaşık bir kıyafet giyer. Bunlar muhtelif kısımlarda değişiklikler gösterirler fakat çoğunlukla hayvan derilerini, başka başka kuşlar ve hayvanların sembolik temsillerini, (varlıklı bir Alan Şamanı'nın kıyafetinde 1070 tane yılanı olmalıdır) kötülükleri def edici dairevi demir pulları, görüş gücünü takviye emek için aynaları, semâvî varlıkların sembollerini, fizikî uzuvların sembollerini (erkek bir şaman bir kadının memelerini temsil eden dairevi levhalarla görülebilir) ve hepsinin üzerinde bir güç kupasını havidirler. Teçhizatı arasında muhtemelen davullar, ziller, at başlı değnekler ve kötü ruhlara karşı silahlar olmalıdır.

Şaman bir şifacıdır; gök ve yeraltı için kurbanlar alır; ölünün ruhunu himaye eder; cemiyetin ruhani sağlığını muhafaza eder.

Şamanlık Mircea Eliade için fevkalade mühim bir inceleme konusu olmuştur.

Şüphecilik (Scepticism)

Genel anlamda ve ufak “ş” ile şeylerin gerçekte nasıl olduklarına ait kati bilginin araştırılabileceği fakat bulunamayacağı kanaatindeki felsefî tutum. (Grekçe bir kelime olan *skepsis* dogmacının karşıtıdır). (Büyük Ş ile) Şüphecilik, Eski Yunan Felsefesi'nin özel bir okuluna verilen bir isimdir.

Şüpheciliğin klasik iddiaları -duygularımızın güvenilir olmadığı ve uzmanların birbirleriyle tezata düştüğü- oldukça eskidir. Şüpheci tavırlar Sokrat öncesi çeşitli felsefeciler tarafından özellikle de Ksenophanes tarafından ifade edilip Gorgias ve Protagoras gibi sofistler tarafından geliştirilmiştir. Buna karşılık *Metotçu Şüphecilik* esasen Yunanî bir hadise-

dir; bunun ana temsilcisi Elisli Piran, M.Ö. yaklaşık 280 den 80'e dek Akademi ve Aenesidemus'un okuludur.

Piron tüm bir hayat tarzı için inancı askıya almak maksadıyla çeşitli fikirleri bir temelde düzenleyerek bir Yunan felsefe sistemi kabilinden birşey meydana getirmiştir. Demiştir ki; "Mutluluk üç soruya verilen doğru cevaplara itibar etmeye bağlıdır: 1. Şeyler gerçekte ne gibidir?: Bilinemez; yani onlar hakkında kati birşey söyleyemeyiz. 2. Bizim onlara karşı tavrımız ne olmalıdır?: Hüküm verici olmamak. 3. Bu tavır bize ne kazandıracak?: Zihin barışı".

Yunan Akademisi'nin başka gayeleri de vardı. Artık pozitif Platonculuk'u öğretmeyip, bunun yerine herhangi bir felsefi fikre karşı iddiada bulunarak "Arcesialus felsefi rolü bilgi vermekten ziyade hatayı yalanlamak olan Socrates'i takip ettiğini iddia edebilir. Başlıca dogmacı muhalifleri, bazı hata yapılamaz duygu izlenimlerinin - "Phantasia kateptikenin (bakınız Stoacılık)- doğruluk için bir kriter olduğu iddiasındaki Stoacıları. Sonraki yüzyılda Carneades Stoacılar ve diğer dogmalara bilgi kriterimiz hakkında, kader ve sebeplilik hakkında, tanrıların tabiatı hakkında, basiret ve adalet hakkında ve insan davranışının sonuçları hakkında taarruz ederek akademik tenkiti yaymıştır. Umumi olarak şüphencilğe doğrultulan bilgi için kesin, herhangi bir kıstasın eksikliğinin hareketi yasaklayacağı şeklindeki tenkit mukabilinde en azından sırf iddia olsun diye kesin olmasa da bir izlenimin bir diğerinden daha açık, daha *ikna edici* (probabilis) ve daha faydalı olabileceği ve izlenimlerle birleştirildiğinde ikna ediciliğinin arttığı ve daha yakın bir yoklamanın bunu teyid edeceği iddiasındadır.

Antiochus'un dogmacılığa rucu ettiği M.Ö. 80'lere dek şüphencilik Akademinin doktrini olarak kaldı. Hemen arkasından Aenesidemus Iskenderiye'de kendi okulu olan hakiki katı Pironculuğu kurdu. Evvelki şüphencilerin fikirlerini sistemleştirip teferruatlı bir şekilde çözümleyerek on *delike* ya da *kipe* inanmamanın zeminini düzenlemiştir. Halefi olan Agrippa ise (M. S. 1. yy) bu kabilden beş delilli bir sistem meydana getirmiştir. Felsefedeki bu şüpheci gelenek tecrübeci tıp okulu ile bağlantılar geliştirmiştir; birleşmenin en çok bilinen mümessili Sextus Empiricus'tur.

Bu kabilden teorilerin yeri ve mümkün olabilecek doğrulamalar hususunda sorunlar ortaya çıkmıştır. Mesela determinizm, araştırmanın sonucu mu, yoksa faraziyesi midir? Aynı şekilde madem ki araştırma tabiata yapılan bir insanî müdahale biçimidir, bunun hakikaten olduğu gibi tabiat hakkında bilgi hasıl edip etmediği ya da hangi anlamda ettiği sorusu söz konusu olur.

t

Tabiat Kavramları (Nature, Concepts of)

Tabiat terimi felsefede en genel kullanılış biçimiyle kendinde olduğu haliyle uzay-zaman dünyasının muhteva, yapı ve gelişimine izafe edilir. Bazen insanın tabiatın bir parçası olmasına müsaade edilir bazen de edilmez, öte yandan Tanrı'ya inanan bir kimse için tabiat daima Tanrı'nın bir eseri olup onun bir parçası olmamıştır. Çoğunlukla anlaşıldığı şekliyle kabaca tabiat bilimlerinin konusudur.

Bu şekilde anlaşıldığı biçimiyle Tabiat'ın umumi bir karakterizasyonu girişimleri birçok düşünürü meşgul etmiştir ve en azından dünyanın teşekkül ettiği temel cevher yahut da esas hakkındaki Sokrat öncesi spekülasyonlara kadar dayandırılabilir. Bu kabilden teşebbüslerde vuku bulan düşüncelere atomculuk (bütün tabii süreçler esasen bölünemeyen ve değiştirilemeyen madde parçacıklarının peşpeşe yeniden düzenlenmelerinden ibarettir) ve determinizm (bu kabilden bütün süreçler bozulamayan kanunlara tabidir) de dahildir. Bununla beraber mademki madde parçacıkların tabiatında bunların düzenlenmelerinin neden daimî olarak değiştiğinin yahut da kanunlarla uyumlu bir şekilde değişti-

ğinin açıklanması gibi birşey yok gibi görünüyor, bu kabilden tabiat izahları kendi düzenine, bir şekilde dışardan yüklenmiş muamelesi yapmalıdır. Diyalektik maddecilik yahut da Whitehead'in organizma felsefesi (Bkz. Whitehead) gibi diğer izahlar tabiatın nihâi yapı taşlarını bu kabilden bir düzenin ve kendi içlerindeki gelişmenin kaynağını muhtevi olarak ortaya koymaya çalışmışlardır.

Tabii İlâhîyat (Natural Theology)

Tanrı'nın mevcudiyetini bazen da insanın bekâsını, tabiatın alışılmış akışının gözlenmesinin sağladığı öncüllerden yola çıkarak ispatlama gayreti. St. Thomas Aquinas'ın Beş Yol'u çok meşhur bir numune teşkil eder; William Paley'in *Tabii İlâhîyat*'ı (1802) da başka bir tanesini. Bununla beraber bazen bu çalışmaların varsayılan gayesinin kendini başka bir şekilde ve tam olarak göstermek için özel teşebbüsler yaptıkları düşünülmüştür. *Izhar edilmiş ilâhîyat*, muhtevaların yoklanması ve böyle bir izharın açıklımları olarak tanımlanır. Paley'in *Hristiyanlığın Delilleri* (1794) hakiki bir makalenin bu şekilde nasıl belirlenebileceği ile alakalıdır. Bu delillerden en azından bazılarının mucizevî olduğuna inanılır ve dolayısıyla tabii olmaktan ziyade tabiat üstüdürler. Bunlardan bazıları bizzat mesajda (müessis) kurucu unsurlar olabilirken diğerleri bunun hakikiliğiyle alakalı harici tasdik arzederler.

Tagore, Rabindranath (1861-1941)

İstisnâî derecede etkileyici ve uyumlu bir kişiliğe sahip Hint düşünürü ve şairi. En çok bilinen eseri muhtemelen *Gitanjali* (İhsan Namehleri) adlı bir cilt şiir kitabıdır. Tanrı'yı beklemektedir.

Nihayette, kendimi ellerine teslim etmek için yalnız aşkı beklemekteyim.
(17)

Fakat bazan karanlıkta beklemektedir -bazen de Tanrı o uykudayken gelir. O kendi zincirlerini, ocakta kendi döğmüş bir mahkumdur. Fakat "Seni istiyorum yalnız seni" diye feryad eder. Bazen de kendini bir kerede bütün yaratıkların neşesiyle, yapraktan yaprağa yayılan şenlikle, karmakarışık olmuş otların üzerinden akan dünyayla duyar. Tanrı'yı ışık olarak görür.

Işık, benim ışığım, dünyayı dolduran ışık, gözleri öpen ışık, kalpleri hoşnud eden ışık!. (57)

Böylece okuyucularını, ürküten ve bir tanesinin eksik olduğunu düşündüren yıldızlar kıssasında ölümsüz bütünü temaşaya çağırır:

Sadece gecenin derin sessizliğinde, aralarından yıldızlar gülümseyip fısıldıyor. -Bu arayış nafile! Kusursuz mükemmellik herşeydedir!’ (78)

Tagore’nin felsefesi insandaki ulühiyetin artan bir şekilde anlaşılmasında merkezileşmiştir:

*Bırak benden bir parça kalsın sana benim herşeyim diyebileyim
Bırak arzumdan bir parça kalsın seni her tarafta duyayım.
Herşeyden sana geleyim ve her an sana aşkımlı arzedeğim.
Bırak benden bir parça kalsın seni hiç saklamıyayım. (34)
Tanrı ile İlişki (Communion With God)*

Tanrı ile ilişki bir sırdır. Bir çok toplumda bu (sırta erebilme) yalnızca papaz veya kral ile sınırlanmış bir ayrıcalıktır. Bazen da, *Gnostikler* veya bazı *Gizemci Dinler’de* olduğu gibi, özel bir mezhep veya kutsal topluluğa yeni dahil olanlara özgü bir ayrıcalık olur.

Tanrıyla ilişki, o biçimi de içermekle beraber, *mistik birlik* (Tanrı ile bir olma) ile aynı şey değildir. Fakat dua, kurban, dinsel yemek -ki buna Hristiyan *eucharist* bilhassa güzel bir örnektir ve genellikle ibadet sırasında da rastlanabilir. Hakti’nin beş çeşnişi bu ilişkinin tüm yollarıdır- İlahın kontemplasyonu, etkin hizmet ve itaat, kişisel arkadaşlık, çocuksu sevecenlik, tutkulu aşk.

Günah, Tanrı ile ilişkide insan tarafından kaynaklanan bir çatlaktır. Hiç kuşku yok ki başlangıç aşamasında, insanın Tanrı’ya karşı tepkisinin bir yansıması olan Tanrı’nın gazabı daha sofistike bir aşamada ise, günahın ilâhî saflık ile uyumsuzluğunun ifadesidir. Ancak Tanrının öfkesi çoğunlukla ilişkide bir çatlak olarak değil, restorasyon aracı olarak görülür: “O sevdiklerini incitir.”

Mistikler arasında, söz konusu ilişkinin Tanrı'nın bir hediyesi olduğu görüşü hakimdir. Nitekim bu görüş *Upanişatlar*'da "Sadece onun kendi seçtiği kişi onu anlayabilir"; Hermetik yazmalarda "Kişi bunu öğretemez, onu ancak Tanrı kalpte uyandırabilir"; Plotinus'da "Dilenci zengin adamın kapısına olabildiğince yakın bir yerde bekler; zengin adam belki kapıyı açıp ona bir sadaka verir, belki bir kez, belki de iki kez. Bu bir şans işidir, kişinin kendi marifeti değil" şeklinde ifadesini bulur.

Tanrı'nın Varlığına Ahlâki Kanıt (Moral Argument For The Existence Of God)

En iyi şekliyle Kant tarafından yapılmış olan, insanoglunun özellikle ahlâki (moral) deneyiminde teizm (theism) için yeterli temeller bulmaya yönelik formülasyonda yer almış olan bir argüman. Söz konusu argümanın Kantçı biçimine göre en yüksek iyilik, mutluluğun tam olarak ahlâki erdeme dağıtıldığı bir durumdur. Bu en yüksek iyiliği sürdürme zorunluluğumuz ancak, dünyayı yaratılmış olan ve kontrol edilen, dolayısıyla onu (en yüksek iyiliği) ilke olarak gerçekleştirilebilir olarak gördüğümüz, bu nedenle de ancak Tanrı'yı (teistin algılamasına benzer bir biçimde) zorunlu olarak kabul ettiğimiz (onun varlığını şart koştığımız) takdirde kolaylıkla anlaşılabilir. Bu argüman genel olarak teizmin diğer savunucularına göre daha başarılı kabul edilmiş değildir. *Bkz. Tanrı, Tanrı'nın varlığının kanıtları*

Tanrılaştırma (Deification)

Bazı Hint ve Uzak Doğu dinleri Tanrı ile insan arasındaki ayrımı ortadan kaldırmaya yönelmişler; Yakın Doğu'dan fışkıran Judaizm (Yahudilik), Hristiyanlık ve İslâm gibi dinler ise aksine bu ayrım üzerinde ısrarla durmuşlardır. Dolayısıyla mistisizm Hindistan ve Uzak Doğu'nun kalıplarına kolaylıkla uyabilmektedir, zira bunlar mistik deneyimi insan ile Allah arasındaki özde birliğin yeniden kurulması olarak görmektedirler. Batılı dillerde bu düşünce paradoksal ve şaşırtıcı bulunabilir. Yine de benzer ifade biçimine bunlarda da rastlanır. Yunan Hristiyan pederleri arasında, örneğin Ahanasius'da "O insan haline geldi, biz de Tanrı olabildik" türünden ifadeler sürekli karşımıza çıkar. Bu noktada

muhtemelen sadece paradoksal bir söyleyiş tarzı var; “O ölümlü hale geldi, biz de ölümsüzleşebildik.” Hristiyan mistiklerin hemen tümü Tanrı ile ruhun evliliğinden sözederler. Ancak bazıları işi Tanrılaştırmaya vardırırılar, bu kutsal kitaba ait bir şekilde (17, 21 “Hepsi bir olsunlar; senin benim içimde olduğun, benim de senin içinde olduğum gibi, onlar da bizim içimizde olsunlar” diyen John ile Paul ve özellikle de (1, 4 ‘İlâhî doğanın ortağı olmaya gelebilirsiniz) diyen 2. Peder’e dayanır, Nis’li Gregory’de bu, komünyon hizmeti ile ilişkilendirilir. Bununla beraber Ortodoks Kilisesi ilâhîyatçıları bir olma olayında insanın, Tanrı’nın Zâtı ile değil nurlarıyla bir hale geldiği üzerinde ısrar ederler.

Tanrılaş(tır)ma felsefesi kötü şöhretli Ene’l-Hakk (“Ben Tanrıyım” ya da “Ben Yaratıcı Hakikatım”) iddiasında bulunan El-Hallac’ın hikayesinde gayet iyi görülmektedir. O açıkça insanın özünde ilâhî olduğunu ileri sürüyordu. Tanrı Âdem’i kendi ebedi aşkının görüntüsünde yarattı; kendi insanlığında ışık saçan yüceliğini bahşetti. Yalnız, Tanrı’nın yüceliği Tanrı’nın insanlığı (beşerliği) ile birleşmez, bir inkarnasyon dolayımıyla olması hariç. Hallaç der ki:

*Senin ruhun karışır benimkisiyle,
Şarabın su ile karışması misali.
Sana dokunan, dokunur bana da.
Herşeyde aslında Sen bensin.*

Ya da:

*Ben benim Sevgilimim, Sevgilim ben,
Biz bir bedende iki ruhuz.
Eğer beni görüyorsan, Onu görüyorsundur.
Eğer Onu görüyorsan, ikimizi de görüyorsun.*

Hallaç’ı küfür ithamlarına karşı savunma gayretleri görülmüştür; vecd halinde ilâhî sıfatlar ile ilâhî Öz (Zât-ı İlâhîyi) ayırd edemediği, ya da bunun, Hallaç’ın kendisinin değil, onun ağzından konuşan Tanrı’nın sesi olduğunu söyleyerek. Genelde Hallaç’ın öğretisi, bir İlâhî Ruha karışma inancı olan hulul öğretilerinden birisi olarak görünmektedir; daha sonra bu inanca sahip olanlar *Hululcüler* (Hululis) olarak adlandırılmışlardır.

Tantrizm (Tantrism)

M.S. 400'lerde Hindistan'da görülen ve hem Hinduizm hem de Budizmle ilişki içinde olan hareket. *Tantra* kelimesi bir iş anlamına gelir. Sadece bir kitap manasına da gelebilir. Fakat aynı zamanda, birşeyi yapmanın, bir ayini icra etmenin doğru yoluna ait açılımı da vardır. Bunda kadınların maharet gerektiren dokuma ve bükme işlerine de kinaye var gibidir. Dünya da bir kumaş gibi dokunmuştur. *Tantralar* dindar kimse-lerin kapalı cemiyetleri için tasarlanmış metinlerdir:

*Herkese ve herhangi bir kimseye ifşa edilmemeli bu ilahî,
Çünkü olaki değmeyen birinin malumu olur da
Sonra kötülüğe duçar olur
Bu yüzden de onu dikkatlice ketmetmeli.*

Ana mevzuları ayin ve ibadettir; bir münekkidin "Yoga'nın barak şekli" dediği şeyin bunlarda da payı vardır; dinî anlayışta kadınlar, ilaheler ve doğurganlık ve cinsi enerji önemlidir; şarap da önemlidir. *Tantra* ayini esasen beş "m" diye hulasa edilmiştir: *medya* (sarhoş edici içecekler), *mamsa* (et), *matsya* (balık), *madra* (ayin hareketleri), *maihuna* (cinsi ayin birleşmesi). Dolayısıyla Hinduizm bu dünyayı inkar etmeye yönelirken Tantrizmi umumiyetle onu olumlar. Hinduizm'de bu dünya kendisinden kaçılacak olan iken Tantrizm'de kendisinden zevk alınacak olandır. Tantrizm'de zevk, temaşa ve kendinden geçme dinî tecrübenin temelleridir ve buna muvafakatla göz göze birbirlerini düşünen iki şahsiyetin tam bir birleşmesi olarak tasavvur edilmiş cinsi birleşmede, nihayetle birleşmeyi bir an yakalama vardır.

Hindu Tantrasında herşey, dışı bir yaratıcı esasın faal oyunudur: Herhangi bir şeyin sahib olduğu kuvvet ne olursa olsun bu ilahedir. Buna çoğunlukla *Sakti* denir: *Veda* ve onun en yüksek felsefesiyle dolmuş bütün insanların neticesi olan gerçek, yogilerin, herşeyi kuşatan, ince keyfiyetlerinin ötesinde, hareketsiz ve sabit olarak gördükleridir; bu İlahe-i Azime'nin nihâi halidir. Yogilerin ebedî, yıpranmaz, münferit, saf, âli, Brahman-ı Âlî olarak gördükleri, İlahe-i Azime'nin nihâi halidir. Herşeyi saran mevcudiyet, en yüksekte daha yüksek, külli, yardımsever ve hatasız olan, Praktri'nin tenasül uzvu dahilindeki, İlahe-i Azime'nin nihâi hali. Beyaz, ilkesiz, saf keyfiyeti ve nişanı olmayan sadece benlik dahilinde anlaşılan İlahe-i Azime'nin nihâi hali.

Dişi üzerinde kuvvetli ısrar olmakla beraber görünürde ve hayalde nihâi yaratıcı güç, çift cinsiyetlidir ve çoğunlukla çift cinsiyetle tek bir varlık olarak, yahut ilâhî bir çift olarak resmedilir yahut da iki cinsiyet uzvuyla sembolleştirilir, *yoni* (dişi) ve yerleştirilmiş *lingam* (erkek).

Devatalar yahut da ilâhî esaslar insan biçiminde resmedilmiştir. Çoğu tapınaklar aşk yapan ilâhî varlıkları gösterir. Bu enerji ve neşe ve yaratıcılığın evrenin her yerinde bir ve aynı olduğu hissinin her parçasıdır.

Tantrizm bir ayin dinidir. Gaye ferdin enerji ve yaratıcı dürtülerinin kâinatın enerji ve yaratıcı dürtüleriyle bir olmasıdır. Bu, en küçük nesnenin yahut hareketin, bir kabarcığın yükselmesinin, bir tarafının, ayağının seyirmesinin bir ilahe'nin yaratıcı neşesinden hasıl olup kâinatın saadetine esaslı bir parçası olmasının anlaşılmasına yönelmiş, tekrarlanan mecburi ayin ve meditasyon örnekleri vasıtasıyla elde edilir. İlâhî enerjinin bir aleti olan karşı cinsten yetkin biriyle olan cinsi birleşme ayinin bir parçasıdır. *Yantra* ve *Mantraların* karmaşık sembol sistemi zihnin teksif olmasına yardımcı olup anlaşmayı geliştirir. Münferit yetkin, evrensel saadetten fırsat düştükçe nazarına yakalananlar olacaktır; nihâi olarak uluhiyetle birleşme aranmaktadır.

Tao

"Yol", evrendeki nihâi gerçek, evrenin nizamı anlamlarına gelen Çin'e ait bir kavram. Bu yüzden insanın gayesi Taoyla ahenk içinde yaşamaktır. Bunu yapmak için de medeniyetini, sanatını atıp basitliğe yönelmelidir:

Bilgeligi kov, bilgiyi at/ o zaman insanların yüz çeşit kârı olur.

İnsan nezaketini kov, ahlâkı at/ o zaman insanlar mesuliyetli ve şefkatli olur.

Mahareti kov, kârı at/ o zaman hırsızlar ve dolandırıcılar yok olur.

Eğer bu üç şey yapılırsa o zaman hayatı çok basit ve süssüz bulurlar,

Öyleyse bırak süsleri olsun.

Onlara bakmaları için, Basitliği taşımaları için Yontulmamış Taşı ver,

Onlara nefissizliği ve arzuların açlığını ver. Tao-Te-Çing (19)

Fakat mutlak olan kutsidir. Bu Ta-e-Çing'de de öyledir.

*Konuşulabilen yol değişmeyen yol değildir;
Konamayan isim değişmeyen isim değildir.
Cennet ve Dünya isimsizden çıktı;
İsmi konan ancak, onbinlerce mahlukun herbirini
Kendi cinsince yetiştiren annedir.*

Demek oluyor ki Tao'ya Boşluk, Sukûnet asla korumayan derin bir havuz; nihâi Boşluk diyebiliriz. Fakat bütün herşey ondan gelir, onlara kişiliklerini o verir.

Tao, Toculara merkezi kavramdır. Fakat terim Konfüçyüsçüler, Mahçular ve Budistler tarafından da kullanılır. Bir Ming kitabesinde şöyle der "Altın Adam Buda'dır":

*Engindir gerçekte Nihâi Tao,
Kendinden daimî; zahiren acısız
Bütün çağların sonu, bütün çağların başıdır
Dün yadan önce mevcut, cennetten önce mevcut
Sessizce kucaklar zamanın bütünlüğünü
Çağlar boyunca kesintisiz devam eder
Doğuda Baba Konfüçyüse öğretti
Batı'da Altın Adamı döndürdü
Yüzlerce kıral tarafından örnek alındı
Bilge nesillerce aktarıldı
Bütün akidelerin atasıdır.
Esrarlar ötesindeki sırdır.*

Çinli Hristiyanlar Tao'yu Logos'a musavi tutmuşlardır.

Taoculuk (Taoism)

Çin'in eski dini. Felsefe olarak efsanevi Lao-Tzu'ya ve onun büyük klasîği Tao-Te-Ching'e kadar geri gider. Dinî bir kütle hareketi gibi birşey bahis mevzu olunca bunun aslı, bin yıllık devreye ait kehanet vaadleriyle ve Taocu bir devlet kurma ümidiyle desteklenmiş (sukunet esâ-

sıyla uyuşmasının pek güç görüldüğü) Taoist ilhamlı ve Taoist rehberli bir ayaklanmanın mevcut bulunduğu M. S. II. yüzyılda aranabilir. Taocu gelenekler M. Ö. II. yüzyılın başlarında ölümsüzlük arayışında olan Çang Liang'a kadar gider. Yedi nesil sonra onun torunlarından biri Batı Çin'de bir kitle hareketini başlatmıştır.

Taoculuk teessüs etmiş bir dinî cemiyet ve silsilesiyle bir necat dinî olmuştur. Sıradan bağlıları için hediyeler yoluyla (beş çeyrek okka pirinç esası) itiraf ve kefarete ve dindarane ameller arzemiş olup fal ve büyüyle dolu, yolun bilinmesi ve kontrol edilmesi için ihdas edilmiştir. Diğerleri için perhiz, sadaka ve hizmet tariki arzetmiştir. Bütün bunlar ölümün ötesindeki saadete ulaştırabilir. Doğru mübtedi, fâni taraflarını oruç ve perhizle, soluma egzersizleriyle, cinsi riyazet ve benzerleriyle tasfiye ederek ölümden kaçmayı aramıştır. Üç ana usul "Hayat esasını besleme", "Ruhları besleme" ve 'Biri bozmadan tutma' diye bilinir. Daha üst merhalelerde bunlar, tefekkür, vecd, keşif tecrübeleri yoluyla ölümsüzlüğe götürürler. Fakat bunlardan da yüksek gaye, Tao'yla vahdet-i vücut ve Tao'da fâni olmak için ölümsüzlükten daha feragat etmektir.

Tarih Felsefesi (History, Philosophy of)

Umumi olarak *spekülatif ve tenkitçi* diye ikiye ayrılır:

1. *Spekülatif Tarih Felsefesi*. İnsanlık tarihini bir bütün olarak gözönüne alarak, yorum getirme amacına matuf bir disiplin. Böyle bir teşebbüse girişen (sıradan tarihçiden farklı olarak) felsefeci, tarihî sürecin kendi bütünlüğü içerisinde bir *anlama* sahip olduğu ya da kapsayıcı bir doğrultu arzettiğini varsayarak, sümullü bir modeli aydınlığa çıkarmaya çalışmışlardır. Spekülatif tarih felsefecileri; tarih tarafından takip edilmiş genel bir seyir, bir düzen ya da taslağın olduğunu varsaymışlardır. Geçmişe bu yaklaşım tarzı, çoğunlukla ilâhîyatın etkisinde kalmış ve tarihte olanların mukadder, ilâhî bir nizama mutabık olarak cereyan ettiği düşüncesinden etkilenmiştir.

Bununla beraber daha sonraki gelişmeler oldukça farklı telakkilerden etkilenmiştir: 17. yüzyıl fizikî bilimlerde hızlı ilerlemelere sahne olmuş ve bundan sonra gelen iki yüzyıl da yaygın olarak içtimâî ve tarihî hadiselerin, evrensel kanunların tasarrufundan olması gerektiği farz

edilmiştir. Böyle bir nokta-i nazardan tarihin önceden haber verilebilir bir seyir yahut da doğrultu takib ettiği iddiasının dinî yahut da metafizik bir dogmaya başvurmaktan ziyade tamamen tecrübî zeminde doğrulanabilir olduğu teslim edilmişti; aynı zamanda bir çok Aydınlanmacı ve Geç Aydınlanmacı düşünür (Meselâ Condorcet, Comte ve Marks gibi) tarafından siyasi ve ekonomik reform programlarına destek verici olarak tahlil edilmiştir. Böyle olsa bile devrin bütün tarih teorisyenleri vazifelerinin, bütün yönleriyle tabii bilimlerden tarafından ortaya konulduğu şekliyle yorumlar inşa etmek olduğunu tasavvur etmemişlerdir. Sözü gelmiş Vico ve Hegel tarafından ortaya konan sistemler tarihin bilgisi eşsiz mevki ve tabiatı inancıyla dolu olup sebebe dayalı ya da mekanikçi esasların zıddına, varlık gayesine uygun olarak teşekkül ettirilmişlerdir. 20. yüzyıl boyunca tarihi spekülasyonun bütün biçimlerine temel teşkil eden faraziyeler ciddi bir şekilde yeniden değerlendirme ve tenkitlere tabi tutulmuştur; bu da yakın zamanda bu tarza yapılan (Spengler ve Toynbee tarafından) geniş çaplı katkıların baskın bir şüpheci tepkiyle bir araya gelmiş olmasının sonucudur.

2. *Tenkitçi Tarih Felsefesi*: Bizatihi insan geçmişiyile ilgilenmeyip, esasen geçmiş hakkındaki düşünce ve araştırma biçimleriyle ilgilenen araştırma. Bu yüzden mevzu olarak tarihinin malzemesini anlamak ve yorumlamak ve usulünü teşkil eden faraziyeler peşindeki araştırma kategorilerini alır. Bu şekliyle ilk anda 19. yüzyıldaki tarih incelemelerinin çoğaltılmasıyla ortaya çıkan metotçu yayınlara tepki olarak gelişme göstermiş ikinci mertebeden bir disiplindir. Tarihin nihâi olarak diğer araştırma çeşitlerinden ayırd edilebilir müstakil bir düşünce biçimi olarak şekil aldığı, fakat bu sebepten de aşağı olmadığı münakaşası Dilthey ve Croce gibi kıta felsefecilerinin eserlerinde ele alınır. İngiliz yazar R.G. Collingwood tarafından belîğ bir ifade kazandırılması ise daha sonralarıdır. Her ne kadar esasen ideâlist peşin hükümlerden kuvvetli bir şekilde etkilenmiş olsa da, tenkitçi tarih felsefesi, daha sonraları çağdaş analitik temayüllere bağlantılı maksat ve usuller arz etme meyli gösterir. İhtilaf esasen tarihinin açıklayıcı kavramları üzerine ve tarih anlayışının esasında diğer alanlardaki anlayıştan farklı olup olmadığı sorusu üzerine odaklanmıştır. Tarihi açıklamada objektifliğe ulaşma imkanı ve tarihi âmillerin mesuliyetiyle bağlantılı olduğu meselelerde, kayda değer bir şekilde dikkat toplamıştır.

Tarihçi Düşünce

Tarih ve topluma ilişkin ayırt edilebilir bir dizi metodolojik görüşü adlandırmak için kafa karıştırıcı biçimde kullanılan bir terimdir: 1. Doktrinler; sıklıkla göreceli anlamlara tutunmak için kullanılır ve “Bütün düşünce ve bilgi sistemleri bir tarihi değişim ve gelişim perspektifi içinde değerlendirilmelidir”, anlamında kullanılır. 2. Tarihsel araştırmaların özel niteliği hakkındaki iddialar; tipik olarak geçmiş olayların kendi özellikleri ile yorumlanmasını ve anlaşılmasını vurgular. 3. Sosyal bilimin fikirleri; tarihi akışı idare eden ve uzun vadeli sosyal tahminler ve yorumlar yapan gelişme kuralları ile ilgilenir.

Tarihi Açıklama (Historical Explanation)

Tarih felsefesinde tartışmaların odak noktası olmuş bir başlık. Beşeri ve tabii bilimler arasındaki ilişkiyle ilgili önceki tartışmaları yansıtan son tartışma genellikle iki zıt fikir etrafında dönmüştür. Birinci iddiada bu tür açıklamalar esas yapı olarak bilimsel içeriğin bir simgesi gibi gösterilir. İkinci iddia ise (buna karşıt olarak) farklı analiz yollarına karşı hassas olmaktadır. Birinci iddianın savunucuları, özellikle bilimsel metodun bütünlüğüne büyük bir istekle destek olan mantıkçılar, tümdengelem ve kurallara bağlı açıklama modelini desteklediler. Mesela; tarihten herhangi bir olay açıklandığında, bu olay son durumun tanımlarına uyan, evrensel hipotezler veya kurallarla birlikte öncül olaylardan çıkartılabileceye kadar. Diğer taraftan, ikinci iddianın savunucuları; insan davranışındaki anlam ve içeriği anlamadaki çarpıcı bilgilerin ve kavramların üzerinde durmuşlar ve bu tarihi verileri bilimsel düşünce ve araştırmalarda hiçbir yeri olmayan teleolojik ve rasyonel yapı içerisinde kanıtlamaya çalışmışlardır.

Tarihssicilik (Historicism)

Tarih ve toplumla alakalı birbirinden farklı metodolojik görüşler topluluğunu belirtmek için kullanılan bir terim. Bunlar başlıca şu şekilde diğerlerinden ayrılabilir. 1. Bütün düşünce ve bilgi sistemlerinin tarihi, bir değişim ve gelişme perspektifi dahilinde muhakeme edilmesi gerektiği, çoğunlukla izafi açıklamalarının olduğu düşünülen doktrinler. 2. Genellikle geçmiş olayların, kendi emsalsiz özellikleri dahilinde,

kendi şartlarına göre anlaşılması ve yorumlanması gerektiği üstünde duran, tarihi araştırmannın kendine has tabiatı hakkındaki iddialar. 3. Tarihi sürece hükmeden, uzun süreli sosyal tahminlerin yapılp bu konuda önceden haber verilmesini mümkün kılan, gelişme kanunlarının keşfiyle alakalı olarak sosyal bilim kavramı.

Tasavvuf

Tatbiki sufilik hakkında 1906 tarihli *Journal of the Royal Asiatic Society*'deki bir makalede R.A. Nicholson çok sayıda tarif saymıştır:

"*Tasavvuf* gerçekleri kavrayıp insanlığın uhdesinde olanlardan fergat etmektir."

"*Tasavvuf* şudur: Allah'a malum olan fiilleri sufi bırakıp, ancak Allah'ın malumu olan bir şekilde hep Allah'la beraber olmalıdır!

"*Tasavvuf* üç düşünceyi havi bir isimdir. Sufi, Allah'a marifet nurunun takvasının nurunu bastırmadığı kişidir: *Kuran* ve sünnetin zahiri manasına zıt batını bir esas beyan etmez; kendisine ihsan edilen kerametleri, onun, Allah'ın yüce nizamını ihlal etmesine sebep olmaz."

"*Tasavvuf* bütünüyle terbiyedir."

"*Tasavvuf* az yemek, Tanrı'yla sükun bulmak ve insanlardan kaçmaktır,"

"*Tasavvuf* şudur: Hiçbir şeye malik olmamalısın ve hiçbirşey de sana malik olmamalı."

"*Tasavvuf* ; kaideler ve malumatdan müteşekkik bir yol olmayıp ahlaktan ibarettir."

"*Tasavvuf* ; serbesti ve cömertlik ve benlikteki kayıtların yokluğu ve hürriyetidir."

"*Tasavvuf*; hakikati elde etmek için bütün nefsanî kazançlardan fergat etmektir."

"*Tasavvuf* ; dünyadan nefret etmek, Rabbi sevmektir."

"*Tasavvuf* ; bu vechile Hakikatin seni sende öldürüp O'nda yaşatmasıdır."

"*Tasavvuf* ; kayıttan azade olup Allah'a olmaktır."

“Tasavvuf ; Allah’a çokça hamdetmek, duyarak vecde gelmek, itaat ederek amel etmektir.”

“Tasavvuf ; saflık için seçilmektir.”

“Tasavvuf ; kalbin müstakbel zaafının tekerrüründen tasfiye edilmesi, bir kimsenin tabii hususiyetlerinden vazgeçmesi, insanlık sıfatlarının izale edilmesi, şehvî temayüllerden uzak durmak, ruhanî sıfatlarla kâim olmak, ilâhî marifetler vasıtasıyla yükseğe tırmanmak, daima en iyi olanı ifa etmek, bütün insanlara samimi nasihatlarla bulunmak, sadakatle hakkı göstermek ve şeriat hususunda peygambere tabi olmaktır.”

“Tasavvuf ; kalp saflığı, Kadir-i Mutlak Allah’ın razı olduğu şeylerin yapılması, insanlarla karışsan bile şahsi iradenin olmaması.”

“Tasavvuf ; bir bereket gösterisi yapmak, bilinmemeyi tercih etmek ve faydasız olan herşeyden ictinab etmektir.”

“Tasavvuf bir Allah’la birlikte ruhun O’nun iradesine mutabık olarak kendi kendini terk etmesidir.”

“Tasavvuf üç vasa mebnidir: Yoksulluk ve fakirliğe kuvvetlice yapışmak; derin bir fedakarlık ve feragat hissi; kendini öne çıkarmamak ve kendi iradesini yok etmek.”

“Tasavvuf ; O hariç bütün şahıslardan kopmuş ve O hariç kendini bütün diğerlerinden temizlemiş olmak.”

“Tasavvuf ; her yüksek mevkiye çıkıp her alçak mevkiyi terk etmektir.”

“Tasavvuf ; bütün durumlarda Allah’a açık olup riyazette sabit olmaktır.”

“Tasavvuf ; fânî dünyanın kusurunu müşahede edip -ya da daha ziyade bütün kusurlardan beri olan O’nu tefekkür edip kusurlu olan herşeye gözünü kapamaktır.”

“Tasavvuf ; iyi bir haldir”

“Tasavvuf ; saflık ve ruhani müşahededir.”

“Tasavvuf ; sevgilinin kapısında kovulsan da beklemektir.”

“Tasavvuf ; uzaklığın bozulmasından sonra yakınlığın saflığıdır.”

“Tasavvuf ; kişinin kendini Hakk’a yöneltmesidir.”

“Tasavvuf ; alın yazısının olayları karşısında sabredip her şeye kadir Allah’ın elinden kabul etmek çöllerde ve dağlarda gezmektir.”

“Tasavvuf; kayıtsız bir şekilde Allah’la beraber olmaktır.”

“Tasavvuf ; şimşeğin yanan alevidir.”

“Tasavvuf şudur: Sufi tıpkı vücut bulmadan önce olduğu gibi olmalıdır.”

“Tasavvuf ; kabiliyetlerin terbiyesi ve nefis kontrolüdür.”

“Tasavvuf ; bütün aşırılıkların terkinden ibarettir.”

“Tasavvuf ; ümit noksanlığı ve kendini kesintisiz bir şekilde çalışmaya vakfemektir.”

“Tasavvuf ; kişinin kendini hakir görüp insanlıktan çıkması ve bütününe Allah’a bakmasıdır.”

“Tasavvuf ; emir ve nehy karşısında sabırlı olmaktır.”

“Tasavvuf şudur; sufi dünyada Allah müstesna hiçbir şeyde sükunet ya da rahat bulmaz, işlerini, takdir etmiş olduğunu, bizzat idare eden Rabbe feda eder.”

“Tasavvuf ; muhalefetin bozduğu bir kalpten berî olmaktır.”

“Tasavvuf ; bağlarından kopma, mahlukatı red ve hakikatle birleşmedir.”

“Tasavvuf ; bir kimsenin halini gizli tutup ihvanını taltif etmesidir.”

“Tasavvuf ; kafanızdakini bir yana koyup elinizdekini dağıtıp size ne olursa olsun tepki vermemenizdir.”

Tasavvur (İmagination)

Kavrama, yahut muhakemeyle ilgili süreçlerden ayrı olduğu kabul edilen bir zihni faaliyet biçimi; zihnî muhtevanın serbestçe yaratıcı bir biçimde sıralanması. Bu anlamda tasavvur çoğunlukla tahayyül diye tesmiye etmenin daha iyi olacağı, zihinde hayaller hasıl etme fiiliyle karıştırılır.

Felsefeciler çoğu kere tasavvuru kavrama salahiyetindeki noksanlığı nedeniyle küçük görmüşlerdir. Sözün gelişi Platon’un sanatı kusurlu bulması esasen bu görüşten kaynaklanır (Bkz. *Estetik*). Buna karşılık

Kant'ın bilgi teorisinde tasavvurun, zihnın işlenmemiş muhtevasını sentezleme gücünden dolayı mümkün olan bütün bilgilerin bir şartı olduğu kabul edilir ve Kantçılıktan etkilenmiş estetikte, azade bir tasavvurun sanatın bir şartı olduğu kabul edilir. Tasavvuru esas alan bu görüş Friedrich Schiller, Schopenhauer ve Hegel gibi felsefeciler tarafından daha da ileri götürülmüş, Schelling vasıtasıyla tasavvurun çoğunlukla esasta bilgi ve doğruluğa açılan bir yol olduğunun kabul edildiği ve sanatın yüce bir değere sahip olduğunun düşünüldüğü romantik hareket etkilere olmuştur.

Çağdaş felsefede tasavvur Sartre gibi varoluşçu felsefeciler için bir ilgi odağı olmuştur. Bu meyle karşı İngiliz felsefecisi Gilbert Ryle tasavvurun tek başına bir zihni meyle olmadığını -esasından hiçbir şekilde dahili bir zihin faaliyet olmadığını- daha ziyade tasavvur kabiliyetinin bir çok değişik çeşitlerde gözlenebilir davranışı tanımlayabileceğini iddia etmiştir. *Bkz. Davranışçılık*

Tecritçi Düşünce (Isolationism)

Bir sanat eserinin kültür ve tarih çerçevesine dayanmadan anlaşılabilirliği ya da anlaşılması gerektiği iddiasındaki bir estetik yorum teorisi.

Teilhard de Chardin, Pierre (1881-1955)

İnsanın evrim sürecinin filozofu, jeoloji ve mineraloji alanıyla ilgilenmeye başladığı Auvergne'de (Fransa) bir Cizvit tarikatına girmiş ve kolejinde okumuştur. On sekiz yaşında bir Cizvit tarikatına girmiş ve yirmi dördünde fizik ve kimya okutmak üzere Kahire'deki bir Cizvit okuluna gönderilmiştir. İngiltere'de dört yıl süreyle ilâhiyat okumuş ve kendisine papazlık rütbesi verilmiştir. (1912) Evrimin olgu ve teorilerine duyduğu yoğun ilgi sebebiyle 1919'da jeoloji ve paleontolojide meslekî kariyer yapmaya ve aynı şekilde, insanlık tarihi, insan kişiliği, biyoloji ve dinî tecrübenin olgularıyla doğal bilimin olguları arasındaki ilişki sahalarını ihata edecek bir evrim süreci, genel teori ve felsefesinde yoğunlaşmaya karar vermiştir. 1922'de doktora payesini Sorbonne'da almıştır. Hayatı boyunca Çin, Java, Birmanya, Habeşistan ve Birleşik Devletler gibi yerlerde, memeli grupları üzerinde jeolojik araştırma ve paleontolojik çalışmalar yaparak tahsilini yürütmüştür. İnsanın

evrimi hakkındaki ihtilafli fikirleri yazılarının Avrupa'da yasaklanması- na sebep olmuştur. 1951'de Birleşik Devletler'de yerleşmiş ve 1954'e kadar olan dönem onun antropolojik çalışmaya yaptığı değerli katkıları, aynı şekilde kendi fikirlerinin gelişimini müşahade ettiği dönem olmuştur. Yazılı eserlerinin tamamı ölümünden sonra basılmıştır ki en önemlisi *İnsan Fenomeni*'dir.

Teilhard'ın felsefesinin çekirdeğinde, insanın, her hangi bir fenomen gibi tasvir ve tahlil edilebilecek bir fenomen olarak müştereken (toplu olarak) faaliyet gördüğü nokta-i (bakış açısı) nazarına dayanmaktadır. Fenomenin, kendi tarihini ve eylemlere tahmil edilmiş değerleri de içermek üzere bütün tezahürleri bilimsel olarak araştırılabilir. Bu bilginin araştırılmasında evrimci bir bakış açısını müdafaa etmek zorunludur, zira fenomenler hiçbir zaman için statik değildir; işleyen süreçler veya süreçlerin kısımlarıdır. Teilhard'a göre evren, evrim veya oluşum (genesis) denebilecek süregelen bir oluş, yeni varoluş ve teşekkül düzeylerine ulaşma süreci içindedir. Benzer şekilde, kozmoloji kozmogenesis (evrenin oluşum bilimi) olarak ve zihnin aşamalı evrimi noogenesis (akıl oluşumu) olarak görülebilir.

Teilhard, kendi felsefesini şekillendirirken özgül terminolojinin önemli olduğuna inanmaktaydı. Hayat alanından farklı olarak zihin alanına (veya düşünme tabakası) delalet etmek üzere *noosfer* tabirini kullanıma sokmuştur. Noosfer, bütün yeteneklerinin gerçekleşmesiyle asli organizmaların daha fazla insan olduğu ve olmaya devam ettiği süreç olan insanlaşmanın (hominizasyon) var edilmesine iştirak etmektedir. *Yakınsama* tabiri, insanın farklı ırklara ayrıştığı, göç ettiği ve kendi içinde evlendiği (intermarrying) farklılaşma sürecini belirtmektedir. Evrende her şeye şamil bir eğilim, evrende gittikçe artarak mufassal olan teşekkül sistemlerinin oluşumu olarak tarif edilen karmaşıklıklandır (complexification); bu karmaşıklıklaşma tek hücreden ilkel insana, oradan medenî toplumlara doğru ilerlemektedir. Karmaşıklıklaşma gittikçe artarak bilinçli olan bir zihnin gelişimi için de geçerlidir.

Teilhard; bu tür tabirlerin tarifleri bağlamında çalışmakla, insan fenomenini de içeren evrim fenomenlerinin yalnızca orijinleriyle tasvir edilemeyecek süreçler olmaları sebebiyle yönleri, içsel yetenek ve kısıtlılıklarıyla ve yapılması çok yakın gelecek faaliyetleriyle tarif edilmele- ri, bütün insan türünün tek bir kendinden gelişimli düşünce çerçevesi

veya noosistem temeli üzerinde tek bir kendi içinde düşünen (intert-hinking) grupta birleşmesin hedeflemektedir.

İnsan nüfusundaki artış, noosferin kısımlarını biraraya getiren iletişim sistemlerinin tesis edilmesiyle yüksek tasfiyeli bir teşekkül yaratmıştır. Şu halde, insanoglu daha kesif, karmaşık ve bütünleşik manevî etkinliğe ve bunun sonucunda da insanlaşmanın daha yüksek düzeylerine erişebilir. Teilhard, çevrenin küresel olduğu yalın olgusunun psikolojik etkileşimin daha bir yoğun olmasına sebep olabileceğine inanmaktaydı. Bu şekilde, fikir fikirle karşılaşmakta ve devasa bir enerjik düşünce ağı yaratmaktadır.

Teilhard'a göre, kişilik had safhada kişisel kipteki bir teşekkül için büyük önem taşımaktadır. "Biz basit üst düzeyde bireyleşmiş yaratıklardan fazla bir şeyiz. Kendi kendimizi ve dış dünyayla ilişki kurmamızı bilinçlice düşünmekteyiz. Yalın bireyselliğimizi kişiliğe dönüştürdük. Kişilik gelecekteki daha değerli kazanımlar için bir anahtardır. Düşünce sahibi insanlığın organizasyonu, başarısı bütün bileşen parçalarının eksiksiz bir birimin gerçekleşmesi uğruna uygun ve mütemmim kullanılışına bağlı olan bir çeşit organizmadır. Gelecekteki başarı bütün kişiliklerin dünyada tanınmasına bağlıdır. Bu başarı, bize kendimizi ve dünyayı anlamakta yardımcı olan bilginin araştırılmasıyla ve onunla ilişkimizi süregelen bir büyüme süreci içindeyken denetlemekle emniyete alınabilir."

Teilhard, insanlığın, noosferin birleşmiş ve aşırı ölçüde kişiselce örgütlü olacağı nihaî haline 'Omega' demektedir. Bizi bu noktaya götüren kuvvetler evren hakkında artmış olan bilgimiz, noosferin daha büyük bir yoğunlaşmasıyla beraber psikolojik baskının paralel artışı ve beşerî düşünce sisteminin artmış yoğunlaşım ve birleşimidir.

Teosofi (Theosophy)

Tam olarak *İllâhî Bilgelik* demek olan kelime birçok batınî sistemlere hasseten de Ulûhiyetin tabiatı ve bunun kâinatla ilgisine ait teferruatlı ve karmaşık bir malumata sahip oldukları iddiasındaki Gnostiklere, (Cermenlerin teosofist diye bilinen) Boehme'e ve Swedenborg'e atfedilir.

Daha kesin olarak 1875 civarlarında Batı dünyasında başlamış bir harekete atfedilir. Hint dinine ait malumat İngiltere ve Amerika'da ya-

yılmaya başlamıştı. Bundan, başka akımlarla beraber Hindu, Budist ve Hristiyan bilgeliliğinin çeşitli yönlerini bir araya getiren yeni bir terkip ya da uzlaşma peyda oldu. Teosofi Cemiyeti 1875'de New York'da bir Rus aristokrat olan Helena Petrovna Blavatsky ile albay H. S. Olcott tarafından kuruldu. Herkes tarafından tanınan birlik ve hatip olan Annie Besant'ın bağlılığı, hareket için kayda değer bir teşvik oldu.

İnsan esasen ruhani bir varlıktır ve onun ruhu Külli Ruh olan Tanrı'dan hasıl olmuştur. Kendini bilmek Tanrı'yı bilmektir. Bu tecrübeden itibaren teosofinin iki temel akidesi çıkar; Tanrı'nın içkinliği ve aşkınlığı ve bütün yaşayan varlıkların Tanrı'daki birliği. Bunlar dörde teşmil edilebilir: Tanrı'nın birliği ki bir ikinci olmadan Bir'dir, herşeyin yaşadığı ve bilinçlerin varlığının tabiatında bulunduğu üst hayat ve üst bilinç; Tanrı'nın iradenin, üçlemesindeki tezahürü, Bilgelik ve Akıl; muazzam bir insan üstü akıllılar ve başka bir insanaltı akıllılar ordusunun da dahil olduğu varlıklar silsilesi; ve evrensel kardeşlik. Ruh ebedi; ferd, doğumun ve ölümün ötesindeki, ölümsüzlüğe yakışan, daha geniş bir hayatta çalışmaya hazır mükemmel insan endamına ulaşana dek bir dizi tenasühler vasıtasıyla varlık merdivenine tırmanır.

Fert üç satıhta varolur: Fiziki bedeninde hareket eder, semavi bedeniyle arzular ve hislenir, zihnî bedenine de düşünür. Ölümde bilinç fiziki satıhtan semavi satha yahut da ara dünyaya oradan da zihnî satha yahut da yeni bir tenasühe hazır olana dek cennete geçer. Kendilerine ikinci bir göz bahşedilmiş ve medyum, keşif sahibi diye adlandırılan kişiler semavi satıhta yaşarlar.

Asil ve erdemli bir şekilde yaşamakla ve yüksek bir gücün kılavuzluğunda insan, mükemmeliyet hedefine ulaşmış bir ruh, bir Üstad yahut *Mahatma* olur. Böyle biri başka dünyalara geçebilir yahut da başkalarına kendi yollarında ruhanî desek bahşedici olarak bu dünyanın muhafızı olarak kalır; ya da istinâî hallerde kendini bir insan bedenine sokar ve dünya dinlerinden birinin kurucularından biri olur.

Teosofi Cemiyeti üç şeye bağlılık gerektirir: İnsanlığın Evrensel Kardeşliği için ırk, inanç, cinsiyet, sınıf ya da renk ayırd etmeksizin bir çekirdek teşkil etmek; karşılaştırmalı din, felsefe ve bilim çalışmalarını teşvik etmek; tabiatın açıklanmamış kanunlarını ve insanda saklı kalmış güçleri araştırmak.

Termodinamiğin Kanunları (Thermodynamic, Laws of)

Isının diğer enerji biçimleriyle ilişkisini açıklayan üç kanun vardır ve bunlar Termodinamik Kanunları olarak adlandırılır. İlki; ısıнын mekanik işe ve mekanik işin de ısıya çevrilebileceğini kabul eder. Üçüncüsü ise mutlak sıfır sıcaklığında bir cismin entropisinin sıfır olduğudur. Termodinamiğin ikinci kanunu için bahis mevzu olan bu düşünce ve bunun açılımlarıdır ve bununla birlikte hümanistlerden bilim adamlarına dek bir çok düşünürü etkilemiştir. İkinci kanunu der ki, ısı daima daha sıcak bir cisimden daha soğuk bir cisme akar ve bu yüzden her sistem, evren de dahil olmak üzere bir entropi haline doğru yönelmiştir. En yüksek entropi durumunda herşey aynı sıcaklıkta olacaktır; bu ısı ölümü şartı altında bütün temel süreçler duracak ve bizatihi zaman sona erecektir.

Termodinamiğin ikinci kanunu tersinir değildir. Lincoln Baret'in ifadesiyle "Tabiat ancak bir tarafa hareket eder." Bu manasıyla organik olmayan evren için doğru olan tekamül süreçleriyle karşıt gibi görünür, özellikle temayülün sadelikten ziyade karmaşıklığa, yataylıktan ziyade dikeyliğe doğru olduğu insan tekamülüne (tekâmül süreci, irsi olarak intikal eden hastalıkları tasfiye etme gayretindeki genetikçiler tarafından hız verilmiş olmakla, tabii bir temayül olan yaşlanmanın durdurulup ömrün uzatılması). Dolayısıyla bizim bilinçli olarak evrenin entropik tabiatını algılamamızla, bilinçsiz olarak soyun idamesine doğru biyolojik bir zorlamada bulunmamız arasında kesinlikle bir gedik vardır. Amauryl de Riencourt der ki: "Batı'nın bütün felsefi problemleri bu gittikçe büyüyen şizofreniden neşet emiştir."

Theurgy

Tanrı'nın bir insan vasıtasıyla olan doğrudan doğruya etkisi. R. A. Vaughan der ki: "Ben theurgy terimini umumiyetle tabiat üstü güçler iddiasında bulunan -zulmetten yardım alan kara büyü gibi olmayıp, tılsım yahut haç, yarı tanrı, melek yahut da aziz sayesinde olan White Magic'de olduğu gibi fevkalâdeliklerle meşgul olan- insanların eylemleri için kullanıyorum." Theurgy, ilâhî gücün sır sahibine açık kılındığı iddiasındaki bazı Gnostikler arasında yaygındı. Mistiğin ruhuna gelip, ona insanüstü güç bahşeden ruhlar ya da ilâhî güçlere inanan son devir

Yeni Platoncuları özellikle Amblichus ve Proclus arasında kayda değer bir ehemmiyeti vardı. Rönesans'ta Pico gibi Yeni Platoncular ve Agrippa, Paracelsus ve Boehme gibi Teosofistlerde Theurgy'ye karşı hatırı sayılır bir ilgi vardı. Theurgy'nin en iyi izahlarından birini 1965'te Agrippa'nın *Occult Philosophy* (Gayb Felsefesi)'ni tercüme eden J.F. yapmıştır. Önsözde şöyle demektedir: “Bu gerçek ve yüce Occult felsefesidir. Akıl dünyasının hem semavî hem de arzî dünyalar üzerindeki esrarlı etkisini anlayıp; bu dünyalara ait yüce hükümlerinden haberdar olabilecek şekilde nasıl bir vaziyet alıp kendimizi uydurmasını bileceğiz ki tabiat güçleriyle harika şeyleri görmeye muktedir olabilelim -insanların gizli maksatlarını keşfetmek, zenginlikleri artırmak, düşmanların hakkından gelmek, insanların teveccühünü kazanmak, hastalıkları defetmek, sıhhati muhafaza etmek, hayatı uzatmak, gençliği tazelemek, gelecekteki olaylardan haber vermek, millerce ötede olup bitenleri bilmek ve bunun gibi şeyler. Bu şeyler inanılmaz gibi gelebilir, fakat buna rağmen bu risaleyi okuyuver o zaman hem akıl hem de örneklerle teyid edilmiş imkanları göreceksin Şamanlık theurgy'nin en iyi örneklerinden biridir.”

Tesadüf

1. (Skolastik Felsefe'de) Kendisi bağımsız veya *kendinden menkul self-sufficient* bir mevcudiyete sahip olmayıp aslında bir varlıkta mevcut olan şey üzerindeki “tesadüfler” ortadan kalktığı ya da değişikliğe uğradığı halde bu varlık az veya çok sabit bir şekilde kalabilir. 2. (Aristo Mantığında) Bir varlığın var olması için elzem olmadığı halde o varlığın bir özelliği olarak bilinen, mevcudiyeti mutlak gerekli olmayan nitelik. Örneğin, bir kız sarışın olabilir, fakat bir kızın dişi olması kaçınılmazdır; bu örnekteki sarışınlık bir tesadüf olduğu halde, dişilik değildir.

Tipoloji (Typology)

1. Eşyayı, insanları, toplumsal grupları, dilleri, vb. tiplerine göre sınıflandırmak için başvuru her hangi bir sistem. Tipoloji uzun süre Arkeolojinin dayanak noktası ola gelmiştir. Arkeolojik ilgi konusu olan şeylerin tiplerine göre sınıflandırılması, ve bu türden tiplerin değişimi gösteren tip serileri biçiminde düzenlenmesi, geçmişte bazı arkeologların başlıca uğraşları arasında yer almış ve bu bulgular ayrıntılı kronolo-

jiler için temel oluşturmıştır. Bunların birçoğu, özellikle de bağımsız kronolojik bulgularca desteklenenleri değerlidir. Bununla birlikte, mutlak tarihleme (dating) yöntemlerinin ortaya çıkmasıyla incelikli tipolojiler üretmeye olan ihtiyaç azalmıştır.

2. Teoloji ve Hristiyan sanatında, Eski Ahid'deki düşünce ve tasavvurların Yeni Ahid'de yer alan düşünce ve tasavvurlarla kaynaştırılması.

Tolstoy, Kont Lev Nikolayevic (1828-1910)

Aristokrat bir aileden gelen, hayat zevkiyle nihâi bir hakikat arayışı arasında derinlemesine bölünmüş, dünyaca ünlü varoluşçu Rus düşünür, romancı. Muhteşem şaheseri *Savaş ve Barış* (1867-1869) kendi arayışını, Napolyon savaşlarının perde arkasını, Andrey ve Pierre isimli iki ana karakterinin üzerinden aksettirir. *Anna Karenina*'da harici saadetle dahili hareketliliği birleştiren Lev Tolstoy basit bir köylüden evrensel aşk ve kardeşlik sırrını öğrenir. Yani Tolstoy kendi kendine köklü bir Hristiyanlığa dönmüştür.

Topluluk (Community)

Ekoloji (çevrebilim) içinde ayırdedici özelliklere sahip, aynı yerde yetişen bitki veya bitki topluluklarını belirten terim. İnsan coğrafyasında topluluk aynı köy, kasaba veya şehirde yaşayan ortak duygulara sahip insan grupları için kullanılır.

Toplumsal Darwinizm

İnsan toplumlarının yapısal gelişiminin bilhassa “En uygun olan yaşar” ifadesi ve insan-dışı biyolojiyi şekillendiren evrimsel güçler aracılığıyla açıklanabileceği inancı. Bu görüşü benimseyen Herbert Spencer, aslında Darwin'den önce varolan bir toplumsal Darwinci'dir. Doğal eleme kavramının biçimci, toplumsal bir uygulaması olma olasılığı Marks, Hitler ve Theodore Rouswelt gibi çok farklı kişilerin ilgisini çekmiştir.

Toplumsal Felsefe

Kendine has zorluklarla birlikte *felsefe* kelimesini kuşatan aynı müphemlik ve karmaşadan da muzdarip olan bir ifade. Başlangıçta top-

lumun nasıl olduğu veya olması gerektiği yolundaki herhangi bir genel ve kapsamlı görüş için kullanılırdı. Bu bağlamda kütüphanecilerin felsefe sınıflandırmasına sokmayacağı çok sayıda eser -Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* (1776), Marks ve Engels'in *Komünist Manifestosu* (1848) gibi - farklı toplumsal felsefeler ifade ediyor denebilir. Yakın geçmişte aynı ifade, *politik felsefe*, *törel felsefe*, *metafizik* ve *epistemoloji* gibi felsefe içi akademik disiplinlerden birini ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlayış içerisinde toplumsal felsefe; törel felsefe veya politik felsefe demenin tamamıyla doğru olmakla birlikte, sosyal bilimlerin felsefesinin içindeki hemen hemen herşeyi kapsayan bir şekilde ele alınmaktadır.

Sosyal bilimlerin felsefesi ve dolayısıyla toplumsal felsefenin üç ana meselesi vardır: Birincisi; bu alanda herhangi bir doğa kanunu var mıdır ve olabilir mi; veya bu tür kanunların gerekliliği insan davranışları düşüncesine temel olan alternatiflerin olasılığıyla uyumsuz nitelikte midir? İkincisi, eğer mümkünse, insan ve toplum bilimleri ne kadar nesnel ve önyargısız olabilir (Bkz. Weber)? Üçüncüsü, insan gruplarının davranışlarının açıklanması, grup üyesi olan bireylerin davranışlarının açıklanmasına indirgenebilir mi; yahut böyle bir işleme yer vermeyen toplumsal ve kolektif kavram ve varlıklara işaret etmek zorunda mıdır?

Toplumsal felsefenin aynı zamanda sosyal bilimlerin felsefesi olmayan kip -paradigma- durumlarından birisi de John Rawls'un *Adalet Teorisi*'nde (1972) anlatıp izah etmeye çalıştığı toplumsal) adalet kavramı üzerindeki yaygın tartışmadır. Bir diğeri de birey, kolektif haklar ve sorumluluklar kavramlarının incelenmesidir. Bu şu gibi soruları ortaya çıkarır: 'Savaş suçlarının kesin sorumlusu kimdir ve ne kadar?') 'Önceden dezavantajlı durumda olan cinsel ve ırksal grupların lehindeki 'müspet tavır' ve 'olumlu ayrımcılık' politikaları diğer cinsel ve ırksal gruplarının üyelerinin haklarına tecavüz ederek kendileri de cinsiyetçi ve ırkçı olmak zorundalar mıdır?' ve 'her ne ise hak nedir ve nasıldır, eğer varsa, herhangi bir hak için doğuştan gelir tanımlaması yapılacak mıdır?

Totoloji (Tautology)

Umumiyetle aynı düşüncelerin farklı kelimelerdeki gereksiz tekrarına matuf menfi bir terim, "kocası ölmüş bir dul." Bununla beraber

mantıkta totoloji, biçiminden dolayı, doğru olan bir ifadeden ibaret olup “Dul kocası ölmüş bir kadındır” da olduğu gibi duyular ve yoklama yoluyla doğrulanmasına gerek yoktur (ve yanlışlanamaz). Bilime ait bütün akıl yürütmelerin temelde köklerine irca edildiğinde tabiatıyla totolojik olduğu söylenir.

Töz (Substance)

Felsefe’de, ya (1) varoluşun mutlak bir biçimde ona atfedebileceği (varolan diğer herşeyin ona indirgenebileceği; *Bkz. Indirgeme (Reduction)* veya (2) bazen temel de denir, somut bir şeyin diğer şeylerle paylaşabildiği özelliklerden farklı olarak, ona biricikliğini bahşeden şey. Töz, Aristocu ilk anlamıyla, bireysel bir temelde biraraya getirilmiş karmaşık nitelikler, veya ikinci anlamıyla öz’dür (cevher). Ruhsal öz, can veya kendi, sıklıkla insanın biyografisini oluşturan ruhsal aşamalar dizisinin temeli olarak ele alınır.

Tüketici Hareketi

Fiyat belirlemeden paketlemeye ve indirimde planlamaya, pazar iletişiminin her boyutuyla tüketici davranışlarının yönlendirilmesi, olayın ekonomik sonuçlarını ve ahlâki yönünü gittikçe daha fazla gündeme getirmektedir. Bu sebeple, tüketim artırımına gösterilen direniş güçlenmektedir. Özellikle Amerikan motor sanayisine yaptığı eleştirilerle tanınan Ralph Nader bu harekete önemli katkıları olan ilk kişi olarak kabul edilir. Günümüzde birçok ülke kendi yasama organları bünyesinde tüketici haklarını korumaya yönelik kanunlar çıkarmaktadır. Yine de bir çok insan, pazardaki şirketlerin davranışlarının ve tüketicilerin bunlara gösterdikleri tepkilerin gücünün bu kanunlar sayesinde düzenleneceği konusunda pek iyimser değildir. Aslında, herhangi bir pazarlama kitabının da söyleyeceği gibi tüketici her zaman haklıdır (duygularının farkedilip anlaşılmasını sağlayacak bir güç organize olduğu sürece). Uluslararası şirketlerin dünyanın en güçlü çok uluslu ortaklarının olduğu ve güçlerini hisselerini büyük bir özenle bölüp yöneten, kendi seçtikleri bir oligarşiden aldıkları bir çağda tüketici hareketlerinin güçlerinin çok zayıf olduğu düşünülebilir.

U

Uzay Algısı (Space Perception)

Dış uzaydaki nesnelerin konumlarını, ölçülerini ve uzaklıklarını belirlediğimiz görme işlemi. Gözdeki herhangi bir imgenin –ağ tabakadaki (retinal) imgenin- boyutunun, yakındaki küçük bir nesneye veya nispeten daha büyük ve uzaktaki bir nesneye ait olabilmesi sorunlara neden olur. Dolayısıyla, ağ tabakadaki imgenin boyutu, bir nesnenin ne büyüklükte veya ne uzaklıkta olduğunun (veya belirdiğinin) saptanması için yeterli değildir. Stereoskopik derinlik vermek için iki göz birlikte çalışır; fakat bu, uzaktaki nesneler için işlevsiz kalır, çünkü göz ayrımıyla verilen *taban çizgisi* (base line) çok kısadır, sadece 6 cm. kadar (2 1/2 inches). Görsel dünya, boyut ve uzaklığın ipuçları olarak ağ tabakadaki imgede hazır bulunan perspektif yakınsama ve yapı meyili gibi tipik özelliklerin kabulü ile, boyut ve uzaklık için ölçeklenmiş gibi görünür. Bu, beynin, ölçek tahmini için hayli karmaşık hesaplamalar yapması gerektiği anlamına gelir. Varolan ipuçları anlaşıldan farklı ise, perspektif çizimlerindeki bazı tanınmış yanılsamalar gibi, görsel uzayın bozulmasına yol açacak şekilde, algıyı şaşırtabilir.

ü

Üç Cisim Problemi (Three Body Problem)

Hem Quantum Mekanığı hem de astronomide bir üçüncü cisim dahil edildiğinde iki cismin birbirlerine olan etkilerini tasvir eden denklem işe yaramaz olur. Bu üç cisim üzerindeki elektromagnetikler çekim ve yerçekimi sonu gelmez çeşitlilikte ilişkiler hasıl eder, mesela John Nutall'ın ifadesiyle “Diğer ikisi birbirlerini etkilerken birinin seyirci olarak kaldığı” durum. Kocasını eski bir arkadaşına takdim eden herhangi bir kimse hiçbirinin tekbaşına iken kendisiyle (ki bu yeni gruplaşmada değişik bir şekilde davranabilir) hareket ettiği gibi hareket etmediğine dikkat ettiği takdirde bu üç cisim problemine ait bir içgüdü anlayışına sahip olur.

Üstyapı (Superstructure)

Marks ve Engels'in Tarihi Materyalizmi'ne göre, dünyadaki esas gerçeklik madde ve onun nicel bileşimleridir; doğadan gelen ve bu bileşimlerin değişimi olan nitel özellikler ise ikincildir. Tarihte, her toplumun maddi yapısı (altyapı-basis); sosyo ekonomik sınıflar da dahil olmak üzere, ekonomik sistem, üretici güçler asıl gerçekliktir ve bunun üzerinde kurumların nitel bir *üstyapısı* oluşur. Bu üstyapının iki yönü ya da katmanı vardır: İlki, toplumsal sistemin yasal ve kurumsal biçimleri olan devlet, hukuk mekanizması, hükümet ve resmi iktidardır; diğeri ise, toplumun -özellikle mülkiyet sistemi ve üretim sürecinin ürünlerinin dağıtım biçimi olan- kurumsal düzenlenişini meşrulaştırmaya hizmet eden fikir ve inançlar (ahlâki, politik, dinî ve felsefî) bütünü olan öğretisidir (ideology). Marks, nedensel etkinin hakim yönünün altyapıdan üstyapıya doğru olduğu görüşündedir; asıl tarihi değişim ekonomik altyapıda başlar ve üstyapının az çok devrimci bir dönüşümüne yol açar.

V

Varlık Bilim (Ontology)

1. (Mevcut olan herhangi bir nesnenin tabiatından ayrı olarak gözönüne alınıp) bizatihi mevcudiyetin incelenmesiyle alakadar olan metafizik (*Bkz. Metafizik*) araştırma dalı. *Gerçek varlık* ve *görüntü* (hadise-Phenomenon)'nün arasını tefrik edip çeşitli varlık kategorilerine (fiziki nesneler, sayılar, evrenseller, soyutlamalar, vs.) mensub olan varlıkların mevcut olduklarının söylenebileceği farklı yolları araştırır. 2. Kavramlarla alakalı herhangi bir tasnif ya da herhangi bir düşünceler teorisi ya da sisteminin temelini teşkil eden mevcudiyet hakkındaki faraziyeler. Neyin var olmayıp, neyin varolduğu hakkındaki birbirinden oldukça ayrı faraziyelerle Parmenides ve Platon'da, Leibniz ve Kant'ta ve olaybilimci ve çözümleyici okullarda karşılaşırlar.

Varlık Delili (Ontological Argument)

Sadece Tanrı kavramının gözden geçirilmesinden yola çıkarak bu kavramın tatbik edileceği varlığın gerçekte mevcut olduğunu ispatlama teşebbüsü. Bu fikir ilk önce St. Anselm tarafından geliştirilmiştir. St

Thomas Aquinas tarafından tenkit edilip bir bakıma belli belirsiz reddedilmiştir. Descartes tarafından yeniden canlandırılıp Spinoza ve Leibniz tarafından -Leibniz'inki bazı kayıtlamalarla olmak üzere- kabul edilmiştir. Hem Hume hem de Kant tarafından tenkit edilip reddedilmiştir.

St. Anselm, Tanrı fikrini: "Kendisinden daha büyük hiçbir şeyin tasavvur edilemeyeceği" bir şey olarak formüle etmiştir. Daha sonra gerçekte mevcut olan birşeyin yalnız zihinde mevcut olan birşeyden daha büyük olduğunu iddia etmiştir; o zaman Tanrı zihinde olduğu kadar haricte de var olmalıdır, çünkü yalnız zihinde var olup gerçekte var olmasaydı "kendisinden büyük hiçbir şeyin tasavvur edilemeyeceği birşey" olmazdı.

Thomasçı itiraz, zatında bizatihi sarih olanı, şu veya bu şahıs için bizatihi sarih olabilen ya da olmayabilenden ayırd ederken, Tanrı yoktur önermesinin kendisiyle tezatta olduğu temel esasını tasvip eder görür: "O zaman ben iddia ediyorum ki bu 'Tanrı vardır' önermesi zatında bizatihi sarihtir zira öznesi ve yüklemi birdir; çünkü daha sonra göreceğimiz gibi Tanrı O'nun kendi varlığıdır..." Yine de Aquinas neredeyse hemen gerçekte var olanla yalnız düşüncede varolan arasındaki farkta ısrar etme yolunu tutmuştur.

Bu fark itibarıyladır ki daha sonra Kant su götürmez bir şekilde Descartes ve Leibniz'de görüldüğü şekliyle bu fikri reddedecektir. "Yüz tane gerçek Taler yüz mümkün Talerden bir kuruş fazla değildir..." Bununla beraber mali durumu yüz gerçek Talerden, sırf onların kavramından (yani imkanlılıklarından) etkilendiğinden çok daha farklı bir şekilde etkilemiyor. (Saf Aklın Tenkidi A. 599/B627)

Kant'ın çağdaş takipçileri varlığın (sıradan) bir yüklem olmadığı çünkü diğer herhangi bir şeyin kategorik isnadında önceden farzedildiği konusunda ısrarlıdır; halbuki bir şeyin varolduğunu söylemek onun birçok (başka) sıfatlarının olduğunu kabul etmiktir. Dolayısıyla G.E.'dan bir örnek vermek gerekirse; "Bazı evcil kaplanlar kükrer bazıları kükremez derken, bazı kaplanlar vardır bazıları da yoktur" iddiasında bulunmak semantik bir aykırılık olurdu. Hume, Kant'tan önce bütün meseleyi en kısa yoldan defetmişti. "Sezar ya da melek Cebrail ya da herhangi bir varlığın hiç var olmamış olması yanlış bir önerme olup yine de kamilen tasavvur edilebilir ve hiçbir tezata yol açmaz." (*Enquiry Concerning Human Understanding* XII (iii))

Hume ve Kant'tan itibaren ana cereyana bağlı çoğu felsefeci ontolojik delili reddetmede bunları takip etmiştir. Bununla beraber mesela Hegel ve R.G. Collingwood'da olduğu gibi bilvesile yeniden canlandırılmıştır. Bu konu hakkında yapılan fikir mücadelelerini izlerini modern sembolik mantıkta takip edebiliriz. Dolayısıyla Russell ve Whitehead'in *Principia Mathematica*'sı varlık beyan eden önermelerle beyan etmeyenler arasında temel bir gösterim farkı arzeder. Formel konuşma kipine düzenli bir şekilde başvurmaya müdafaa edenler de kavram ve nesne arasında bir ayırım yapmada ve bir kelimenin tanımıyla manevra yapmakla -nasıl tanımlanmış olursa olsun- gerçekte uygulaması olup olmadığı arasındaki kategori farkını değerlendirmede ontolojik delil müdafilerinin hatasının temel noktasını işliyorlar.

Leibniz'in ısrar ettiği ve daha önce ilk defa Duns Scotus arafından yapılmış olan ihtar şöyleydi: "Tanrı'nın varlığının tam ve geçerli bir ontolojik ispatına, Tanrı'yla alakalı kavramların bizatihi meşru ve uygun olduğu, kapalı bir tezatla yahut fasid başka bir yolla olmadığı bir ispat tekaddüm etmelidir: Tanrı mümkünse Tanrı vardır." Ontolojik bir delil çoğu rasyonal sistemde (*Bkz. Rasyonalizm*) anahtar bir rol oynamıştır. Zira bu, rasyonalist felsefecinin teferruatlı sonuçlar çıkarmayı ümid edebileceği, varlıkla ilgili, fevkalade zengin ve zorunlu olarak doğru bir öncül getirmeyi temin ediyor. Platon'un *Cumhuriyet*'inde tümdengelimci diyalektiğinin hipotetik olmayan ilk esası olarak iyilik biçimini icra etmeyi istemiş olduğu, bu fonksiyondur.

Descartes'te, varlık delilinin Kartezyen bir işareti takip ederek bazan *marka delili* diye adlandırılan şeyden ayırd edilmesinin gereğine dikkat etmelidir. Bu bizatihi bir Tanrı kavramından hareket etmeyip, bu kavramla halen mücehhez olduğumuz psikolojik gerçeğinden hareket eder. Delil, bunu biz insanların inşa etmiş olmasına göre çok muazzam bir temel düşünce olduğu ve buna mukabil Tanrı tarafından meydana getirilmiş olması gerektiği ve bunun esasen, zanaatkarın malının üzerine koyduğu işaret gibi tamamen ruhlarımıza yerleştirildiği şeydir.

Varoluşçuluk (Existentialism)

İnsanların varoluşuyla doğal nesnelerin sahip oldukları varoluş arasındaki karşılığı dramatik bir şekilde vurgulayan felsefi doktrin. İrade

ve bilince sahip olan insanlar kendilerini, ikisine de sahip olmayan nesnelerden oluşan yabancı bir dünyada bulurlar. Varoluşçuluk, Kierkegard tarafından Hegel'in herşeyi saran idealizmine karşı şiddetli bir tepki olarak başlatılmıştır. Hegel'e göre Tanrı gayr-i şahsi mutlakdır; sonlu sayıda insan kişilikleri bu herşeyi içeren ruhsal birliğin ehemmiyetsiz parçalarıdır ve olan herşey -ki buna insanların yaptıkları da dahildir- nesnelerin bütüncül planında gerekli olan elemanlar olarak mantıki bir şekilde açıklanabilir. Kierkegard, Tanrı ve insanın tam olarak farklı oldukları ve aralarındaki ilişkilerin ve yaptıklarının açıklanamaz (ya da anlamsızlık) olduğunda ısrarlıdır. Bu yüzyılda Heidegger ve Sartre'in geliştirdiği şekliyle ve Hristiyan Varoluşçuluğun aksine, varoluşçuluk tanrıtanımazdır ve Husserl'in fenomenolojisine, insancıl durumların kendine haslığının incelenmesinde kullanılabilecek bir metod olarak rağbet gösterir.

Bu varoluşçu gruba göre insan, başlangıçta bir karakteri ve amaçları olmayan ama bunları Kierkegard'ın mantık ötesi Tanrı'ya inanma kararında gördüğü varoluşçu sıçrayışlara benzer katıksız bir karar verme davranışıyla seçmesi gereken ve kendi kendisini yaratan bir varlıktır. Heidegger için insan, fânî ve iradesi sayesinde tek kesinliği kendi ölümü olan bir geleceğin bilincinde olan bir varlıktır. Gerçek anlamda yaşamak, bu soğuk ve akıl almaz gerçeğin ışığında yaşamak ve kişi kendisine bir karakter seçene kadar *le Néant*'ın hem asıl kaderi hem de kişiliği olduğunun tam bilincine varmaktır. Sartre'in ilgilendiği konu, paradoks olarak değerlendirdiği bir insanın varlığının diğeriyle olan ilişkileridir.

Varoluşçu Psikoloji

Her insanın, hepsi bir araya gelince nasıl bir insan olduğunu belirleyen büyüklü küçüklü seçimler yaptığını vurgulayan psikoloji ekolü. Rollo May, Abraham Maslow (aynı zamanda Hümanist Psikoloji'de de adı geçer) ve Carl Rogers tarafından tanımlanmıştır ve bireyin kişisel kimliğinin tatmin edici bir boyutunu keşfetme ve hayatına bir anlam kazandırma yolundaki çabalarıyla ilgilenir.

Vecd (Ecstasy)

Yunanca *yerinden çıkarılma* ya da *aynı durma* anlamına gelen, bir za-

mansızlık duygusu ile ilişkili, geçici bir zihinsel yabancılaşma hali. Süresi uzatılabilse de, deneyim geçici ve süreksizdir (belki bazı azizler bundan müstesnadır); ve anormal bir durumdur. Kavramı biraz sıradanlaştırıyor olsa da popüler *Aman, aman Sevgilimle dans ederken vecde geliyorum* şarkısı, zamansızlık (zaman mefhumunun kaybolması) duygusunun belki de samimi bir ifadesidir. Vecd, kimi zaman dinî trans halini ifade etmek üzere kullanılır. Vecd hali çoğunlukla ani ışık (zaman zaman ışık ve karanlık arasındaki ayrım ortadan kalkıyor gözükse de) , bir yükselme, yahut hafifleşme duygusu, kaynayan bir pınar ya da akan bir sel, yücelmiş içsel bilinç, artmış bir yoğunluk, sukunet ve huzur gibi terimlerle tasvir edilir. Bir gevşeme, benlik ve günahattan, keder ve arzudan kurtulma, tamamen yepyeni bir bilgilenme, kâinat ile veya yaşayan herşeyle yahut Tanrı ile özdeşleme, zamandan azadelik yahut ebedilik, ululuk, sevinç ve mutluluk ve dahi tam tatmin duygusu söz konusudur. Bazan bu hal, tasvir edilemez ya da kelimelerle anlatılmayacak kadar büyük bir şey olarak anlatılır.

Terasa De Jesus'un mistik birlik çözümlemesinde vecd üçüncü ve en yükseğe bitişik olan merhaledir.

Terasa, kendisi ilk kez vecd tecrübesi yaşadığında kırk üç yaşındaydı. Ötekiler çok daha erken yaşlarda yaşamışlardı, hatta Sienalı Catherine bu hale tanık olduğunda henüz dördündeydi.

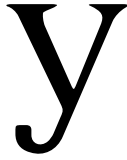
Vecd halleri normal olarak oldukça kısa sürerler. Terasa, bu halin etkin olma döneminin yarım saati geçmediğini söyler. Bununla birlikte birkaç gün boyunca devam eden vecd hallerine de rastlanmaktadır. En kayda değer örnek Tirol Kalternli Maria von Moörl (1812_68)'dir, ki hayatının son otuz beş yılında günah çıkarıcısının kendisini dışarı çıkmaya (o hali terketmeye) çağırdığı zaman dışında aralıksız vecd hali yaşamıştır; bu dönemler esnasında ev işleri ve ailevi görevlerini normal bir şekilde yerine getirmiştir.

Sadhu Sundar Singh din değiştirip Hristiyanlığa girmeden önce yaşadığı yogik (yogic) haller ile din değiştirmesinden sonra geçirdiği vecdî haller arasında önemli bir farklılık bulunmaktadır. Söylediğine göre yoga durumlarında, transdan önce hissettiği duygular şiddetini artırır ve meselâ eğer transdan önce üzgün idiyse, trans anında ağlardı; daha sonraki (Hristiyanlığı sırasındaki) vecd hallerinde ise daima aynı dinginlik doyumunu ve evde olma duygusu hakim olurdu.

Fiziksel veçhesi itibariyle vecd, canhıraş nefes alıp vermeler ve dönme hareketi ile, bazen da kendini kaybetme (bayılma) halinin eşlik ettiği bir trans biçimidir. Böylesi bir ruhsal-fiziksel durum histerik rahatsızlık halinin de genel görüntüsüdür, mistikler bunun farkındadırlar ve kendilerindeki histerik durumu, hakiki mistik vecd olarak telakki ettikleri halden ayırt edebilirler; bu durum daha sonraki yaşamında Cenovallı Catherine için özellikle doğrudur. Terasa De Jesus da *kadınsı zayıflık esrimeleri* olarak nitelediği durumu gerçek entelektüel vizyondan ayırd etme konusunda dikkatlidir. Mistikler, gerçek mistik bir vecd halinin ölçüsünün dış görünüşte (bu halin dışa yansıyan görüntüsünde) değil, fakat onun içsel cazibesinde olduğunda ısrarlıdırlar. Psikolojik veçhesiyle vecd bir tam *mono ideizm* (tek idecilik) biçimidir; dikkatin tek bir şey üzerinde tam olarak yoğunlaştırılmasıdır. Bu nedenle söz konusu hal kontemplasyonun ekstrem bir biçimidir, şu farkla ki, irade vecd halini üretmede rol oynayabilir ise de, bu hali uzatmaya muktedir değildir. Mistik veçhesiyle vecd hali, aşkın olanın canlı biçimde kavranmasıdır.

Vesilecilik (Occasionalism)

Malebranche tarafından ileri sürülmüş Kartezyen düşüncenin zihin-beden meselesindeki boşluğu kapama gayretinde olan bir doktrin. Kökte başka başka iki cevher olarak farzedilen zihin ve beden nasıl oluyor da sebep-sonuç ilişkisi anlamında birbirlerini etkileyebiliyorlar: Weltanschauung (dünya görüşünün Almancası) özellikle bir değer-ilkeler sistemi ima eder veya içerir biçimde dünyanın doğasına ilişkin genel kavramlaştırma. Kendi teorik temelinden pratik sonuçlar türeten herhangi bir bütüncül (total) felsefi sistem bu şekilde adlandırılabilir. Önemli, ancak nispeten yerel bilimsel keşifler yahut kabullerin bu türden bütüncül sistemler olarak genelleştirilmeleri yaygındır. Örneğin, Newton, Darwin, Marks, ve Freud'unkiler.

Yabancılaşma (Alienation)

Yaklaşık bir yüzyıl boyunca (hemen hemen 1840'dan 1940'a kadar), bir varlık parçasının mülkiyet veya tasarruf hakkının devrini, ya da ruhsal dengesizlik veya deliliğin bir niteliğini belirtmek için kullanılmış bir terim. Sonradan yeni ve farklı anlamlar almaya başladı; toplumdan uzaklaşma (estrangement) hissi, toplumsal değişimlerin etkileri karşısında güçsüzlük duygusu, veya geniş ve bürokratik (Bkz. Bürokrasi) bir toplumda bireyin kişilik bozukluğu (depersonalization). 1950'lerden itibaren yeni anlamlar yaygın olarak yerleşik hale geldi ve yabancılaşma, çağdaş toplumbilimin en önemli terimlerinden biri oldu.

Bu gelişmelerin nedenleri arasında, II. Dünya Savaşı'nın ardından toplumsal karışıklığa giren Batı dünyasının belirgin şaşkınlığı; kendi rolü ve statüsünü sorunsal olarak değerlendiren bir aydınlar sınıfının genişlemesi; bürokratikleşmeyi ve bireyin çaresizliğini vurgulayan Alman toplumbilim yazarlarının (Georg Simmel ve Max Weber) artan etkisi; çağdaş toplumdaki bireyin kişilik bozukluğu üzerinde duran Paul Tillich'in teolojik yazıları; ve (en doğrudan ve önemlisi) Marks'ın, yabancılaşmayı, kapitalizmin tahlilinde anahtar bir kavram olarak kullandığı bazı erken yazılarının keşfedilmesi sayılabilir. 1844'de kaleme alınan ve *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları* olarak adlandırılan bu yazılar, ancak 1932'de, *Marks-Engels Gesamtausgabe* içerisinde yayımlandılar. Yabancılaşma, insanın artan kendilik bilinci içinde en önemli süreç olarak algılayan Hegel'in Marks'ın düşüncesi üzerindeki güçlü etkisini yansıtır. Hegel'in *Zihnîn Görüngübilimi* (*Phenomenology of Mind*) adlı eserinde geliştirdiği görüşe göre, bilinç kendini nesne ve özne olarak böler; yabancılaşma ise, -kendilik bilincinin gelişiminin olumlu bir aşaması olarak-

zihnînin kendinî özneleştirdiği süreçtir. Marks, emeğin yabancılaşması üzerinde yoğunlaşır ve haksız yönlerini vurgular. Karışıklık yaratacak şekilde hepsi yabancılaşma olarak çevrilen üç terim kullanır: Felsefi anlamda İngilizce karşılığı *reification* (şeyleştirme) olan *Vergegen standlichung* ya da nesnelleştirme *Entfremdung* ya da (Hegel esas olarak *Selbstentfremdung*'u-self-estrangement; kendinden uzaklaşma, kullanmıştı) *Entäusserung*, kişinin kendinî bir meta olarak satması. Gerçekte Marks, yabancılaşma durumunda olan bir işçinin, iş süreçleri ve emeğinin ürünü üzerindeki denetimi yitirdiğini ve bir şey haline geldiğini söyler. Marks ilgisini toplumsal örgütlenme ve sınıf ilişkileri üzerinde yoğunlaştırdıkça, bu terimler demeti sözcük dağarcığından zamanla silinir ve bunun yerini, analitik bir kavram olan *Ausbeutung* ya da sömürü alır. 1940'ların sonlarında ve 1950'lerde *yabancılaşma* terimi, Neo Marksistler'in, Marks'ın düşüncesinin daha kapsamlı, daha hümanist bir türünü oluşturma çabalarının bir parçası haline geldi.

Akademik sosyoloji içinde yabancılaşmaya sosyal psikolojik bir anlam verildi ve bir süre anomi (anomie) kavramıyla karıştırıldı. Sosyal psikologlar, bireylerce hissedilen *güçsüzlük, örneksizlik, anlamsızlık* ve *toplumsal yalıtım* hislerinin görecesini ölçmeye yarayan yabancılaşma ölçekleri geliştirmeye çalıştılar, ve bu ruhsal durumları, boyun eğme, politik duyarsızlık, sinizm, intihar ve bunlara benzer bir dizi olguyla ilişkilendirmek için için çaba harcadı. Bu çabaların çoğu 1960'ların ortalarından itibaren kayboldu. (Çağdaş tiyatrodaki Brechtçi yabancılaştırma efekti (*Verfremdungseffek*) sahnedeki oyuncunun, oyuna doğrudan duygusal katılımına karşıt olarak, uzaklaşmasını (distancing) ifade eder.) Marksizm içinde, Marks için çok önemli olan yabancılaşma kavramına karşı bir saldırı, Fransız komünist filozof Louis Althusser'den geldi; Marks'ın, ilk başlardaki Hegelci etkilerden sıyrıldığını ve toplumun yorumlanmasında bir yapısalcı olduğunu iddia ediyordu. Bu nedenlere ek olarak, öğrenciler tarafından 1960'ların sonlarında yükseltelen devrimci bir aktivizm sonucunda, yabancılaşma kavramı 1970'lerin başından itibaren sol-kanat düşüncesindeki yankısının çoğunu yitirmeye başladı.

Yapısalcılık (Structuralism)

Ayrı bir felsefe olmaktan ziyade hem dilbilimde hem de beşeri bilimlerde uygulamaları olan bir yaklaşım metodu. 1. (Dilbilimde) Dilin, şekil bilimde, ses bilimde vs. en iyi olarak daha küçültülemeyen yapı birimleriyle anlatılabileceği teorisi. 2. (Beşeri bilimlerde) Gözlenen hadi-

selerin anlaşılmasının anahtarının, beşeri teşkilatlanmanın yapıları ve düzeneklerinin öne çıkarılmasında yattığı şeklindeki görüş.

1870 ve 1920 yılları arasında Almanya'daki, çoğunlukla birbirinden ayrı fakat hepsinin de ilhamlarını Kant'ın önder kişiliği, tenkit metodu ve çalışmalarında bulduğu birçok felsefi hareket için şemsiye bir terim. Bunlar Kant'ın çalışmalarının farklı bölümlerine verdikleri ehemmiyete göre birbirlerinden ayrılmışlardır fakat spekülâtif metafiziğe karşı verdikleri tepkide ve Kant'ın tecrübecilik ve rasyonalizmi birleştirme gayesine geri dönmekte ortaklıklar. Umumiyetle altı farklı (ve çoğunlukla birbirine karşı) okul, belki de en etkilisi Marburg Okulu olmak üzere, temayüz eder. Hermann ve Helmholtz (1821-94) ve Friedrich Lange (1828-75) tarafından temsil edilen Fizyolojik Okul; Alois Richi (1844-1924) tarafından temsil edilen Gerçekçi okul; Heinrich Rickert (1863-1936) ve Wilhelm Windelband (1848-1915) tarafından temsil edilen Heidelberg ya da Baden Okulu; Jacop Fries (1778-1843)'in düşüncelerini takip eden Leonard Nelson (1882-1927)'un Göttingen okulu ve Georg Simmel (1853-1918) tarafından temsil edilen Sosyolojik yahut İzafiyet Okulu.

Yeni Konfüçyüsçülük

11. yüzyılda, Sungların yeniden canlanmasından itibaren Konfüçyüsçülükteki bütün gelişmelere izafe edilen belirsiz bir terim. Bu, 5. yüzyıldan beri Budizm'in her seviyede yerleşmiş hale geldiği bir toplum üzerinde Konfüçyüsçü hakimiyeti yeniden kurmak için hususi bir çaba olarak başladı. Kadim Konfüçyüsçü ahlâkın teyid edilmesi ve canlandırılması, siyasi ve içtimai ıslahatların taraftarlığı, yeni bir tarih bilinci ve devlet kadrolarının ahlâki ve siyasi rollerinin artan farkındalığı ile belirdi. Buna karşılık felsefi olarak en önemli özelliği Budist terakkiye tepki olarak gelişmiş ve bazı bakımlardan da ona minnettâr olan yeni bir metafizikti. Bu yeni metafiziğin özünde Mahayana'dan yani "Her küllî hadisenin gerisinde insanın gerçek tabiatı olarak onda mevcut olan bir birleştirici düstur ya da öz bulunur" şeklindeki fikirden alınmış bir kavram bulunur.

Yeni Konfüçyüsçülüğün rasyonalist kolunda Çeng Yi (1033-1107) ve Çu Hsi (1130-1200) Çince terimler olan *li* (düstur, yapı) ve *çi* (madde-enerji) (bakınız ying ryang)'ı kullanırlar; ilki tabii düsturlar olduğu kadar ahlâki düsturları da kucaklayan hadiselerin çokluğu ikincisinde içkindir. Dolayısıyla Çu Hsi'ye göre ahlâki fiil (herbiri büyük bir düsturun, Yol'un

bir veçhesi olan) etrafındaki dünyada tabiatıyla var olan ve Konfüçyüsçü klasiklerde ve tarihte misallendirilmiş düsturların araştırılmasını gerektirir. Bununla beraber Çeng Hao (1032-85) ve Lu Hsiang-Şan (1139-92)'den Wang-Yang-Ming (1972-1529)'e kadar olan Zihin Okulu'na mensup Yeni Konfüçyüsçülere göre fiil için gerekli olan ahlâki mihenk (Mencius'un düşündüğü gibi) bir kişinin kendi tabiatına ait esaslarda bulunur. Bunlar ahlâki sezgiciliğin bir biçimini müdafaa etmişlerdir.

Yeni Pitagorasçılık (Neo Pythagoreanism)

M. S. 1. yüzyılda ortaya çıkmış temel akidesi Pitagoras'ın öğretileriyle Platoncu, Stoacı ve Meşşai malzemenin bir harmanı olan bir hareket. Mistik düşünce, sayı sembolizmi ve astroloji Yeni Pitagorasçı düşüncenin kendine has özellikleriydi ve Yeni Platonculuğun önemli bir habercisiydi. *Bkz. Aristoculuk; Platonculuk; Pitagorasçılık; Stoacılık.*

Takipçileri daha sonra iki gruba ayrılmışlardır: O'nun öğretilerinin mistik ve ayinle ilgili tarafını öne çıkaran Akjusmatikler yahut Pitagorasçılar ve onun bilimsel ilgilerini geliştiren Matematikçiler. Bu ikinciler kuvvetle, Evren'in temelde matematik olduğunu ve özellikle aritmetik olduğuna inandılar; gerçekten de onun sayılardan müteşekkil olduğunu bile düşünmüşe benzerler. Bu temel düşünce uğruna Pitagoras'ın bizzat bir karenin köşegen ve kenarlarının oranlanamaz oluşunu keşfetmesi başlı başına bir zorluk teşkil etti ve Pitagorasçıların sıkıntıları Parmenides ve Elealı Zenon'un tenkitleriyle şiddetlendi. Pitagoras'ın yaptığı bu ikili tesir yüzyıllar boyunca devam etti. Pitagorasçılığın her ikisiyle de hem Platon'un *Cumhuriyet*'inde hem de birçok farklılıkla Nostradamus'un cifri ve Galileo'nun ilmî tartışmalarında karşılaşırız.

Yeni Platonculuk (Neo Platonizm)

İlk olarak Plotinus (yaklaşık M. S. 205-210) tarafından ikmal edildiği şekliyle Platon felsefesinin yeniden düzenlenmiş biçimi için kullanılan modern bir terim. Plotinus, zamanında cari olan dinî meselelerle mutabık bir felsefî sistem teşkil etmek için Platon'cu doktrinleri Pitagorasçı, Aristocu ve Stoacı doktrinlerle etkili bir şekilde birleştirdi. Platonculuğun üç esaslık asli akidesi (Bir, Akıl ve Ruh) temel olarak kalmıştır. Fakat felsefî, en azından Grekçe konuşulan dünyada bazı metafizik noktalarda kifayetsiz, sıhhaten uzak, Platon'u arzetmede kabul edilemez derecede sebebe dayalı, 4. yüzyıl yeni Platoncularının tarzında ha-

reket etmesi sebebiyle Hıristiyanlığa rakip bir din olarak haşince entelektüel bulunmuştur.

Iamblichus (yaklaşık M. S. 250-325) tarafından başlatılmış son devir Yeni Platonculuğunun kıymeti, onun metafizik ihtimamı, (mesela temel rûkûnleri çoğalıp Platinus'un *vuku* ve *rûcû'sunun* yerine üçlü bir süreci sübut, vuku ve rucu'yu koyması), Platon'a ait olan metinler ve diğer metinleri sistematik bir şekilde tefsiri, zihnî tefekkür yerine *theurgy* ve büyü ayinlerindeki ısrarıdır. 5. yüzyılın ortalarından itibaren iki ana Yeni Platoncu okul vardı, biri İskenderiye'de Hıristiyanlaşan okul, diğeri de Atina'da bir putperestlik merkezi olduğu için M. S. 529'da kapanan okul. Bin yıl boyunca (yaklaşık M. S. 250-1250) Yeni Platonculuk Avrupa'daki hükûmran felsefeydi. Kadim ve Ortaçağ düşüncesi arasındaki bir bağlantı olarak Rönesans boyunca Ficino, Pico ve diğerleri tarafından yeniden canlandırılmıştır. Etkisi 19. yüzyıla dek sürmüştür. *Bkz. Platonculuk.*

Yeni Taoculuk (Neo Taoism)

M. S. 225-375 civarında Çin'de gelişmiş Taoizm'in seçmeci bir şekli. Temsilcileri, olma ve olmama ve mutlak bilginin tabiatı ve haberleşme arasındaki ilişki kabilinden meseleleri tartışmakta bir temel olarak *Lao-Tzu*, *Çuang-Tzu* ve *Ay-Çıng* (Değişimler Kitabı)'ndan istifade etmişlerdir. Bunlar düşüncelerini Şih-Şua Hsinyü'de, 5. yüzyılda kayda geçirilmiş metafizik ve sofistliği harmanlayarak hem şerhler hem de konuşmalarda ifade ettiler. Umuma tabi olma ve tabiilik etrafında mühim bir tartışma şekillendi. Bazıları Konfüçyüs'e yüce bilge nazarıyla bakmış, manevi ayrılığın amme hizmetinde bir meslek edinmeyle uyumlu ve cemiyetin, tabii olanın bir uzantısı olduğunu iddia etmişlerdir. Diğerleri ise Taocu natüralizmin içtimai ve siyasi ilişkiden mesafeli olmayı icab ettirdiğini bunun ise yalnız hem fikir olunanlarla biraraya gelinen ferdiyetçi -çoğunlukla hazcı- inzivaya çekilmeye yol açtığını iddia ettiler.

Yeni Thomasçılık (Neo Thomasism)

St. Thomas Aquinas'ın gerçek yahut gerçek olduğu sayılan düşüncelerini canlandıran hareket. Bu 1879'da Papa XIII. Leo tarafından yayınlanan *Aeterni Patris* isimli eserde tamamiyle teşvik edilmiştir. Yeni Thomasçı çevrelerdeki meşhur isimler Kardinal Mercier, Louvain Üniversitesi, Etienne Gilson ve Acques Maritain'lerdir.

Yorum (Interpretation)

Formel bir dilin ifadelerine anlamlar tayin etmek. Herhangi bir dil, cümlelerin ve diğer türden ifadelerin söz dizimi kuralları (gramer kuralları)na binaen inşa edildiği bir semboller sistemi olarak mutalaa edilebilir. Bunu yapmak dilin ifadelerinin sahip olabileceği herhangi bir manayı bilmemezlikten gelmek demektir; bu, sembolleri yorumlanmamış bir yapı ya da formel dili teşkil ediyor diye mutalaa etmektir.

1. En genel anlamda bir formel dilin yorumunu yapmak dilin cümleleri için *herhangi bir doğruluk değeri* tayin etme usûlü belirlemektir. Bir yorumda her bir cümle (umumiyetle *doğru* ya da *yanlış* diye adlandırılan) en azından iki eleman, yahut da herhangi sonlu ya da sonsuz sayıda eleman ihtiva edebilen bir doğruluk değerleri dizisinden, birden fazla değer almaz. Eğer bahis mevzu olan, diyelim ki L dili yalnız gramer kurallarıyla zapt edilmiş olmayıp ona formel bir şekilde tanımlanmış mantıki bir yapı veren çıkarım kurallarıyla da bağlıysa o zaman en geniş anlamıyla bir yorum L'nin çıkarım kurallarını geçerli kılmayabilir. Yani eğer bir B cümlesi L'nin çıkarım kurallarının tatbik edilmesiyle A₁, ..., An cümlelerinden türetebiliyorlarsa L'nin, bütün A₁, ..., An'lere *doğru* değerinin verildiği ve B'ye de *yanlış* değerinin verildiği bir yorumu olabilir. Böyle bir yorum L'nin *kabul edilebilir* bir yorumu değildir. Bir dilin formel olarak tanımlanmış mantıki bir yapısı varken *yorumu kabul edilebilir yorumla* tehdit etmek adettendir.

Bu umumi anlamda doğruluk değerlerinin, doğruluk-fonksiyonu bağlaçlarının, doğruluk tablosu tanımlarıyla beraber önermeler hesabının, önerme değişkenlerine herhangi bir tayini *önermeler hesabına* ait kabul edilebilir bir yorum sağlar. Bu en genel anlamda yorumlar çoğunlukla 2. madde altında mütalaa edilen yorumlardan ayırd etmek için *değer verme* şeklinde adlandırılır.

Daha dar ve yaygın anlamıyla yorum, cümlelerin yüklem yapısından yararlanan formel bir dilin cümlelerine doğruluk değerlerinin verilmesidir. Evvelâ 1. madde altında mütalaa edilmiş önermeler hesabını biraz açalım; her bir önerme (cümle) değişkeninin, a'nın bir isim ve F'nin de bir yüklem olduğu "Fa" biçiminde olduğunu düşünün. Bu durumda önermeler hesabını doğrudan doğruya her bir önerme (cümle) değişkenine değerler vererek yorumlamak yerine her bir isme *bahis evreni* diye adlandırılan bir nesneler kümesinden bir eleman ve her bir yüklem ifadesine, bu ifadenin bu evrene ait bir nesne hakkında doğru olmasına mukabil, bir kıstas tayin edilebilir (başka bir deyişle bu evre-

nin bir nesnesi o ifadeyi sağlarsa). Bu kabilden kıstaslara *doğruluk* yahut da sağlam şartları denir. Meselâ evren sayılar olabilir ve F yüklemine bir sayının asal olup olmadığını sınamak için bir yol tayin edilebilir. Bu o zaman “Fa” ya “a bir asal sayıdır” manası ya da anlamını verme etkisine sahip olur; ve “Fa” cümlesi ancak ve ancak “a” ismi bir asal sayıya verildiğinde doğru olur.

Yüklemli ifadeler için doğruluk şartları temin etmenin başka bir yolu herbirine bahis evreninin bir alt kümesini vermektir. “Fa” o zaman ancak ve ancak “a” için tayin edilmiş nesne “F”e verilmiş alt kümeye aitse doğrudur. Bu, önceki paragrafta ortaya konmuş basit dilin *kümeler teorisi yorumunu* verir.

Önceki iki paragraf yoruma ait temel düşünceleri tespit eder. Ele alınacak bir sonraki adım basitleştirici faraziyeleri gidermektir. Başlangıçta önerme (cümle) değişkenleri “Gab” ya da “Hacb” biçiminde olabilir yahut da genellikle “n” haneli yüklem arzeder. Yorum bu durumda bir bahis evreni, nesnelerin isimlere verilmesini ve bir “n”linin “n” haneli bir yüklemi sağlaması mukabilinde, kıstası icab ettirir. Meselâ evren insanlar, iki haneli yüklem olan “G” kilo karşılaştırması için tayin edilmiş olabilir, öyle ki ancak ve ancak “a”ya konmuş şahıs “b”ye konmuş şahısdan daha ağır olur. Bir kümeler teorisi yorumu her bir “n” haneli yükleme bahis evrenindeki “n”li nesneler cümlesini vermeyi icab ettirir. Mesela “Gab” ancak ve ancak $\langle a, b \rangle \in G$ ye verilmiş sıralı ikililer kümesine aitse doğru olur. Formel ve matematik mantıkçılar *yorumu* ancak kümeler teorisi yorumlarını içine alacak şekilde tanımlamak için kümeler teorisi yorumlarıyla çalışırlar.

Yukarıda cümlelerin niceleyiciler taşıyabilecekleri bilmemezlikten gelinerek başka bir sadeleştirme yapılmıştır. Buraya kadar ki tartışma bütün cümlelerin ya basit ya da bir ya da daha çok bağlaçla basit cümlelerden inşa edilmiş karmaşıklar olduğu ve karmaşık cümlelerin doğruluk değerlerinin doğruluk tabloları aracılığıyla önceden karmaşığın bileşenlerine verilmiş değerlerle belirleneceği faraziyesine binaen yürütülmüştür. Meselâ “Gab” ve “fb” cümlesi ancak ve ancak “Gab” veya “Fb”den biri doğruysa doğrudur. Dolayısıyla bir kimse isimlerin ve yüklemelerin yorumu belirli oldu mu her cümlemin doğruluk değerini adım adım belirleyebilir. Bundan dolayı doğruluk tablolarının *doğruluk değerlerine ait yinelemeli bir belirleme* sağladığı söylenir.

Tarski'nin doğruluk teorisinin esas başarısı bu *recursive* (tekrarlanan) belirlemeyi nicelemiş cümleleri içine alacak biçimde genişletmesi-

dir. Bunu yapmak için Tarski ilk önce bir nesne için “Gxb” hem de “Fx”i sağlamak demektir yani hem “Gab” hem de “Fa” doğru olmalıdır. O zaman evrensel olarak nicelenmiş bir cümle ancak ve ancak niceleyicinin kaldırılmasıyla ortaya çıkan açık cümle en azından evrendeki bir nesne tarafından sağlanıyorsa doğrudur.

Tarski'nin teorisi bahis mevzu olunca predicate calculus'un yüklem yapısına sahip herhangi bir dilin yorumu bir evren seçerek, isimlere nesneler vererek, yüklem için sağlama şartı ve bu dile ait ilgi ifadeleriyle belirlenebilir. çoğunlukla mantıkçıları alakadar eden formel diller yalnız nicelenmiş cümleler ihtiva edip isimler için nesne tayinine lüzum görülmez. Tarski'nin teorisi ve kümeler teorisi yorumlarından yapılan bir yorum, sadece isimlere nesne ve yüklemlere küme tayin etmek için bir fonksiyonla beraber isim ve yüklemelerin yorumu için ihtiyaç duyulan nesneler ve kümeler olarak tanımlanabilir.

Yüce (Sublime, The)

1. Bütün mukayeselerin ötesinde (yani, *mutlak olarak*) ister haddi olmayan büyüklük cinsinden matematik olarak, isterse haddi olmayan güç cinsinden dinamik olarak büyük olan. Bu Kant'tan üretilmiş, standart anlamdır.

2. Terim, tam enginlik yoluyla bir cins dehşet verici tedhiş ilham eden tabii nesneleri belirtmek için kullanılır.

18. yüzyılda estetik tecrübeyi eş yapılmış güzel ve yüce kavramları altında göz önüne almak yaygındı. Yüceliğin, Edmund Burke için uyardığı dehşetin zevk verici tabiatı bakımından ya da Kant için hadsiz yahut belirlenemez olanı anlamak için zihnî bir kabiliyetini ima etmesi bakımından tatminkar olduğu iddia edilmiştir.

Yüzleşme (Encounter) Grubu

Grup terapisinde salt sözel klasik etkileşimden ziyade bedensel temas ve duygusal ifadelerin teşvik edildiği sağaltım grupları. Yüzleşme gruplarının amaçları fiziksel ve duygusal farkındalık da dahil başkalarına karşı olan duyarlılığı arttırmaktır. Maraton seansları (uyumadan 24 veya 48 saat), hamam toplantıları gibi değişik şekiller alabilir ve iç monolog-soliloqui-, rol yapma, psikodrama gibi değişik teknikler kullanılabilir. Yüzleşme gruplarının uyumlu yönleri olmasına rağmen incinik üyelerinden çokmelere sebebiyet verebilecekleri açığa çıkarılmıştır.

Z

Zengin Toplum (Affluent Society)

Zengin Toplum, açık anlamı ilk kez ve en kapsamlı şekilde John Kenneth Galbraith'ın *The Affluent Society* (1958) adlı kitabında verilmiş ve terim böylece yaygınlaşmıştır. Zengin bir toplum, nüfusun bir bütün olarak, makul ölçüde konforlu bir yaşam standardının alışlagelmiş kavramlarına (conventional notions) erişmesini sağlayabilecek yeterli servetin, çağlar boyunca insanlığın yazgısı durumunda olan geniş çaplı yoksulluk ve muhtaçlığın yerini aldığı toplumdur. Yokluk sorunlarını ele almak üzere tasarlanan ekonomik kuramın *göreneksel akıl yürütmeleri* (conventional wisdom) bu tür bir toplumda artık ekonomik analiz için kullanışlı bir araç olmaktan çıkar. Üretim artışı için ekonominin özel sektörüne geleneksel olarak verilen öncelik, bundan böyle akılcı değildir. Yollar ve polis kuvvetleri gibi kamu mallarının (public goods) ihmal edilmesine yol açar. Bu durum, reklamcılık yoluyla tüketici taleplerinin yapay yoldan uyarılışı ve tüketici kredilerinin aşırı yaygınlaşmasıyla iyice ağırlaşır. Özel ve kamu sektörlerinin üretimleri arasındaki dengesizlik ve göreneksel ekonomik amaçların diğer etkileri, milli gelirdeki artışa rağmen insan refahının azalabileceği anlamına gelmektedir.

Zihin Felsefesi (Philosophy Of Mind)

Zihnin ve zihinsel fonksiyonun felsefî araştırması. Zihin felsefesinin asli görevi zihnin ne olduğunu ortaya koyma çabası olarak telakki edilse de, bu işin karmaşıklığı, felsefî literatürde kendiliğinden entegre bir zihin kuramı oluşturacak fazla bir şey bulunmaması sonucunu doğurmaktadır. Daha ziyade, zihin felsefesinin merkezi sorunları metafizik, epistemolojik, mantık, estetik ve özellikle psikoloji felsefesi ve zihin-beden sorunu çerçevesinde ortaya konmaktadır. Çağdaş felsefede çoğu tartışmalar belirli (spesifik) kavramların çözümlenmesi şeklini almaktadır: Örneğin, bilinçlilik, duygu (his) imgelem, introspeksiyon (içe bakış), niyet, düşünme ve irade.

Yunan düşünürleri için temel sorun, zihinden ziyade daha genel bir kavram olarak ruh idi. Gerek Eflatun, gerekse Aristo, örneğin, zihinsel ve entelektüel faaliyeti ruhun çeşitli işlevlerinden sadece biri olarak telakki ediyorlardı. Ruh ile olan bu yoğun zihin meşguliyeti St. Augustine ve Aquinas gibi ortaçağ düşünürlerinde de belirgindir. Yunanlı düşünürler gibi bunlarda da zihin problemleri, az ya da çok epistemolojik, etik ve dinî konuların ayrılmaz parçasıdır.

Bununla beraber doğal bilimlerin gelişmesiyle filozoflar, zihin araştırmasına bilimsel yöntemin uygulanmasıyla giderek daha fazla ilgilenir olmuşlardır. Örneğin Hume çağrışım ilkelerine göre işleyen kendi zihin görüşünü Newton'un görüşlerine uyarlarken, Hobbes, Galileo'nin hareket prensipleri üzerine kurulu bir mekanik zihin teorisi oluşturmaya çalışmıştır. Hume aslında, zihinsel faaliyetlerin, fikirlerin bilinen çağrışımlar cinsinden tanımlanabilir olduğunu ileri sürmesi nedeniyle ampirik psikolojinin nihâi gelişmesinde önemli bir isim olarak kabul edilebilir. Hume, zihnin doğasına, felsefî olmaktan çok ampirik bir yaklaşımın yolunu açmış olan kişidir.

Kısmen Hume'a bir tepki olarak Kant, felsefenin asıl sorununun ampirik psikoloji olduğu görüşüne karşı çıkmıştır. Kant'a göre zihin aslında deneyimimizi inşa eder, bu nedenle de asıl yapılması gereken şey, zihnin faaliyetlerinin bizim dünyayı kavramlaştırmamıza ne katkıda bulunduğunu sorgulamak olmalıdır. Bu bağlamda Kant, zihne ilişkin ampirik bilimsel araştırmadan felsefî olarak bağımsız bir biçimde spesifik zihinsel fonksiyonların çözümlenmesinde, çağdaş uygulamaya Hume'dan çok daha yakın durmaktadır.

Descartes'tan bu yana, zihnin işleminin gizli veya özel ve yalnızca introspektif (içe bakışsal) incelemeye açık bir şey olarak kabul edilmesi bir gelenek halini almıştır. Ancak bu görüş, çağdaş felsefede özellikle Ryle ve Wittgenstein ile bunların takipçilerinin yoğun saldırılarına hedef olmuştur. Sonuç olarak günümüz zihin felsefesinin önemli bir mesaisi, zihinsel yaşamın erişilebilirliği konusundaki sorulara yönelmiştir: Yani, yalnızca benim başkalarının zihninde olanları bilmemin mümkün olup olmadığı ve mümkünse bunun nasıl olduğu değil, fakat, gerçekte kendi zihnimde olanlara ilişkin sahip olur görüldüğüm ayrıcalıklı erişim türüne nasıl sahip olabildiğimdir. Zihnin ulaşılabilirliğine ilişkin bu sorun, sonuçta ifade fikri ile dil ve eylemin yanı sıra, sanat gibi özel çabalarda zihnin kendisini temayüz ettirme şekli üzerinde bir yoğunlaşmaya yol açmıştır.

Zihin-Beden Sorunu (Mind-Body Problem)

Zihnin beden ile nasıl ilişkili olduğu ve hangi özellikler, fonksiyonlar ve oluşların sırasıyla, zihinsel ya da fiziksel olarak telakki edilmesi gerektiğine ilişkin felsefi sorun. Bu sorun gerek zihin felsefesi, gerekse psikoloji felsefesi açısından merkezi bir önem arzeder.

Problemin modern felsefedeki önemi olsun, bilinen ortaya konulma yolları olsun büyük ölçüde Descartes'a dayanır. Sistematik şüphe onu o sonuca götürmüştür ki, yegane aksi iddia edilemez kesinlik, manevi bir cevher olarak kendi doğrudan bilincinde olmak zorundadır. Bu cevherin özü, Descartes'ın hazır muhakemesinde, bütün (ama yalnız) öz bilinç tarzlarını kapsayan, düşündürmektir. Bu tür düşünmenin yanı sıra o maddi cevherleri de kabul etmiştir. Böylece sorun, bilinç ile madde arasındaki mevcut ilişkiler ya da ilişkilerin yokluğu bağlamında izah edilmesi gerekli hale gelmektedir. Descartes sözkonusu ettiği iki cevherin, biri diğerini etkilemek için, tümüyle birbirinden farklı olması gerektiğine inanma eğilimindeyse de, yine de beyinde iki yönlü nedensel karşılıklı etkileşimin meydana geldiği düşüncesini kabul etmiştir.

Bu yaklaşımın tatmin etmemesi çok geçmeden alternatif kuramların doğmasına yol açmıştır. Örneğin, Malebranche vesilecilik (occasionalism)i (ki buna göre zihnin beden ile olan sistematik ilişkilerinin yegane nedensel mercii Tanrı'dır, bunların her birindeki her

unsur bir diğ erinin nedeni de ğ il, yalnızca bir vesilesidir) ortaya almış tır. Bir diğ er kuram epifenomenalizm (gölge gereklikçilik)dir (ki buna göre akli hadiseler bedendeki fiziksel de ğ iş melerin açıkça sonuçlarıdır, asla nedenleri de ğ il). Dinsel biçimiyle vesilecilik fiziksel olanla akli olan arasındaki nedensel-olmayan ilişkileri, ilâhî olarak “önceden tesis edilmiş bir harmoni” şeklinde ele alır (Bkz. *Leibniz*). Psikofiziksel paralellik de bu tür nedensel olmayan ilişkileri öne çıkarıp karşılıklı etkileşimi inkar eder, ancak teolojik spekülasyondan kaçınır. Epifenomenalizm ise en iyi, bu üzerinde fosfor gibi, ışıldama ya da “azizin üzerindeki hale” benzetmesiyle resmedilmektedir (C.J. Ducasse). Spinoza da zihinsel ile fizikselin temeldeki aynı gerçekli ğ in (Tanrı yahut Do ğ a), iki yüzü olduğunu ileri sürmüş; günümüzde P.F. Strawson ise esas olanın gerek zihinsel, gerekse fiziksel niteliklerin uygun biçimde birleşti ğ i insan kavramı olduğunu belirterek tartışmaya katılmış tır.

Berkeley ve öteki ideâlistlere göre gerçekte hiçbir şekilde nedensellik diye bir şey yoktur, çünkü madde diye bir şey mevcut de ğ ildir. (Bkz. *İdeâlizm*). Metafiziksel davranışçılar da (Bkz. *Davranışçılık*) ters yönden aynı sonuca varmışlardır; onlar için bilinç bir yanlış kavramsallaştırmadır. Diğ er monist (fakat aslında her zaman ideâlist) kurumlarda zihin ve beden aynı türden varlıkların karmaşık ama birbirinden farklı şekilde inşa edilmiş bileşimleri olarak sunulmaktadır: Bu varlıklar, fikirler, algılar yahut duyu verileri olmaktadır. (Bkz. *Monizm*). Daha yakın zamanlarda, belirli bir bilinç durumunda olmak ile, buna karşılık gelen belirli bir fiziki durumda olmanın tamamen aynı şey (bilinen bir örnek-Sabah Yıldızı ile Akşam Yıldızı) olduğunu ileri süren kimlik kuramı (ideniy theory) güçlü destekçiler bulmuştur.

Kartezyen zihinsel kriteri veri alındığında, bilinçdışı zihinsel süreçlerden söz etmek kendi içinde çelişkilidir. Ancak bu yüzyılda Freud ve öteki psikologlar alternatif yahut destekleyici bir kriter daha takdim ettiler; maksatlı (purposive). Riyle’in *The Concept of Mind* (Zihin kavramı) gibi yeni bir felsefi klasik, bu nedenle, sorularına cevap vermeye çalışmak yerine Kartezyen çerçevenin kendisine meydan okumayı tercih eder. Ancak Riyle’in analitik bir davranışçılık geliştirme çabası bütün bilinci davranışa indirgemeyi başaramamış, hatta başarıma iddiasında dahi bulunmamıştır. O halde, zihinsel olan ile bilinçlilik artık birbiriyle özdeşleştirilmese de, bilinç ile madde arasındaki o eski sorun hala yerinde durmaktadır.

Zihnın Putları (İdols of the Mind)

Francis Bacon tarafından *Vovum Organum Kitap I*'de insan zihninin doğruyu kovalamasında onun yakasını bırakmayan dört ana hata kaynağı olarak belirlediği yanlış faraziye ve hatalı görüşler. Bunlar; 1. insan tabiatı ve insanların bizzat kabile ve soylarında irsî olan, insan bakımından, şeylerin standardı diye yanlış olarak üzerinde durulmuş kabilenin putları; 2. her yerde mahsus mağara (in) putları; 3. karşılıklı münasebetler, insan ve toplum tarafından hasseten kelimelerin kötü ve uygunsuz şekillenmesiyle meydana getirilmiş pazar yeri putları 4. yanlış felsefelere isnad edilebilecek tiyatro putlarıdır.

Zorunlu ve Şartlı Doğruluk

Bir önerme zorunlu olarak doğru ya da mantıklı bir *zorunlu doğruluk* ifade ediyordur; ancak ve ancak önermenin değil bir tezata yol açarsa; şartlı olarak doğru olan yahut da mantıklı bir *şartlı doğruluk* ifade eden bir önerme bununla beraber değillenemeyen yahut da tezatsız bir şekilde iddia edilemeyen bir önermedir. Uygun değişiklikler yapıldığında aynısı *zorunlu yanlışlık* ve zorunlu olarak yanlış ve *şartlı yanlışlık* ve şartlı olarak yanlış hakkında da geçerlidir.

Babasının ruhunun ne söylediğinden sual edildiğinde Shakespeare'ın Hamlet'i şu şekilde karşılık verir: "Danimarka'da ikamet eden bir hain asla olamaz. Fakat o adı çıkmış bir hilekârdır". Kardeşi Horatio cevap verir: "Efendim ruha hiç ihtiyaç yok. Bunu bize söylemek için mezardan gel."

Ruha hiç ihtiyaç yok çünkü Hamlet'in önermesi mantıken zorunludur. Daha da anlaşılabilir bir şekilde Horatio'nun istediği şartlı bir önerme, doğruluğu ve yanlışlığı sırf, tam olarak manası anlaşılabilir bilinmeyen ve bu yüzden zıddının ne zorunlu olarak doğru ne de zorunlu olarak yanlış olduğu bilinmeyen bir önermedir.

Alternatif Düşünceler SÖZLÜĞÜ

Hâlihazırda kesinliğini hiçbir şekilde tartışmıyor olduğumuz birçok kanun ve paradigma, dile getirildiği ilk zamanlarda alay edilen varsayımlar veya es geçilmiş teorilerdi. Günümüzde yeni dillendirilmeye başlanılan post, neo veya ultra akımlardan hangilerinin kalıcı olacağı bir tarafa, bu akımların yanlışlanabilirlikleri ile bu akışa belirdi bir ivme ve yön kazandıracakları da muhakkak. Bu noktadan bakıldığında mevcut paradigmalara alternatifler üretme adına esnek zihinlerce meydana getirilen her türden temelli düşünce eyleminin dikkate ve kaydadeğer kabul edilmesi gerekliliği açıkça ortaya çıkmakta. Düşüncenin, referanslarıyla bir sürekliliğin -dolayısıyla bir geleneğin- ürünü olması gerçeği açık olmakla beraber tarihin mahkûmu değil kurucu öznesi bulunduğu da aşîkâr. Düşüncenin yeni kavşaklarında beklenmedik sürprizlerle karşılaşmamak adına bu kurucu kimliğin izini bir gölge hassasiyetiyle takip etmemiz gerekmekte. Kişisel ve toplumsal bilincin salt aklı olmayan bu yeni coğrafyasında daha rahat gezinebilmek adına çeşitli el kitaplarına olan ihtiyaçlarımız da sanırız artacak.

ISBN 975-574-3022

9 799755 742921

